

50634

ÚJ FOLYAM

XXXVI. KÖTET

1-5. SZÁM

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI S EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

VARJÚ ELEMÉR

Mar'iz

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1916

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI S EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE.

Megjelenik évenként öt füzetben, legalább hat-hat ívnyi tartalommal. Az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagjai évi 10 korona tagsági díj fejében kapják. Közlemények a szerkesztő címére a Magyar Nemzeti Múzeumba küldendők. Elmaradt számok miatt a társulat titkárához, dr. Éber Lászlóhoz (Műemlékek Orsz. Bizottsága, Állatkerti-út 1. sz. Szépművészeti Múzeum) tessék fordulni.

A I—V. FÜZET TARTALMA.

Dr. Rapaics Rajmund: Archeologia és botanika	1. l.
Dr. Finály Gábor: A gredistyei dák várak. (Három tábla melléklettel és 12 képpel a szövegben)	11. l.
Gr. Dessewffy Miklós: A «BIATEC» feliratú 17 grammos barbár ezüst-pénzek bélyegváltozatai. (Egy táblával)	44. l.
Gubitz Kálmán: A bodrogszigeti pálos-monostor építészeti emlékei. (Négy képpel a szövegben)	56. l.
Dr. Lázár Béla: Kolozsvári Márton és György művészete. (Öt képtáblával és 36 képpel a szövegben)	63. l.
Ernyey József: Magyar pénznevek	108. l.
Dr. Gerevich Tibor: A krakói Czartoryski-képtár olasz képei. (Harmadik közlemény, hét képtáblával és 12 képpel a szövegben)	119. l.
Divald Kornél: A bártfai Szent Egyed-templom. (Harmadik közlemény, 21 képpel a szövegben)	147. l.

Vegyes közlések.

A görög-egiptomi vallás néhány provinciális emléke. (Öt képpel a szövegben) Paulovics Istvántól	190. l.
A Gür-kérdéshez. Supka Gézától	198. l.
Bronzkori fülbevalók Szabolcsmegyéből. (Ábrával). Dr. Josa Andrástól	206. l.
Középkori trébelő és XVIII. századi éremmérleg a Bácsbodrogmegyei Múzeumban. (Három képpel). Gubitz Kálmántól	206. l.
A Bártfai Szent Egyed-templom XVIII. századi orgonája. V.-tól	209. l.
Mű- és művelődéstörténeti adatok Kassa város életéből a rokokó korában. Kemény Lajostól	210. l.
Régészeti morzsák Abauj-vármegyéből. Dr. Janicsék Józseftől	235. l.

Szemle.

Téglás Gábor †	237. l.
Kugler Alajos †	237. l.
Cserny Béla †	238. l.
Ortvay Tivadar †	238. l.
Gubitz Kálmán †	239. l.
A szegedi Városi Múzeum az 1915. évben. Tömörkény Istvántól	239. l.
Régiségek összeírása — er-től	241. l.
Újabb lelet Tirynsben	244. l.
A Germanisches Nationalmuseum öröksége	244. l.
Az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülései és évi elszámolása	244. l.

Irodalom.

Hoernes Moritz: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Ism. Bella Lajos	252. l.
Wilpert Joseph: Die römischen Mosaiken und Malereien der kirlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert. Ism. Luttor Ferencz	255. l.
Hiersche, Waldemar, Pellegrino da Pellegrini als Architekt. Ism. Gerevich Tibor	258. l.
Fabriczy magyar kiadása. Válasz Gerevich Tibortól	261. l.
Német kivonat	264. l.

A M. Tud. Akadémia Archeologia Bizottságának rendeletére a nyomdai árak nagymértékű felemelése miatt az Archeologiai Értesítő a f. évben egy, a rendesnél kisebb terjedelmű kötetben jelenik meg. Az 1915. évfolyam név- és tárgymutatója e kötethez van mellékelve

ARCHAEOLOGIAI
ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI S EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

VARJÚ ELEMÉR

ÚJ FOLYAM

XXXVI. KÖTET

17 MELLÉKLETTEL ÉS 94 KÉPPEL A SZÖVEGBEN.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1916

50634

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 1916. ÉVFOLYAMÁNAK TARTALMA.

I. DOLGOZATOK ÉS KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
Gróf Dessewffy Miklós: A «BIATEC» feliratú 17 grammos barbár ezüst- pénzek bélyegváltozásai. (Egy táblával)	44
Divald Kornél: A bártfai Szent Egyed-templom (Harmadik közlemény. 21 képpel a szövegben)	147
Ernyei József: Magyar pénznevek	108
Dr. Finály Gábor: A gredistyei dák várak (három tábla melléklettel és 12 képpel a szövegben)	11
Gerevich Tibor: A krakói Czartoryski-képtár olasz képei. (Harmadik köz- lemény, hét képtáblával és 12 képpel a szövegben)	119
Gubitz Kálmán: A bodrogszigeti Pálos-monostor építészeti emlékei. (Négy képpel a szövegben)	56
« « Középkori trébelőtő és XVIII. századi éremmérleg a Bácsbodrogmegyei Múzeumban. (Három képpel a szö- vegben)	206
Dr. Janicsek József: Régészeti morzsák Abauj-vármegyéből	235
Dr. Jóna András: Bronzkori fülbevalók Szabolcsmegyéből (ábrával)	206
Kemény Lajos: Mű- és művelődéstörténeti adatok Kassa város életéből a rokokó korában	210
Dr. Lázár Béla: Kolozsvári Márton és György művészete. (Öt képtáblával és 36 képpel a szövegben)	119
Paulovics István: A görög egiptomi vallás néhány provinciális emléke. (Öt képpel a szövegben)	190
Dr. Rapaics Rajmund: Archeologia és botanika	1
Supka Géza: A gúr-kérdéshez	198
V. A bártfai Szent Egyed-templom XVII. századi orgonája	209

II. VEGYESEK, VISSZAEMLEKEZÉSEK.

Cserni Béla †	238
Gubitz Kálmán †	239
Kugler Alajos †	237

	Lap
Ortvay Tivadar †	238
Téglás Gábor †	237
A Germanisches Nationalmuseum öröksége	244
Az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülései és évi elszámolása	244
Régiségek összeírása —er-től	241
A szegedi Városi Múzeum az 1915. évben Tömörkény Istvántól	239
Ujabb lelet Tirynsben	244

III. IRODALOM.

Hoernes, Moritz : Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Ismerteti Bella Lajos)	252
Wilpert Joseph : Die Römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert. (Ismerteti Luttor Ferencz)	255
Hiersche, Waldemar, Pellegrino da Pellegrini als Architekt. (Ismerteti Gerevich Tibor)	258
Fabrizy magyar kiadása. (Válasz Gerevich Tibortól)	261

IV. MELLÉKLET.

Német kivonat	264—274
---------------------	---------

ARCHÆOLOGIA ÉS BOTANIKA.

A XIX. század második felében a botanika a darwinizmus jegyében állott. A morfológiai, anatómiai, floristikai és növénygeografiai kutatási irányok valamint az ezek alapján készült rendszerek mind a darwinista természetszemlélet uralmát hirdetik ebben a félszázadban.

A ki a botanika (s általában a természettudományok) történetét egyáltalában nem ismeri, vagy pedig csak a darwinista természetszemlélet szerint készült irányzatos történeti munkákat forgat, az könnyen beleesik abba a tévedésbe, hogy a darwinista természetszemléletet örök érvényességűnek gondolja s általában az egyedül lehetséges és helyes természetszemléletnek tartja.

Kétségtelen tény, hogy a darwinizmusnak rendkívül sokat köszönhet a botanika s általában a biológiai tudományok. Számtalan olyan irányt és összefüggést sikerült ennek alapján a botanikában is megállapítani, a melyeket előzőleg vagy egyáltalában nem ismertek, vagy legalább is nem méltányoltak kellőképen. Elég, ha a fejlődéstani kutatásokra mutatok rá, továbbá arra a fontosságra, a melyet a geológiai szerves eredetű maradványok nyertek.

Ám ugyanakkor a mikor ezt elismerjük, ki kell emelnünk azt is, hogy a darwinizmus elismert nagy fontossága és tudománytörténelmi szerepe mellett is nem szabad a darwinizmust magával a botanikával s általában a természettudománnyal azonosítanunk, hanem teljes jelentőségében kell méltányolnunk a legrégibb, tisztán leíró botanikát és a XVIII. század végén s a XIX. század elején nagy szerepet vitt filozófiai természetszemlélet vezette botanikát is, mert ezek nélkül soha sem emelkedhetett volna a darwinizmus segítségével sem olyan magaslatokra a botanika, mint a melyenekre ilyen előzmények után eljuthatott.

Legfőként pedig nem szabad abba a hibába beleesnünk, hogy a XIX. század második felének természettudományi divatirányait a jövőre is kötelezőknek ismerjük el, abban a hitben, hogy a darwinizmus segítségével sikerülni fog azokat a célokat elérni, a melyek kitűzése a maguk korában elengedhetetlenül szükséges volt ugyan, de a melyek idők folyamán az em-

beri nem történelmi haladása következtében szükségképen elavulnak. A darwinizmus sem volt több, mint a társadalmi élet egy bizonyos magasabbrendű szükséglete s ugyancsak természetszerű dolog, hogy új idők új szükségleteket teremtenek és az új szükségletek új természetszemléletet.

Ma még nagyon is közel van hozzánk a darwinizmus, hogysem elfogulatlan és tárgyilagos történelmét megírhatnók. Annyit azonban mégis jogosan megállapíthatunk, hogy bármilyen messzemenőek és alapvetőek voltak is a darwinista természetszemlélet végső céljai, az elért eredmények fontossága mégis másban van, semmint ezeknek a céloknak az elérésében, a darwinizmus végső problémáinak megoldásában.

A darwinizmus például átvette a természetfilozofia egyik régi célját, a «homunculus» megkeresését; igaz, hogy ennek reálisabb és természettudományibb fogalmazást adott, nevezetesen az állatok és a növények fejlődéstörténetén visszamenve, kereste az ősi szerves anyagot és illetve a szervesetlen anyag megelevenedését. Ebből azonban semmi sem lett, hanem e helyett megismertük bizonyos szerves vegyületek szintézisét s az élőlények, kivált a növények sok biológiai megnyilatkozását.

Kedvelt témája volt a darwinistáknak a származásfák megállapítása is, és a leszármazás részletes és pontos kimutatása. Ma már mindenki tudja, hogy a milyen nagy a fontossága a rendszertanban az egyes élőlény-csoportok rokonsága megállapításának, épen úgy lehetetlenség ilyen kutatások alapján származásfák végleges összeállítása.

Ha a ma természettudományi s ebben botanikai munkálkodását tekintjük, be kell látnunk, hogy azt, a mit a darwinista természetszemlélet alapján el lehetett érni, elérte a természettudomány, úgy, hogy ez az irány is elért fejlődésének végső stádiumához, a dogmatizmushoz s ezzel a végleges kiélttséghez.

A fajok változékonyságának tanából, a melylyel eredetileg az élő világ származásfáját akarták megállapítani, kísérleti tudomány lett, a melynek nagy hasznát veszi a növénynemesítés és az állattenyésztés, de, a ki ennek alapján még mindig az élő lények származását keresi, az csak azt árulja el, hogy számára hiába élte át az emberiség a XIX. századot.

A létért való küzdelem elve, a mely idővel filozófiai fogalommá lett s legutolsó fogalmazásában «Wille zur Macht»-képen ismertük meg, átment a köztudatba, társadalmi törekvések jelszava lett, de ma már senki sem reméli, hogy ezzel az élőlények szervezetének organografiai problémáját meg lehetne oldani.

A geológiai-korú szerves maradványok sok tekintetben lehetővé tették,

hogy az élőlények rendszere egységesebb, áttekinthetőbb és átérthetőbb mint a milyenek voltak a rendszerek akkor, a mikor a geológiai szervezettek, az őslények maradványait nem ismerték, de azért ma már tudjuk, hogy a geológiai adatok annyira fogyatékosak, hogy önmagukban semmiféle biológiai és fejlődéstani probléma megoldására nem elégségesek, legfőként pedig egyáltalában nem tudnak alapot adni annak a kérdésnek a megoldására, hogy hol és mikor keletkeztek bizonyos növények, állatok s maga az ember. A ki még mindig hiszi, hogy a geológia a vándorláson kívül a keletkezés problémájának megoldására is rávezethet, az bizony kritika nélkül szemléli a geológiai tudomány eredményeit. A darwinizmus nagyszerű ideái, az összekötő kapcsok, az átmeneti alakok sehol sem találhatók meg a geológiai maradványok között, a multban is kész és végleges «fajok» éltek, mint manapság.

A darwinista természetszemlélet túltengését kiválóan mutatja végül a diluvium-elmélet dogmatikus mindenhatósága. Régi flórák és faunák kipusztulását, a maiaknak keletkezését és elterjedését s továbbá az emberi kultúra keletkezését egyes diluviánusok mind a jégkorszakhoz fűzik s a diluviumot glaciális és interglaciális periodusokra tagolva egy egész külön tudományággá fejlesztették ezt az elméletet.

Ezen pedig eléggé csodálkozhatunk, mert hiszen a glaciális elmélet eme fantasztikus túlnövekedésében lehetetlenség rá nem ismerni a vízözön hitének felújulására. A mi a középkor emberének *Noé* bárkája volt, az a mai természettudósok némelyikének az őshaza, a vegetatio centruma fogalma, és a mit régen az özönvíz mindent elsodró hatalma jelentett, azt most a diluvianisták számára az özönjég helyettesíti.

Régi hite az emberiségnek, hogy Európa flórája, faunája és emberisége Ázsiából származik. A glaciális elmélet mai apostolai új formában variálják tovább ezt a hitet, a mikor az európai növényzet, állatvilág és kultúra őshazáját az ázsiai magashegyek vidékén keresik. Pedig ennek a hitnek a régiségén kívül egyéb alapja nem is igen van, mert hiszen a természet erői Ázsiában sem hatalmasabbak, mint Európában s a mult viszonyai sem voltak ott sem mások, mint a milyeneknek Európában megismertük. A keletkezés problémájának tehát nem a megoldása ez, hanem csak eltolása s az ázsiai népek épen úgy másutt keresik az őshazát, mint a hogy az európaiak Ázsia területén. Ha Ázsiát pontosan meg fogjuk ismerni, ha a félig ismertség misztikus leple le fog hullani az ottani természeti és kultúr-állapotokról, akkor Ázsia sem lesz többé «őshaza».

Sajnálatos és szomorú jelensége tudományos magyar közéletünknek az a kishitűség, a mely lehetetlenné teszi, hogy magyar tudós a maga teljes erejében kifejlődhessék és a maga egész európai jelentőségében megnyilatkozhassék, bármennyire meg is lenne vagy volt is egyes magyar tudósokban erre a tehetség és a képesség.

Ha valamelyik tudomány magyarországi történetén végigtekintünk, azt látjuk, hogy az egyes korok eredményei nyom nélkül tűnnek el a múltba, az új irányok nem a már meglevő honi múltból fakadnak, hanem idegenből telepítettnek át. Épen ezért egyik tudománynak sincsen egységes hazai történelme, hanem úgy tűnik föl később mindeniké, mintha csak alkalmi függvénye lenne idegen törekvéseknek.

Kétségtelen tény, hogy semmi sem lehet annyira nemzetközi, mint a tudomány, de épen így bizonyos az is, hogy mégis minden tudománynak megvannak a maga nemzeti vonatkozásai is, kiváltképen áll pedig ez a tudományok történelmére vonatkozólag, mert hiszen a tudomány s így a természettudomány sem csak eszme és adat, hanem egyszersmind és legfőképen egyéniségek szellemi munkája.

A tudományok haladását és fejlődését is ugyanaz mozgatja, a mi általában a kultúráét, nevezetesen a különböző nemzetek és osztályok egyre változó korszükségei; helyes és jogos tehát, ha ennek a megnyilatkozásnak a történelmi vonatkozásait sem hanyagoljuk el, ha tehát például jelen esetben a botanika honi történelmét is nemcsak abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mennyiben felel meg a jelen általános törekvéseinek és kívánalmainak, hanem a jövő magját is keressük benne.

A természettudomány s épen a botanika hazánkban is nagyon felledült a múlt század második felében, szomorú lenne, ha úgy, mint eddig, ezután is teljesen nyom nélkül tűnnék el a múltba az az eredmény, a melyhez a botanika felledülése hazánkban vezetett.

Ezt annál is inkább hangoztathatjuk, mert épen a honi botanikusok körében egy olyan egyéniség vitte a vezérszerepet ebben az időben, a ki a míg egyrészt származásánál fogva a legteljesebb mértékben vallhatta magát magyarnak, másrészt annyira önállóan fejlődött és olyan európai szempontból is nagyszerű eredményekhez jutott el pályájának kifejlése folyamán, hogy itthon és külföldön egyaránt a legnagyobb figyelmet érdemli.

Borbás Vinczéről van szó. S hogy az után a bevezetés után és ezen a helyen, tehát a régészek körében emlitem nevét, annak az a magyarázata, hogy munkáinak több mint egy évtizede folytatott tanulmányozása után arra a meggyőződésre jutottam, hogy *Borbás* törekvéseinek és megállapításainak

segítségével lehetségessé válik az új czélt, új termékenyítő eszmét váró botanika számára ezt az új czélt és új termékenyítő eszmét megtalálni és kitűzni és pedig olyanképen, hogy *az eddigiek mellé a botanika irányelveket adó kutatásaihoz a régészeti kutatásokat is hozzáfűzzük.*

Az archaeologia és a botanika között eddig is volt kapcsolat s nem egy kérdés tisztázásában volt ez a két tudomány egymásra utalva. Ám, ha ezt a kapcsolatot közelebbről vizsgáljuk, azt találjuk, hogy mindeddig vajmi gyenge volt és főként csak a termesztett növényekre s a növények termesztésére vonatkozott. Igen jelentékeny munkák ezen a téren például *Alphonse de Candolle* «Termesztett növényeink eredete» című könyve, mely magyar fordításban is megvan, továbbá *Victor Hehn* Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa, történelmi, régészeti és nyelvészeti szempontból is igen érdekes és fontos műve.

Mindezekben a munkákban és másokban is, a melyek hasonló vonatkozásuak, csak előfutárait tekinthetjük a jövő botanikája egyik fő irányának, a mely iránynak megalapozásához azonban *Borbás* sokkal jelentékenyebb eszméket és adatokat szolgáltatott.

Borbás ugyanis egyenesen és határozottan kimondja balatoni flóra-művében, a leggeniálisabb magyar botanikai alkotásban, hogy a növényföldrajzi kutatások célja «nagyobb területen kutatni és lehetőleg megalapítani a növényzet keletkezését, hazáját, a keletkezés helyéről, az őshazából való szétvándorlását stb., *de a legnemesebb, legnehezebb, bizonyos eredménnyel mégis kecsegtető célja a növények elterjedésével az emberiség multjából némit-némit földeríteni.* Mert sok növény most is ott van, a hová az ősi vagy régibb ember elültette vagy a magvát elszórta, a hol a növénynek valami hasznát vette, általában sok növénynek mai különös elterjedése az embernek ottlétéről tanuskodik vagy másvalamiképen téphetünk le vele valamit az ősember történetének sötét fátyolából.»

Jól meg kell ezeket a szavakat fontolnunk s ismernünk kell *Borbás* egész botanikai munkálkodását, hogy az idézettek súlyát kellőképen megérthessük. Nem csak termesztett növényekről van itt már többé szó, nem is csak a természet rousseauista rajongóitól annyira lenézett gyomokról és gazokról, hanem olyan növényekről is, a melyeket növényföldrajzi jellemként ismer valamely ország botanikusa.

Nem csak esetleges és kisrendű czélnak van itt megjelölve a kultúrtörténeti vonatkozások földerítése, hanem a legnemesebb és legnehezebb végczélnak.

S épen ez az, a mi Borbás egész munkálkodásának és fentebbi kijelentésének döntő és alapvető fontosságát megadja, mert hiszen nyilvánvaló, hogy ez a Borbás kitűzte cél egyedül alkalmas arra, hogy új és új-irányú kutatásokra vezessen s hogy a dogmatizmusból kirántsa a botanikát. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy a botanika számára egy új perspektíva nyílik itt meg, a mely új felfedezések és megállapítások hosszú sorát fogja maga után vonni a jövőben.

A XIX. század egész természetszemléletét támadta meg Borbás ezzel a mondásával, mert ez a természetszemlélet azon a Rousseau-tól megalapított elven alapult, hogy egyedüli jó és értékes a földön a szabad, az ártatlan természet, a kultúra pedig minden rossznak kútforrása.

★

Néhány példát óhajtok most előadni arra nézve, hogy nincs a botanikának olyan ága, a melyre termékenyítőleg ne hathatna ez az új irány, melynek főkorifeusaként Borbás-t tisztelhetjük.

Ismeretes dolog, hogy a tengeri amerikai eredetű gabonanövény. Az archaeologiai leletek tanúsága szerint Amerika középső részeiben ősrégi a tengeri termesztése. Annyira régi, hogy ma már semmi nyomára sem lehet akadni annak, hogy hol van a kukorica-termesztés közelebbi kiinduló pontja. Sőt, s ez még fontosabb, a kukorica egyáltalában annyira különálló növény a rendszertanban, hogy egyetlen élő vagy kővületben ismeretes növénytől sem lehet származtatni. Épen ezért az a nézet alakult ki, hogy a kukorica valamely amerikai növénynek a mezőgazdasági kultúrában állandósított «anomáliája.»

Ismeretes dolog az is, hogy az óvilág mérsékelt éghajlatú területeinek legfontosabb kenyérnövénye, a búza szintén ősrégi termesztett növény, közelebbi hazáját és származását pedig szintén az ősmult homálya fedi. A búzát is tarthatnók valamely növény «anomáliájának», de nem ez az általánosan elfogadott vélemény, hanem a *Solms-Laubach*-é, ki szerint a búza termesztését még a geológiai multban kezdte meg az ember, nevezetesen abban az időben, a mikor a mai Góbi-sivatagot egy őstenger vize borította. Később aztán a búza ősi, vadon-termő növénye állítólag kiveszett, de megmaradt a termesztett búza s a búzatermesztés.

Ez a két példa, a melyhez még vajmi sokat csatolhatnánk, nagyobb megfontolásra érdemes, mint eddig méltatták. Bennük ugyanis olyan esetek állanak előttünk, a melyek, ha eltekintünk attól, hogy az «anomália» hangoztatása tulajdonképen még a régi rousseau-i elv felcsendülése, határozot-

tan igazolják, hogy a fajkeletkezés elmélete mindeddig nagyon primitív állapotban van s hogy a fajok származtatása s általában a divatos villás származásfák egyáltalában nem a valóságból erednek, hanem a priori elvek alapján. Ki tudja, hány hasonló «anomália» lehet a természetben és hány hasonló convergentia útján előálló «faj», vagy általában rokonsági csoport.

Az úgynevezett természetes rendszerek szemben a mesterségeseknek mondottakkal valójában csak fejlettebbeknek, komplitaltabbaknak mondhatók, úgy látszik azonban, hogy a jövőben ezen a téren még további igen jelentékeny változások várhatók, a melyek majd olyan rendszerekhez vezetnek, melyekhez képest a mai természetes rendszerek nem kevésbé mesterségesnek, vagyis helyesebben kezdetlegeseknek lesznek mondhatók.

És még mást is bizonyít a felhozott két példa. Azt ugyanis, hogy a fajok kialakulásában az emberi beavatkozásnak is sokkal nagyobb szerep juthatott a valóságban, mint a mennyit a mai felfogások elismernek. Alig van ugyanis olyan növény a földön, a melynek történetébe az ember közvetve vagy közvetlenül be ne avatkozott volna. Ha *Solms-Laubach*-hal föl tesszük, hogy már régebbi geológiai korokban is annyira fejlett volt az emberi kultúra, hogy vadon termő növényből a búzát elő tudta állítani, akkor sok minden egyebet is fel kell tennünk és el kell ismernünk s ezek között azt is, hogy az ember mai általánosan elismert szerepénél sokkal nagyobb mértékben avatkozott bele a fajok történetébe.

Erre meg is van minden jogunk és alapunk. Bizonyító példának nem hozhatok fel erre jellemzőbbet, mint a Földközítenger-mellékének mai egész növényzeti kialakulását, a mely föltétlenül emberi munka eredménye. Persze *Hehn* túloz akkor, a mikor az összes mai jellemző és sok mediterrán vidéken termesztett növényt Ázsiából származtatja, mert ez a feltevés nem felel meg az ismert tényeknek. Ellenben az igenis valóság, hogy az ember a mediterrán országok flóráját igen sok behurczolt és betelepített növényvel gazdagította, másokat meg végleg régesrégén kipusztított. Teljesen az ember szabja meg azonban az egyes alakulatok terjedési határait, sőt bizonyos régiókban maguknak a formációknak a kialakulását is.

Igy például a makkia, a melyet az idegen országok délre utazói anynyit megbámulnak, melyeknek örökzöld kemény-levelű, meg szúrós cserjéi olyan szokatlan látványt nyujtanak a középeurópai szemnek, épen úgy mesterséges formációk, sok növényük pedig épen úgy behurczolt vagy telepített, mint a mi éghajlatunk alatt az elhanyagolt legelők cserje-bozótjai, melyekben szintén sok a szúrós cserje.

Hogy mennyire alapvető volt a kultúra a mediterrán országok bota-

nikai tájképének kialakulásában, legjobban a mediterrán hegyek szomorú letaroltsága és a karsztok nagy mértékű elterjedése mutatja. Valaha egészen más és más-formationális összetételű növényzet borította ezeket a kopár hegyoldalakat, a hatalmas erdők közül csak kevés sziklafal csupaszkodott ki, de az ősi erdőirtás és a kecske foga letarolta a hegyeket, visszaszorított vagy végleg kiirtott egyes növényeket és formációkat és előidézte mások, még pedig sok idegen elterjedését és új sereglési formációkba kényszerítette az egész növényvilágot.

Nem is kell azonban ilyen messze menni példáért, közelebb is megkapjuk ezt, nevezetesen hazánkban. Egy lemergi egyetemi tanár, Haquet, 1788—1795-ben beutazta a Kárpátokat a Rodnai-havasoktól a Magas-Tátáráig s leírásaiból látható, hogy ott, a hol most a cirbolyafenyő meg a törpefenyő csak szálanként nő vagy végleg hiányzik, valaha nagy állományokban nőtt. Azóta a legeltetésnek füves mező kellett s ennek áldozatul esett más egyebekkel az említett két fenyőfaj is.

De ha egy még korábbi utazó is megörökítette volna a Kárpátok még korábbi növényzeti tájképét, akkor meg talán arra is rájönnénk, hogy a cirbolyafenyőt talán nemcsak irtotta az ember, hanem valaha telepítette is; tudjuk ugyanis, hogy ennek a magva valaha kedvencz csemege volt.

Még közelebbi példa is akad. Az Alföld mai botanikai tájképe teljesen az ember kezennyomát mutatja, a mint ezt «Az alföldi flóra növényföldrajzi problémája» című dolgozatomban (Uránia) nemrégiben részletesen kifejtettem. Alföldünket valaha egészen más növényzet borította, mint ma, nevezetesen hatalmas lápok és ingoványok, a homokon őserdők, a löszön pedig terjedelmes fűtenger terjeszkedett. A löszterületek ma teljesen eke alatt vannak, a homokon már csak kevés és gyomos erdő van, a lápok és ingoványokból is alig maradt valami hirmondónak, helyüket a puszták foglalták el, nevezetesen a homokon az erdők helyét a homokpuszták, az alluviális területeken az ingoványok helyét pedig a szikpuszták.

Természetes, hogy eme változások új létföltételeket teremtettek, s így új növények vándoroltak vagy telepítették Alföldünkre, nevezetesen erdőtlen hegylejtőink sziklanövényei és a délorosz steppek füvei és kőrői. A régi füves mezők, erdők és ingoványok helyén ma egy elszakadt steppdarab van, a mint ezt egyik botanikus írta.

Mindez azonban az emberi munka közvetlen vagy közvetett eredménye. Az ember irtotta ki az erdőt, csapolta le a vizeket, szárította ki az ősmocsarakat és ingoványokat és szántotta fel idővel a mezőket. Az ember telepített be sok növényt, az embertől irányított állattenyésztés

és mezőgazdaság eredményeképpen hurczolódtak be az orosz steppek dudvái és füvei, úgy, hogy ma már a legtöbb esetben lehetetlen részletkutatások nélkül eldönteni, mióta játszik ez vagy az a *jellemző* alföldi növényünk szerepet az Alföld flórájában.

Hogy milyen mélyreható változásokat idézett elő Alföldünk arczulatában a kultúra, csak az tudja belátni és áttekinteni, a ki tisztában van azzal, hogy ma már alig van az Alföldnek talpalatnyi helye, mely régi kultúrák nyomait ne takarná. Még a Hortobágy is, a melyet az Alföldi őstermészet mintaképének szoktak tartani, valaha népes falvakban volt gazdag, a melyek ott jeles mezőgazdaságot űztek, mint ezt az archaeologiai leletek bizonyítják s nem kevésbé a régi helynevek. Ma nem természetnek kendert a Hortobágyon, valaha ez jelentékeny lehetett, mint a Kenderáztató-tó és halom nevek bizonyítják.

Sajnos azonban Alföldünk őskultúráját még nagyon kevésbé ismerjük ahhoz, hogy részletekbe bele lehetne menni, bár én azt hiszem, hogy a helyi őskultúrák földerítése sokkal többet ismertetne meg Magyarország mai népességének *igazi* multjából, mint akár a finn-ugor összehasonlító nyelvészet, akár a szumir kutatások.

Meggyőződésemm úgyanis, hogy Magyarország népe, flórája és faunája helyes megismeréséhez és megértéséhez Magyarország földje rejtje az adatokat, nem pedig a bevándorlások és általában a külső hatások.

★

A felhozott példák, a melyekhez még rendkívül sokat csatolhatnék, ha Egyiptomba, Ázsiába vagy Középamerikába akarnék eltérni avagy különlegesen botanikusok számára írnám ezt a cikket, eléggé mutatják, hogy milyen rendkívüli fontossága van és volt már eddig is az archaeológiának a botanikában. Ám az, hogy *Borbás* föntebb idézett mondása a maga egész jelentőségében kidomborodjék, kétségtelenül a jövőhöz tartozik s még sok archaeologiai és botanikai *közös* vonatkozású kutatást tesz szükségessé.

Azt hiszem, hogy idővel és pedig már a közel jövőben egyre nagyobb figyelem fog erre a kutatási irányra szegeződni, biztatásra tehát ebben a tekintetben nem lesz szükség. Ám nagyon fontos lenne az, hogy a *Borbás*-tól hangsúlyozott irány *Borbás* halálával meg ne szűnt légyen, hanem épen ellenkezőleg, mentől gazdagabbá kifejlesztessék.

Ehhez pedig az első szükség: botanikai vonatkozású archaeologiai kutatások, a mire azonban hazánkban mindeddig vajmi kevés a példa. *Az északamerikai tumulusok növényi maradványait már ismerjük, ellenben a hazai halomsírokról ilyen tekintetben semmit sem tudunk, pedig bizo-*

nyára sok érdekes adatot rejtenek magukban, a melyek botanikai s visszatérőleg archaeologiai szempontból is fontosak.

Mert hiszen nemcsak a botanikának lesz haszna ilyen irányú kutatásokból, hanem az archaeológiának is. Az archaeologiai növényi maradványok ugyanis botanikai ismereteket fognak eredményezni, de ugyanakkor meg ezek a botanikai ismeretek az ősember életmódjának, kultúrájának pontosabb megismeréséhez járulva hozzá, archaeologiai ismeretek gazdagodását is előidéznek, sőt esetleg sok megoldatlan archaeologiai problémát fognak megvilágítani.

A mikor ezeket hangsúlyozom, arra gondolok, hogy az ősember sokkal többféle közvetlen vonatkozásban volt a növényekkel, mint a mai. Termesztett növényeink száma például határozottan csökken, nem pedig gyarapodik, mert egyrészt a gyáripar sok növényi terméket tett feleslegessé, másrészt meg a növények anyagainak pontosabb megismerésével sok növény termesztése teljesen elmaradt.

Nem szabad továbbá elfelednünk, hogy például mai növényi eredetű gyógyszereinknek egy jelentékeny része készen kerül hozzánk, régebben pedig maga a növény szolgált gyógyszerül és pedig főként, sőt a legősibb időkben kizárólag olyan növények, a melyek idegenben való meghonosodásának a fokozatos terjeszkedés miatt nem volt akadálya. A trópusi növényi termékek például még akkor sem vezethetnének nálunk a flóra szaporodására, ha nyers alakjukban, növényrészként kerülnének hozzánk, mert a klíma ezt kizárja, ellenben a mérsékelt éghajlat alatt lakó törzsek bolyongása nagy mértékben vezetett ősidőkben a növények terjedésére, mert megfelelő igényű növények forogtak akkor szóban. A minden felszerelésüket magukkal hordó nomádok állatcsordáinak lábára vagy a szekérkerékre tapadt sárral, a varázslók és papok magukkal hordta füvekkel, magvakkal és gyökerekkel, a melyek mindenféle kuruzslásra, orvoslásra, szertartásra stb. voltak szükségesek, új földbe jutottak a növények, a hol addig nem voltak, de az ember maga is közreműködött letelepedésekor abban, hogy az új földben meg is telepedhessenek ezek a növények.

Czigánykaravánok települési helyeinek ma is megvan a maga külön flórája, mert a cigányok magukkal hordanak bizonyos magvakat, a melyeket ott, a hol letelepednek, azonnal elvetnek. Hasonlóképpen volt ez az ősnomádok idején is. És hasonlóképpen őrzik hazánkban a törökvilág, a római légiók, az avarsánczok s még régebbi népek emlékét bizonyos hazai növények. Egészen bizonyos, hogy a rézkor és a kőkor törzseinek is megvolt a maga növénykincse s azt terjesztette is. Talán még az ősmagyarokról is lehetne ebből a szempontból valamit kideríteni.

Dr. Rapaics Rajmund.

A GREDISTYEI DÁK VÁRAK.

Három tábla melléklettel és 12 képpel a szövegben.

A Műemlékek Országos Bizottsága még 1910-ben azzal bízta meg *dr. Kuzsinszky Bálint* egyetemi tanár urat és e sorok íróját, hogy az úgynevezett Muncseli *Gredistyén* (Hunyad vármegyében) levő rommaradványokat szemlélje meg és tegyen jelentést arról, hogy az ott levő, 1803 óta többször lelkesedő leírásokban magasztalt romok mennyiben igazolják e lelkesedést és hogy a romok tudományos megvizsgálására érdemes-e vállalkozni. *Kuzsinszky* tanár úr felszólítására kettőnkhez még *dr. Láng Nándor* akkor budapesti most debreczeni egyetemi tanár úr csatlakozott s 1910 október 5-én indultunk el Budapestről.

Az előzetes tájékozódásokból kiderült annyi, hogy a három napra tervezett kirándulás nagyobb része alatt teljesen lakatlan őserdőkben kell árunk-kelnünk s ezért a földművelésügyi minisztérium erdészeti osztályának, mint az ottani kincstári erdők kezelőjének támogatására szorultunk, hogy a gredistyei kincstári erdőőri lakban szállást s a szászvárosi erdőgondnokság közbenjárásával a kiránduláshoz szükséges hegyi lovakat, személyzetet s nem utolsó sorban ellátásunkat is biztosíthassuk. A szászvárosi erdőgondnokság akkori vezetője, *Bihari Ödön* m. kir. főerdőmérnök úr szeretetreméltó készséggel vállalta és teljesítette e munkát úgy, hogy a rendelkezésre álló rövid időt a legkedvezőbben használhattuk fel.

Mielőtt kirándulásunkról beszámolnék, szükségesnek tartom, hogy ismertessem azt, a mit a kirándulás előtt tudnunk lehetett Gredistyéről és vidékéről.

A Szászvárostól délkeletre elterülő őserdőben 1803-ban sebeshelyi vasbányamunkások több mint 1000 darab koszeai aranypénzt találtak. A lelet a gyulafehérvári pénzverőhivatalhoz jutott. A hatóságok első gondolata — a mint a következmények mutatták — az volt, hogy ahol a földben szétszórta 1000 darab arany volt, ott több is lehet. Tehát keresni kell. Katonaságot küldtek ki *Péchy* őrnagy parancsnoksága alatt, hogy a lelőhely környékén keressenek, kutassanak aranypénzek után, jó lesz hadiköltségre Napoleon ellen! A gondolat nem is volt olyan rossz, mint a miyennek így elmondva látszik. Trajanus hadjáratának, Decebalus kincsének

híre a régi Erdélyben — nem ugyan hagyományból, hanem literátus emberek többé-kevésbé komoly tanulmányaiból — élt a köztudatban, különösen azóta, hogy 1551-ben Déva táján a Sztrigy partján egy öreg fa kimosott gyökerei közt odavaló parasztok jóval több mint 20,000 darab Lysimachus-aranyat találtak egy Ninust és egy Semiramist ábrázoló arany szoborral együtt, a melyeket egy rájuk kuporodó arany kígyó őrzött, a mint a dolgot Miles Siebenbürgischer Würgengel cz. művében (1670) a 45. lapon olvassuk, azzal a hozzáadással, hogy a találó parasztoktól szétlopkodott és a Castaldo útján a császár rendelkezésére jutott arany összes értéke kereken 100,000 aranyra ment. S ha egyik helyen oly sok Decebaluskincsét találtak, a gredistyei csetátyén, a mint a muncseli gredistyt helyesen neveznünk kell, egy elpusztult ősrégi vár romjai igazolták, hogy ott hatalmas, tehát kincsekben gazdag nép lakott s a pusztulás alatt, ha már 1000 darab arany szóródott a földbe, többre is lehetett kilátás.

A keresés azonban eredménytelen volt. Haszna ránk nézve csak az, hogy *Péchy* őrnagy és mások útján híre ment a gredistyei romoknak.

Az irodalomban az első hírt a Sibenbürger Bothe 1803. aug. 1-i számában *Hene Xav. Ferencz* kanonok adta. Czikke főképen az aranypénzekkel foglalkozik s így végződik: Da man übrigens zur weiteren Entdeckung und Nachforschung, sowohl der gefundenen Ruinen als Münzen, bereits die zweckmässigsten Anstalten von Amtswegen getroffen hat: so wird der Erfolg derselben zu seiner Zeit gleichfalls mitgetheilt werden.

Sajnos ma, 112 évvel e hiradás után sem jutottunk még el az akkor már hivatalból megindított eljárás — elejéig.

Maga *Péchy* őrnagy is írt tudósítást küldetéséről a Siebenbürgische Provinzialblätter I. kötete 249—252. lapján «Bemerkungen über die unlängst vorgefundenen alten römischen Ruinen bei Gredistie» czímen, 1805 július 1-ről keltezve. Az őrnagy (czikke aláírása szerint Michael Pechi von (Péchy-) Újfalu, k. k. Obrist-Wachtmeister vom Genie-Corps) a következő maradványokat írja le: 1. A Muncsel felől első egy monopteros templom 13 öl átmérőjű maradványa, a melynek dévai szienit-porfir stylobatjai megvannak, de az oszlopok hiányzanak. A kerek romok közepén «wo der Platz des Altars war, fand ich, dass er ausgegraben und weggeschafft worden war». — 2. A várfal (Ringmauer). — 3. Vívezeték maradványai; 14 hüvelyknyi belső átmérőjű hengeres cserépcsövek, a melyek «in über 3 Schuh hohen und 3 Zoll massiven dicken Wänden, wurden in rund ausgehöhlte Steine eingelegt und in einander verküttet». — 4. Egy fürdőépület romjai, a melyek mellett néhány lépésnyire ott hever a labrum. «Im tepidario

war der Fussboden mit einem sechs Zoll dicken, wasserhältigen Zement-Mörtel beschlagen, so wie auch die Seiten bis auf die Wassereinlass-Oeffnungen, die sich bis auf diese Zeit sehr wohl erhalten haben».* Sajnálja, hogy az épületet kincásók szétműták. A helyiségek közül felismerhetőnek tartja az «Ausziehzimmer»-t, és a «Salbzimmer»-t. Úgy látszik a vízvezeték és a fürdőépület vezette Péchy arra a gondolatra, hogy a romokban a római Aquæ maradványait sejtse. Érdekes befejező mondata: «Uebrigens war dieser Ort keinesweges zu militärischen Absichten erbaut; denn dazu war er wegen der ihm unmittelbar dominirenden Berge Muncsel und Godian ganz unschicklich».

Terjedelmesebb, de a romokról csak 2 lapon (117—8) szól Eder apátnak: Antiquarische Erörterung neulich in Siebenbürgen gefundener Goldmünzen und Ruinen czimen Schedius Zeitschrift von und für Ungarn cz. folyóirata 1803. évi IV. kötetében megjelent cikke. Az aranypénzekről szóló fejtegetéseket mellőzve itt csak a romokról szóló sorokat mutatom be, rövidítés nélkül.

Zugleich mit den Münzen sollen ebenfalls in dem Muntscheller Gebirge, in der Gegend, welche von den Walachen *Graedistje* genannt wird, auf einer langen Strecke Überreste von Mauerwerk, Trümmer von einem Thore und einem Säulenschafte, dann zugehauene Steine, Ziegel und mehr dergleichen Spuren von Gebäuden entdeckt worden seyn. Von dem hohen Alter derselben sollen die auf den Ruinen stehenden mächtigen Bäume zeugen. Jeder, der mit der Geschichte der dacischen Feldzüge Trajans bekannt ist, musz dabei auf die Vermuthung gerathen, hier dürfte jene lange Reihe der dacischen Schutzmauern und Castelle zu suchen sein, durch die sich Decebal, nach dem ersten Feldzuge Trajans und der Einnahme von Sarmisegetusa nebst der Besitznehmung des westlichen Theiles von Dacien, vor dem Vordringen der Römer zu sichern suchte. Das lehrreichste Denkmal von Trajans Feldzügen ist die zu Rom noch stehende, durch Apollodor (einem Augenzeugen des zweiten Feldzuges) errichtete *Columna Trajani*; auf dieser findet man bei Vorstellung des zweiten Feldzuges Num. 284 und 286 diese Mauern und Castelle mitten im Gebirge. Selbst seinen Aufenthalt wählte der aus seiner eigenen Residenz verdrängte Decebal, nach Herrn Mannerts wohl unterstützten Meinung, in den Gebirgen; und es ist ein bemerkenswerther Umstand, dasz, so wie der Ort der vorigen Residenz von den Ungarn jetzt noch *Várhely*, Burgplatz genannt wird, eben so die Walachen jenen Ort, wo man jetzt bei Muntschel

* Az idézetek nagy részét szándékosan adom eredeti német szövegben, főképen azért, mert fordításuk, műszavaik magyar megfelelői, esetleg mást értetnek, mint a mit az eredetiből érthetünk.

die erwähnten Ruinen findet, *Graedistje* nennen, *Grad* heisst in den Slavischen Mundarten eine Burg, woher auch *Visegrad* in lateinischen Urkunden *Altum Castrum*, hohe Burg, genannt wird.

So weit dürfte etwa die Vermuthung jetzt bey so mangelhaften Nachrichten mit einiger Wahrscheinlichkeit gehen; vielleicht kommt man in der Folge auf irgend eine deutlichere Spur; denn auf Befehl des königl. Thesaurariats sind bereits Anstalten zu ferneren Nachforschungen getroffen worden. Kann sich dann freilich treffen, dass die geäusserte Vermuthung das Schicksal hat, das schon so manche Divination der Antiquaren erfahren hat, und wer jetzt schon die entdeckten Ruinen für mehr als eine durch Dacier oder spätere Einwohner Siebenbürgens angeführte Burg *zuversichtlich* erklärte, dem dürfte es wohl so, wie dem Alterthumsforscher *Gronovius* ergehen, der eine in Sachsen gewöhnliche hölzerne Kinderpuppe, die einen Bergmann mit dem Schurzfelle und der Stufenmulde vorstellte, in Kupfer stechen liess und für einen Priester der Isis erklärte. Spuren von derlei Burgen sind in Siebenbürgen ziemlich häufig und selbst unfern von den jetzt entdeckten Ruinen wusste man schon lange von Überresten einer alten Burg in der Gegend von *Szent Mária*, deren Andenken selbst durch die ungarische (*Várallya*) und die walachische (Subtretate) [sic!] Benennungen des in der Bergege befindlichen Dorfes, die beide auf eine oberhalb stehende Burg deuten, so wie auch durch die ausdrückliche Bezeichnung der Burg in der im 17. Jahrhundert verfertigten Siebenbürgischen Karte von *Visconti* erhalten worden ist.

Eder e sok szóval elég keveset mondó czikkénél értékesebb az a négy ugyancsak tőle származó kivonat, a mely az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában, gróf Kemény József gyűjteményében olvasható (Collectio major manuscript. hist. A. T. XXXIV. Varia jelzésű kötet 133—135. levelein). Mint csak kéziratban ismert dolgokat szükségesnek tartom ezeket egész terjedelmükben közölni.

Später eingegangene Nachrichten von den Ruinen im Muntscheller Gebirge.

Aus dem Berichte des Controlors Jos. Bodoki. Sebesely 6. August 1803. Es sind Spuren einer Festung, die dem Augenmasz nach zirkelrund war. Diese Spuren befinden sich auf dem Abhange des Gebirges gegen Mittag, etwa $\frac{1}{4}$ Stunde vom Gipfel, mitten unter Buchenwäldungen. Die Ringmauer besteht aus schön zugehauenen parallelepipedischen Sandsteinen. Ausser derselben fand man cylinderförmige Thorsäulen von Granit, aus zugehauenen Steinen gemachte Wasserkanäle, Trümmer von Schlacken und Schmelzgefässen, irdene Röhren und ein steinernes Wassergefäß. Bodoki meint, man könne urtheilen, ein mächtiger Mann habe hier seine Erze verschmelzen lassen. Er erwähnt auch eines von ihm gesehenen Dukaten mit der griechischen Auf-

schrift: «König in Lysimachien» und sagt, Thracien habe einst auch Lysimachia geheissen und Siebenbürgen habe auch zum Lande Lysimachs gehört.

(Die Münze kenne ich nicht. Es gab in *Chersonesus* eine Stadt *Lysimachia* oder *Hexamili*, aber Thracien hat nie so geheissen, auch hatte Siebenbürgen nie zu Lysimachs Lande gehört.)

Aus zwei Berichten des Nagyáger Oberhutmanns Leonhard Aigler.

Vom 21. bis 31. Juli 1803 wurde hier und da gegraben, Trümmer von erdenen Geschirren, etwas Schlacken, unbedeutende Stücke Eisen und Kupfer wurden gefunden. Fünf Schuh unter der dermaligen Oberfläche fand man ein Gewölb von Ziegeln und die Umstände zeigen, dasz hier ein ziemlich weitläufiger Keller gewesen sein mag.

Der mit einer Ringmauer einst umfangen gewesene Ort könnte bei gebahntem Wege in einer Stunde umgangen werden. Die Mauer war von fast kubikmässig zugehauenen, grobkörnichten Sandsteinen, deren viele 3 bis 4 Zoll breite und tiefe Fugen haben, vermuthlich um ineinander gefügt zu werden. An dem mittägigen Abhang des Gebirges bemerkt man noch ganz gut den Fahrweg, der zum morgenseitigen Theil der Festung führte. An dem mittägigen Abhang in einer Entfernung von 300 Klaftern befinden sich 7 bis 8 kleine Vertiefungen, die Naturkesseln ähnlich sind. Man findet in diesen Quadersteine, dann cylinderförmige Säulen fast durchgehends 4 Schuh lang und im Durchmesser $2\frac{1}{2}$ Schuh dick, an beiden Enden platt, vermuthlich um auf einander gestellt zu werden. Diese sind von Granit. Den Stein musz man anderwärts hergebracht haben; denn das hiesige Gebirg besteht aus Schiefer. Die Vertiefungen müssen Schmelzhütten gewesen sein; denn man findet Schlacken, nicht gänzlich geschmolzene Theile, halbverbrannte Ziegel, Trümmer von Ziegeln, von Wasserleitungsrinnen aus Sandstein, die meist 16 bis 18 Zoll tief und eben so breit sind. Wahrscheinlich sind die Schmelz-Maschinen durch Wasser bewegt worden; denn man sieht bei jeder Hütte den Abfluss, es ist auch wahrscheinlich, dasz eine von der Morgen- bis zur Abendseite an dem innern Theile der Ringmauer befindliche Vertiefung einst ein groszer Wassergraben war. Das Wasser konnte man von dem östlich liegenden höhern Muntchel herleiten. Etwa 20 Klafter unter der Ringmauer am mittägigen Abhang sind Spuren eines Gebäudes, das allen Umständen nach ein beträchtliches Manipulationswerk und vielleicht zugleich Metall-depositorium war.

Aus mündlichen Nachrichten von Franz v. Pribila.

Im Oktober 1804 hat man in der Ecke einer der in der Gredischer Gegend befindlichen Ruinen 25 bis 30 Zentner auf einem Haufen gelegter Stufen von Bleiglanz gefunden. (Einige Stücke wiegen 75 bis 80 Pfund.) (Ich habe eine in meiner Sammlung.) Das besondere dabei ist, dasz da der jetzige Bleiglanz in Siebenbürgen nicht viel über 1 bis 2 Loth Silber im Zentner Erz

hält, diese Stufen im Zentner Erz 7 Loth Silber und 62 Pfund Blei halten. Zur nämlichen Zeit fand man auch eine Umgebung von gehauenen Sandsteinen, im Durchmesser 15 Klafter breit, innerhalb dieser Wand ist eine Reihe von vierseitigen Säulen aus Porphyr.

Aus dem durch den Eisenwerksinspektor Anton Bögözi an die Hunyader Administration den 25. April 1805 gemachten Berichte.

Der Ort *Graedistje* ist vom Dorf *Koztesd* (von wo auch noch Spuren des alten Fahrwegs dahin sichtbar sind) 5 bis 6 Stunden, von *Szdszváros* 8 Stunden entfernt. Das Gebirg *Graedistje* ist von einer Seite durch die höheren kahlen Gebirge *Muntsel* und *Godyan*, von zwei andern Seiten durch zwei gegen *Koztesd* zu convergirende Thäler begrenzt, in denen die Bäche *Riu Alb* und *Pereu Alb* dem Bache *Város vize* zueilen.

Der Rücken des gegen die Nachbaralpen niedrigeren und mit einer sanft steigenden Fahrstrasse versehenen Berges *Grädistje* ist 2850 Klafter lang, und hat in der mittleren Breite 100 Klafter, der höchste Punkt derselben ist über den Punkt, wo die genannten zwei Bäche in die *Város vize* sich ergießen, wenigstens 200 Klafter erhoben.

Der Abhang von der Seite des *Riu Alb* besteht aus Thonschiefer und ist so steil, dasz er nur mit Hilfe von Steigeisen kann erklettert werden; auf der anderen Seite gegen das Thal von *Pereu Alb* sind Überreste von kennbaren Verschanzungen, die aber mit 2 bis 4 Schuh dicken und 12 bis 15 Klafter hohen Buchen bewachsen sind.

An dem oberen Ende des Rückens bei A (lásd Eder rajzát alább a 18. oldalon) ist ein mit Buchen bewachsener über die nächste Umgebung 3 bis 4 Klafter erhobener unregelmäßig oblonger Raum, auf dem sonst keine Spuren von Gebäuden sind, aber er ist mit einer 2½ Schuh dicken und samt dem Fundamente 5 bis 8 Schuh hohen Mauer aus Quadersteinen gebauten Mauer (sic!) umgeben. Die Länge dieses Raumes beträgt 148 Klafter, die grösste Seite 90 Klafter, die ganze Ringmauer miszt 391 Klafter.*

In diesem Raume, dicht an der Ringmauer hat man eine aus gut gebranntem Thone gemachte Röhre gefunden, die rund herum mit 10 bis 12 Zoll wohlbearbeiteten Latten verstaucht war; oben lag 4 bis 5 Schuh hohe Dammerde. Jede Röhre ist 3 Schuh lang und 1½ Zoll dick, die innere Lichte hat 15 Zoll; man hat 11 Klafter davon ziemlich unbeschädigt aufgedeckt.

Ausser der Ringmauer bei B sind ganz mit Dammerde überschüttete Spuren von Gebäuden entdeckt worden. Thore sind keine gefunden worden, der Eingang musz von oben gewesen sein. In diesem Gebäude hat man einen Haufen von Bleierzen, dann Schlacken, Schmelztiegel, Nägel, Glasscherben, grössere und kleinere Ziegel, Bruchstücke von Gefässen und Menschenknochen gefunden.

* «Bis hieher Herrn Eders eigenhändige Schrift».

Bei C und E ist verkohlte Frucht 2 bis 3 Schuh tief unter der Dammerde gefunden worden, so wie auch unter B mehrere mit Buchstaben versehene Steine und schön bearbeitete Säulen, sowie auch mit Bildnissen und Wappen gezierte Steine.

Eben in dieser Gegend waren Bruchstücke von einem 20 bis 24 Maasz haltendem, fingerdicken irdenen Topfe, und hier sollen auch die Cosonischen und Lysimachischen Münzen gefunden worden.

Das bisher gefundene Gemäuer beträgt ungefähr 300 Kub. Klafter. Die Steine verrathen geschickte Steinmetze und haben zum Falzen dienliche Einschnitte; es ist sehr feinkörnigter Sandstein und Porphy. Die Steine würden auch itzt im flachen Lande wenigstens 4 bis 500,000 Fl. werth sein. In der umliegenden Gegend gibt es keine solche Steinarten, es ist alles Thonschiefer, Kalk oder Granit. Die nächsten ähnlichen Steine befinden sich in der eine starke Tagreise entlegenen Petroscher und Totier Gegend. Die Fuhr musz viel gekostet haben. Die mehresten Steine sind 3 bis 5 Zentner, manche auch 15 bis 20 schwer.

In der Nachbarschaft von Grädistje findet man auf den Fiskal-Alpen *Csata la Tetzele* (sic!) *Albe* und auf den B. Bornemissischen Alpen *Pojana omuluj* am Orte des sogenannten *Piatra rossi* Ruinen von Mauern, die aus dem nämlichen Gesteine sind, wie jene bei Grädistje.

Die zwei Plätze, an denen man verkohlte Frucht angetroffen hat, waren bis 400 Klafter von einander entfernt. Die Frucht lag unmittelbar auf der Dammerde; es war keine Spur von einem Fruchtbehältnisse; oben war die Dammerde 12 bis 20 Zoll hoch. Man fand auch verkohlte Erbsen und Fisolen dazwischen.

Hr. Bözőfi (sic!) macht den Vorschlag, das Schatzgraben aufzugeben, und dort wo die Bäche *Riu Alb* und *Pereu Alb* in die *Városviz* fließen bis hinab in das flache Land mehrere mit doppeltem Feuer versehene Zerrenhammerwerke zu errichten, welche auf immer aus den Fiskalwäldungen mit Buchen- und Tannenkohlen könnten versehen werden. Die Flossen könnte man von Hunyad eben so leicht nach hierher als nach *Sebeshely* führen. Das erste Hammerwerk könnte mit 15,000 erbaut werden, aus dem Gewinste desselben könnte das zweite und so dann mehrere erbaut werden. Das Eisen wird jetzt um 18 bis 20 Gulden gern gekauft, und man könnte jährlich bis 100-tausend Zentner verkaufen. Die ungeheueren Fiskalwäldungen können sonst nicht benützt werden und die deutsche Manipulation kann wegen der vorhandenen Tannenkohlen zur grössten Vollkommenheit gebracht werden. Da die Wässer Gold führen (bei Kozdest wird Gold gewaschen) so kann man hoffen auch edle Erze hier zu finden. Die Flossenvekturanten könnten die Bausteine ins flache Land verführen, die dann verkauft werden könnten.

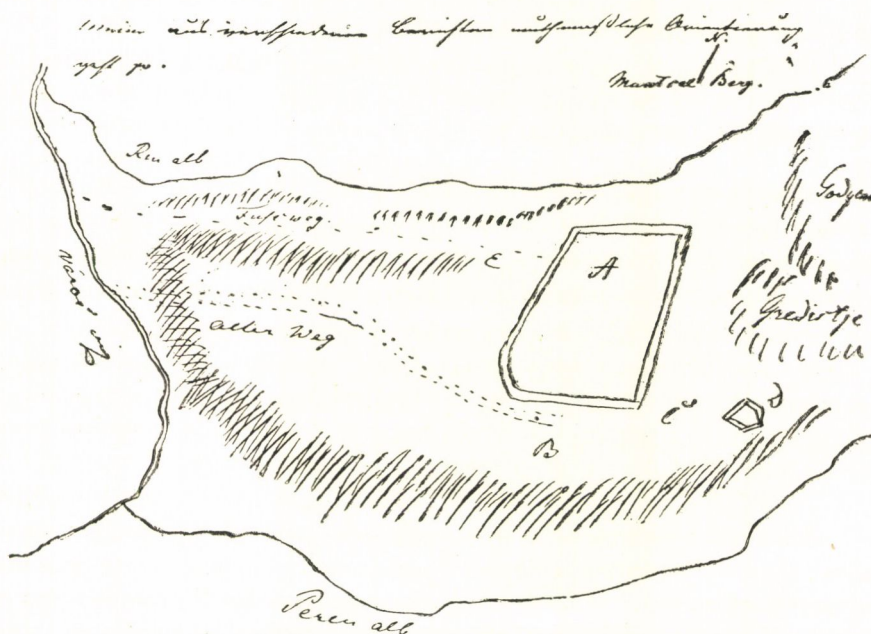
Bei D ist nach der Zeichnung des Oberfeuerwerkers *Szöts* ein gemauertes Fünfeck, dessen längste Seite etwa 2 Klafter lang ist.

Meine aus verschiedenen Berichten muthmaszliche Orientirung geht so:
(1. ábra.)

Ugyane kéziratot 141. és 142. leveléből álló ív eredetileg külső, most 142. v. lapja szerint: «A bé adott darabok specificatiója. László Ferenczé» jelzéssel az ív első 3 oldalán (most 141. r. és v. és 142. r.) a következő jegyzéket őrizte meg számunkra nyilván ugyanabból az időből:

Specificatiója a Gradistyei várban talált régiségeknek.

Nro 1mo Égett Buza, és Borso vagy más ismeretlen Buza meljet sok heljen bőven lehet kapni.

I. ÉDER RAJZA A GREDISTYEI DÁK-VÁR FEKVÉSÉRŐL.

- Nro 2do Egy Tó forma Heljen bővön találtathato Berliki kék forma.
 Nro 3to Egy Kripta forma épület, csak egy darab Pavimentum darabjai, mely is Mosaicum, ezt én találtam s observaltam most.
 Nro 4to Más simma Pavimentum darab széljel hánjva. Compositio, mely a Rómaiaknál Rudusnak hivattott. Velentzébe most is ususban van.
 Nro 5to Az épületben talált szintén földé vált szurok egy Tál formába volt.
 Nro 6to Valami Edény Darabok e féle sok van. meg jegyezhető hogy égetetlen.
 Nro 7mo Szintén földé vált Ón Minera ez is az épületekbe találtatott.
 Nro 8vo Annak az edénynek darabja meljben a Kozon Aranyok voltak, a hely a hól volt mint egy 3—4 vekányi féreje üresség.

Az egész vár épületek mind faragott kőből voltak, képzelhetetlen nagy munkával.

A most-is Rendben (mint egy 1, 9. ölig) álló Aquæ Ductusok égetett vastag edényei Hosszasága 2. Sug. 8. Zoll. a vastagsága vagy Diametere 1. Sug 6. Zoll.

Vagynak igen szép csinos munkájú Tzilinderek, 4. Sug hosszúsága, 2. Sug vastagságuk Havasi Granit Kőből ezekből vagy 3^{mat} valami értetlen emberek szeljel törtek nagy munkával aranyat keresvén benne.

Az egész fekvésében a Várnak és Körülette is a legg szebb négy szegű nagyobb és kisebb faragott Kőveket Téglákat lehet látni, a Vár Fundamentuma mindenütt ki tetszhető

Ezen hely mellett más Hegyeken-is találatnak Ruderák a Tsáta Havassán, a hol a Lisimach Aranyakat kapták, ugy szintén a Ptyátre Rosin, a Fátze Albán nem messze a Muntseli Gredistyától

Időrendben Acknernek az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde I. kötet II. füzetében 1844-ben megjelent leírása következik. Ez a romok első tudományos leírása, egy 1838-ban a déli Kárpátokban tett kirándulás vonzó elbeszélése keretében. Ackner kiránduló társasága szeptember 5-én érkezett korán délelőtt a gredistyei erdőőri lakhoz s onnan indultak rövid pihenő után a romokhoz. Az elég nehezen hozzáférhető folyóiratból, a 17. laptól a 31. lapig terjedő leírás megérdemli, hogy egész terjedelmében közöljük itt.

Neues Gredistie.

Nach einer bei dem Waldbesorger zugebrachten Stunde der Erholung schritt man in Begleitung eines kundigen Führers mit gespannter Erwartung zu den merkwürdigen Alterthümern des neuen, oder Fiskal Muntscheller Gredistie,* und der wahrscheinlich gewesenen zweiten Residenz des letzten dacischen Königes.

Die Gebirgsruinen konnte man binnen zwei Stunden kaum erreichen. Die Distanz von den Aerarialgebäuden am vereinigten Bach über fette Wiesen des bald engen, bald offenen Waldthales, bis an die am Fusze des Glimmerschiefergebirges gelegene Brettersägemühle zu durchschreiten, fordert fast eine und eine halbe Stunde. Der Gebirgsgipfel Dialu Gredistie selbst, ein hervorragender Ast des Muntscheller Gebirges, welcher die Hauptrudera trägt, und dessen halbstündige Ersteigung nicht wenig Mühe kostet, miszt eine Länge von drei Stunden, und die obere Breite, wo die grösste geebnete Ausdehnung ist, eine Stunde. Von beiden Seiten hat die Höhenfläche Gredistie jähe Abhänge von unüberwindlicher Steile, gegen Süd bis tief hinab zum Gebirgsstrom Raeu

* «Dieses Gebirge gehört zu den Hunyader Fiskalgütern.»

Alb, und gegen Nord bis tief auf den Waldbach Valya Alb, mit schauerlichen Abgründen. Auf der linken Flussseite des Raeu Alb umgeben den auf den Gredistier Ruinen Stehenden der Goyany und Rugete Styava, welche sich über ihn erheben. Ebenso steigt jenseits am rechten Fluszufer des Valya Alb der Muntscheller Alpentheil, auch Mauerreste einer Festung enthaltend, Namens Faule (sic!) Albe, empor und übertrifft weit an Höhe den flachen Gipfel, auf dem die Hauptruinen zerstreut liegen. Schon beim hinansteigen zu diesen empfängt den mit der Steile des Abhanges Kämpfenden wildes Gesträuch und Buchenwald, der an Dichtigkeit und Höhe zunimmt bis zu den bemoosten Ruinen selbst, deren hohes Alterthum ebenso Ehrfurcht abnöthigt, als ihre sonderbare Lage mitten in Urgebirgen auf Hochebenen Verwunderung; und wo man, so weit der Blick reicht, nichts als Abgründe und Riesenbuchen bemerkt, in welchen unheimliche Dämmerung und bange Todtenstille herrschen. Bei der Ankunft blieb man einige Minuten stehn in schweigende Betrachtung versunken, wandelte sodann mit eigenen Gefühlen forschend durch die zweitausendjährigen Ueberreste der namenlosen Stadt.

Der Burgort vom Muntscheller Gredistie — um eine genauere Beschreibung davon zu geben; die in den siebenß. Provinzialblättern 1. Bd. 3. Heft p. 249 ist fast zu kurz gediehen — hat eine gegen Mittag abgedachte, regelmässige, beinahe cirkelrechte Form. Er beträgt im Umfang 1200 Schritte oder 560 Klaftern. Selbst jetzt noch, wo das Ganze wenig mehr, als ein groszer Trümmerhaufen ist, gewahrt man mit Staunen die schön behauenen, ohne Mörtel künstlich an einander gefügten Steine der Ringmauern, die zwar hier und dort durchbrochen, und deren Bestandtheile in Schutt begraben, häufig auch an der Oberfläche zerstreut umher liegen, oder an den Abhängen tief hinunter gestürzt, doch grösztentheils auch Klafter hoch, und darüber, in der ursprünglichen Lage und Zusammenfügung erhalten worden sind.

Drei in den Ringmauern ausnehmbare Lücken können eben so viele Burgthore gewesen sein. Eine Oeffnung gegen Mittag, von der nicht weit entfernt halbbegrabene Portalsäulen liegen, führt fortwährend bei den anwohnenden Walachen den Namen des Thores, La Poarte. Die cubisch oder parallelopipedisch gestalteten Massen der Ringmauer bestehen aus hartem Sandstein — Grobkalk, viele fossile Conchylien enthaltend — die cylinderrförmigen vier Schuh langen, im Durchschnitt $2\frac{1}{2}$ Schuh dicken Thorsäulen aus Syenitporphyr, welche ordnungslos umherliegen und von den Walachen aus den nächsten Dörfern Butz (Fässer) genannt werden. Auf einer von diesen Säulen steht eine alte, hohe Buche, die, mit ihren Wurzeln dieselbe umarmend, wie auf einem erhabenen Piedestal erscheint. Der Schutt inner der Burg und ausser derselben besteht aus einer mit Urfelsbruchstücken, Mörtel, ganzen und zerbrochenen Backsteinen, Mauer- und Hohlziegeln, Fragmenten von Urnen, irdenen Geschirren und Wasserröhren vermischten Erde.

Schon ausserhalb, doch nahe der Schloszmauer, bemerkt man südöstlich Ueberbleibsel eines kreisrunden, antiken Tempels. Der Kreis im Boden hat fünfzehn Klafter Durchmesser. Die porphyrynen Grundlagen (Stylobaten) der Säulen daran sind wohlerhalten; aber die Säulen selbst verschwunden, wahrscheinlich im aufgehäuften Schutte vergraben und mit alten Buchen überwachsen. Auf hundert Schritte von den Tempelüberresten entfernt, liegen zwei Altäre, deren erster von dem mehr erwähnten Syenitporphyr, und der zweite von weissem Marmor gearbeitet. Beide sind schön, und sehr einfach gefertigt, doch leider ohne Inschriften.

Am obern Theile dieses Gebirgsabhanges, wo der Grund am meisten durchgraben ist, wurden im Frühling des Jahres 1804* unter der Dammerde von Sebeseler Eisenwerksleuten gegen tausend zerstreute und wie hingesäete Goldstücke mit der Aufschrift ΚΩΣΩΝ** gefunden und in das Karlsburger Münzamt eingeliefert. Von derselben Seite, noch südöstlicher, ist auf eine Strecke der Boden feucht und sumpfig, und es quillt an verschiedenen Plätzen, obschon nur kärglich, klares und schmackhaftes Wasser hervor.

Hinsichts einer Wasserleitung, deren in den bereits angeführten siebenbürgischen Provinzialblättern gedacht worden, sind Spuren. Es finden sich die Bruchstücke von gebrannten irdenen Röhren, und mehrere an der Oberfläche liegende Quadersteine mit rinnenartiger Aushohlung, in welche die Wasser-röhren eingesetzt und zusammen gekittet wurden, welches nicht nur von den damaligen Künstlern, sondern auch von dem Unternehmungsgeiste und der Mächtigkeit der Bürger von der unbekannten Stadt hohe Begriffe erregt.

Unter der Schloszringmauer südlich erblickt das Auge des Forschers das mit Wasserpflanzen überwachsene Becken eines mäsigen Teiches, dessen Gewässer abgeleitet, indem der Damm, der es aufschwellte, durchschnitten ward. Aus dem zurück gebliebenen Sumpf flieszt ein kleines Bächlein. Am Teichufer bemerkt man zwischen und neben grösseren Quadersteinen verkohlte und mit schwarzer Erde vermischte Fruchtkerne, von welchen sich namentlich Weizen und Erbsen deutlich auskennen. Von der Brotfrucht fällt der Blick auf einen nahen, mit Gestrüpp überwachsenen, sieben Schuh durchschnittlich groszen Mühlstein von Trachitporphyr, welche Gegenstände hier natürlich an Frucht-magazine und Mahlmühlen erinnern. Noch erkennt man an dieser Seite des Schlosses schwache Spuren des Fahrweges. Und in derselben Richtung — etwa gegen 300 Klaftern entfernt — ist der Boden sehr hügelig und zeigt mehrere runde Vertiefungen, in denen grosze, behauene Steinplatten (von 3' Länge 6" Dicke und 9" Breite) liegen.

Von dem Bade, welches vor dreissig Jahren, wie es aus der angeführten Zeitschrift erhellt, noch bedeutende Rudera zeigte, ist ausser der steinernen

* Helyesebben 1803. Finály.

** Az érem 9 soros leírását csillag alatt adja a szerző.

Badewanne nichts mehr vorhanden. Nur der von unberufenen Schatzgräbern aufgewühlte noch übrige mosaikähnliche Zementmörtel deutet den Platz an, wo das Tepidarium und die verschiedenen andern Abtheilungen der Badanstalt gestanden haben können. Die Waschschüssel besteht aus demselben schönen, dunkelrothen Syenitporphyr, wie die Thorsäulenstücke und Tempelstylobaten; sie hat vier Schuh Länge, drei Schuh Weite und eben so viel Höhe, eine ovale Form und ist durchaus geschliffen und polirt. Doch, ewig Schade! vom Zerstörungsgeiste blieb auch sie nicht unverschont. Zerstreuet liegen von ihr grosze Stücke abgeschlagen umher. Es ist sehr zu bedauern, dass die kostbare, herrliche Schaale nicht in ihrer Unversehrtheit von irgend einem unserer Groszen, für eine vaterländische Antikensammlung, zur seltenen Zierde derselben und zum Beleg für die Wichtigkeit jener Ansiedelung, hat gerettet werden können. Bemerkenswerth ist, dass die Felsart des Labrums und eines Altares, so wie der Säulen und Tempelstylobaten in diesem Gebirge, welches aus Gneis- und Glimmerschiefer besteht, nicht zu Hause ist, sondern mit den massiven oder plutonischen Gebilden bei Deva und an dem Maroschflusz identisch ist. Die Steinart der ausgehauenen Quader scheint dem bei Klein-Enyed vorkommenden Kalk analog zu sein.

Es verdient endlich nicht unbeachtet zu bleiben, dass einige von den bearbeiteten Quadersteinen, welche die Schloszringmauer bilden, so wie von den herunter gestürzten und halbverschütteten, Monogramme und einzelne Buchstaben enthalten; freilich alles von üppig wucherndem Moose bedeckt und bloß dem geschärften Auge des Forschers noch bemerkbar. Mit Figuren und auffallenden Verzierungen versehene Quadersteine, deren es gegeben haben soll, sind, wie der Begleiter behauptet, viele weggekommen. Ein ähnlicher, von 1½' Höhe und 1½' Breite, gleichfalls hier gefundener, liegt unten beim Waldbesorger im Magazin, woselbst er abgezeichnet ward. Die Schauseite stellt, in halb erhabener Arbeit, einen gehelmten, bärtigen Kopf dar, über demselben ist innerhalb einer zierlichen Einfassung eine grosze Rose, Sichel (dacischer Säbel), Bogen und Pfeil angebracht. Die Züge der arabeskenartigen Umfassung, welche nicht beendigt erscheinen, deuten auf ein abgebrochenes fehlendes Stück. Die Meiszelarbeit ist zwar etwas grob und leicht gehalten, zeigt jedoch von gewandter Künstlerhand. Ausserdem ist in dem nämlichen Magazin noch ein 40 bis 50 Pfund schwerer, eiserner Würfel mit an den vier Ecken einer Fläche hervorgetriebenen Spitzen zum fester Stehen, gleichfalls unter den Gredistier Ruinen ausgegraben. Die erwähnten Monogramme und einzelnen Buchstaben, welche man in der Eile auf einzelnen Quadersteinen bemerken konnte, verrathen altgriechischen Ursprung, und sind folgende: A, Δ, E, Z, K, N, C, >, B, A, E, E, >, IN, M N, II B, II ⊕ ().

Von den unter dem — auch sonst sehr häufig vorkommenden — Namen Gredistie begriffenen Ruinen finden sich nicht nur auf dem waldreichen Fiskal-

gebirge Muntsel, sondern auch auf der davon entfernten Kis-Okloser Berg-
höhle, Csate, so wie auf andern unten genannten Gebirgsabhängen, Hochebenen
und in Thalgründen, und vorzüglich in dem ausgedehnten, waldigen Flecken Lun-
kány zerstreute Spuren von alten Wegen, aus Erde aufgeworfene Schanzen, Burg-
ruinen, und mannigfaltige Trümmer enthaltender Schutt. Diese sämmlichen, den
Umfang von mehr als zwei geographischen Meilen in sich schlie- szenden Punkte,
scheinen untereinander in einem nähern Zusammnnhang gestanden zu sein.

Von einer nördlich vom Fiskal Gredistie gelegenen durch einen Abgrund
getrennten erhöhten Felsburg, Facele Albe, ist schon oben Erwähnung ge-
schehen. Von ihr abwärts, gegen Westen, gibt die Erde, in der ein Stunde ent-
fernten groszen Thalwiese, Valya Anyingesuluj (Anieschi), beim Nachgraben
viele Bruchstücke von Mauer- und Hohlziegel, und Trümmer von thönernen
Gefäzen, und vor allen auch einen Inschriftstein.¹

Beim Verfolg des vorhin bemerkten Baches erhebt gegen Westen sich der
Csate, gegen dessen Ende der Kulmya Anieschi (einige sprachen das letz-
tere Wort auch Anyinyesuluj aus), an dessen steiler Abendseite der Kis-Okloser
Insasz die goldenen Lysimacher² fand. Noch mehr gegen Westen, am Laufe
desselben Baches, wenn die jähren Abhänge der Berge Mutya und Seszu Popi-
lor, erstiegen, und man den Ort Virtoszy (Vurtopi) gewonnen, und von hier
über die Gebirge Kununy nach Kulmya Anieschi oder Aniesuluj zurückkehrend,
gewahrt man an mehreren offenen Wasserrissen, und selbst in den groszen
dichten Waldungen schön bearbeitete, seltene Steine, Trümmer von Ziegel
und Urnen zerstreut.

Von Gredistie, vorzüglich vom Zusammenflusse des Valya Alb und Raeu
Alb, führt durch den Thalgrund über eine halbe Stunde der Weg abwärts,
bis an den Fusz des obgedachten Kununy. Die Spuren der alten Strasse,
längs dem vereinigten Flusse, welcher zwischen den Gebirgen schon die
Benennung Városvíz, Stadtflusz³ führt, kann man bis zu den am Rande der

¹ A feliratot, sőt kettőt ugyane lelőhelyről helyesebb alakban közli a Corpus Inscriptio-
num Latinarum III. 1415. és 1416. sz. alatt. Az előbbi Apollónak, az utóbbi Victoriának
szentelt fogadalmi kő. Az utóbbi ideje: Kr. u. 157. Ackner fejtegetéseit mellőzöm.

² Az eredeti jegyzet szövege szerint a következő éremfajokra kell gondolnunk: 1. Arany.
Pallasfej. | ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ, álló Nike, jobbában koszorú, baljában háromágú szigony.
Müller, die Münzen des Thracischen Königs Lysimachus, Kopenhagen 1858. I. tábla 4. ábra. —
2. Arany. Lysimachus feje diadémmal és koszorúval. | Ülő Pallas, jobb kezében kis Nike, bal-
jában lándzsa, pajzsra könyököl. Ugyanott I. tábla 8. vagy 9. ábra. — 3. Bronz. Lysimachiai
érmek: a) Apolló (?) | oroszlán. Brit mus. Catalog of greek coins 1. (?); b) Fiala Herakles |
Nike. Ugyanott 4.; c) Oroszlánfő | kalász. Ugyanott 16. — Említi a Koson-aranyakat is:
ΚΩΣΩΝ, 2 lictor közt balra lépő consul | sas, jobb karmában koszorúval. Bahrfeldt Berliner
Münzblätter 1912, 251 s k. l.-on Cotison-Coson dák király érmeinek véli. Az előlap sasa
Pomponius Rufus denariusának (Babelon II. 366. nr. 23.: Kr. e. 71 körül) a hátlap Brutus
denariusának (Babelon I. 114. nr. 31.: Kr. e. 44 körül) utánzása. A meghatározásokat dr. Gohl
Ödön úr szíveségének köszönöm.

F.

³ Helyesebben Brooser Wasser!

Wälder gelegenen Dörfern an verschiedenen Stellen nachweisen. Von dem Orte Kununy geht der bezeichnete Weg südlich nach Lunkány. Auch dieser Flecken hat, wie gesagt, alte Ziegel und Bruchstücke antiker Gefäße. Vorzüglich verdient hier bemerkt zu werden, dasz auf dem La Piatra Rosye, wo einerseits ein groszer Waldabhang, andererseits eine Reihe schroffer Felsen, und von den umgebenden Gebirgen umraset, unter den Wurzeln alter riesenmäsziger Buchen die Reste einer dritten Festung begraben liegen. Ein einziger, über den Gipfel von Mittag geführter Zugang deutet den alten Weg, und Spuren von Wasserleitungen an. Gleich anfänglich beim Hinansteigen zu derselben bemerkt man den erhaltenen freien Theil einer Mauer, die aus Bruchsteinen mit Kalkmörtel unzerstörbar zusammen gefügt ist. Ferner, von Nord gegen Ost, wie auf dem Muntscheller Gredistie, mehrmals — hier fünfmal — terrassenförmig wiederholte, mit Fleisz planirte Strecken, deren niederste zwanzig Klafter lang und zehn Klafter breit, und deren höchste sechzig Klafter lang und dreiszig Klafter breit sein mag. Diese Flächen sind, wie die des Muntscheller Gredistie, mit gleichen gehauenen Steinen, Mauer- und Hohlziegel, Urnen- und thönernen Geschirrbuchstücken übersät; sie verrathen überhaupt sowohl in Betrachtung der Analogie der bearbeiteten Felsart, als der Anlegung und Configuration des Festungsbaues selbst, unverkennbare gleichzeitige Errichtung, einerlei strategische Grundsätze und Regeln.

Zwischen dem Lunkányer Thalgrunde, dann der eben beschriebenen Burgfeste, und zwischen dem Flusze Városviz, wird endlich eine ziemlich grosze Gebirgswiese, auch Gredistie (Lunkányer Gredistie) genannt, und unter den Anwohnern von Geschlecht zu Geschlecht die Sage von hier in alten Zeiten gehaltenen volkreichen Jahrmärkten fortgepflanzt. Die gleiche Sage besteht, auffallend genug, von mehreren andern Gebirgsflächen dieser siebenbürgischen, mittägigen Karpathenkette. So von der bereits oben erwähnten, nahe dem ungrischen Schylthal gelegenen, von Gredistie drei bis vier deutsche Meilen entfernten Hochebene des riesigen Potru, mit seinen weitläufigen Erdwällen und Schanzen.

Die bezeichneten Festungen waren, wie deren Überreste und Lagen es beweisen, nach der alten Taktik unbezweifelt dergestalt angelegt, dasz Facele Albe, gleich einer Citadelle, die zu nächst gelegene Festung, Gredistie, mit dem Zugang am Fusze zu ihr beherrschend, einen bedeutenden Theil der, entfernten, am Városviz gelegenen Dörfer beobachten, und selbst den Lunkányer Bezirk überblicken konnte; dasz ferner von Piatra Rosie, über das Thal und den Bosodoroder Bach hinweg, auf das Devaer Schlosz, und endlich vom Lunkányer Gredistie ins Hatzeger Thal, bis in die Umgebung von Szarmizegethusa, die Aussicht offen blieb, zur möglichen Unterhaltung der Communication und zur Ueberwachung und Anzeige feindlicher Einfälle.

Römischen Ursprungs ist die Gebirgsfeste dieses Gredistie und der daran

gränzenden Nachbarruinen auf keinen Fall. Die Römer pflegten weder in so hohen Gebirgen sich nieder zu lassen und anzusiedeln, noch ihre wohl-berechneten Colonien in so beschränkte, zurückgezogene Lagen zu verbergen.

(Mellőzve Acknernek történeti fejtegetéseit, csak a kirándulás e részét befejező pár sort csatolom a fentiekhez a 31. lapról.)

Zwischen den merkwürdigen, auf dem Muntscheller Gebirge gelegenen Gredistier Ruinen, von welchen man sich schwer trennen konnte, überraschte die Nacht die Forschenden, und in der Finsternisz ziemlich spät kamen sie durch den langen Thalgrund am vereinigten Wasser des Räu Alb und Valya Alb, mitunter über gefährliche Stege, bei den Gewerbsanlagen müde und körperlich fast ganz erschöpft an.

Ackner e tanulmányút eredményeit Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen című dolgozatában ismét leírta (Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission 1856. 11—13. lap). Új adatokat itt természetesen nem találunk, csak azt a Neigebaurral együtt alkotott véleményét emeljük ki, hogy a Virtosz vagy Vurtope és Meleja közti vár- és városromok egészen más jellegűek, mint az erdélyi római emlékek.

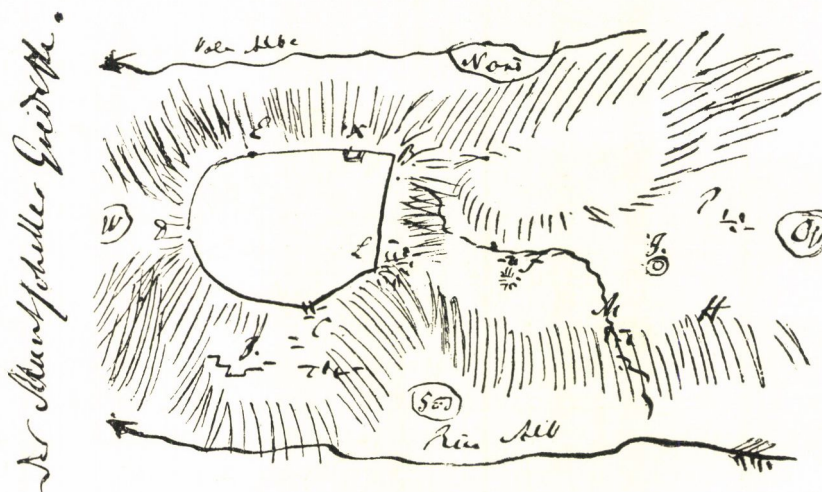
Ugyanezt a véleményt olvassuk Neigebaur könyvében is (Dacien, 1851. 104. lap). Neigebaur öt fejezetben foglalkozik az itteni maradványokkal: Boschorod oder Bosorod, Vurtope, Sub-Kununen, Die Ruinen auf dem Gredistyer Berge és Meleje címek alatt, mindegyikben összeállítva az ismeretes maradványokról és régészeti leletekről szóló adatokat. Ackner tudósításánál értékesebbé teszi adatait az, hogy nem csak a gredistyei Csetátyét, hanem a Sub-Kununen nevű helyet is úgy látszik a Piatra-Rosye és a Meleje vagy Melya, Meleja nevű maradványokat is felkereste 1847 július 11—14. közti időben.

Gredistyeről szóló lelkesedő leírását érdekesen egészíti ki egy kézirat-töredék, a mely az Erdélyi Nemzeti Múzeum már idézett kéziratkötete 136. levelét foglalja el. Ugyanott még két kis rajz és egy előbb íróval, utóbb tintával írt feljegyzés, mind a négy darab Neigebaur kezétől.

A Gredistyeről írt fejezet bevezetésének szánt szöveg a következő:

Gredistye oder *Gregystye*, Dorf im obern Kreise der Huniader Gespanschaft, im Kitider Bezirk, welches erst in diesem Jahrhundert entstanden ist, nachdem man dort grosze alte Bauwerke entdeckt hat. 6 Stunden von Szasz-Varos SSW, 3. St. oberhalb Kosztesd an den Bächen Ruu-mare, Varos-Viz, Apa-Orestyu oder Varos und Valye-Omuluj; gränzt mit dem Eisenhammer Sebeshely N. O. N. mit Tsoklovia W, Lunkay W. N. W. und Kosztesd N. W. unter dem 45° 34' d. N. B. u. dem 40° 52' d. Länge von Ferro. Auf dem

Berge Dialu-Gredistye, einem Zweig des Muntscheller Gebirges, liegen die grosartigen Trümmer einer alten Stadt, welche jüngst von dem Major v. Petschi im Jahre 1804 in der Siebenbürgischen Quartal-Schrift bekanntgemacht ward; später gab der Pfarrer Ackner darüber einen Bericht in dem Siebenbürgischen Archiv im Jahr 1839 heraus; zuletzt der Doctor v. Fodor im Jahr 1844 in der Beylage der zu Klausenburg herauskommenden Zeitung Mult es Jelen. Die Unzugänglichkeit der Lage dieser alten Stadt ist Ursache, dass dieselbe so wenig bisher bekannt geworden. Von Süden her nemlich, aus dem Thale des Strij, kann höchstens ein Jäger von Ohaba Ponor über diese Gebirgs Kette vordringen; von Osten her macht die Fortsetzung der Haupt-

2. NEUGEBAUR RAJZA A GREDISTYEI DÁK-VÁRRÓL.

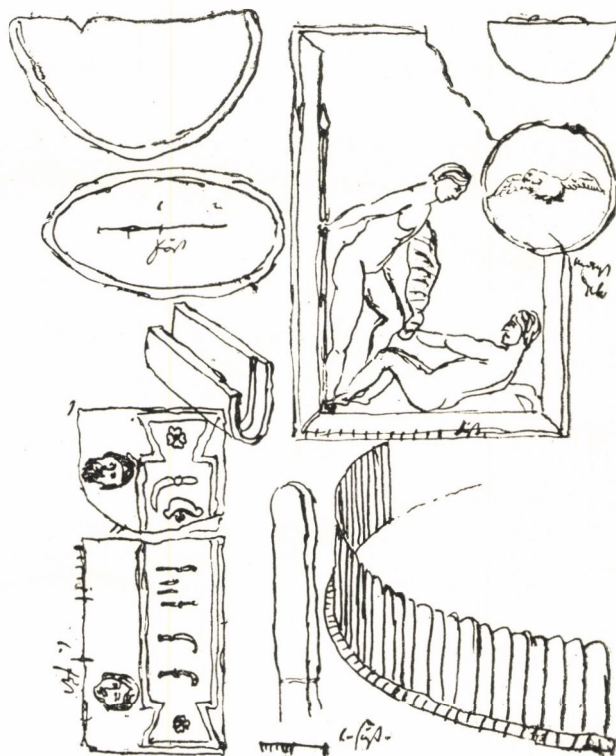
kette auf den rothen Thurm Pasz zu das Vordringen hieher unmöglich; von Westen her hindert das rechts vom Strelle sich steil erhebende Gebirge, dass man anderweit als mühsam zu Pferde hieher gelangen kann. Nur von Szaszvaros aus ist es möglich vom Norden her, ein Paar Stunden an dem Flusze Varosvize aufwärts zu fahren, höchstens bis Kostesd, weiter kann man hieher ebenfalls nur zu Pferde gelangen. Diese Stadt ist von Varhell in grader Linie 4 Meilen östlich, von Krivadia $2\frac{1}{2}$ Meilen nördlich, von Gyogy 4 Meilen südlich, und von Hermannstadt 9 Meilen westlich gelegen. Von Deva beträgt die Entfernung S. O. über 5 Meilen und von Brettie $2\frac{1}{2}$ Meilen.

Das diese alte Veste bergauf rings umgebende Gebirge gehört der Urformation an, bestehend aus Gneus, Glimmer und Quarz; doch haben sich auch Gold- und Eisen-Erze gefunden, weshalb die Cameral Verwaltung

A kézirat itt megszakad.

A kéziratkötet 138. levele hátán van a 2. ábrán közölt rajz. Szövegül ugyane levél első oldalán olvassuk a következőket:

x. für Thurm. *A.* Stelle wo die Stadt Mauer an das Loch stöszt wo die Kette gefunden worden ist ein porphir Stein und eine porphir Tafel liegt und andere Steine. *B.* Die Ecke der Stadt Mauer welche an der Thal rand des Vályi Albi stöszt. *C.* Das Stadtthor

3. GREDISTYEI RÉGISÉGEK.
(Neugebauer rajza után.)

mitten runden porphir Seiten. *D.* Das Thor wo wir hergekommen sind. *E.* Die Ecke der Stadt Mauer an den Thalrand des Vályi Albi stöszt. *I.* Das Theater. *F.* Die Stelle wo die Grube in welcher sich der Stein mit den Opfern Messer befinden. *M.* Das Baad. *J.* Das Zirkus. *H.* Ein Bau mit grossen Quadern. *L.* Das Bassin. *P.* Der Teich der gepflastert sein sol. (Ez áthúzza.) Quaderbau.

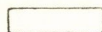
A 138. levél hátán egy papírszeleten a következő feljegyzés olvasható tintával:

Ein Akker Weitzen (*betoldva*: auch bei Blagoevich) verkohlt

der in bloszer Erde lag. Ein kleines Gefäß, aus schwarzem Ton, von grober Arbeit. Zwei Streit (*kihúzza* Kolben) Äxte von Serpentin.

 *Viele Ziegeln von dieser Grösze.

Az eredeti czeruzáirásból még kivehető a következő:

Neugrediste oder Fiscal Grediste Weitzen verkohlt in bloszer Erde Kleine barbarische Thon Gefäß grobe Ziegel u Arbeit

* andere Ton Serpentin Streit Kolben.

Mind e feljegyzéseknél érdekesebb és sajátosabb az a három rajz, a melyet a kézirat 139. levelén találunk. Az első (3. ábra) hat gredistyei régiséget rajzolt le Neigebaur, a melyeket az ő leírásával s részben Acknerével is elég határozottan lehet azonosítani. Ezek a következők:

Ovális mély teknő nézete felülről és keresztmetszete, $\frac{1}{2}$, 1 és 2 láb méret jelzésével. Neigebaurnál 13. sz. alatt:

Einige Schritte oberhalb des obenerwähnten östlichen Thores ward eine ovale Badewanne oder Bassin von Porphyrg gefunden, welche im Lichten 3 Fuss breit, $4\frac{1}{2}$ Fuss lang und 2 Fuss 2 Zoll tief ist, ihre Dicke beträgt 7 Zoll.

Alatta összeillesztésre való párkányt mutató csatornadarab. Neigebaurnál 22. sz. alatt:

Bei den unter Nr. 6 erwähnten Substructionen befanden sich Bruchstücke von Rinnen aus gebranntem Thon, 1 Zoll stark, von 1 Fuss 5 Zoll im Durchmesser.

23. sz. alatt:

Bei den Substructionen Nr. 5 finden sich dergleichen dünnere und dickere, bis zur Stärke von $2\frac{1}{3}$ Zoll.

Keretbe foglalt különféle késekre emlékeztető idomok. melyekre később még visszatérek; a keret alatt jobbról és balról emberfejek. 6 hüvelyk és 1 láb méret jelzésével. Neigebaurnál 15. sz. alatt:

Ein $3\frac{1}{2}$ Fuss langer und $1\frac{3}{4}$ Fuss hoher Marmor mit 2 Köpfen, über denen eine verzierte Tafel, welche mehrere Arten von geraden und krummen Messern nebst 2 Rosetten enthält.

Ugyanennek balfelöli töredékét írja le Ackner útleírásában (22. lap).

Die Schauseite stellt, in halb erhabener Arbeit, einen gehelmtten, bärtigen Kopf dar; über demselben ist innerhalb einer zierlichen Einfassung eine

* Eredeti méretei: hossza 90 mm., szélessége 45 mm.

grosse Rose, Sichel (dacischer Säbel), Bogen und Pfeil angebracht. Die Züge der arabeskenartigen Umtassung, welche nicht beendet erscheinen, deuten auf ein abgebrochenes fehlendes Stück.

Félgömb oldalnézetben, sík lapján kiemelkedő dombormű jelzésével, alatta a sík lapján levő dombormű, repülő madár képével. Neugebauer leírásában 32. sz. alatt:

Eine $1\frac{1}{2}$ Fuss im Durchmesser haltende Halbkugel, auf deren Fläche ein fliegender Adler abgebildet ist, hatte Dr. von Fodor von ein Paar Jahren hier gezeichnet, denselben aber jetzt nicht wiederfinden können.

Lándzsás álló alak fekvő alakra lépni látszik. Neugebaurnál 14. sz. alatt:

Bei den unter Nr. 5 erwähnten Ruinen (a keleti kapu előtt 292 lépésnyire) ward ein 3 Fuss hoher und 2 Fuss breiter Kalkstein gefunden, auf welchem ein Relief ein Mann mit einer Lanze in der linken Hand auf einen unter ihm liegenden viel kleineren Menschen tritt; beide sind unbekleidet.

a) Fent félköralakban végződő pillér, 6 hüvelyk jelzésű 1 lábnyi mérczével. b) Ilyen pillérekéből álló kerítés. Neugebaurnál 7. sz. alatt:

4. KÖBÁLVÁNYOKKAL KERÍTETT TÉR
GREDISTYÉN.
(Neugebauer vázlata.)

Von hier 70 Schritte nordöstlich findet sich ein Circus von 90 Fuss im Durchmesser, umgeben von einer $2\frac{1}{3}$ Fuss dicken Mauer von behauenen Steinen, so dass dessen Umfang 115 Schritte hält. An dieser Mauer stehen inwendig 4 Fuss hohe, 7 Zoll im □ haltende Steine, welche 5 Zoll von einander entfernt sind.* Obwohl inwendig am Rande und in einer Linie durch die Mitte dieses Circus gegraben ward, wurde doch nichts gefunden; so dass die Arena ungepflastert gewesen sein muss; ausserhalb dieses Kreises war aber keine Spur von erhöhten Sitzen zu sehen: eben so wenig von architectonischen Bautrümmern; so dass dieser Kreis nicht für das Fundament eines Gebäudes gehalten werden konnte.

A második rajz (4. ábra) «Der Circus in Grediste» felírással a Péchynél monopteros, a többiekénél inkább czirkusz néven emlegetett épületmarad-

* Lásd ehhez a 4. ábrát is.

vány alaprajzát mutatja, beleírva az átmérő «90 Fusz» méretét is, a mint fentebb a 3. ábra 3. számánál a leírásból idéztem is.

A harmadik rajz a *Neigebaur* leírásában 11. sz. alatt leírt márványlap képe (5. ábra): egy félig kidolgozott emberi alakot ábrázoló dombormű. Neigebaur leírása a következő:

Eine 2 Fuss hohe und $1\frac{1}{4}$ Fuss breite Marmorplatte . . . , auf welcher eine männliche Gestalt kenntlich ist, deren Beine in roher Arbeit vollendet, aber deren Oberkörper erst angefangen war.

A rajz aláírása: in Grediste. Jetzt bei Varadi.

Acknerrel és Neigebaurral együtt járta be a romokat *Lugosi Fodor András*, nemes Hunyad vármegye rendes orvosa, a ki a magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvárt 1844-ben tartott vándorgyűlésén ismertette Gredistye és környéke maradványait «Római régiségek Hunyad vármegyében» című előadásában. Az előadás kivonata a kolozsvári «Mult és Jelen» cz. újság «Hon és Külföld» cz. mellékletének 1844 szeptember 20-án megjelent 76. számában olvasható. Leírásából minket következők érdekelnek:

*Gredistye. Vázlat
by Varadi*

5. GREDISTYEI DOMBORMŰ
(Neugebaur vázlata.)

III. Gredistye. A helyenként még 4 láb magasságig álló 9 láb vastag, négyszög faragott kövekből álló falak 168 öl hosszú, 80 öl széles, tojásalakú területet zárnak körül. Mindenütt sok szétszórt kő hever. A várfalon belül falakat

lehet találni, s a déli oldal előtt 4 ölnyire szobák és épületek sora állapítható meg, $19 \times 10 \times 3\frac{1}{2}$ hüvelyknyi méretű téglákkal kirakott 6—5—4 szobás épületeké.

A váron kívül mintegy 100 lépés távolságra, a tudósító úr történetesen egy fürdőházra is akadott, s látván, hogy a forrás árkan lefolyó viz, mintegy fél lábnyi tágas üregen föld alá rejti magát, s majd tovább mintegy 10 öl távolságra a hegyoldalában ismét előtűnik, azon gondolatra jött, hogy ott valami földalatti üregnek kell lenni, minek valóságáról meggyőződni akarván, ásatni kezdett s csakhamar 4 szög vastag kövekre talált, melyeknek elhárítása után másokra akadott, s majd oldalfalra s végre faragott kővel kirakott aljzatra talált, és miután az egész épületből a föld kitakarított, a falkörüli kőülések és a keleti végén alól levő kőcsatorna meggyőzték a kutató orvost, hogy ott hajdan hideg víz fordó volt. Megtalálta a felső-karimáját is a cziucsőnek, melyen a fordóbe vizet bocsátottak. A fordó hossza 3, szélessége 1 öl. Ezen

épület falaiban egy téglát sem találtak; boltozatja is egészen faragott kőből van kirakva. A tudósító úr ezen épületet kitakarítva jó állapotban hagyta, de attól tart, hogy a körülötte felemelkedő hegyoldalakról esőzésekkel lefolyó iszap ismét elborítja.

Említ a leírás még gránitoszlopokat, 1 öl 9 hüvelyk átmérőjű, 1 láb 1 hüvelyk vastag kőtáblákat s 200 ölnyre nyugatra egy oldalain és fene-kén faragott, kővel kirakott, 30 öl hosszú, 20 $\frac{1}{2}$ öl széles «posvány»-t. A falak kőanyaga a gredistyei erdőmester szerint Dáváról és Kőboldogfalváról származik.

VI. *La Anvinis*, magyarul az égerfákban, Szub Kunune és Aries erdős hegy közt, épületnyomok, téglák és fedélcserépdarabok, emlékkövek, pénzérmék találhatók.

VII. *La meléje*, magyarul a morsadék, Gredistyétől délkeletre 4 órányira van. Itt a hegytetőn téglák és cserépdarabok, kőfalnyomok találhatók, sőt, mint az egykori kultúra emlékei, «veres szőlőfák», «rozsmarinfák» és «más kerti virágok» teremnek a vadonban.

IX. *Szub Kunune* Gredistyétől egy órányira, erdős hegy oldalában sűrűn kiálló kőfalak láthatók, azután téglák, cserepek, faragott kövek, egy három szobás épület félől magasan még álló falai, egy beomlott pincze. Egy feliratos kő innen Bécsbe került, egy 85 fontos koczkalakú vas üllő pedig a gredistyei raktárba. A Vurtope hegy aljában egy barlang van, felette aranypénzeket és épületromokat találtak.

Ezóta érdemleges munka nem jelent meg a gredistyei romokról. Gooss (*Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens* 1876) és Martian (*Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, XXXIX, 321. és köv. l. 1909.) munkái csak az eddigi irodalmat állítják össze, Téglás Gábornak «Decebal végső menedékvárának holléte» cz. akadémiai felolvasásából a közölt kivonat (*Akadémiai Értesítő* 1905, 97—105. lap) csak arról értesít, hogy ő «Decebal várak»-at nyomozott ki (104. lap), többet és mást-e, mint az eddig ismeretesek, a kivonatból nem tűnik ki. Ugyanő «Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei» c. kivonatos értekezésében (*Arch. Ért.* 1914, 509—525. lap) csak említi a Muncseli romokat, de nem beszél róluk.

Mindezeknek a leírásoknak közös hiányossága az, hogy a topografiai adatokat térkép nélkül adják, csak az ottlakóktól hallott elnevezésekkel jelölve meg a helyeket. Ez eljárás következménye aztán az, hogy például tanulmányozás közben kiderült, hogy a La Tetzele Albe, Faule Albe,

Facele Albe és Fátze Alba nevek mind egy *La fatele alba* nevű, «a fehér arcnál» azaz fehér sziklánál nevű helyet jelentenek, a melyet azonban az ott lakók s a kincstári erdőszemélyzet sem ismernek s így az odavonatkozó adatok megvizsgálása lehetetlen.

Mégis kötelességemnek tartottam a leírásokban megnevezett helyek felkeresését előbb a katonai részletes térképen. Ennek minket első-sorban érdeklő Z. 23. C. XXVIII. lapja 1895-i és 1907-i] kiadásait használtam a következő eredménnyel:

1. Folyó- és völgynevek. Riu Alb, Raeu Alb, Riu Albe, Riul alb, Pereu alb, Valya Alb, Valie-Albe, V. alba a gredistyei Csetátye hegygerince két oldalán húzódó völgyek és patakok neve, de úgy összekeverve, hogy az északi patak Bögözinél Riu Alb, Acknernél Valya Alb, Neigebaurnál Valie-Albe, a déli pedig Bögözinél Pereu Alb, Acknernél Raeu Alb és Neigebaurnál Riu Albe. Az 1895-i katonai térkép az északit V. alba, a délit V. Godianului néven nevezi, az 1907-i az északit névtelenül hagyja, a délit Riul alb és V. Godianului-nak hívja.

Valye Anyingesuluj, Valye Anieschi, Aniniecz, Vale Anyinyesuluj, V. Aniniesu völgy és a vele egynevű Kulmya Anieschi, Kulmya Anyinyesuluj; az 1895-i térképen csak az utóbbi szerepel D. Ariesului néven, az 1907-in pedig csak az előbbi V. Aniniesu néven.

2. Hegynevek. Cetatea mindkét térképen a muncseli gredistyei romok helye.

Csata, Csate csak az 1895-i térképen Ceata alakban.

Virtoszy, Vurtopi, Vurtope mind a két térképen Dosul Vertopelor alakban.

Piatra rossi, La Piatra Rosye, La Piatra Rosie, Ptyátre Rosi csak az 1895-i térképen Peatra rosie alakban.

Kununy, Sub Kununen, Sub Kunun a térképen nincs.

Muntschel, Goyany és Godeanu, Godianul és Rugete Styava a térképen Muncelul, Godianul és Steaua mr. alakban (a két utóbbi a Z. 23. C. XXIX. lapon).

Vorfu lui Potru, a melylyel a Melya, Meleje, Meleja nevű helyet aligha egynek nem kell értenünk, a Z. 23. C. XXIX. lapon Vrf. lui Petru alakban áll.

Mutya a térképen nincs.

Seszu Popilor helyesen Sesul plopilor a térképen nincs.

Dealul negru és Negrul valamint Comarniculul nevű hegy mind a két térképlapon több is van.

Összegezve ez előtanulmányokat megvizsgálandó helyekül a következőket jelöltük ki:

1. A gredistyei Csetátye, a hozzávezető úttal s közelében a La Fatele albe nevű rommaradványok.
2. Peatra rosie.
3. Kosztesd.
4. Sub cununi, Vertope és Aninisului és Ceata (a négy név a Comarnicelul névvel együtt lehet egy lelőhely változó elnevezése is).
5. Mutya és Seszu plopilor.
6. Vrfu lui Petru.
7. Útközben megsejlehlhető az alsóvárosvizi római táborhely.

Így elkészülve a bizottság *Bihari Ödön* úrral egyetértve abban állapodott meg, hogy mivel az itt felsorolt helyek nagyobbára őserdőben vannak, a hol bizonytalanra keresni rövid kirándulás keretében nem lehet, az alsóvárosvizi castrumon kívül csak a kosztesdi várat, a gredistyei Csetátyét és a Peatra rosiét fogjuk megsejlehlteni, a mely helyeket ő és személyzete keresés nélkül meg tud mutatni, holott a többiekre egyenesen rávezetni — a Comarnicelul nevű helyen levő, de az irodalomban e néven nem emlegetettnek kivételével, a melyet *Bihari* úr maga is látott, s a mely nem azonos a Téglástól említett (Arch. Ért. 1914, 521. lap) Comarnicel havassal — aligha tudnának.

A bizottság tehát *Bihari Ödön* úrral s a Szászvároson önkényt csatlakozó *dr. Kristóf György*, ottani főgimnáziumi tanár úrral együtt október 6-án indult el Szászvárosról kocsin. Első állomásunk az alsóvárosvizi római castrum volt, a honnan a La Grebla nevű kincstári erdőőri lak közelében emelkedő kosztesdi Gredistyt kerestük fel, annyi időt töltve csak e helyeken, hogy estére a gredistyei erdőőri lakba érkezhessünk.

Másnap a gredistyei Csetátyét, harmadnap — mindig pompás őszi időben — a Peatra rosiét néztük meg s október 9-én tértünk haza Budapestre.

Az alsóvárosvizi római táborhely.

Az Alsóvárosviztől DDNy felé vezető, karban nem tartott kociút mellett, valamivel északra attól a ponttól, a hol a nevezett út háromfelé ágazik, római fedélcserép idomú, de rossz [anyagból készült cseréptörödek hevernek tömegesen, mintegy egy méternyire a föld alatt. Ugyane helyről a föld tulajdonosa egy kődoborművet vitt be a községbe

(I. tábla 1. kép). A sírdíszítésre készült faragványon az egymásnak hátat fordító fekvő oroszlánok elég épen maradtak meg. Középső része sajnos letört, de még megállapítható, hogy szembe néző madarat ábrázolt.

Az alsóvárosvizi castrum a katonai térkép idézett lapján 1895-ben Berény p., 1907-ben R. Orasului névvel nevezett Városviz balpartján, a bucsumi malommal szemben fekszik. 1847-ben még három oldala állott, 10 láb magasságban (Neugebaur i. m. 94.), ma már csak két oldalából állapítható meg egy-egy kis részlet és pedig a nyugati falból 63·3 méter (Neugebaur 214 lépésnyinek találta s egész hosszában állónak), az északi-

6. KÖMARADVÁNYOK A KOSZTESDI GREDISTYÉBŐL.
(Finály Gábor felvétele.)

ból pedig 30 méter (Neugebaur 180 lépésnyit mért). A déli és keleti oldal teljesen elpusztult. Neugebaur a déliből még 60 lépésnyit látott, ha hibásan leírt adatait helyesen értjük.

A föld felett ma csak két kis faltömb látszik a nyugati és északi falak összesarkallása táján

A kosztesdi Gredistye.

A katonai térképen a Berény patak, illetőleg 1907-ben Apa Gradistei nevű Városviz völgyének baloldalán a Par. Fereagului nevű patak torkolata alatt a La Grebla nevű kincstári erdőőri lak átellenében emelkedő meredek kettős kúp tetején mind a két csúcson faragott kockakövekből épített erődtetés maradványait találtuk.

A felvezető út, a mely a magasabb kúp északi oldalától indulva majdnem teljes körrel halad fel a kettős kúp nyergén át ismét a magasabb kúp északi oldalára, még jól felismerhető. A falakból a felszínen ásás nélkül csak kevés látható, de úgy látszik, hogy a magaslatot egészen körül fogó s a kúp idomához símuló várfal vette körül az egészet. A meglehetősen lapos tető 250 lépés területű. Alatta a nyereg felé mesterséges teraszokat lehet megkülömböztetni.

A várfalból egy helyen néhány faragott kőkoczká látszott a felszínen (6. ábra). A középen látszó koczká méretei $63 \times 58 \times 42$ centiméter anyaga ugyanolyan, mint a gredistyei Csetátyén leírandó kőkoczkáké.

A kisebbik kúpon egy 14×14 méter méretű négyszögű épület alapjai vannak illetőleg részben már csak voltak, mert a közelben lakó oláh parasztok, a föld tulajdonosai, sokat kiástak belőlük.

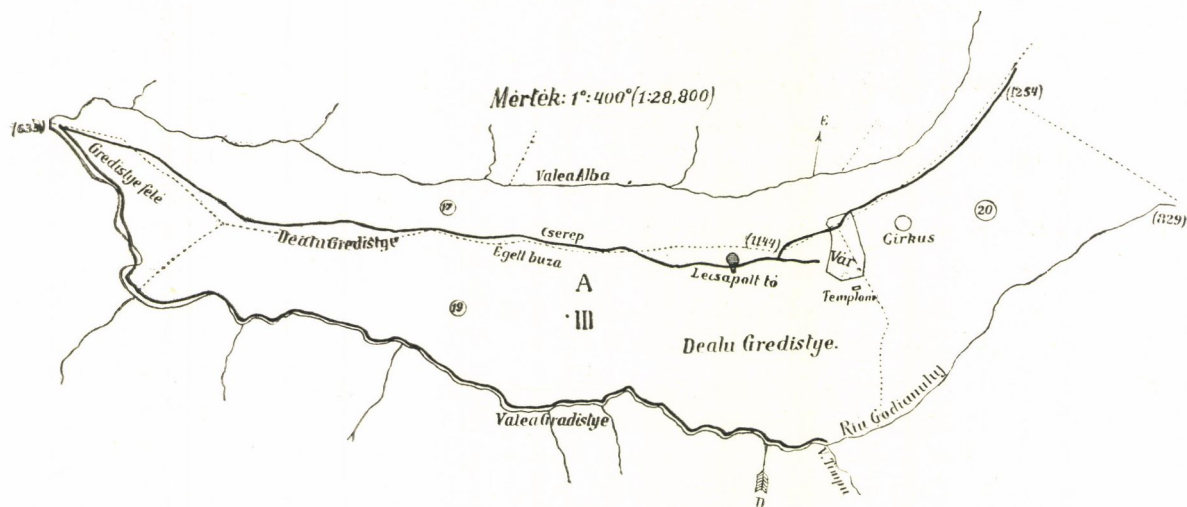
Az összeszedett cseréptöredékek, egy római köztársasági (hybrid, talán barbár készítményű denárius és két görög érem (egyik talán istrosi, a másik meghatározhatlan), valamint egy örlőkötőredék, a melyet dr. Kristóf György talált és vitt a szászvárosi Kuun-kollégium gyűjteményébe, arra mutatnak, hogy úgy az épületet, mint a lelt tárgyakat nem római, hanem a gredistyei Csetátýe leírásában bővebben elmondandó okokból a dák nép emlékének kell tartanunk.

A vártól délre, a Par. Fereagului túlsó partján emelkedő, az 1907-i térképen 558 + jelzésű magaslaton valamint az ettől nyugatra emelkedő magaslaton, az elsőhöz hasonló lapos tetőt figyeltünk meg. Falakról az ott lakók nem tudnak. Mindenesetre ásatással kellene meggyőződni arról, hogy az erdő talaja nem takar-e a leírthoz hasonló falmaradványokat.

A gredistyei Csetátýe.

A romok fekvése a katonai térkép szerint 45 fok 37 percz 30 másod percz északi szélesség és 40 fok 59 percz keleti hosszúság Ferrótól. Neigebaur elismerésre méltó pontossággal 45 fok 36 perczet és 40 fok 55 perczet állapított meg. Magasságuk a tenger színe felett kereken 1100 méter. A Valea alba és Valea Godianului közt meredeken emelkedő hegynyelv ÉÉK felől az 1613 méter magas Muncelul és 1659 méter magas Godianul felől ereszkedik le a két patak összefolyásáig. Ez az összefolyás, a hol a Neigebaurtól is emlegetett fűrészmalom állott egykor, a gredistyei kincstári erdőőri laktól kereken négy kilométernyire elég jó lőösvényen érhető el, a völgy emelkedése e két pont közt mindössze 91 méter. Innen a

katonai térkép gyalogösvényt jelez a hegynyelv gerincze élén egészen a Muncelul gerinczéig. Mi természetesen csak a Csetátyéig terjedő három kilométernyi utat tettük meg rajta, a mely három kilométer alatt az ösvény kereken 600 méternyit emelkedik, folytonosan őserdőben haladva, helyenként olyan keskeny élen, hogy jobbra-balra szinte kellemetlenül éreztük a meredek, de az erdő miatt át nem tekinthető szakadékok közelségét. A romokra figyelmeztető első jel az egykori szerpentin-útnak néhány kanyarodása. Az út alsó részét a V. alba felől a víz elmosta, de a gerinczen több kanyarodása tisztán kivehető s az is megállapítható, hogy a vár déli kapujához vezetett. Az út felénél valamivel távolabb egy helyen tele van

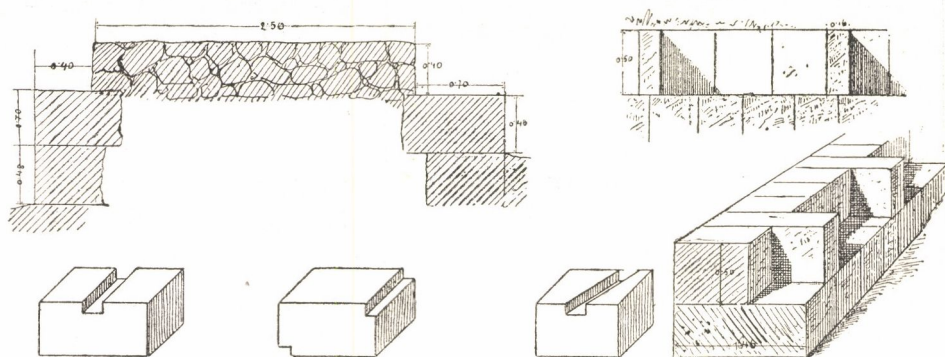
7. A GREDISTYEI CSETÁTYE HELYSZINRAJZA.

a föld «égett», illetőleg elszenesedett búzával, talán másféle magvakkal is, a melyek szemenként szétszórva hevernek a földben, de találtunk össze-sült, tehát valóban égett gabonából álló szénrögöket is. Közel e helyhez fentebb kincásók nyomán sajátságos szürke és piros cseréptöredékeket szedtünk össze, a melyek a dácziai római és római kori barbár cserépedényektől elütő jellegűek.

Mintegy 400 méterrel a várromok előtt találtuk azt a kis tavat, a melyet Neigebaur s előtte Ackner is említenek. Most vizinövényekkel tele mélyedésnek látszik, mert a déli lejtő felé eső partja át van vágva, talán az 1803-i hivatalos kincskeresés alkalmából.

Maga a vár a szászvárosi kincstári erdőgondnokságnak a mi felkérésünkre készített helyszinrajza szerint egészen más alakot mutat, mint a

milyennek az ősi fák között áttekintés hiányában mi is képzeltük. Egyáltalában nem kerek, mint Ackner, Neigebaur s az eddigi leírók, — Bögözi és Fodor kivételével — gondolták, hanem Dealu Gredistyén keresztben állva É—D irányban kereken 170, K—Ny irányban átlag kereken 120 méter kiterjedésű négyszög alaprajzot mutat (7. ábra) s a hegygerinczet egyik lejtőtől a másikig majdnem egészen elfoglalja. Belső területén két, délről észak felé egymás felett emelkedő terraszból s ezek felett az északi oldal nyugati felén kiemelkedő kúpos oldalú magaslatból áll. Az egész területet, valamint a gerinczet is 1500 méter magasságig őserdő borítja, úgy, hogy áttekintést alig lehet róla nyerni. A 400—500 éves bükkfák közt csak a vár keleti része táján találtunk ifjabb, körülbelül 100 éves növést, ott, a hol

8. FALSZERKEZETEK S A KÖVEK ALAKJAI A GREDISTYEI VÁRBAN.
(Dr. Láng Nándor vázlatai.)

a Péchy őrnagy parancsnoksága alatt kincset kereső katonaság 1803-ban feldúlta a helyet.

A vár körfala helyenként még kilátszik a humuszszal $\frac{1}{2}$ —1 méternyire felnőtt felszínből (I. tábla 2. kép). Egyik ilyen helyen, a déli kaputól keletre kitakartattuk a falat (A belső oldal képe a II. tábla 1. ábráján), a melynek méreteit és kívül-belül párkányos szerkezetét dr. Láng két vázlatban is felvette (8. ábra). A kapu melletti külső oldalon látszó, talán már a kapuval összetartozó sajátos harántkövek (a vázlaton kettő látszik) rendeltetése egyelőre ismeretlen. Ezen a déli kapun kívül még a keleti és nyugati oldalon lehet kapu helyét felismerni. Az északi oldalon, a mely a meredek lejtő peremén húzódik végig, valószínűleg nem is volt kapu.

A vár délkeleti sarkán nagy mélyedés látszik, a melyet Neigebaur pincze vagy torony helyének tart. Egyik sem valószínű. A vár belsejében most épületmaradványok nem látszanak. Egy hatalmas, sajnos nagyon

9. KŐMEDENCE A GREDISTYEI VÁRBAN.
(Dr. Finály Gábor felvétele.)

törtkő maggal. A kockakövek vakolat nélkül vannak összeillesztve. Ugyanitt andesitből faragott oszlopdobok hevernek szerte-széjjel; egy ép példányt megmértünk: 1 méter hosszú és 84 centiméter átmérőjű. Vannak

10. FALTÖREDÉKEK A GREDISTYEI VÁRBAN.
(Dr. Finály Gábor felvétele.)

megrongált, egy darabból faragott kőmedence hever csak a keleti kapu kezében (9. ábra) anyaga dévai amphibol-biotit-andesit. Aból a «fürdő épület»-ből, a melyet a medence mellett az első leírások említene, semmi sem látható.

A falakon kívül a déli oldalon a terrazon nagy kiterjedésű épületmaradványok látszanak, a melyekben több összefüggő helyiség is felismerhető. (A 7. ábrán Templom jelzés ezt az épületet jelenti.) A falak faragott kockakövekből épültek

törtkő maggal. A kockakövek vakolat nélkül vannak összeillesztve. Ugyanitt andesitből faragott oszlopdobok hevernek szerte-széjjel; egy ép példányt megmértünk: 1 méter hosszú és 84 centiméter átmérőjű. Vannak 80 centiméter átmérőjűek is. Ugyanitt hever egy 2·1—2 méter átmérőjű, 33 centiméter vastag síma felületű andesit-korong is, valamint konglomerát-padlónak több töredéke.

A keleti kaputól DK felé egy nagyobb, faragott kőből rakott épület dűledékei hevernek. Nehány egymás mellett fekvő kő (10. ábra) arra látszik mutatni, hogy az épület egy része hatszögű (vagy ötszögű, v. ö. 1. ábra, D jelzését) idomú volt.

Ettől ÉK felé egy 30 méter átmérőjű kerek alapfal (a fal vastagsága 43 centiméter) látszik. A fal belső oldalához részint négyszögű

részint majdnem négyzetes keresztmetszetű pillérek vannak sűrűen hozzáragasztva, a mint egy ott heverő eltört darabból látható. A pillérek eredeti magassága legalább egy méter volt. A régebbi leírások ezt czirkusznak nevezik, a 7. ábra is e néven jelöli. Egy pillérnek vázlata a 3. ábra 6. képéhez tartozik, a mely a pillérkörnek rekonstruált képét mutatja, alaprajzát pedig Neigebaur vázlatában a 4. ábra mutatja. Mai állapotát a II. tábla 2. képe tünteti fel. Az épület rendeltetése talány.

Ennek közelében, de már a hegy déli lejtőjén andesit-vályuk, vízvezeték vagy vízlevezető csatorna darabjai hevernek, épületmaradványok közt.

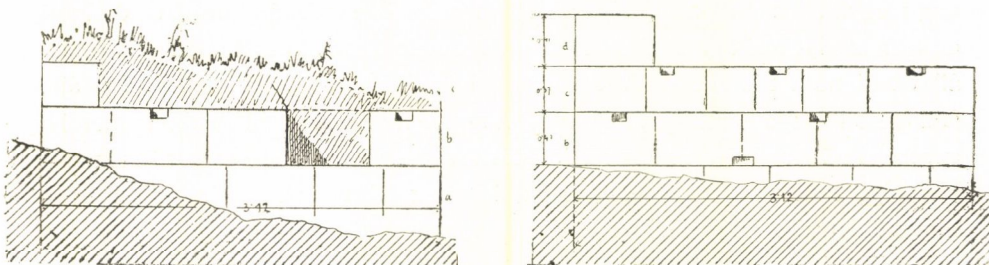
A mi az épületek jellegét illeti, a faragott kockakakóból vakolat nélkül rakott falak jellege elüt az ismert római és görög falrakás* módjától, főképen azzal, hogy a kövek jelentékeny részén szögletes vályuforma, vagy egyik, ritkán két átlósan átellenes sarkon párkányformán kivágott csatornák láthatók (8. ábra), a melyeknek rendeltetését eddigelé megállapítani nem tudtuk. A Peatra rosie leírásában bemutatandó, még álló faldarabon megállapíthatunk annyit, hogy a nyílások a fal síkjára merőlegesen, de sajátságos rendszerrel, illetőleg rendszertelenséggel tűnnek fel. Hogy gerendák beillesztésére valók lehettek, azt méretükön kívül az is mutatni látszik, hogy az említett hat- vagy ötszögű épület kövein a bevágások némely kövön a hat- illetőleg ötszögnek megfelelően rézsutos irányúak (8. ábra).

Más építészeti maradvány még egy párkánytöredék a déli kapu előtti épületben. Ez két hosszú szalag között egy szögletes párkányokkal elválasztott domború szalagot mutat. Ez is a rómaidól kétségtelenül elütő ízlésre vall. Ehhez hasonló sajátságos ízlést látunk a gredistyei erdőőri lakban őrzött, a várban lelt felíratatlan oltáron is (3. tábla 1. kép). Itt jegyzem meg, hogy az oltár mellett látszó két őrlőkö leelőhelye is a csetátyei vár, a fűtőcső azonban a Peatra rosiéről való.

A vár területén talált cserepek és téglák, valamint a Sub cununi nevű hely tájáról kezünkbe jutott s az oltárral együtt a Magyar Nemzeti Múzeumnak ígért cseréptöredékek is megerősítenek abban, hogy eddig ismeretlen kultura emlékeit kell látnunk az itteni maradványokban.

Egybevetve ezeket a megfigyeléseket a régebbi irodalomból ismert éremleletekkel (kosseai és Lysimachos-aranyak, a Valea Aninisuluiból való római érmek Trajanusig, de a Dacicus jelző felvételét megelőző időből,) valószínűnek látszik, a mit már az első leírók is kimondottak, hogy dákvárak romjai vannak itt, s hogy e várak Trajanus hadjáratának estek áldozatúl.

Még egy érdekes és különös bizonyosságunk van arra, hogy ez az ismeretlen kultúra a Kr. u. 71. év után kétségtelen érintkezésben volt a római kultúrával. Ezt a bizonyítékot a 3. ábrán balról lent látható kép és Ackner és Neigebaur hozzáírt magyarázatai szolgáltatják. A leírásból kétségtelen, hogy mind a ketten látták és megvizsgálták a leírt, illetőleg lerajzolt követ vagy köveket. Ackner leír egy $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{4}$ lábnyi kődomborművet, a mely sisakos, szakállas fej képét, felette keretben egy rózsát, sarlót vagy dák kardot, ijat és nyilat ábrázol. Ez a leírás a sisak kivételével egészen megfelel az említett kép balfelőli töredékének. Kétségtelenül ugyanezt írja le Neigebaur, mint márványdomborművet, a melyen két fej, s felettük keretben többféle egyenes és görbe kés és két rozetta látható. A képre vetett pillantás nem csak arról győz meg, hogy a leírás hű,

II. A PEATRA ROSIE-N TALÁLT FALMARADVÁNYOK SZERKEZETE.

(Dr. Láng Nándor vázlata.)

hanem arról is, hogy mind a ketten teljesen félreértették az ábrázolást. A két fej felett levő keretben látható «dák kések» semmi sem egyéb, mint a legio IIII Flavia felix téglabélyegének márványba vésett nagyított másolata, még a IIII szám két középső vonala szokásos rövidebb alakjának is hűségesebb utazásával. Mi értelme lehetett ennek a márványdomborműnek, aligha lehet kitalálni. De ha úgy magyaráznók, hogy az emlék készítői a negyedik Flavius-légióknak valamely vereségét örökítették meg e sajátos emlékekkel, akkor ez csak megerősíti azt a felfedezést, a melyet Eder 1803-ban s Téglás Gábor 1905-ben tettek közzé, hogy e vár Decebalus várai közé tartozott.

Peatra rosie.

Fekvését a katonai térképen a 823-as magassági pont jelzi 45 fok 36 percz északi szélesség, 40 fok 49 percz keleti hosszúság alatt.

A vár a hegynek kiegyengetett tetején terül el, kelet felől fel-

vezető úttal és öt terraszt felett egy kelet-nyugati irányban 166 méter hosszú és 32 méter széles főerősséggel. A terraszkokat és a hegy meredek sziklás tetőit őserdő árnyalja, a legfelső erőd területe pedig tisztás, a melyet most kaszálónak használnak. Az egykori erdő humusza takarja itt is el, $\frac{1}{2}$ —1 méter vastag rétegben azt, a mi a várból még megvan. Talán szerencsénkre, mert e humusz óvta is meg a még álló falromokat a

12. FALAK A PEATRA ROSIE-N.
(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele)

további pusztulástól. Igaz, hogy a kincésők munkája itt is mutatkozik, de egyelőre előnyünkre, mert az ő munkájuk vezetett rá arra a két bástyára, a melyeket kitakarítottunk, hogy a falak építése módját megfigyelhessük.

Egyik bástya a déli, meredek oldal felől áll, kerekén 120 méternyire a keleti oldaltól. Belső nyílása teljes négyzet, $3\cdot12 \times 3\cdot12$ méter. A róla felvett fénykép (III. tábla 2. kép) s még jobban a Láng-vázlatai után készült rajzok (11. ábra) igazolják, hogy a kőkoczkákban levő csatornák rendeltetéséről határozott véleményt mondanunk nem lehet.

A másik megvizsgált bástya az északi oldalon, a terraszok felől van, kereken 80 méternyire a keleti oldaltól. Belső mérete $4\cdot52\times5$ méter, állapotát a 12. ábra, (Kuzsinszky felvétele) mutatja.

Egy harmadik bástya maradványait az északkeleti sarkon lehetett megállapítani. Ezek a négyzetes alaprajzú bástyák a Trajanus-oszlop domborművein látható dák bástyákra emlékeztetnek.

Maga a Peatra rosie mintegy 50—60 méternyire járhatatlan meredekséggel emelkedik a Gura Tisii s a vele délről párhuzamos, a katonai térképen névtelen völgyek között 2—300 méter magasan vonuló gerinczből. A völgyből felvezető meredek út szédtő sziklafalak felett vezet, a gerincz maga kelet felől szintén csak igen keskeny hozzájáró utat enged a vár feljáratához.

A nélkül, hogy Trajanus hadjáratainak részletei közt keresnünk kellene az itt bemutatott rejtélyes és ismeretlen várak ábrázolását s ilyen vagy amolyan magyarázattal próbálnók rendeltetésüket vagy elpusztulásukat elmondani, a katonai térképen arra a megfigyelésre jutunk, hogy a leír, kelet felől 1600—2000 méter magas, gyalog is alig járható hegyektől védett területnek, a melyet a Ceata, Comarnicelul, Muncelul, Godianul, Steana, Vrf. lui Petru, Rudii stb. nevű hegyek gerinczei zárnak körül, a középpontja a csetátyei vár, ezt védik a kosztiesdi Gredistye és a Peatra rosie erősségei, a melyek e szerint egy ma még a maga teljességében nem ismert várövnék részei. Középpont a gredistyei Csetátye, mert itt a váron kívül városnak, vízvezetéknek stb., szóval polgári kultúrának maradványai is bőven mutatkoznak s fekvése is középponti.

A várakat építő fejedelem vagy nép hatalmáról és gazdagságáról még e romok is nagyszerű képet adnak. A faragott kövek anyaga — *dr. Koch Antal* egyetemi tanár úr meghatározása szerint «Cerithium mészkő, szarmata emelet, Cerithium pictummal» — legközelebbi termőhelye a Magura Kalán fürdő mellett, egyenes vonalban 30 kilométernyire a Csetátyetól, a romok kőanyagát pedig Bögozi Antal vashutafelügyelő 1805-ben hivatalosan 4—500,000 forint értékűnek becsülte! A kisebb, a Peatra rosie tetején álló romok anyaga — *Koch* szerint «oolithos szarmata mészkő» — szintén messziről, az onnan 21 kilométernyire fekvő Kalán fürdő vidékéről való, a Csetátye faragott oszlopdobjainak anyaga pedig — «amphibol-biotit-andesit» — éppen Déva vidékén fordul elé legközelebb, egyenes irányban 64 kilométernyi távolságban. Ha még hozzátesszük, hogy e kőanyagot nem egyenes úton s helyenként 2—300 ‰ emelkedésű hegyoldalon kellett felvinni ekkora tömegben, valóban csodálattal kell adóznunk annak a nép-

nek, a melynek a magyar földből meritett hatalma emlékezetét őrzi itt a magyar föld.

Azzal az óhajtással fejezem be ez ismertetést, hogy bár lehetne módunkban ásatással megvizsgálni e nagyszerű maradványokat. Egyelőre azonban csak a földmivelésügyi minisztériumnak tartozunk köszönettel azért, hogy e maradványok megvizsgálását lehetővé tette s kérésünkre nemcsak a vár közvetlen környékét, hanem a Csetátye egész területét, 591/2 katasztrális holdnyi őserdőt természeti emlékné nyilvánított s ezzel az emberkéz további rombolásától megóvta e nevezetes emlékeket.

Dr. Finály Gábor.

A «BIATEC» FELIRATÚ 17 GRAMMOS BARBÁR EZÜST- PÉNZEK BÉLYEGVÁLTOZATAI.

Egy táblával.

A BIATEC feliratú, 17 grammos ezüstpénzeket folyóiratokban és más szakmunkákban sokszor leírták. Utóbb is Gohl Ödön a Numismatikai Közlöny 1909-ik évfolyama 39—48-ik lapjain nagy szakértelemmel foglalkozott velök, de miután e pénzek többnyire féloldalas, hiányos veretűek, a jófenntartású példányok pedig igen ritkák, nagyon sok részlet a tudósok figyelmét a leírásoknál kikerülte.

Nem különböztették meg például a hétféle gallyat, a melyet a hát-lapi lovag hol a vállára, hol jobb felsőkarjára fektetve, hol a jobbájában szabadon tart (IV. tábla 1. ábra). A leírásokban gyakran Cartouche-ról olvasok, a melyben a felirat látható, de ilyet egyáltalán nem találok. A felirat rendszerint két vízszintes vonal között van, kivéve a 7-ik számú kétféjest, a melynél a felirat szabadon a ló alatt vonalak nélkül található, gyakran elfeledik ugyan e változat előlapján a baloldali fő koszorújának megemlítését, úgy az 5-ik számú kétfeges előlapján jobbra a mezőben levő hosszúszerű levelet sem látják, nem írják le elég tüzetesen a képeket körülvevő szegélyeket, sem az elő, sem pedig a hátapon.

A 7-ik számú kétfeges hátlapján a lovagnak vagy lovasnőnek felsőtestét és a ló fejét egy tojásdad alakú vonal veszi körül. Ezen vonalat eddig minden leírásban a lovag föllebenő köpenyének tartották. Miután olyan vihart nem képzelek, a mely a lovag köpenyét, a hátáról messze a ló feje elé fújná, daczára a nagy ellenáramnak, a melyet az erősen vágató ló csinál, azonkívül a területet befogó vonalat túl nagynak is tartom, hogy köpenynek nézhessem, — mivel az egész lovasalak igen jó arányokban van rajzolva, — azon véleményemnek adok kifejezést, hogy e vonal a lovag kezében pányvát jelent és pedig pányvát a kivetés pillanatában, lehet esetleg egész testet védő paizs is.

Érdekes, hogy a 2-ik számú egyfejes hátlapja a 4-ik számú kétfeges hátlapjával azonos bélyegű.

Említésre méltók a következő súlyok: a párisi Bibliothèque Nationale-ban 14·85 gr.* és az én gyűjteményemben 14·34 gr. Mindkettő a 6-ik számhoz tartozik. Az én gyűjteményem (146. sz.) példányát, mely kitűnő fenntartású, de sajnos, lelőhelye nem ismeretes, Londonban 1910-ben a Stroehlin-féle árverésen szereztem. Ez éremcsoport feltűnő jó súlykiegyenlítése mellett e két darab csekély súlyát nem tudom megmagyarázni, hiszen dekadenciáról, miután csak 15 évig voltak forgalomban Saulcy** és utána Gohl szerint nem beszélhetünk.

Kutatásaimat csakis eredetiekben vagy ilyenek gipszmásolatain végeztem, rajzokat megbízhatlanságuk miatt figyelmen kívül hagytam; azokat a pénzeket, a melyeken csakis pont vagy vonalkülömbőségeket látok arabs számokkal jeleztem. Minden bélyegváltozatot képben is bemutatok, éppen úgy a hét különböző gallyat is. Azon példányok súlyait, a melyek ábrázolva vannak, a leírásokban aláhúztam; a ritkasági fokozatokat Mionnet skálája alapján állítottam össze.

Ezeket előre bocsájtvá közzéteszem e felette érdekes érmek bélyegváltozatainak tűzetes leírását a szaktudósok további kutatásainak buzdítására, áthatva ama tudattól, Gohl szavaival élve: «Legszükségesebb, hogy magát az éremanyagot tisztán és részletesen megismerjük.»

A. 17 grammos ezüstpénzek, egy fejjel az előlapon.

1. szám (IV. t. 2. á.) El.: Férfifej, szakáll és bajusz nélkül, jobbfelől rövid, tuskés és kevéssé göndör haja halántékán, a füle mögött és ez alatt két sor félköröcskével be van szegve. Kettős vonalszegély és ezen belől apró kifelé fordított félholdacskákból álló kör övezi az egészet.

Hl.: Meztelen lovag jobbfelé vágató ló hátán hátrahajlik és az erősen hátratartott könyökkel jobbjában a 4-ik számú gallyat — felsőkarjára fektetve — maga mögé tartja, baljában a lazán lógó kantárszarak. A ló alatt két vízszintes vonal között BIATEC. A C betű után — ebbe mintegy beledőlve — balfelé dülő vonalka, bélyeghiba. Ezen vonalkát D. 1.

* L'exemplaire du Cabinet des médailles ne pèse que 14·85 gr. (Saulcy, Annuaire d. l. S. F. d. Numismatique 1868, Tirage a part. page 15, Nr. 5. és page 19. Nr. 3.)

** Il est bien clair que le type du denier de Rufius Calenus et de Mucius Cordus a été copié sur les tétradrachmes du chef BIATEC; donc les monnaies de celui-ci n'ont pu être frappées que postérieurement à l'an 62 avant J. C., vers l'an 45 que les Boins ont été assujettés par les Gètes, les monnaies de BIATEC ont été émises dans l'intervalle, de quinze ans compris entre ces deux dates extrêmes. (Saulcy, Annuaire d. l. S. F. d. Numismatique 1868. Tirage a part. page 25.)

T. tévesen függőlegesnek rajzolta, úgy hogy BIATCI-t olvasunk. A ló hátsó jobblábának patája a B betű elé, a ballábának patája az I betű fölé kerül. Vonalszegély — a melyen belül apró kifelé fordított félholdacskák vannak, — veszi körül az egészet, e félholdacskák azonban a felirat alsó vízszintes vonala alá nem terjednek.

A Nemz. Múzeum régi állományában. 17·13—17·18—17·19 gr. (Gohl, N. K. 1909. 44. lap. 2. a.)

A berlini éremtárban 16·25 gr.

A párisi bibl. nationalban. (101,666) D. I. T. tévesen rajzolta. 17·20, (10,167) 17·17, (10,168) 17·17, (10,169) 17·14 gr.

A Victor Renner gyűjteményében, Bécs, 16·85 gr. Találták Vasváron. Vas megyében.

Leon Rusicka gyűjteményében. Bécs, 16·75 gr. Találták Romániában.

Dessewffy (137) 16·83—(136) 17·25 gr.

A Gerlitz Alpok lelete (1903 nov.) leírásában. 17·26 gr. (Luschin Weltenmünzen ect. II. táb. 3. sz.)

Saulcy. 7. sz. 17·27 gr.

Wiczay. 347. lap. 7502. sz.

Duchalais, 403. l. 98. sz.

Mionnet. 4-ik sz.

a. *változat.*

El.: Ugyanaz a bélyeg, mint fönt.

Hl.: Hasonló; de a felirat C betűje után a balfelé dülő vonalka hiányzik.

A rétei lelet (1905 22/II) leírásában 17·26—17·50 gr. (Gohl, N. K. 1909. 44. lap. 2. b. és 3. lap 2.)

b. *változat (IV. t. 3. á.)*

El.: Ugyanaz a bélyeg, mint fönt.

Hl.: Hasonló; de a ló mögött, annak farka alatt és fölötte, továbbá a két hátsó lába között az előlap szegélyének mélyített nyomaival.

A cs. és kir. éremtárban Bécs. (26,736) 17·11—(27,088) 17·32 gr. Találták Járfaluban 1855.

A rétei leletben (1905 22/II.) 16·98—17·25 gr. (Gohl, N. K. 1909 44. lap. 3. sz.)

A simmeringi leletben (1880 24/VII.) N. Z. III. tab. 14. sz.

A legkönnyebb súlya 16'25 gr.

A legnehezebb „ 17'50 „

Átlag „ 17'09 „

Ritkasági fokozata *R*⁷.

2. sz. (IV. t. 4. á.) El.: Ugyanaz a bélyeg, mint fönt.

Hl.: Hasonló az 1. sz.; de a lovag nem hajlik hátrafelé, könyökét sem veszi annyira vissza és a 6-ik számú gallyat tartja. A ló hátsó lábának jobbpatája a B betű elé, balpatája annak szára fölé kerül.

A Dessewffy gyűjteményben (1222) 17'28 gr. Találták Treffen-ben Villach mellett. (N. K. 1914. 108. lap.)

Ritkasági fokozata *R**.

B. 17 grammos ezüstpénzek, két fejjel az előlapon.

1. sz. (IV. t. 5. á.) El.: Két fej egymás mellett, jobbfelől. Mindkettő szakáll és bajusz nélkül. A baloldalnak fürtös haja lefelé és előre van simítva, füleit befödi, homlokát is apró fürtök környezik. Fején koszorú van, ennek szalagjai a fej mögött lathatók. A jobboldali fejet, a melyet az előbbi részben eltakar, síma sisak födi, a sisaknak négy balra és négy jobbra dülő rézsutos vonalakból álló bokrétája van. A mezőben lenn egy jobb felé fekvő, jobboldalt pedig egy fölfelé irányított nyílalakú, hosszúszerű növénylevél; a szár alsó vége két felé hasad. Vonalszegély — a melyen belől apró, kifelé fordított félholdacskák vannak — veszi az egészet körül, a félholdacskák köre a sisak bokrétája által meg van szakítva.

Hl.: Meztelen lovag vágató ló hátán jobbfelől. Könyökét erősen testéhez, karját pedig melléhez szorítja. Jobbjában az 1-ső számú gallyat vállára fektetve háta mögé tartja. Baljában a lógó kantárszarak. Feje előtt egy ékalakú lágy kiemelkedés, az ék hegye a lovag állát érinti. Baloldalt a mezőben, lenn a ló alatt és előtte olyan növénylevelek, mint az előlapon, de sokkal kisebbek. A lovag mögötti gallyat, a ló farkát és a növénylevelet lágy, hosszúkás kiemelkedések metszik. A ló alatt két vízszintes vonal között BIATEC. — A ló hátsó jobblábának patája a B betű elé, a ballábának patája annak felső íve fölé kerül. Vonalszegély — a melyen belül apró kifelé fordított félholdacskák vannak — veszi körül az egészet, a félholdacskák köre azonban a felirat alatti vonal alatt megszakítást szenved.

A Nemz. Múzeum régi állományában: 16·60—17·09 gr. (Gohl. N. K. 1909. 45. lap. 1. sz.)

Az Erdélyi Nemz. Múzeum éremtárában. 16·38 gr. (1900 előtt szerztetett.)

A cs. és kir. éremtárban. Bécs. (27,085) 17·20 gr. Találták Járfaluban 1855, (26,737) 17·30 gr.

A párisi Bibl. Nationaleban. 17·23 gr.

A Renner-gyűjteményben. Bécs. 17·10 gr. Találták Schottwienben 1902-ben.

A Dessewffy-gyűjteményben. (138.) 17·10 gr. Találták Pozsony vidékén és 17·00 gr.

A járfalui lelet (1855. május) leírásában 17·27 gr. (Kupido. Wiener Num. Monatsheft. 1866. II. 102. 2.)

Wiczay. I. 347. lap. 7504.

Duchalais. 403. lap. 97.

Mionnet. 6.

a. változat,

El.: Mint fönt; de lágy veretű, a sisak bokrétája alig látszik, a mezőben levő növénylevelek alig vehetők ki.

Hl.: Mint fönt. A lovag kezében levő gally, továbbá a növénylevél a ló alatt és mögötte már alig látszik, csak a ló előtt levő látszik tisztán, de megvan a lovag arcza előtt az ékalakú lágy kiemelkedés.

A Windischgrätz-gyűjteményben. (2823) 17·20 gr. Találták Járfaluban (1855 május).

A Max Vervorn-gyűjteményben. Bonn 17·10 gr.

A Hollsheck Károly gyűjteményében. Bécs. 17·01 gr.

A Dessewffy-gyűjteményben. (141.) 17·16 gr. (142.) 17·02 gr. Találtak Járfaluban, (148.) 16·80 gr.

A Gerlitzi Alpok lelete (1903 nov.) leírásában 16·98 gr.—17·41 gr.—17·43 gr. (Luschin. II. 4.)

A St. Ágostonról nevezett kanonokrend gyűjteményében St. Floriánban. 17·32 gr.

A legkönnyebb súlya 16·38 gr.

A legnehezebb „ 17·43 „

Átlag „ 17·07 „

Ritkasági fokozata R^5 .

2. sz. (IV. t. 6. á.) El.: Mint fönt; de verete még lágyabb, a sisak bokrétáját és a mezőben levő növényleveleket már egyáltalán nem látjuk.

Hl.: Mint fönt. A lovag felsőtestét balra fordítja úgy, hogy a háta látszik. Jobbjával a 2-ik számú gallyat fekteti a vállára. A ló feje alatt két kantárszár látható.

A Nemz. Múzeum régi állományában 17·10—17·16 gr. (Gohl. N. K. 1909. 47. lap. 8. sz.)

A cs. és kir. éremtárban Bécs. (27,080) 17·05 gr.

Viktor Renner gyűjteményében Bécs. 17·11 gr. Találták Schottwienben. 1902.

A Dessewffy gyűjteményében. (144) 17·22 gr. Találták Járfaluban.

Magyarország vármegyéi és városai pozsonyi kötetének 500-ik lapján. (Dr. Borovszky Samu.)

a. változat.

El.: Mint a 2. sz.; de a baloldali fej két ajka előtt > alakban két egymásfelé dülő harántos vonalka, melyek a száját mintegy elzárják. A koszorú szalagjai alig láthatók.

Hl.: Mint a 2. sz.; de a lovag lábszára bokában hirtelen el van vágva s csak egy hegyével hozzáragszott, ékalakú vonalka ábrázolja a lábfejet. A ló hátsó lábai igen vékonyak s farka rövidebb.

A Nemz. Múzeum régi állományában: 18·08—17·10—17·12—17·28—17·23 gr. (Gohl. N. K. 1909. 47. lap. 7. sz.)

A Dessewffy-gyűjteményben (143) 17·10 gr. Találták Rétén 1905. 22/H.

A rétei lelet (1905. 22/II.) leírásában 17·15 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 8. sz.)

b. változat.

El.: Mint a 2. sz. a baloldali fej nyaka előtt — annak közepe táján — egy rézsutos vonalka, néha ilyen kettő a nyak alsó határvonalának közepe alatt is. A koszorú szalagjai jól láthatók.

Hl.: Olyan, mint fönt.

A Nemz. Múzeum régi állományában. 16·94—16·95—17·00—17·12 gr. (Gohl. N. K. 1909. 48. lap. 9. sz.)

A berlini Muzeumban 17·00 gr.

A rétei lelet (1905. 22/II.) leírásában 17·05—17·05 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 9. sz.)

A Max Vervorn gyűjteményében. 17·10 gr. Találták Schwechaton Wien mellett.

A legkönnyebb súlya 16·94 gr.

A legnehezebb „ 17·23 „

Átlag „ 17·09 „

Ritkasági fokozata *R*⁵.

3. sz. (IV. t. 7. á.) El.: Hasonló az 1. számúhoz, de az arcok kifejezése vad, a sisaknak bokrétája nincsen. A mezőben a fejek alatt növénylevél nincsen.

Hl.: Hasonló az 1. számúhoz, de a lovag nagyon hátra veti könyökét és jobbjaiban a 3-ik számú gallyat tartja felsőkarjára fektetve.

A Nemz. Múzeum régi állományában: 16·70—16·98—17·35—17·12—17·14—17·17—17·29—17·30 gr. (Gohl. N. K. 1909. 46. lap. 4. sz.)

A cs. és kir. Múzeumban Bécs. (26.740) 17·17 gr. (33·122) 17·29 gr. (27·087) 17·34 gr. Találták Járfaluban 1855. máj.

A kir. éremtárban Berlin. 16·62—16·86 gr.

A gráci Johanneum éremtárában. 16·26 gr.

A rétei lelet (1905 22/II.) leírásában 17·14 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 6. sz.)

A Windischgrätz-gyűjteményben. (2824) 17·00 gr. Találták Járfaluban.

Victor Renner gyűjteményében. 17·22 gr. Találták Vasváron, 17·35—17·45 gr. Találták mindkettőt Schottwienben 1902-ben.

Forrer gyűjteményében (239) 16·98 gr. Találták Schwechaton Bécs mellett.

B. Yakountschikoff gyűjteményben Szt. Péterváron. 17·10 gr.

A Dessewffy gyűjteményben (139) 17·00 gr. Találták Malaczkán, (145) 17·24 gr., (147) 16·81 gr.

Tocilesku leírásában. «Dacia inainta de Romani». Bucarest 1880. I. táb. 12. sz. Találták Fel-Gyógyon, Erdélyben.

a. *változat*.

El.: Mint a 3. sz.

Hl.: Mint a 3. sz.; de a ló hasa alatt egy pont.

A Nemz. Múzeum régi állományában. 17·10 gr. (Gohl. N. K. 1909. 46. lap. 5. sz.)

A párisi Bibl. Nationaleban. 17·10 gr. (D. l. T. 10,170.)

A legkönnyebb súlya 16·26 gr.

A legnehezebb " 17·45 "

Átlag " 17·15 "

Ritkasági fokozata *R*⁴.

4. sz. (IV. t. 8. á.) El.: Hasonló a 3-ik számú változathoz, de a fejek nagyobbak, arcuk kifejezése még vadabb, rövid orruk, durva ajkuk és nagyon széles állkapcsuk van.

Hl.: Bélyeg azonos az egyfejes 2-ik számú változatával.

A Nemz. Múzeum régi állományában 17·17—17·22—17·23—17·25—17·31—17·45 gr. (Gohl. N. K. 1909. 46. l. 3. sz.)

A cs. kir. éremtárban Bécs. (26,739) 17·15 gr.

A kir. éremtárban Berlin. 16·95—16·98 gr.

A rétei lelet (1905 22/II.) leírásában 16·86—17·11—17·24—17·34—17·51 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 5. sz.)

A gerlitz alpok lelete (1903 nov.) leírásában 17·15 gr. (Luschin II. Tab. 4. sz.)

Dessewffy gyűjteményben (140) 16·92 gr.

Magyarország Vármegyéi és Városai pozsonyi monografiája 500-ik lapján. (Dr. Borovszky Samu.)

A legkönnyebb súlya 16·86 gr.

A legnehezebb " 17·51 "

Átlag " 17·17 "

Ritkasági fokozata *R*⁶.

5. sz. (IV. t. 9. á.) El.: Hasonló az 1-ső sz. változathoz, de az arcuk kifejezése nem olyan komoly, majdnem nevető, nyakuk rövid, széles, a sisak bokkrétája két balra és két jobbra dülő rézsutos és közöttük egy hosszabb függőleges vonalkából áll. A mezőben a fejek alatt levél nincsen.

Hl.: Meztelen lovag ügető ló hátán jobbfelől, felső teste szembe jobbját könyökben hajlítva, a 7-ik számú gallyat, baljában a ló álla alatt a kettős kantárszárakat tartja. A ló hátsó jobb lábának patája a B betű felső íve, a ballábának patája az I betű fölé kerül.

A Nemz. Múzeum régi állományában 17·25 gr. (Gohl. N. K. 1909. 45. lap. 2. sz.)

A cs. és kir. éremtárban Bécs. (27,082) 17·15 gr. (27,083) 17·32 gr. Találták mindkettőt Järfaluban.

A rétei lelet (1905 22/II.) leírásában 17·23 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 4. sz.)

A simmeringi lelet (1088-ban) leírásában. N. Zeitschrift.

A Dessewffy gyűjteményében (1223) 17·19 gr.—17·34 gr. Találták a Simmeringen.

A legkönnyebb súlya 17·15 gr.

A legnehezebb " 17·34 "

Átlag " 17·24 "

Ritkasági fokozata R^8 .

6. sz. (IV. t. 10. á.) El.: Hasonló fejek, mint az 1-ső számú változatnál, de úgy hiszem más verdéből származik. A sisakon bokréta nincsen és a jobboldali fej előtt BIA. A B nyaka, az I álla és az A szája előtt van. Széles vonalon gyöngysor, a melyen belől apró kifelé fordított félholdacs-kákból álló kör szegélyezi az egészet.

Hl.: Hasonlít a 3-ik számú változathoz, de az 5-ik számú gallyat tartja, levelek a mezőben nincsenek. A ló hátsó jobblábának patája a B betű elé, a ballábának patája a B betű szára fölé kerül. A szegély olyan, mint ottan, de a félholdacs-kák köre az alsó vízszintes vonal alatt nincsen megszakítva.

A cs. és kir. éremtárban Bécs. (26,741) 16·98 gr. (27,084) 17·20 gr. Találták Járfaluban.

A kir. éremtárban Berlin. 16·75—17·15 gr.

A párisi Bibl. Nationaleban. 14·85 gr. (Saulcy 15. lap. 5. sz. és 19. lap. 3. sz.) 17·22 gr. (D. I. T. 10,177.)

A Horvát Nemz. Múzeumban. Zágrábban 17·17 gr.

A rétei lelet (1905. 22/II.) leírásában 17·21 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 7. sz.)

*A járfalui lelet (1885. május) leírásában 17·16 gr. (Kupido. Wiener Num. Monatsheft. 1866.

A Leon Ruzicka gyűjteményében. 16·74 gr. Találták Craiovaban (Romania).

A Forrer gyűjteményében. (17) 16·21 gr. Találták Schwechaton Bécs mellett.

A Saulcy (5) gyűjteményében. 17·00 gr.

* Ezen leletet Saulcy tévesen Német-Újvárra teszi, Német-Újvár Vasmegyében, Járfalu pedig Mosonmegyében van. (Saulcy Annuaire d. I. S. F. d. Numismatique, 1868. Tirage a part. page 18.)

Wiczay I. 347. lap. 7503.

Eckhel I. 290. lap. 16. VI. táb. 15. sz.

Mionnet. Nr. 7.

Neumann. I. IV. 11. sz.

Lelewel. III. 15. sz. 17-17 gr.

Leitzmann (N. Zeitschrift IV.) 129. lap. 17. sz.

Blanchet. 497.

Gohl. N. K. 1909. 46. lap. 6-ik sz.

a. változat. (IV. t. 11. á.)

El.: Mint fönt, de a B betű egy Γ és egy hosszúkás pontból áll. A jobboldali fő ajkától az A betűhöz egy vonalka.

Hl.: Mint fönt a T szárának közepén lefelé görbülő, az A betű jobb szárát is metsző keresztvonalka van. A ló jobb első lábának térdé fölött egy pont.

b. változat. (IV. t. 12. á.)

A Dessewffy gyűjteményben. (146.) 14'34 gr.—17'10 gr.

El.: Hasonló, de annyira lágy veretű és átverés nyomait viselő, hogy a jobboldali fő előtt a három betű nem látszik, a szegély sem vehető ki.

Hl.: Mint fönt, de átverés nyoma a ló feje fölött.

A Dessewffy gyűjteményében. 16'93 gr. Találták Nagy-Écsfaluban Győrmegeye pusztai járásában.

A legkönnyebb súlya 14'34 gr.

A legnehezebb „ 17'21 „

Átlag „ 16'71 „

Ritkasági fokozata R^6 .

7. sz. (IV. t. 13. és 14. á.) El.: Ismét egy más verdéből származó-
nak tartom, a fejek nagyon durvák, hosszú hegyes orruk van. A sisak
bokrétája hasonlít az 1-ső számú változathoz: de közepén egy hosszúkás
dült, lágy emelkedés által megvan törve, ezen kiemelkedés a szegélyt is
megszakítja. A szegély egy rendetlen, durva pontokból alakított körből áll.
Mellékjegyek nincsenek.

Hl.: Hosszú hajú, meztelen lovag vagy lovasnő vágató ló hátán,
jobbfelől a vonal, a mely felsőtestét és a ló fejét körülveszi a lovag jobb-
jában levő pányva, a kivetés pillanatában vagy pedig jobbkarján levő
paizs. Balkezében a kantárszarakat tartja. Meztelen lábán hegyes sar-

kantyu. A lovon nyereg, sügyellő és farhám. A bal hátsó lábát csak egy vékony vonal jelzi. A verőtő olyan nagy volt, hogy az egész kép a lapjára nem fért, így ritkán látni a ló első vagy hátsó lábainak patáit, mind a négyet egyszerre soha, a lovag fölemelt jobbjának a kezét sem láttam még. A ló alatt minden vonal nélkül, BIATEC. Szegély nincsen.

A Nemz. Múzeum régi állományában 17'08—17'23 gr. (Gohl. N. K. 1909. 48. lap. 10. sz.)

A cs. és kir. éremtárban Bécs. (26,742) 16'98 gr. (27,086) 17'12 gr. Találták Járfaluban. (28,190) 17'24 gr. Találták a Simmeringen. (26,743) 17'25 gr.

A rétei lelet (1905 22/II.) leírásában 17'16 gr. (Gohl. N. K. 1909. 4. lap. 10. sz.)

A járfalvi (1855) leírásában 17'05 gr. (Kupido. Wiener Num. Monatsheft 1866.)

A gerliczi Alpok lelete. (1903 nov.) leírásában 17'23 gr. (Luschin, II. táb. 5. sz.)

A Max Vervorn gyűjteményében Bonn. 17'27 gr. Találták Pozsonyban.

A Forrer gyűjteményében. (240.) 17'87 gr. Találták Magyarországon.

A Dessewffy gyűjteményében. (149) 17'13 gr. Találták Rétén 17'11 gr.

Lelewel, I. 5. sz.

Seidl, V. 304. lap. 2. sz.

A legkönnyebb súlya 16'98 gr.

A legnehezebb „ 17'87 „

Átlag „ 17'20 „

Ritkasági fokozata R^6 .

Az összes felemlített 139 pld. legkisebb súlya 14'34 gr. (Dessewffy-gyűjteményben.)

Az „ „ „ „ legnagyobb „ 17'87 „ (A Forrer „

Az „ „ „ „ átlag „ 17'08 „

Az „ „ „ „ összes „ 2375'20 „

Nagyobb leletek Magyarországon.

Pozsonyban találtak 1776-ban 44 darabot.

Járfaluban (Moson m.) találtak 1855-ben 36 darabot.

Rétén (Pozsony m.) találtak 1905-ben 20 darabot.

Egyes leletek Magyarországon.

Pozsonymegyében : Pozsonyban, Konyhán, Széleskúton, Dévény-
Újfaluban, Stomfán, Malaczkán, Bazinban.
Györmegyében : Nagy-Écsfaluban.
Vasmegyében : Vasváron.
Trencsénmegyében : Czobolyfaluban.
Nyitramegyében : Érsekújváron.
Nyitramegyében : Tardoskedden.
Komárommegyében : Komáromban.
Barsmegyében : Léván.
Hontmegyében : Bélen.
Hontmegyében : Börzsönyben.
Alsó-Fehérmegyében : Fel-Gyógyon.

Nagyobb leletek Ausztriában.

Simmeringen 1880-ban 14 darabot.
Gerlitz Alpokban 1903-ban 5 darabot.

Egyes leletek Ausztriában.

Schwechaton.
Schottwienben.
Treffenben, Villach környéken.

Egyes leletek Oláhországban.

Kraiován.

Gróf Dessewffy Miklós.

A BODROGSZIGETI PÁLOS-MONOSTOR ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI.

Négy képpel a szövegben.

Az 1898—1900. években a Bács-Bodrogvármegyei történelmi társulat megbízásából Monostorszeg mellett az ú. n. Szigá-szigeten, az egykori bodrogszigeti pálos-monostor helyén ásásokat végeztettem.¹ A romok között talált szobrászati emlékekről közöltem is néhány sort az Arch. Értesítőben,² a hol a kőtöredékek közül négynek a rajzát is bemutattam.³

Később a véletlen olyan érdekes és fontos leletekhez juttatott, hogy mulasztást követnék el, ha azokat szélesebb körben nem ismertetném.

1910-ben a Duna árja már oly közel jutott a bodrogszigeti romokhoz, hogy hullámai az egykori templom északi falát nyaldosták. Az alámosott laza talajjal együtt az alapok is bedőltek. Az építési anyag egy részét elnyelte a víz, egy része pedig a part lábánál szóródott el s hónapokon át várta a «nagyvíz» leapadását. E közben a romok sorsát éber figyelemmel kísértem. Megbízta az ottlakó *Obádovics Mihály* szigai vadőrt, hogy a Duna leapadása után szedjen össze minden faragott követ, a mit a leomlott part mentén talál. Egyik kirándulásom alkalmával a vadőr három domborműves kővel számolt be. Ugyancsak ő értesített, hogy *Gász Balázs* monostorszegi halász szintén «kifogott» egy jókora követ, melyet szerencsére, nevezetnek udvarán szintén megtaláltam. Mind a négyet megszereztem a Bács-Bodrogvármegyei történelmi társulat múzeumának.

Az első három díszes sarokpillér-fejezetek töredéke. A legelső (1. kép) alsó baloldali sarokrész. Előlapja egy sárkány vagy oroszlán hátsó testrészeit ábrázolja. Felfelé kunkorodó, stilizált szigonyvégű farkát hátsó lábai közé vonja. Lábai merevek s hármassal, hegyeskarmú ujjban végződ-

¹ Archæologiai Értesítő: «A bodrog-szigeti pálos-monostor», XXII. köt. U. F. 1—7. l.

² Arch. Értesítő: «A monostorszegi fonatmintás kőtöredékekről», XXXI. köt. U. F. 377—378. l.

³ U. o.

I. SAROKPILLÉR FEJÉNEK TÖREDÉKE BODROGSZIGETRŐL.

2. OSZLOPFŐ TÖREDÉKE BODROGSZIGETRŐL.

nek. Hátán hornyolt barázda húzódik. Törzse szintén hornyolva bordázott. Az egész kép vájolt háttérben nyugszik.

A kő másik oldala simára csiszolt lap. Magassága 18 cm; alapja az előlapon 17 cm, az oldallapon 14 cm széles. Fehér márvány.

A második (2. kép) szintén saroktöredék. Ez azonban már a felső sarokról való rész. Előlapján feszület. A keresztnek csak a felső és a bal-felőli vízszintes szára van meg. A felső száron Krisztus feje, az oldalszáron pedig jobbkeze pihen. A mű kivitele az ismert Árpád-korbeli feszület-forma, nagy fejjel, aránytalanul rövid karral. A kidolgozás silány.

3. PILLÉRFŐ TÖREDÉKE BODROGSZIGETRŐL.

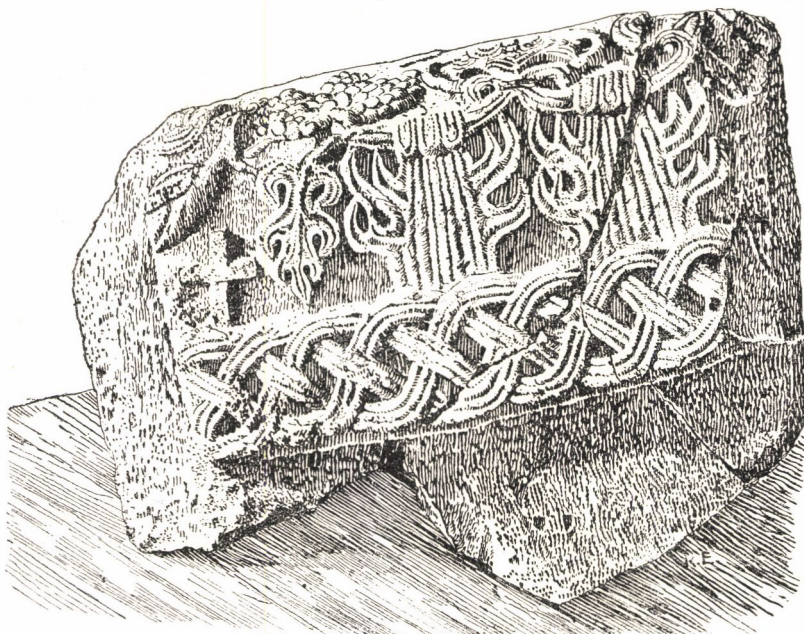
Az oldallapon egy hengerdedszárú, gömbösvégű s közepén gömbfejű szeggel megerősített kereszt a főmotivum, a mely valamely épületből [talán templomból (?)] emelkedik ki. Ettől balra fent, cseréptetős házra emlékeztető kép kis töredéke. Magassága 16 cm; fele része elől-hátul 17—17 cm. Vörhenyes mészkő.

A harmadik (3. kép) jobbrafordult fölnyergelt paripát ábrázol. Fölötte a longobard emlékekből annyira ismeretes csigatekerceses díszítmény. A paripa zömöktestű. Lábai — sajnos, a letörött részbe estek — nem láthatók. Feje az ú. n. «kosfej-forma». Szeme kerek. Fülei aránytalanul szélesek. Ivelt széles nyakát nyírott sörény szegi. Farkának körvonalai elmosódtak.

Fején zablás kantár; hátán nyereg, melyről kengyel lóg le; * nyakán, hasán, vékonyán és farán szerszám- és hevederszíjak.

Másik oldalának képe kinagyolt paizslaphoz hasonlít. Diszítetlen. Sarokélének magassága 19 cm; felső része elől 22 cm, oldalról 15 cm széles. Finomabb mészkőfajta. Két darabba törött.

A negyediket (4. kép) vállkőnek tartom; de mint kiugró párkányrészlet is alkalmazást nyerhetett. Alul és oldalról befalazásra alkalmas mélyen ülő kerete van. Diszített lapjának felső része ívalakban a felső lapra

4. FARAGOTT PÁRKÁNY RÉSZLETE BODROGSZIGETRŐL.

hajlik át. Diszitményeiből a szalagfonadék emelkedik ki, mint olyan motívum, mely egymaga is eldönti köveink származását és korát. Ez a minta a fölötte emelkedő sík diszitményeitől külön tagolva jelenik meg, párkányszerűen ugrik ki s vízszintes irányban halad a kő oldalának egyik szélétől a másikig. A szalagfonadék felett baloldaltól egy simaszárú kis kereszt s ettől balra akanthuszlevél emelkedik. A levelek gerincze széles hornyolt lap. A levelek két-két szelvényből állnak és két-két ujjal bírnak. Kivétel a baloldali levél jobboldali alsó ujjá, mely egymagában áll. Az ujjak hegye-

* Honfoglaláskori zabla- és kengyelforma!

sek, tüskés, modoros jellegűek és hornyoltak. A belsők kisebbek, elsatnyultak. A balfelőli levéltől balra felfelé fordult háromgerezdes szőlőfürt, lefelé pedig karajos szőlőlevél hajlik. A szőlőt madár csipegeti, mely egyik lábával a szőlőfürtre, a másikkal a szőlőlevélre támaszkodik. Fölötte kimunkálatlan díszítmény, nyilván szőlőlevél (?) vázlata. Az akantuszlevelek az összetett három ujjat utánzó bordaszerű díszítmény alatt tűnnek el. A bordák hónaljából jobbra-balra hármás-ágú száraz futnak össze. Ezeket a kötegformán találkozó szárazakat ismét félkörformákból kialakult keret tetézi, melyet szimmetrikusan elhelyezett hegyesvégű hornyolt levelek töltenek ki. Ez a motívum a második levél mellett ismétlődik ugyan, de a képnek csak a felét találjuk, mert a kő letörött jobboldali része hiányzik s így a minta befejezetlen. Hossza 64 cm, vastagsága 25 cm, magassága 50 cm. Mészkö. Három darabba tört.

Az összehasonlítás során arra a feltevésre jutottam, hogy a mester, a ki ezt a követ faragta, motívumait a korintusi oszlopfők mintáiból kölcsönözte. Ismeretes, hogy a korintusi oszlopfőkön az akantuszlevelek gerincze mindig a saroktekercs alá került s kecsesen ívelte a négy levélből alakult kehely felső szélét. Az az összetett három ujjat utánzó minta a levelek fölött, a bodrogszigeti kővön sem ábrázolhat mást, mint a saroktekercs külső bordáit. Mikor a mester a korintusi minta kiterített rajzát átvitte a bodrogszigeti kőre, a sarkával szembenálló abacus alatt egymáshoz simuló saroktekercsek külső bordáit úgy látta, a mint azt megtervezte. A kötegformán találkozó szárazból kifejlődő köralakú keretbe foglalt díszítmény az oszlopfő homlokzatának üres helyét töltötte be tetszetősen. A szőlőfürt és a madár ábrázolásában s a kereszt jelvényében — talán nem csalódom — a bizánczi művészet hatását kell észrevennünk.

Egy másik szembetűnő jelenség köveinken a díszítő motívumoknak az *aracsi* emlékkő mintáival való szoros rokonsága. Csak össze kell vetni az ábrákat! Az aracsi emlékkő előlapjának szalagfonadéka szerkezet és kivitel tekintetében teljesen azonos a 4. ábra díszítményével; a fonatok gyorsfordulatú motívumai pedig a korábbi leletből származó bodrogszigeti kőtöredékeken ismétlődnek. De a mi legfeltűnőbb, az aracsi emlékkő egyik oldalrészén ugyanolyan felnyergelt paripát találunk, mint a minőt a 3. ábra mutat be.

Ezeknek a főmotívumoknak a találkozása arra a lehetőségre figyelmeztet, hogy úgy az aracsi, mint a bodrogszigeti kövek egy véső alól kerültek ki. Ezek után szinte idegesen bogozom a kérdést tovább: nem lehet-e, hogy ezek a kövek mind, egykoron egy templomot ékesítettek s

csak később hordattak széjjel. Melyik volt ez a templom, az aracsi boltozott bazilika-e, vagy a bodrogszigeti kis falusi templom, vagy tán egy harmadik? Ezeknek a kérdéseknek az eldöntését csak *feltételelesen* kísérlem meg.

A keresztény műveltség terjedésének megyénket érdeklő biztosabb adatait abban a korban találjuk, a mikor (a IX. század elején) Nagy Károly fia, Pipin, a második avar háború befejeztével, a Duna vidékét egyházi tekintetben rendezte.¹ Ebben az időben megyénk területét a szlávok és a bolgárok törzsei szállották meg. Ezeknek itt városaik is voltak, a mit nemcsak Bács és Bodrog szláveredetű neve is gyaníttat, hanem a Bács mellett fölfedezett nagyobb kiterjedésű szláv temető is igazol.² Hasonló következtetést enged a bodrogszigeti pálosmonostor romjai mellett konstatált ugyancsak szláv temető,³ melynek egyes sírjaiból *u*-végű hajkarikákat gyűjtöttem.⁴ Ebből az időből származtatható egyházi épülettromoknak, megyénk egész területén nyoma sincsen.

Annyi azonban bizonyos, hogy a Szigaszigeten egy az Árpád-házi királyok korából való monostor állott, melynek tartozékai közül a kápolna román stílusban épült; az egyhajós szerzetesi templom pedig a mellette levő zárdával együtt a XIII. században meghonosodott átmeneti ízlésben emeltetett.

A monostor létezését 1231-ből már írott adatok is bizonyítják; de viszont az sem szenvéd kétséget, hogy a mikor a pálosok Bodrogszigeten megjelentek,⁵ ott egy korábban szervezett és épített egyház örökébe léptek. Az épületek közül ez a román ízlésben épült kápolna az, a melyet itt találtak s a melyet a tatárjárás idejéig használtak is. Alapjaiból ítélve, ha nem is volt valami nagyobb szerű épület, de nem lehetett híján a korát jellemző műízlésnek sem.

A tatárjárás lezajlása után a kápolna romjaiból származó téglák, kő-koczkák és szobrászati részletek, mint építőanyag a kolostor mellé épített templom alapjaiba kerültek.

Kápolnánk műtörténeti érdekességét annak idején dr. Czobor Béla is konstatálta. Nagyobb fontosságot most az onnan származó szobrászati emlékek nyújtanak neki. Ez az eredmény annál becsesebb reánk nézve, mert

¹ Bács-Bodrog vm. egyetemes monográfiája, II. k. 146. l.

² Arch. Értesítő: «Bácsi honfoglaláskori sírleletek», XXX. köt. U. F. 169—172. l.

³ Elmosta a Duna.

⁴ A Bács-Bodrog vm. tört. társulat múzeumában.

⁵ A rend az 1220-as évek után alakult Baranya megyében.

vármegyénk területén — az egy bácsi ferenczrendi templomot kivéve — az Árpádházi királyok korából fennmaradt egyházi műemlékünk nincsen. A bátmonostori apátsági templomot is csak a Haynald-Henszlmann-féle ásatásból ismerjük; a többinek a nyomát is alig tudjuk megtalálni. Pedig bizonyára valamennyi monumentális alkotás lehetett. Megyénk középkori építészeti emlékeinek ez a hiányossága kölcsönöz különös fontosságot minden kis kódarabnak, a mely világosságot vethet első királyaink korát, vagy az azt megelőző időt betöltő virágzó keresztény kulturánkra és a IX—XI. században hazánkban is meghonosodott s antik hatások alatt kifejlődött észak-italiai (longobárd) építőművészetre.

Gubitz Kálmán.

KOLOZSVÁRI MÁRTON ÉS GYÖRGY MŰVÉSZETE.

Öt képtáblával és 36 képpel a szövegben.

A magyar középkori művészetnek fölötte értékes alkotása az a lovas-szobor, mely többszörös áthelyeztetése után a prágai Hradsinon, a Szent György templom déli oldalán, máig is látható és Szent György viaskodását a sárkánynyal ábrázolja (V. tábla). Több szempontból nevezetes: középkori alkotás, melynek szerzőjét és keletkezése pontos idejét ismerjük, felirat alapján, mely ugyan csak másolatban, de kétségtelenül hiteles másolatban maradt ránk, két helyen is.* Igen ritka jelenség ez középkori szobornál, hiszen a francia székesegyházak nagy szobrászai közül alig egy-kettőnek ismerjük a nevét. Az pedig szinte lehetetlen, hogy a számadáskönyvekből felszínre kerülő nevekhez határozott alkotást lehessen hozzákapcsolni. Az olasz szobrászatnál is nagy nehézségekkel küzdünk egészen Antelami-ig. Fokozza ennek a jelentőségét az a körülmény, hogy a prágai szobor szerzőjében egy középkori magyar szobrász testvérpárt ismerünk meg, a kiknek nagyváradi műveiről különben csak megemlékezésekből volna tudomásunk.** Ehhez járul a végül is legfontosabb szempont: a szobor művészi értéke korát felülmúló erejű. Nem kell értékeléséhez viszonylagos szempontokhoz menekülni, a mű kifejező erejével, előadása közvetetlenségével, drámai mozgalmasságával, mintázása csodás finomságaival, alakításának bensőséges gazdagságával a szobrászatnak

* Először Balbinus közölte 1677-ben *Epitome Rerum Bohemicarum* című Prágában megjelent művében (379. l.), megismétli 1679-ben *Miscellanea historica* cz. művében (126. l.), majd 1700-ban Beckowsky is leírja. (Lásd Poselkyne cz. művének 587. l.) A felírást legutóljára Redel látta s leírta *Das Sehenswürdigste Prag* cz. művében (99. l.), mely Nürnbergben 1728-ban jelent meg. A felírat így hangzik: A. D. M. C. C. C. LXXIII. hoc opus imaginis S. Gorgii p. Martinum et Georgium de Clussenberch conflatum est. Czakó Elemér «Kolozsvári Márton és György, XIV. századi szobrászok» című monográfiájának 14. lapján található adatok e szerint igazítandók ki.

** Annak a megállapítását, hogy Clussenberch Kolozsvár középkori neve, Weinrich Vilmosnak köszönhetjük. (Századok. XIII. 122. l.) Magyarságukat ujabban Roth (*Geschichte d. d. Plastik in Siebenbürgen*, 1906. 9. l.) kétségbevonta, szász nemzetiségűnek mondván őket a prágai felírat alapján, a hol Clussenberchnek nevezik magukat. Csakhogy a nagyváradi szobrok feliratán viszont *Magistros Martinum et Georgium de Colosvár* állott, a mint azt számunkra hiteles szemtanu, Miskolczy István 1609-ben lejegyezte. Megegyező ezzel Szamosközy és az erdélyi szász Miles Mátyás szemtanúk leírása is.

nagyszerű emléke, a magyar művészetnek pedig páratlan kincse. Azzal, hogy idegen földre került, megmenekült az elpusztulástól, nem úgy, mint a magyar mesterek itthon maradt alkotásai, de a magyar művészetre való közvetlen hatása ezzel századokra megszűnt. A véletlen azonban úgy akarta, hogy az a magyar szobrász, a kinek a hazai szobrászat újabb fellendülését köszönhetjük, Fadrusz János Prágába kerüljön katonai szolgálatra és ott a középkori magyar szobrász-testvérpár művén lángra gyúljon zsenije, egész életére döntő hatású benyomást szerezve, melyet azután minden jelentősebb alkotásán megőrizett s ilykép művészetét a nagy magyar hagyományba kapcsolta bele.

Mindez eléggé megokolja, hogy e művel behatóbban foglalkozunk.

Annál is inkább kötelességünk ez, mert stílusát csupa megoldatlannak látszó rejtély veszi körül. Akárcsak a Van Eyckok híres képét, a *«Bárány imáddását»*, a Szent György stílusának művészi levezetését is a legellentétesebb vélemények kibogozhatatlannak tetsző szövedéke fogja körül. Nem tekintve arra, hogy hol stilizálnak és heraldikusnak tartják, mint Bode,¹ hol a legnagyobb fokú elevenséget és igazi naturalisztikus részletességet figyelik meg rajta, mint Schnaase,² magyar monografusa, Czakó Elemér³ egyszerűen kijelenti: «Testvér és rokon nélkül áll e szobor, egyedül, árván, nincs analógiája! A megelőző lovas-szobrokhoz nem találunk kapcsolatot, úgyszólván nincs kimutatható előzménye.» Betetőzi ezután e zürzavart legújabb cseh ismertetőinek, Stech és Wirthnek az a megoldási kísérlete,⁴ hogy a mű középkori jellegét megtagadják, reneszánsz-kori újraöntést akarnak megállapítani, melyet erős átdolgozás előzött volna meg.

Kétféle érvekkel hozakodnak elő. Az első csoport szellemi, a másik anyagi természetű. Lássuk előbb az előbbieket.

Arra hivatkoznak, hogy Trnicky, I. Ferdinánd udvari költője, ki Miksa császár 1562-iki lovagjátékát megénekelte, elmondja, hogy a kíváncsiak oly sokan kapaszkodtak fel a szoborra, hogy alattuk a szobor eltört. Az embereknek azonban semmi bajuk sem lett! A cseh tudósok szerint e leírást szószerint kell venni, a katasztrófa után bizonyára teljes újraöntésre volt szükség. A költői tulzás — mely pedig csak a csoda nagyságát akarja kiemelni — cseh tudósainknak kapóra jön a mű lebecsülésére, noha más érveik is vannak.

¹ Geschichte der deutschen Plastik. 1885. 90. l.

² Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter. 1874. 501. l.

³ I. m. 33. l.

⁴ La Richesse d'Art de la Bohême. I. 9. l.

A lovas-csoport naturalisztikus előállítását ugyanis e korban érthetetlennek találják. «A XIV. századi ilyen nagyságú lovas-szobrok — olvassuk a cseheknél¹ — igen szigorú profilban tartvák, egészen heraldikus jellegűek, a hol minden természet után megfigyelt részlet a stílus előírta formában tűnik el; e szobrok *egyazon ideális és absztrakt jellegűek*, egyazon szimmetrikusan szigorú, egyensúlyozottan nyugodalmas mozdulatuak, határozottan kizárva minden realisztikus szemcsalásra való törekvést.»

Itt találjuk meg általában a prágai szobor érthetlenségének okát, azt, hogy testvér és rokon nélkül valónak látják. Példákra hivatkoznak ugyanis, melyek valóban nincsenek semmi kapcsolatban a prágai remekművel, mert *absztrakt képzeletű művészek alkotásai*, melyek a *konkrét szellemű* prágaiak valóban egyenes ellentétei. A megoldást azonban elősegíti az a fölismerés, hogy a művészetben ez az ellentét alapvető természetű, hogy tehát a kétféle képzeletalkotású művészeknek műveit össze sem szabad vetni egymással, annál kevésbbé a fejlődést, a két sor összegabalyításával megszerkeszteni, hogy ilykép az evolutio egységes volta igazolható legyen, mert mindez végzetes tévedésekre ad alkalmat.²

Figyeljük csak meg előbb az absztrakt sor Szent Györgyeit, minő művészeti törekvés szülte, minő szellem hatja át őket, mikép választják ki mestereik a megfelelő kifejezési formákat?

Ha mindezzel megismerkedtünk, vizsgáljuk azután a konkrét sor megteremtésének feltételeit és látni fogjuk, hogy az a forma, mely a prágai Szent Györgyben művészi tökélyvel legelőbb jelentkezik, hosszú és következetes fejlődés eredménye.

I.

A Szent György-kultusz a keresztes háborúk idején terjedt el a nyugaton. Keleten ez a lovas-szent a korai keleti kereszténység hőse, hol ős mithosi képzetekből, a sárkányölő madárhősből, a hold-hősből, a széldémonból mithosi konvergenciaképen itt Mitrás-kultuszszá, máshelyt Perseus-Belerophonná vagy a Typhont leszúró Horussá, az iráni lovashőssé, Bahram-Gur alakjává változik.³ Bizanczban, tudatos vetélkedésben a Mitrás-

¹ Idézett mű. 8. l.

² Ezt az alapelvet, a két művészeti fejlődési sor ellentétes voltát és párhuzamos megjelenését a történeti egymásutánban, behatóbban fejtegettem «Die beiden Wurzeln der Kruzifix-Darstellung» (Strassburg, Heitz) cz. művem bevezető részében s ennek bővebb kifejtését az olvasó ott találja.

³ Roheim Géza, Sárkányok és sárkányölő hősök. Ethnographia. XXII. Supka Géza Bericht v. J. 1913. Jahrbuch d. deutschen arch. Inst. 1915. S. A. 47. l.

kultuszszal, Konstantinos császár templomot szentel neki ¹ s tisztelete a Balkánon a trák lovashős alakjával kapcsolódik, melyet a római diadaloszlopon látható, de szintén keleti eredetű gigast eltipró lovasalak csak megerősített. ²

Justinianos császár idején kultusza már teljesen elterjedt a keleti császárságban, ³ neve «Győzelemadó», míg a Karoling-Ottó korszakban, melyben a bizanci érintkezés igen erős, kezdték nyugaton is megismerni. II. Henrik a neki szentelendő bambergi dóm építését fogadja meg győzelem esetére. De csak a keletről visszatérő keresztesek teszik a szentet népszerűvé.

Főleg a sárkánynyal folytatott küzdelem naiv népiessége hatott a kö-

I. LÁNDZSÁVAL KÜZDŐ LOVAS, ASSZIR DOMBORMŰVÖN.

zékori ember képzeletére. Szent György, a sárkánynak kitett királyleány védelmére lóra pattan, a kereszt jelével pajzsán megrohanja a feléje törő sárkányt és lándzsájával megsebzí. A jelenet drámai ereje a költőket is megihlette. Francia nyelven a XII. században megéneklék. Ennek egy XIII. századi német fordítása Von Dorn lovagtól ismeretes. A XIV. században miraculum készült az Arany-legenda elbeszélése alapján, melyet gyakran elő is adtak.

A sárkány-harcz korán megjelenik a művészetben is. Főleg annak egyik eleme: a lándzsás támadás, előbb ellenséggel, majd a mithosi állattal, a tüzetokádó kimérával szemben az, a mi keletre mutat. Az asszír művészet is

¹ Gutschmid, Über die Sage von St. Georg. 1862. 201. l.

² Strzygowski, Hell. und Kopt. Kunst. Bulletin. V. 33. l.

³ Von Taube, Die Darstellung des Heil. Georg in der italienischen Kunst. Halle, 1910. 3. lap.

ismerte a lándzsával küzdő lovas alakját. (1. kép.¹) Hasonlókép a kései egiptomi, a saiti korbéli Ptolomaios Energetos egy dekrétumán ott látjuk a fejedelmet, a mint lándzsájával ledöfi ellenfelét. Ez azonban már görög hatás. A típust legfényesebben Dexileos sztélája (349-ben K. e.) mutatja be. Belerofonnak a kimérával folytatott küzdelmét is gyakran ábrázolták. (Metopák Delfiben.) A gigászi harcot szemléltető szimbolikus békeoszlopokon kívül,³ a római császárok pénzén is ott találjuk az ellent legyőző császárt, Claudiustól Trajánon át Konstantinos fiainak érméig, a hol az ellent már sárkány szimbolizálja.⁴

Ezt a formát vették át Szent György sárkányküzdelmének ábrázolásánál a keleti keresztény művészetben. A kopt Szent Györgyön⁵ csak a két lényeges mozzanat: a sárkánynak nekiugró ló és a lándzsával feléje döfő lovas van kifejezve. Ugyanezt megtaláljuk a trák lovas-szentnél is, a hol azonban egyéb — egyelőre megfejtetlen — ősvallási motívumok is belekapcsolódtak.⁶ Mindezek azonban a népi művészet termékei, akár csak azok a párisi Cluny-múzeumban látható ólomérmei, középkori zarándokjegyek, melyeket 1863-ban a Szajnából halásztak ki,⁷ szinte ornamentikává leegyszerűsített lándzsás Szent György ábrázolások, melyeknek közös vonásuk a hieratikus mozgású, arcélben ábrázolt ló.

Ebbe a bizánczi stíluskörbe tartozik az a szláv ezüst lemez, mely a Nemzeti Múzeum egyik újabb szerzeménye,⁸ (2. kép.) a kigyószerű sárkányt ledöfő Szent Györggyel. E primitív művészet mögött monumentális emlékek

2. EZÜST TARSOLY-DISZ SZLÁV FELÍRÁSSAL A NEMZETI MÚZEUMBAN.

¹ Paterson, Assyrian Sculpt. 19., 20. tábla.

² Maspero, Gesch. de. aegypt. Kunst. 262. l. (képpel).

³ Maas, die Tagesgötter, 318. l.

⁴ Cohen, Description histor. des monnaies, I. 254. VII. 423. és 443. l.

⁵ Strzygowski, Kopt. Kunst in Kairo. 31. kép.

⁶ Hampel, Lovas istenségek, Arch. Ért. XXIII. 361. l. XXV. 72. l.

⁷ Forgeais, Coll. de plombs histor. IV. 73. l. (képpel).

⁸ Supka, Jahresbericht, 46. l.

állottak, melyekről csak emlékezést ismerünk. Eusebius írja,¹ hogy Konstantinos császár úgy ábrázoltatta magát, a mint lándzsájával ledöfi a pogányság sárkányát. E nagyszabású emlék elveszett, de hatása ott él a kései alkotásokban, mert a bizánczi művészet ismert konzervatizmusával évszázadokon át megőrizte a régi formákat. Ezt az elveszettnek feltételezett monumentális művészetet halavány visszfényben mutatja be az a kései mozaikkép, melyet a Louvreban őriznek: (3. kép.²) körbe, szinte ornamentummá stilizált figurák; a diszitménynek elemei: a földön tekergőző sárkány s a szentnek lobogó, nagy redőkbe hulló kabátja. Az elvont diszitményszerűséget fokozot-

3. SZENT GYÖRGY KÜZDELME BIZÁNCZI MOZAIKKÉPEN.

tan mutatja a velencei San-Marco baptisteriumának dom-borműve. (4. kép.³) Itt a sárkány farka szinte levéllé van stilizálva, a ló farka pedig legyezőszerűvé. Ezt a szellemet találjuk a délolaszországi San-Blagio barlang falán látható kései bizánczi falfestményen is,⁴ hol, mint általában az absztrakt sorban, a ló nem tér ki a profilból, a sárkány pedig a földön szalagszerűen nyulik el. Közel áll ehhez egy szíriai miniatűr is,⁵ a mi mind csak azt bizonyítja, hogy a forma Keleten teljesen kialakult, mikorra a keresztesek

a legendával megismerkedtek, azt hazahozták s a bizánczi iparművészeti tárgyakkal az ábrázolás formáját is átültették. Ez a forma, láttuk, keleti és antik motívumok egybefonódásából keletkezett. A lovas lábtartása, mely egyszer térdben behajló, másszor mereven előre vagy hátra kitarzott, a lándzsadöfés, az előrehajló testtartással, mind meg volt az antik és keleti művészetben, melyből a bizánczi csak átvette. A bizáncziból került azután a nyugati művészetbe, a minek egyik legelső példája a Trani, Ravello és Monreale bronz-

¹ Hist. ecclesiast. Idézi Mâle, L'Art relig. 330. l.

² Schlumberger, Un empereur byzantin, 415. l.

³ Venturi, Storia dell'Arte ital. II. 532. l.

⁴ Bertaux, L'Art dans L'Italie mér. 4. tábla.

⁵ Oriens Christ. I. 348.

templomkapuin látható ábrázolás. (5. kép.¹) Mind a három Barisanonak ugyanazon formából öntött műve, a XII. század utolsó éveiből. Az antikot leegyszerűsítő bizánczi művészetnek szinte díszitményszerűséget kereső stílusa érezhető itt is, a kigyószerű sárkánynyal, a lebegő kabátos, lándzsájával hátulról erőltlenül döfő lovaggal. A bizánczi művészet Szent György-tipusa ez, mely főleg a miniatűrök és elefántcsont-faragás révén belekerült a nyugati művészetbe, még pedig ott is elsősorban a miniatűrökbe s az ezen

4. SZENT GYÖRGY DOMBORMŰVŰ KÉPE A VELENCZEI SZ. MÁRK BAZILIKÁBAN.

alapuló freskófestésbe, mert hiszen a fürge és mozgalmasabb festészet mindig a vezető, az új forma-kísérletek tere s az új eredmények onnét szállnak át a szobrászatba. A szobrászat anyagánál fogva bizonyos törvényekhez van kötve, statikai és mechanikai törvényekhez, melyek a formafelfogás vakmerő változatait vakon nem követhetik. A kísérletek tere mindig a festészet. A görög művészetben is mind világosabb lesz ez a kapcsolat;² de maradunk most csak a középkornál. Az újabb szorgos vizsgálatok mind

¹ Venturi i. m. II. köt. 393. l.

² Deonna, l'Archeologie, I. 321. II. 315. és III. köt. 425. l.

biztosabbá teszik a festészetnek, a jelen esetben a bizánczi miniatűrnek vezető szerepét. A bizánczi miniatűr Goldschmidt maradinak nevezi, az antik hagyomány ott maradt meg és onnan hatolt be a nyugati művészetbe.¹ Vöge kimutatta a francia románkori festészetre és szobrászatra gyakorolt hatását. Természetesen elsősorban a miniatűrben és az ezen alapuló falfestészetben nyilatkozik meg e hatás, de onnan áttérjed a szobrászatra is. Moissac és Vézelay tympanonjának szobrai bizánczi miniatűrökön alapulnak. Goldschmidt kimutatta a hildesheimi Bernward idejében készült bronz-ajtó és oszlop domborműveinek a miniatűrökkel való kapcsolatát. Az egész

5. BARISANO DOMBORMŰVE
A MONREALEI BRONZ-KAPUN.

középkoron át a szerzetesek kéziratiskolaiban szorgalmasan másolt és terjesztett miniatűrök megőrizték vezetőszerepüket, magukba szívták az idegen hatásokat és lassan, de lépésről-lépésre fejlesztették a művészi alakításokat, úgy az elvont, mint a konkrét sorban. A hirschhorni várkapolna freskóiról Vitzthum mutatta ki a párisi miniatűrökkel való összefüggésüket.² A nonnbergi kolostor falképeiről pedig Buberl beigazolta bizánczi izlésű kéziratokkal való kapcsolatukat, ha nem is teljesen és a végső forrásokig eljutva,³ következtetései azonban egyenesen hibásak: nem a falfestészet terén folyt le a festői problémák fejlődése, hanem a miniatűrben. Hiszen gondoljunk csak a gótikusnak nevezett korra, a hol a falfestészet háttérbe szorult s a festészet első-sorban

a miniatűrben virágzott. Maga Buberl is ebben találja az új formakeresést, a csodálatos természetmegfigyelést és az új kompozíciót, arról nem is szólva, hogy a miniatűrök prioritását kimutatja.⁴ A dolog lényegéből folyik ez; a miniatűr az egyes ikonografiai feladatokkal könnyebben kísérletezhet. Vitzthum az elefántcsontfaragás és üvegfestés jelentőségét hangsúlyozza,⁵ de hogy az üvegfestés már az úgynevezett román korban is a miniatűrrel függ, bizonyosság rá az a kap-

¹ Goldschmidt, Studien, 2. Sächs. Skulp. Berliner Jahrbuch, 1899. 13. l.

² Die Pariser Miniaturmalerei. 219. l. jegyzet.

³ Jahrbuch d. k. k. Zentralkommission, 1910. 23. l.

⁴ A fontos Gumpert-biblia stílusrokonságát azonban nem veszi észre L. Vitzthum bírálatát, Monatshefte. 1911. 83. l.

⁵ Vitzthum i. m. 37. 61. l.

csolat, mely a Hortus deliciarum és a strassburgi dóm üvegfestményei közt kimutatható.¹ Hogy a szőnyegszövőknek és a himzőknek már a XIII. századtól kezdve miniatűrfestők rajzolták a patrónokat, általán ismeretes.² A vizsgálat minduntalan e felfogást megerősítő bizonyságokra bukkan. Azt a fejlődést, melyet Goldschmidt a román kori feszület-típusokban konstruált, miniatűrökre vezeti vissza.³ A gmundeni monumentális szobrászat elemeit Hartmann francia miniatűrökben találja meg,⁴ de miniatűrben keresi Dammann a hesseni falfestmények stílusának forrását is.⁵ Hasonlóképp Burger a karlsteini falképek,⁶ Dvořák az Emmaus-kolostoriakét és a neuhauseriekét is.⁷ A gótikusnak nevezett korszakban, hol a falfestés a paloták falaira szorult, hasonló a helyzet. Girard d'Orleans adta a patrónokat és a miniatűröket Jean Coste-nak a vaudreuil-i kastély falképeihez. Ugyancsak Jean de Bruges nagyította a falra az Apocalypsis jeleneteit, hasonlóképp miniatűrök alapján. Ezt figyelhetjük meg később az 1388-ban festett «Szent Denis martyriuma» című festményénél, mely egy Berry hercegnek készült miniatűrön alapszik.⁸ Az olasz ducento tanulmányozása ebből a szempontból kiegészítésre szorul,⁹ főleg a bizánczi miniatűrökkel való kapcsolatában, a mozaikokon át, melyek szintén miniatűrökön alapulnak, a mint az a velencei San Marco előcsarnokának mozaikjairól megállapított, melyek tudvalevőleg a Cotton-Biblia másolatai, a hogy azt Tikkannen igazolta.¹⁰ A miniatűr, általában a festészet vezet az egész fejlődés folyamán.¹¹ Ezt figyelhetjük meg Szent György sárkányviadalának ábrázolásánál is.

A mikor a keresztesháborúk idején a Szent György-kultusz a nyugaton is elterjedt, a falfestészetben a Karoling-Ottó-korszak nagyszerű bizánczi miniatűr művészete alapján elsősorban egy hieratikus, antinaturalista,

¹ Wörmann, *Gesch. d. Kunst.* II. 248. l. Más példák: Fischer, *Handbuch d. Glasmalerei* 92. l.

² Schlosser, *Der Burgundische Paramentenschatz.* Wien. 1912. 25. l.

³ Goldschmidt, *Das naumburger Lettner-Kreutz.* Jahrbuch. XXXVI. 142. l.

⁴ Hartmann, *Gotische monum. Plastik in Schwaben.* 52. l.

⁵ Dammann, *Monatshefte*, 1914. 149. l.

⁶ Burger, *Die deutsche Malerei*, 155. l.

⁷ Jahrbuch d. a. Kaiserh. XXII. 40. l.

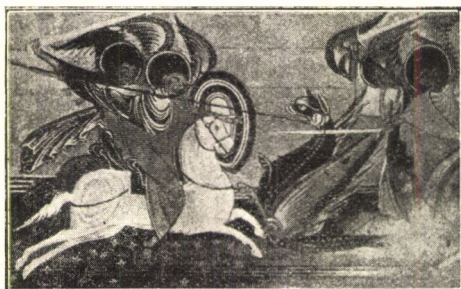
⁸ Bouchot, *Les primitif français*, 73. és 159. l.

⁹ Ujabbán Kallab, *Die toscanische Landschaftsmal.* 49. Wulff, *Reper.* XXVI. 91. l. főleg Toesca, *La pitt. e la min. nella Lombardia* (Milano, 1914.) figyelték meg a bizánczi miniatűrökkel és mozaikokkal való kapcsolatokat.

¹⁰ Die Genesis-Mosaiken in Venedig und die Cotton-Bibel. 1887.

¹¹ Itt csak utalni akarok arra, hogy ezt a viszonyt megtaláljuk később is: Giotto viszonya Andrea Pisanoéhoz, Leonardo sfumatojának hatása Mino da Fiesoléra, Guido Reni hatása Berninire. A XIX. század folyamán hasonlóképp, pl. impresszionista festészet és Rodin. Lásd Ligeti-ről írt tanulmányomat. *Művészet*, 1905. 250. l.

monumentális egyszerűsítésre törekvő stílus fejlődött ki, melynek legkimagaslóbb példája a francia freskók között található, a Saint-Savini templom falán, (6. kép.¹) a XI. század utolsó éveiből, melyben egy új érzés keres hangot, a bizánczi merev ünnepélyességből kitörni akaró belső izgalom, a mint az a mozdulatok eleveenségét nyomon követő mozgalmas redőzetből kiérezhető. Ez az érzés megkeresi a megfelelő tárgyakat, így Szent Mihály arkangyal küzdelmét a gonoszszal, ki sárkány képében támadja meg. Egy absztrakt környezetben, közelebbi megjelölés híján játszódik le az esemény, a tájat egykét stilizált virág jelzi, inkább csak jelképezi. A vágató lovon lándzsáját a sárkánynak szegező angyal merész lendülettel tör előre a vele szembeálló sárkánymadárra. Itt a kontur él, miniatürszerű részletezéssel hűségesen követve a mozdulatot, mely elbeszél. Ikonografailag nevezetes az ábrázolásnak ez a formája: t. i. a *szembeállítás*, a lovas küzdelme az eléje álló sárkánnyal, melynek bizánczi szellemű miniatürben kell keresnünk a forrását. Ugyan-e freskók egymásik motivumáról, mely a hétfejű sárkánytól megrémült asszonyt ábrázolja, a mint gyermekét egy angyalnak nyújtja át, Måle kimutatta a miniatürből való átvételt.²

6. FALKÉP A XI. SZÁZADBÓL
A SAINT-SAVINI TEMPLOMBAN.

A freskó merő leegyszerűsítés. Mert

míg a fürgé kéz a pergamentlapon gazdagabban részletezhet, a fal lapidáris formákat követel. Stílusának rokonsága azonban Harding apát cistercita bibliájából is kiérezhető, a mint a bizánczi sémák az új érzés hatása alatt megelevenednek, mozgalmas ritmust kapnak és ott élnek a francia, angol és német, konturra alapított absztrakt művészetben, melynek egyik jellemző példája az erlangeni Gumpert-biblia: Jonathan legyőzi ellenfelét, a vágató lovassal, 1195-ből a salzburgi iskolából való,³ mely a francia cistercita miniator-iskolával való kapcsolatát nem tagadhatja le. De ez viszont a bizáncziban gyökerezik. Az ezen az alapon kifejlődött művészet szívesen nyult a Szent György sárkányharcának motivumához, mely mozgalmas, konturba foglalt, drámai jelenetre ad alkalmat. A Saint-Savini hagyományt őrzi meg a XIV. század elejéről való falfestmények egy sora,

¹ Hourticq, La Peinture, 83. l.

² Måle, L'art rel. en XIII. s. 458. l.

³ Swarzenski, Die Salzburger Buch-Malerei, 135. l. 44. tábla.

melyhez a Witeo gróf által a XII. században épített Neuhausi (Csehország) vár falán látható Szent György-ciklus is tartozik. (7. kép.★) A jelenetet egy fa választja el a többitől. Ez a faábrázolás bevilágít e művészet stílusába. A művész semmiképp sem akar természetábrázolást adni. A hegyes vidék néhány hullámos vonallal van csak éreztetve, mintha Cenninit hallanók: «ha hegyeket akarsz festeni, végy nagy köveket, tele repedéssel és csiszolatlanul, másold őket természet után». A művész itt csak köveket ad hegyek helyett,

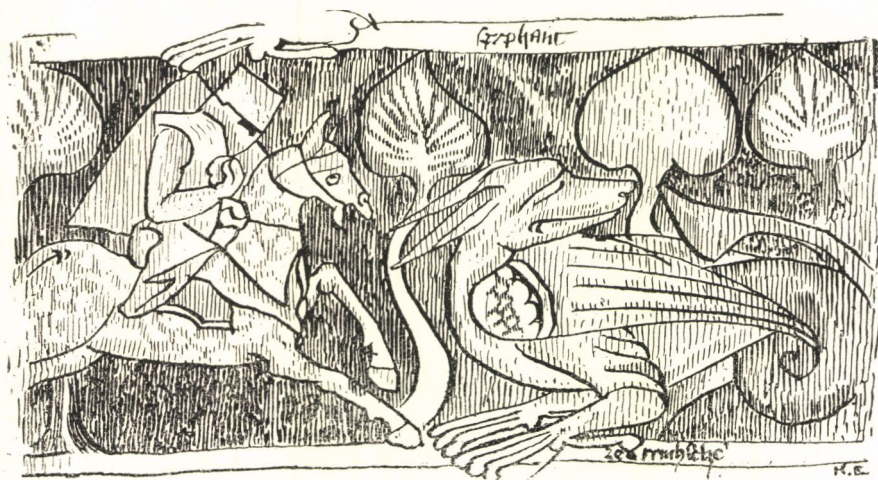

7. FALKÉP A NEUHAUSI VÁRBAN.

de eltekint a repedésektől is. Ellenben a lovag ruhájában a kor kosztümjéhez ragaszkodik. A felirat szerint *auf den Wurbm hie rent*, sisak nélkül, pánczélosan, melle elé tartott keresztes pajzsával, az Arany-legenda leírásához ragaszkodva, a divatosan letakart ló nekiugrik az előtte álló kétlábu sárkánymadárnak, mely egészen más csodaállat, mint a Saint-Savini, inkább madár, mint hüllő. Közel áll ehhez egy magyar falkép, a nagyszombati székesegyházból (VI. tábla 2. kép.), mely szinte tiszta ornamentikává stilizálja a jelenetet. A háttér nagyvirágos rajza előtt merevvé stilizált lovon ugrat a sárkány felé a lovag, lándzsáját átdöfi a disztménynyé

★ Wocel, Die Wandmalereien d. St. Georgs-Leg. Denkschriften d. k. Akad. X. 395. I.

stilizált madárszerű állaton. A sárkány típusa, a fa sajátos stilizálása, mind a miniatürből való. E csoportba tartozik az itt közölt (8. kép.) francia miniatűr is. A vérbeli miniatűr-festő kitalálása a sárkány farkának sajátos kunkorítása, az ornamentális hatás fokozására. A nagy, mintázott háttér is a miniatürből jött át a falfestésbe, a párisi Honoré és egész iskolája szőnyegszerű háttér elé állítja figuráit egy absztrakt térben, így van ez a francia művészetben a falfestésben is,¹ a hol sokáig megmaradt a dekoratív panneaukon.² A francia miniatűr hatását érezzük ki a XIV. század elejéről való Razunsi (Svájc) Szent György-templom freskóján, (VI. tábla

8. SZENT GYÖRGY KÜZDELME XIII. SZÁZADI FRANCIA MINIÁLT KÉPEN.

3. kép.) csillagokkal behintett háttér elé állított alakokkal. Ez a neuhausi falképnek közeli rokona. Itt sisakos a vitéz, határozottan madárjellegű a szörny, saslábakkal, díszítményszerűen kunkorodó farkkal, de a fa és a hegyes tájék érzetése természetesebb. Igen közel áll ehhez Aquila János 1392-ben festett mártonhelyi freskója, (VI. tábla 1. kép) csak hogy a részletek gazdagodtak. Nem jelent ez téréreztetési törekvést, csak a drámai jelenet kiépítését, hiszen az alakítási séma megmaradt. Nemcsak a lovas fegyverzete, a ló mozgása, a szörny két sasszerű lába és madárhüllő volta egyezik, a mi közös miniatürmintakép használatára vall, arra a sárkány farkának díszítményszerű kunkorodása is. A miben eltér tőle: jelenetgazdagodás, a térdeplő királylány, a vár faláról letekintő királyi szülők nincsenek

¹ Guiffrey, Les primitifs, II. 2. tábla.

² U. o. I. 50. tábla.

meg a svájci freskón. Egy ilyen rokon tipushoz tartozik az a francia hatás alatt álló német miniatűr (9. kép.), melynél a sziklás talaj érzetése éles ellentéte a rajzos háttérnek, még inkább az arra helyezett térdeplő királyleánynak, átmenetül szolgálva a bemutatott freskók feltételezett közvetlen forrásaihoz.

Egyenesen az antik-bizánczi formát, a lovas *alatt* tekergőző sárkánnyal folytatott küzdelmet találjuk meg egy XIII. századi freskón, bizánczi izlésű munkán, a Fossa melletti Santa Maria ad Cryptas falán. E dél-olaszországi freskókon egymás mellett látjuk a különböző alakításokat,¹ a szerint, a mint védőszentjét ki-k megrendelte. Kalendáriumok allegorikus ábrázolásai fölött kapjuk a sárkányharcot; hieratikus tartású, szinte diszitménynyé stilizált lovon ül a szent, alatta a kigyótestű krokodilus tüzet okádó szájjal, melyet a hős hátulról fogott lándzsájával átdöf. A hátulról való döfés motivuma oda-kapcsolja Barisano révén a bizánczi művészethez. A bizánczi művészetnek ezt az absztrakt diszitményszerűségét kiérezzük az 1256-ban felszentelt jaáki templom főoltára fölött festett XIV. századi freskón is, (10. kép.)

9. SZENT GYÖRGY KÉPE XIV. SZÁZADI KÉZIRATBAN.
(Müncheni kir. könyvtár.)

a lovag kabátjának lebegő redőzetén, a ló farkának hullámos vonalain, a merevvé stilizált lótartáson egyaránt. Minden közelebbi magyarázat elnémul. Csak a drámai jelenet alapmotívuma, maga a küzdelem van jelezve. A háttér egyszínű, mintás, vagy, mint főleg a francia miniatűrökben szokásos, sakktáblaszerű, mint az itt közölt XIV. századi olasz miniatűrön, (11. kép²) ahol a lovag, lándzsáját eltörve, mely aztán a földre hullott, kardjával sujt a kigyó-

¹ Bertaux, i. m. 14. tábla.

² Toesca i. m. 219. kép.

IO. SZENT GYÖRGYÖT ÁBRÁZOLÓ FALKÉP A JAÁKI TEMPLOMBAN.
(A Műemlékek Országos Bizottsága felvétele után.)

farkú sárkányra, mely farkát a küzdelem hevében a ló lábára felcsavarja. Ez a motívum megvan a szobrászatban, mint még látni fogjuk, de ott találjuk a Veronai S. Zeno egy kései trecento freskóján, hol a keresztes pajzsú lovag (12. kép.) hóna alá fogott lándzsával dőfi le a kigyóyszerű sárkányt, mellette mereven redőzött öltözetben a királyleány; a tájat egy magányos fa szimbolizálja. Elvont miniatűr felnagyításának hat az egész.

Ime az absztrakt stilustörekvés keretén belül ezek a motívumok ala-

II. SZENT GYÖRGY KÜZDELME XIV. SZÁZADI
MINIÁLT KÉPEN.

kultak ki a képzet: *a szörnyeteg csodaszerű legyőzése* jelzésére a festészet terén. A ló profilban, mozdulatlan merevségben, a mi megfelel az emberi alaknál a frontalitásnak, a mi a méltóság, az imponálóan titokzatos megközelíthetlenség ősi kifejezési eszköze. Az alakok, — lovascsoport és sárkány — minden téréreztetés nélkül, szinte díszítményszerűen töltik ki a teret, a díszítményszerűséget hangsúlyozzák: a lovag szélesen utána lebegő ruharedői, a sárkány és ló kunkorodó, itt-ott legyezőszerűen elrendezett farka. Nem a természet visszaadása a cél, hanem az elvont képzet jelképi ábrázolása. Ugyanez a törekvés jellemzi a szobrászatot is. A bizánczi

emlékeket már láttuk, ezekkel függ össze a művészeti alakítás a nyugaton. Keletről való útjában Szent György kultusza Olaszországban érte el az első állomást Ferrarában, a hol már 1135-ből a dóm főkapujának tympanonján Miklós mester művén találkozunk vele. (13. kép ¹). Vitzthum ² tiszta bizánczi szellemű munkának tartja, mely bizánczi elefántcsont-faragás, vagy ötvös-munka mintájára készült és a troyesi székesegyház elefántcsont-szekrétanyára

12. SZENT GYÖRGY A VERONAI SAN ZENO-TEMPLOM FRESKÓJÁN.

hivatkozik. Az utalás nem jó, a troyesi alakítás — látni fogjuk — más formális törekvést mutat. A forrás más. A bizánczi éremművészetben kell az keresni, hiszen a kardtartás tisztára heraldikus, a ló szigorú profilban, az átszúrt sárkány, mely a ló alatt fetreng és kinyájában csavarja a farkát, mind hierátikus merevséggel igyekszik az absztrakt képzetnek megfelelni. Azt az új motívumot, hogy a lovag, minekutána a lándzsája beletört a szörny tor-

¹ Zimmermann, Oberit. Plastik. 27. kép.

² Die Malerei und Plastik des Mittelalt. 84. l.

kába, kardjához kap, von Taube¹ Miklós mester eredeti, nem az antikból és nem bizánczi művészetből kölcsönzött kitalálásának veszi, pedig a Komnenok érmein e kardtartás már előfordult s később közhelylyé válik.² A motívumot — melylyel a miniatűrben is találkozunk, ha sokkal későbbi időből is — bizonyára a bizánczi festészet gondolta ki.

Egyenes a kapcsolat a bizánczi művészettel a francia XII. századi szobrászatban is, melyben a lovasescsoport alakja gyakori.³ Az angoulêmei székesegyház kapuja fölött Szent György és Szent Márton lovas-szobrát találjuk. Szent Györgynél szigorú profilban nekiugrató lovat látunk, alatta

13. DOMBORMŰ A FERRARAI DÓM FŐKAPUJA FÖLÖTT.

a küzdő sárkány, a mint a ló hátsó jobblábára csavarja a farkát. A lovas előrehajol nyergéből, miközben hosszú antik szabású ruhája széles redőkben hátra leng és lándzsájával előlről szabadon ledöfi a szörnyet. Mögötte lebegő angyal, bizánczi szellemű mozgásban. Minden mozzanata ismerősünk.

Ugyanez a típus található Antelami parmai püspöki székén (14. kép.) az összes elvont jelekkel: ló profilban, előlről való szúrás, ló lábára csavart

¹ Von Taube i. m. 47. l.

² Pl. Chatillon Hugó († 1248) pecsétje. Forster, III. Béla 38. l. képpel. János cseh király pecsétje (XIV. sz.) Szilágyi, Magyar Nemz. Tört. III. 114. l. képpel.

³ Pillion — Les sculpt. fran. 223. l. — Párisra, Sensre utal, bár ez emlékek a forradalom viharában eltűntek. Kleinklausz, — Claus Sluter 48. l. — szerint a chartresi kápolnában a XIII. sz. végéről való Szent György volt, ma már szintén nyoma veszett. Weese, (Bamb. Domskulp. 2. kiad. 250. l. 'a Ciorayi (Vienne) torsora hivatkozik. A strassburgi lovasescsoportnak egy rajz megőrizte emlékét. Csánki, Árpádok. 211. l. képpel. A regensburgi Szent György ennek közel rokona. Dehio, Denkmale d. d. Bildhauerei. 21. tábla.

sárkányfark, lebegő kabátos antik ruhájú lovag, a mi Antelami francia kapcsolatának egy újabb bizonyítéka. Végző forrása mindennek a bizánczi művészet, mint azzal már Barisano de Trani három kapuján találkoztunk. A ló tipusa bizánczi elefántcsont faragványokon megtalálható.¹ Ehhez a tipushoz tartozik a moscufoi szószék reliefje (1158-ból), s a nápolyi dóm kőlapja a St. Restituta kápolnában (1199-ből).² Ez utóbbi kapcsolata a francia művészettel — a bizánczi forrásokon keresztül — ilykép érthetővé válik. Érdekes mindezeknél az díszítményszerűvé stilizált sárkány, mely Monrealeban

14. BENEDETTO ANTELAMI DOMBORMŰVE
EGY PÜSPÖKI SZÉKEN PARMÁBAN.

lefelé tekergőző kigyó, Nápolyban pedig a ló alatt szinte szalagszerűen elnyúló. De mindég csak kétlábú kigyószerű állat, melynek díszítményszerű alakítása a művészek főcélja. Csak az 1285-ből való ferenczi Porte San Giorgion látható relief sárkánya kezd organikusan alakított lenni, (15. kép.³) egyébként még itt is antik bizánczi hagyomány uralkodik. Ornamentsszerű még a lovag lobogó kabátja, a ló farka, sőt a sárkányé is, de a lovas alakja, — antik minták alapján, melyek legkiválóbbja a konstantinápolyi szarkofágon látható — a kiváló művészettel mintázott felső testtel, az előre vetett jobblábbal erős naturalisztikus felfogással tűnik ki. Négy-

lábú, krokodilszerű állattal csak a bambergi káptalan 1299-iki Szent Györgyös pecsétjén találkozunk,⁴ míg madárszerűvel a magyarországi Szent Györgyrend pecsétjén 1326-ból.⁵ Hasonlóképp madárszerű a sárkány — razünsi, neuhausi és mártonhegyi falfestményekre és az ennek megfelelő miniatűrökre emlékeztetve — a baseli münster Szent Györgyén. (16. kép.) A templom-fal elé állított fél-életnagyságú ábrázolás reliefszerűen van kiképezve, a sisakos,

¹ Kimutatta Palmarini az Arte I. 24. l.

² Bertaux i. m. 24. és 28. tábla.

³ Von Taube i. m. 47. l.

⁴ Schönbeck, Das Pferd u. s. Darst. 27. tábla.

⁵ Szilágyi, Magy. Nemz. Tört. III. 235. l. kép.

pánczélos lovas magas nyeregben, hóna alá fogott lándzsával támad a sárkányra, mely bátran szembenéz támadójával. A ló ijedten megbillenti a fejét, de a profilból alig tér ki. Az emlékmű 1372-ben földrengés folytán leesett a helyéről, a mostani ez időből való másolat.

Miniatűr minta állott a müncheni nemz. múzeum fareliefjének mestere előtt, (17. kép.) a mint a viadalt a vár fokáról néző közönséget és a térdelő ijedező királyleányt állítja a háttérbe, a tájkép jelzésére pedig egy árva — kezdetlegesen stilizált — fát használ fel. A lovas itt lándzsájával szúrja át a kiterült, kinyában a ló hátsó jobb lábát farkával körülcsavaró gyikszerű sár-

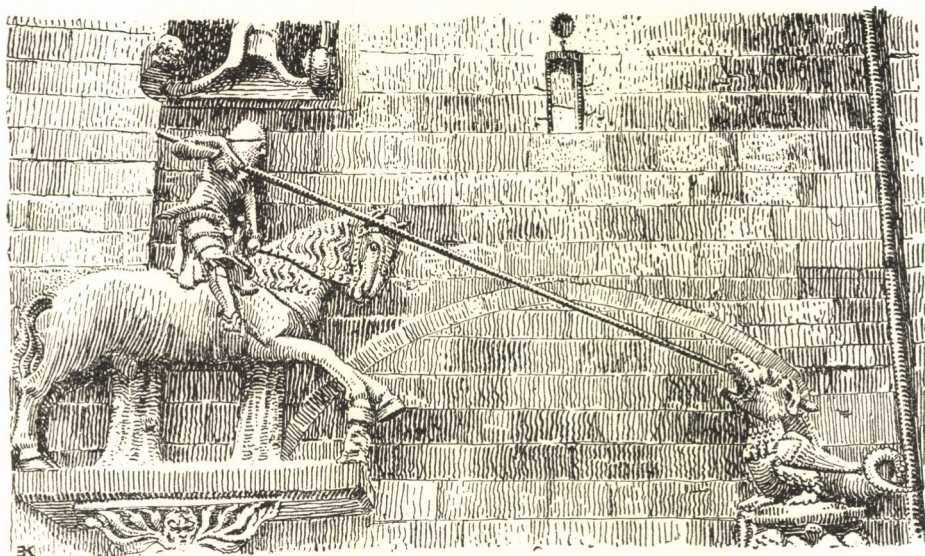

15. DOMBORMŰ A FLÓRENCZI PORTA SAN-GIORGION.

kányt, a mely mellett embercsontmaradványok fekszenek áldozatainak jelzésére. Hasonlóképp bizánczi izlésű miniatűr-minta állott az esslingeni mester rendelkezésére, a ki a XIV. század végén a Mária-templom nyugati kapuja fölött a timpanont kitöltő Szent György-reliefet megalkotta. A szerkezet alapformájában a bizánczi pecsétekre emlékeztető ferrarai reliefsre vezethető vissza; a hosszú, gyikszerű, a ló lábai alatt végig terülő sárkánnyal; bizánczi elem a lónak diszitményszerűen, legyező alakban végződő farka, a lovag redőkbe hulló, lengő felsőruhája, a mereven stilizált, felhőkbe ki-

repülő, sisakot tartó angyal; a lovasalak előtt fa alatt térdeplő királyleány, a mögötte látható vár s a minden téréreztetés híján a háttérbe ragasztott alakzatok. Mindebben eredeti, közvetlenül a természetből vett motívum, mint azt Hartmann gondolta,¹ nincs sehol, mindezek az újnak tetsző motívumok régi, előttünk immár ismert kellékek, elvont jelképek érzékeltesére.

Nézzünk körül azonban a lovas-szobrászatnak más, nem Szent György küzdelmét ábrázoló, egykorú alkotásai között: a természet megfigyelés minő fokával találkozunk?

16. SZENT GYÖRGY SZOBRA A BÁZELI MÜNSZTER FALÁN.

A legrégibbek közül való a luccai Szent Márton, mely Schmarsow szerint² körülbelül 1233-ból való és a felsőolaszországi ló típusát őrizte meg. (18. ábra.) Szemben a francia-tipussal, a minő az angoulême-i, melynek széles háta, erős marja, hatalmas nyaka csupa erő, a luccai magas lábu, hosszú nyakú, kicsi fejű, eleven állat. Közel rokona ennek a bambergi (1250 körüli) lovasszobor, mely állítólag Szent István királyunkat ábrázolja.³ (VII. tábla 1 kép.) Mestere azonban a francia iskolát is megjárta, a lovas alakja a reimsi dom (a déli oldal egyik fiálóján látható) fiatal francia kirá-

¹ Die gotische Mon. Plastik in Schwaben, 1910. 123. l. 28. tábla.

² S. Martin von Lucca, 179. l. 1. kép.

³ Dehio, Die Denkmäler d. d. Bildhauerkunst. 43. tábla.

lyának édes testvére.¹ A magdeburgi piacon felállított, I. Ottót ábrázoló (1260 körüli) lovasszobor (19. kép.) lova szintén a luccaira emlékeztet, de a király, főleg a lovas mellett álló két női alak, a reimsi «Zsinagóga» stílusában van tartva. Ehez a tipushoz tartoznak a veronai Scaliger-emlékek is. Alberto szarkofágján (1277) (VIII. tábla 1. kép.) egy lovasrelief látható, — zömök, nagyfejű, hosszufarkú ló, kezdetleges megmunkálásban; Can Grande síremlékét (1330) is lovasalak koronázza (VII. tábla 2. kép.), a beburkolt,

17. FADOMBORMŰ A MÜNCHENI BAJOR NEMZETI MÚZEUMBAN.

figyelő lovon mereven ül a kardos lovag; II. Mastino emlékére (1353) ismét lovasalak került (VII. tábla 3. kép), a szigorú profilból nem tér ki a ló, a lovas merev hieratikus tartású. Az utolsó Scaliger-emlék Can Signorioé (1374) (VII. tábla 4. kép.), szerzője Bonino da Campione, stílusa még kötöttebb. A merev egyenes tartású lovas az ismert és durva formájú lovon élettelen hatású. Rokon ezzel a milanói Visconti emlék,² (1375), hol

¹ Michel, i. m. II. 756. l. Weese, Die bamberger Domskulpturen 2 kiad. p. 252. Moreau—Nelaton, La cath. de Reims. Paris. 1916. 112. tábla.

² Rassegna d'Arte, 1904. 135. l. kép.

oszlopokon nyugvó szarkofágra van helyezve a nehéz lovascsoport, merev, bábszerű a tartása a lónak és lovasnak s a melléje állított két allegorikus, az Erényt és Hatalmat jelképező alaknak egyaránt; kivétel nélkül mereven benne marad mindenütt a ló a szigorú profilban, a lovas a frontális helyzetben. E körben csupa merevvé stilizált, szinte diszitményszerűen felfogott alakkal talál-

18. A LUCCAI SZ. MÁRTON SZOBOR.

kozunk, egy-egy elvont jelkép ábrázolására, a tektonikus összefoglalásból ki nem lépő, hieratikus érzéseket kifejező alakokkal, melyeknél a lényeg az elvont gondolat szimbolizálása. Ehhez pedig a hagyományos formák elegendők.

Ha már most ebbe a környezetbe állítjuk be a prágai Szent Györgyöt, érthető lesz a műtörténet zavara, melynek hangot ad a két cseh író, látván, hogy az általa ismert példákkal ellentétben* a csuszómászó állatokkal teli

* Példának csak a veronai Scaliger- emlékeket, a pisai Szent Márton tympanonját, a wormszi székesegyház női lovasát, a bambergi lovast, — melyet ő III. Konrádnak tart — s a baseli Münster Szent Györgyét hozza fel. Ilyen emlékösszerettel azonban nehéz ítélkezni.

sziklás talajon áll a ló és lovas s küzdenek a sárkánnyal, mindketten együttes érzésben, drámai elevenséggel. A profilnézet meg van törve — a ló is kitér belőle, odahajlik a sárkányhoz, nézi a küzdelmet, a lovag felső testével megfordul, feje átvágja a tengelyt — a mi mind mozgalmas életteljes hatás előidézője. Ehhez járul a szorgos részletezés. A ló bogra kötött farka, — a sziklás talaj éreztetése — az alakok részletező megmunkálása. Már

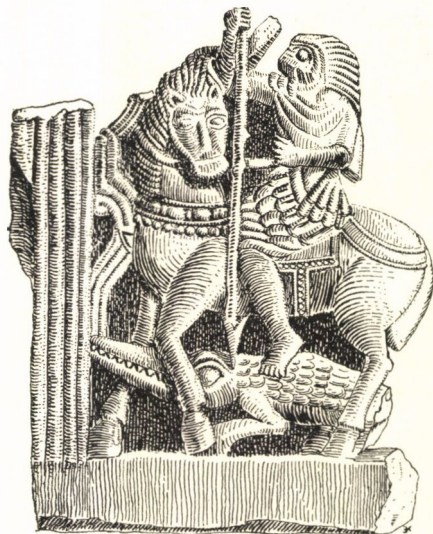
19. I. OTTÓ LOVASSZOBRA MAGDEBURGBAN.

Hampel hangsúlyozta¹ azt a gondot, melylyel «részletezve van a lovag hajfűrtje, homlokán minden ráncz, fegyverzetén minden csat, karika és szög, a ló testén az erek és inak, sőt a bőr fölületén a foltok, szerszámán az ötvösdíszek, lábán a patkók. És minő aprólékos hűséggel mintázták a művészek a földhöz lapuló sárkány testén azt a sok bibircset, nyakán és lábán szárnyainak minden ránczát és minő mikroszkopikus világ tárul föl előttünk a sziklás talajon: kúszó-mászó állatok, füvek, virágok, fák és magok, a sziklák hasadékaikkal és élesen körvonalazott tagozásukkal». Cseh tudósaink kijelentik, hogy *mindez a tiszta gót művészettel ellentétes.*²

¹ Ötvösművek Nagy Lajos korából. Arch. Ért. 1888. 206. l.

² I. m. 8. l.

«Gót művészet». A művészettörténet az egységes fejlődéssor megállapítására folyton egymásból való kialakulásokat szerkeszt, és itt persze a legnagyobb csűrös-csavarásokra van kényszerítve, sokszor — a tények letagadására, mint a jelen esetben látni fogjuk. Mivel nem akarják elismerni a két művészi stílustörekvés egymásmellettiségét, vakon elmennek a tények mellett. Gót művészetnek csak az elvontat veszik s a konkrét törekvést

20. HORUS ÉS SÉT KÜZDELME.
(Kopt dombormű.)

antigótnak, pedig a szó, az elnevezés itt lényegtelen formula, álarcz; a lényeg a két művészi törekvés, melyek közül az egyik, a valóság, életelevenség kifejezésére törekedve, bizonyos formális jelekhez fordult minden korokon át. Elemezzük sorjában azokat a jeleket, melyek a mű gótikus jellegének megtagadására vezettek. Mi a lényeges a prágai Szent György lován, mivel tudja az életteljesség hatását előidézni? Melyek azok a konkrét jelek, melyeket a cseh tudósok oly idegenszerűnek éreznek rajta, hogy sokkal későbbi alkotásnak veszik? Ezek: 1. a ló kitérése a szigorú profilból, a tengelyből való elhajlása, a beforduló nyaktartás, 2. a táj érzetése, 3. a

lő és lovas részletes megmunkálása. Lássuk e jeleket egyenként s ki fog derülni, hogy mindez nem későbbi, de sokkal, sokkal előbbi; meg van az egész művészi fejlődés folyamán, megtalálható a gótban is.

II.

A keleti művészet konkrét sorában ugyan sűrűn fordul elő a pillanatszerűség, a véletlen adottság, a valószerű kifejezésére a visszanezítő állat, ló, oroszlán, bárány ábrázolása.¹ Egy Bellerophon kimeraküzdelmét ábrázoló vázafestmény egyenes őse a prágai szobornak.² A szárnyas ugró ló nagy együttérzéssel néz hátrafordított fejjel a hős lándzsadöfésére, mely az oroszlánnak ábrázolt kimerának van szánva.

¹ Roscher, Lexikon d. gr. Myth. I. 763. képpel.

² Példák: Dieulefoy, La Perse 414. l. Saïre, Iran. Felsreliefs. XX. tábla: Ashur-banipal (660 Kr. e.) ninivei palotájának reliefs. Spearing, The Childhood of Art. 526. l. Az úgynevezett Nagy Sándor szarkofág Konstantinápolyban, a Nagy Sándor issusi csatájának mozaikja Nápolyban Mindkettőt l. Wachtler, Die Blüthezeit d. gr. Kunst, Teubner kiad. II. és VI. tábla. A bécsi Grimano-reliefs. Wickhof, Römische Kunst. 6. és 7. kép.

A forma ilykép megvan az antikban, a vázának bizonyára festmény és szobor felett meg és nem meglepő, ha ezzel más, szintén keletre mutató ábrázolásban is találkozunk, egy kopt reliefen, (20. kép.) mely Horus küzdelmét Séttel ábrázolja, a mi a kopt gondolatkörben a hit küzdelmét jelenti a pogánysággal. A Louvre e reliefjén a karvaly fejű lovag lándzsájával dőfi le a krokodilszerű szörnyet, a ló befelé néző feje és együtt-

21. JUSTINIANOS-KORI ELEFÁNTCSONT-DOBORMŰ A LOUVRE-BAN.

érzése lovagjával itt is kifejezésre jut. Innét, az alexandriai körből¹ került a bizánczi művészetbe, a Louvre profán diptichonjára,² (21. kép.) a hol már gazdagon kiépített keresztény motivumokkal szaporodott s éppen ezért Wulffal³ nem Konstaninos császárnak, mint Strzygowski vélte, hanem Justinianos, az imperium nagy visszaállítójának idejére datáljuk. A császár a középmezőn lándzsáját a földbe szúrja, — az elfoglalt földet jelképezve — előre hajlik

¹ Egyéb példákat felsorol Strzygowski: Hellen. und Kopt Kunst in Alexandr. Bulletin de la soc. arch. V. 1902.

² Közli Kehrer, Die heil. 3 Könige II. 5. kép.

³ Wulff, Altchrist und Byz. Kunst. 194. I.

22. DOMBORMŰ: II. HENRIK
AACHENI SZÓSZÉKÉN.

23. BIZÁNCZI BRONZ-
DOMBORMŰ BERLINBEN.

nyergében és vele ágaskodó lova, beforduló fejjel. A motívum a bizánczi művészetben — hangsúlyozzuk, a konkrét sorban — más példában is ismeretes, ott van a troyes-i elefántcsontszekrényke faragványain látható oroszlánvadászaton, a hol a lovak hátranéznek,¹ ott egy bizánczi eredetű Karoling-faragványon, mely a három királyok elutazását ábrázolja, s Goldschmidt a festői előmintát kéri belőle,² valamint II. Henrik aacheni szószékén, a hol újra a lándzsával szűrő lovagoló királyt látjuk, befelé forduló lovon, (22. kép.) — ezt a szimbolikus vadász-jelenetet, hol a király kutyával üldözi a négy lábú sárkányt, a mi a hitetlenségen való győzelem jelképe³ — a mint azt Beissellel szemben Strzygowski helyesen felismerte. Szent György küzdelmét is ugyanilyen szimbolumnak magyarázza az egyház. Nem csuda, ha nem sokkal később a forma bejön a bizánczi Szent György-ábrázolásba, a mint azt a berlini múzeum XII. századból való bronzdomborművén látjuk, (23. kép.) a hol a pánczélos, pajzsos lovag hátrafordulva döfi le hátulról a sárkányt s a ló visszafordulva nézi a küzdelmet.⁴

A bizánczi művészetből bekerült az orosz ikonba, (24. kép.) mind a két konkrét jellel: a hátrafelé döfő lovag és a küzdelem felé forduló lóval, csakhogy a novgorodi festő — absztrakt fantáziájában — diszjunktív stílusban stilizálta az alakokat. A motívum tehát Keletről jött Prágába a bizánczi művészeten át. Mely utakon?

A miniatűrhez kell újból visszatérnünk, a mely a középkoron át megőrizte elsőbb-

¹ Ezért nem hozható párhuzamba a ferrarai absztrakt relieffel. Diehl, Manuel de l'art byz. 305. l. képpel.

² Goldschmidt, Karol. Elfenb. 68. sz. 27. l. L. még Keher, i. m. II. 106. képpel.

³ Beissel, Kunstschatze des aach. Kaiserdomes. 4. l. 8. tábla.

⁴ Wulff, Altchristl. und mittelalt. Bildwerke, 5. tábla.

ségét. A nagy reprezentációs lapok mellett fürgé tollrajzokban eleven életet rögzített meg; az Utrechti és a Chludoff-zsoltárkönyv¹ mozgalmas rajzai már egy másfajta művészetet képviseltek, mely az élet eleven ábrázolására törekedett. Élet csap meg ezekben a kis képekben, mint a hogy maga az eleven mozgás² a nagy Konstantinost ágaskodó lovon ábrázoló tollrajz.

Ez a stilusbeli törekvés kap szárnyra abban a nagyszerű művészi mozgalomban, melynek a XIII. században a francia iskola válik a középpontjává s a mely virágzása tetőpontját a XIV. század közepén éri el. Erről éneklí Dante (Purg. XI. V. 80.):

E l'onor di quell' arte
che alluminare è chiamata in Parigi.

Laudanus írja 1323-ban: «Párisban igen ügyes művészek vannak, éppen úgy szobrászok, mint festők és elefántcsontfaragók, továbbá írók, illuminatorok és könyvkötők.» Egy részük még pap, de mellettük világiak is vannak nagy számmal. Egész városnegyedek foglalnak le, az egyetem környékén s ugyanott virágzik a könyvkereskedelem. Az újabb kutatások³ új fényt vetettek e kor francia művészetére, melyet a királyok mellett az udvar nagyjai, egy Mahaut d'Artois, a püskökök és később a pápáknak Avignonba való költözésével, a pápai udvar s a főnemesség

24. OROSZ SZENT GYÖRGY ÁBRÁZOLÁS.
(Novgorodi iskola.)

nagyban pártolt. Átkerült ez a művészet Olaszországba is, a hová Anjou Károly, Szent Lajos testvére, ültette át nápolyi udvarába, a hol az odahívott francia művészekon kívül egybegyűjtötte kora kiváló olaszait is, Giovanni Pisano és Giotto is dolgozott neki. Nagy művészi virágzás állott elő az anyaországban is. Sajnos, csak a művészek neveit ismerjük, műveik közül kevés maradt ránk, de a meglevő anyagból annyi kétségtelen, hogy e művészet már kiszabadult a bizanci formulákból s a maga érzésének kifejezésére mind több és több eredeti, közvetlenül a természetből vett formát talált. A fran-

¹ Hieber, Die Miniatur des frühen Mittelalter. 43. kép.

² Tikkanen, Die Psalterillust. im Mittelalter. I. tábla.

³ Bouchot, Martin, Durrieu, Maly stb. ismert műveire hivatkozunk.

czia miniatür megelőzte Giottot és a siénai művészetet, melynek előfutárja.

Ez a francia művészet nemcsak a párisi miniatür-iskolából állott, másutt, jelesen Észak- és Délfranciaországban is, középpontok keletkeztek, de együtt alkották a francia iskolát, melybe flamand és angol, sőt német, később pedig olasz művészek is beolvadtak,¹ mely ilykép különféle elemekkel gazdagodva készítette elő a Van Eyckok művészetét.

A bizánczi művészet azonban mindennek az alapja, a kiindulása, hiszen ott is két párhuzamos stílustörekvést figyelhattunk meg. A türingiai-szász miniátoriskolában például, mely erősen bizánczi hatás alatt állott, a bruchsalii kézirat három királyok bevonulásán is megtalálják a fejét befordító lovat.²

Jöttek azonban az új érzések kifejezésére vágyó új művészek. Az angolok az ir miniatura hagyományával, az olaszok, főleg a siénaiak a tájképi háttér bevitelével gazdagították a francia formákat, melyek visszahatottak az olaszra, főleg az ornamentika terén s a XIV. század közepén e különféle forrásokból támadt a konkrét sorban egy új művészet, mely az új érzés: az *intimitások* megérzékitésére megszerezte a kellő kifejezési eszközöket. Az új érzés megfelelt egy új szentimentális vallásos mozgalomnak, mely a kultusz tárgyait közelebb hozta az emberi lélekhez. A szentek nem pusztán tanúi a megváltás művének, de belejátszanak az emberi életbe, a mi a szentek tiszteletének új irányt adott s a művészetnek kiapadhatatlan forrása lett. A szentek fellendülő kultusza szülte a középkori zarándoklást, a zarándokjelek a süveg mellé tűzve védelmül szolgáltak, a szent az egyén életébe belejátszik, ad gyógyulást, tanácsot, segíti őt és támogatja; utban és otthon, viharban és esőben, szárazság és árvíz, jégeső és hóförgeteg idején hozzájuk fordulnak. Az Arany-legenda elviszi hírüket a kastélytól a kunyhóig. Szent György különös tisztelet tárgya lesz.³ Kultusza a XIII. században kezdődik és tart a lovagi élet egész folyamatán, főleg a burgundi-flamand-angol világban. Tiszteletére 1222-ben ünnepnapot szenteltek, rendet alapítanak, nálunk 1326-ban, Angliában 1330-ban. Tizenkét évvel később ő lett Anglia védőszentje. Kultusza elterjedt Felsőolaszországon át német,

¹ Hogy e korban az angol hatás uralkodó lenne, mint Vitzthum véli, — Schmarsow emlékkönyv 70. l. — kérdéses. L. Stork bírálatát Monatshefte, 1911. 125. l., továbbá: Julius Vogelstein, Von franz. Buchmalerei. 79. l.

² Kehrer, Die Heil. drei Könige. II. 169. kép.

³ Revue de l'Art. Chret. 1913. 319. l. 4. kép.

osztrák és magyar földre is. A bensőség, a mely a szentek fokozott tiszteletében megnyilatkozik, a művészetben, a mely az élet tüköre, mihamar lecsapódik. Elsősorban a miniaturában. A középkori tollrajzok egyenes folytatásai az úgynevezett *droleriák*, melyek, ha nem is francia kitalálások,¹ de mindenesetre ott jelennek meg legművészebb alakjukban. A keretekbe menekült nagyszerű realisztikus zsánerképek bevitték a mindennapi életet a vallásos tárgyú illusztrációkba is. Az Albáni-zsoltár szent Dávidot ábrázoló D betűje fölött² tornajátékot látunk, az igaz, hogy e küzdelem a szövegben szimbolikus magyarázatra talál, de a forma konkrét és az élet bekéredzkodott a művészetbe. Az iskola főmestere Pucelle, művein a francia báj és könnyedség aratja diadalát, folyondárszerű keretein madarak, fantasztikus állatok, emberkék, manók és angyalkák nyüzsögnek, mozognak,³ a sárkány kedvelt alakja, a leggazdagabb képzelettel alakítja, formálja és variálja. Innen, a francziából jutott el a sárkány küzdelem a cseh miniaturába.⁴ Johan von Neumarck Liber Viaticusába, a hol a meztelen emberke pajzsával védekezve rohanja meg a szinte diszitménynyé stilizált négylábú sárkányt; a csehországi francia és francia izlésű miniatürökből került az osztrákba, a mihez persze idő kellett. Így tehát csak a XV. század közepe táján találjuk a neustifti miniátoriskola egy kéziratán,⁵ hol tiszta lapos ornamentika minden, a sárkány, a lovag és a térdelő királyleány egyaránt.

A francia miniatura döntő hatása az olasz művészetben is megnyilatkozik; egy a XIV. század elejéről való olasz kézirat droleriáján már találkozunk vele⁶ még pedig egy nápolyi, Anjoui Róbert († 1343) udvarában készült biblia keretrajzán, (25. kép.) hol tehát célzata tiszta diszitményi és mégis az elvont diszitményszerűség helyett csupa élet és elevenség nyilatkozik meg benne. A magas, szikár ló igaz együttérzéssel fordul lovagja küzdelméhez, a sárkány szerves strukturájú és a lovag alakja átérzik a ruhán. Mozgásban eleven, érzésben mozgalmas alakítás. A művészi fejlődés útjai, lát-

¹ Haseloff, Michel, *Histoire de l'Art*. II. 549. és Schlosser, bécsi Jahrbuch XVI. 204. lap. flamand, Vitzthum angol eredetűnek tartja, de az a körülmény, hogy már a XII. századi Albanizsoltárban találkozunk vele, ez pedig észak-francia eredetű, az angol eredetet nem igen támogatja.

² Goldschmidt, Albani-psalter II. tábla.

³ Delisle, *Les Heures de Pucelle*. Paris. 61. tábla.

⁴ Bécsi Jahrbuch. XXII. 13. tábla.

⁵ Beschr. Verzeichnis der ill. Handsch. I. Tirol. 19. tábla.

⁶ Revue de l'Art chret. 1910. 32. lap.

juk, igen szövevényesek. Itt a francia diszító művészet hatását észleljük az olaszra, de annak elvont dekoratív jellegét felbontja a felszínre törő olasz természetérzék, mely eljutott a diszitményi elv teljes megbontására azáltal, hogy az elvont arany, majd szőnyegszerű háttérrel kinyitja. Ez az elem az olasz művészetben fejlődik ki, előbb a miniaturában, onnan a freskóba kerül, az olasztól jön a francziához, innen Németalföldre. Az olasz hatás Nápolyban, de főleg Avignonban nyilatkozik meg, a pápák udvarában, a XIV.

25. SZENT GYÖRGY EGY NÁPOLYI
KÉZIRATBAN.

század első felében, a hol eleinte V. Kelemen, de XXII. János alatt még főleg francia művészek dolgoztak, később XII. Benedek alatt olaszok; festők, ötvösök, miniátorok.* Ekkor került oda Simone Martini, Matteo di Viterbo s mások, mindamellett a többség francia, kiknek sajnos, csak neveit ismerjük, műveik nagy része megsemmisült. Az olasz művészet egy új elemet hozott a francia miniaturába: *a tájképi háttér éreztetését*. Láttuk, hogy Honorénál még szőnyegszerű háttér előtt, alig éreztetett előtérben mozognak az alakok. Pucelle mélységéreztetése erőteljesebb, ha épület belsejét ábrázolja térvizonylatok visszaadására törekszik és ezt iskolája mindjobban hangsúlyozza. A francia miniaturánál azonban csak az előtér tájképszerű. A háttér kiképzését az

olasz művészet, elsősorban a siénai kezdte. A bizánczi művészetben a tájkép még inkább szimbolum, jelzés, semmint konkrét ábrázolás, Giotto elvont diszító-művészete a fal síkszerűségét megőrzi. Nála a táj nagy leegyszerűsítés, háttér, melylyel az előtér drámai jelenetét csak erősíteni, fokozni és hatásában elmélyíteni igyekszik.

* Labande, Müntz, Durrieu újabb kutatásain kívül l. Dvorsák, bécsi Jahrbuch XXII. k.

A szőnyegszerű hatás tudatos megteremtője volt Giotto, ezzel szemben Duccio a konkrét részletezés művésze, a ki a világot perccenként változónak, minden alakulatában képszerűnek találta. A miniatürből indult ki és falképei tiszta nagyítások. Követői Simone Martini és Ambrogio Lorenzetti a térhatás kiépítésével foglalkoznak.*

26. SIMONE MARTINI AVIGNONI ELVESZETT FALKÉPÉNEK VÁZLATA.

Giotto és Duccio tanítása tehát poláris ellentét; a trecento olasz művészei, elsősorban a Gaddik, kik ezt egybekapcsolni akarták, meddő munkát végeztek, egészen ellentétes törekvéseket akartak egybefoglalni, de a két irány

* Kallab, Die toscanische Landschaftsmalerei, bécsi Jahrbuch. XXI. köt. Guthmann Landschaftsmalerei von Giotto. I. fejezet. A két sor egymásmellettiségét Kallab fölismeri — i. m. 43. l. Dvorsák, — Das Rätsel der Van Eyck, bécsi Jahrbuch XXII. 65. l. — még tagadja.

fejlődése megindult és a XV. század művészetében elvezet Masacciohoz és a Van Eyckokhoz. Duccio törekvéseit Simone Martini, a siéniai hadvezér Guidoriccio de Fogliani 1328-iki freskójának szerzője, vitte el Avignonba, a hol a francia miniatűrrel megismerkedett, de arra hatott is. Hatalmas hegyes háttér előtt lovagol a condottiere, a völgyben három csoportban hadserege, a mint várostromra készül, maga a lovas nagyszabású silhuetet ír a kék égre, a mi alacsony szemhatár fölvételét követelte. Utódja, elsősorban Lorenzetti magas szemhatárt vesz föl, mintha madártávlatból látná a teret, a mi a tájképi messzeség visszaadására vezet. A modern tájkép főproblémája ezzel meg volt oldva. A tájba állított alakok ábrázolásával

27. SZENT GYÖRGY KÜZDELME XIV. SZÁZADI ITALIAI KÉZIRATBAN.

Avignonban és Nápolyban ismerkedett meg a francia miniatura, Simone Martini révén, a ki már az assisi altemplom falán, szent Márton életéből vett freskókon, miniatürszerű részletezéssel felépített hátttereket adott és Szent Márton kabátajándékozási jelenetében az együttérző, odaforduló lovat is ábrázolta. Avignonban azonban a dóm falán, egy nyomtalanul elveszett freskóján, melyet azonban egy, a Vatikánban őrzött XVII. századi rajz (26. kép.) fenntartott számunkra,* hatalmas téren folyik le a jelenet, a téréreztetési törekvés tudatos, a magányos szikla, rajta a kis fácska, dimenzió-éreztetést szolgál, az előtérben a kigyóyszerű sárkányt átdöfi a zászlós lándzsával

* Cod. Barb. lat. 4426. Közölve Arte IX. 337. l. 1. kép.

a páncélba öltözött lovag, nekirontva veleérző lován a földön kúszó hüllőnek. A jelenetet jobbról a térdelő királyleány, balról egy francia vár teraszán emberek sokadalma, az emeleti ablakban a király és királyné nézik. Angyal a diadal koronáját hozza a lovag felé az égből. Érdekes, hogy a — hagyomány szerint — Szent György arcát Petrarca után, a királyleányt pedig Beatrix után rajzolta. Hogy ez a hagyomány kifejlődhetett a mű konkrét szellemét mutatja. Itt minden naturalisztikusan

28. SZENT GYÖRGY A SAN SALVATORE DE COLLALTO FALKÉPÉN.

átérzett, a lovag lengő kabátja, a ló lebegő farka nem pusztán ornamentika többé. Organikusan felépített, bár több állatfajtából megalkotott állat a sárkány is. *Simone Martini freskója az új érzés első nagy művészettel megalakított alkotása.* Közel rokon vele, talán magának Simone Martininek műve* a Vatikán Szent György kódexe, Stefaneschi cardinálisnak 1343 előtt Avignonban készült miniatűrje, melyen már megérezzük

* Venturi, Storia V. 1030. l.

a francia miniatura hatását. A főkép¹ a bibornokot Szent György előtt térdepelve ábrázolja. A kereten alúl a küzdelem jelenete látható, (27. kép.) de ornamentális díszről szó sincs. A sásból, melyben krokodilok tanyáznak, előbujt a kigyószerű sárkány; megrohanja a keresztes pajzsú lovag, lengő kabátját a szél fujja, lova a küzdelem felé fordul és követi tekintetével a lándzsa döfését. Mögöttük az imádkozó királyleány, a keret függélyes részén tornyos várban kíváncsi sokaság, a bástyafalon két néző. A kézirat

29. SZENT GYÖRGY EGY XIV. SZÁZADI OLASZ KÉZIRAT
MINIATÜRJÉN.

egy másik lapján² hasonlóképp konkrét szellemben fogant sárkányküzdelem. Madárszerű sárkány, farkával belekunkorodik a ló lengő farkába, a lovag szinte szemben feléje hajlik, a ló beforduló fejjel nézi a küzdelmet. Szinte szoborszerűen egybekomponált ronde-bosse-alakítás. A sienai iskolában ez a forma általános lesz. Az érzés közvetlen kifejezésének megtalálják a for-

¹ Közölve Arte IX. 342. l. 2. kép.

² A kodex 18. b. lapja. Közölve Arch. Értesítő, XXXV. ro. tábla.

máját. Ez a forma erősen hangsúlyozott mozgásvonal, melyre a francia graciozítás hatott, olaszra, angolra egyaránt.¹ Az angolnál jó példa az a biblia,² hol a mozgalmas alakok, jelesen a lovasok eleven lovakon ügetnek tova. Megtaláljuk azonban a pisai Campo Santo «Haláldiadal» lovainál is, Spinello Aretinonak a firenzei San Miniato freskóján, a páduai S. Giorgio kápolna kései trecento freskóján, egy régi olasz kastély Szent György küzdelmén, Treviso környékén, a San Salvatore de Collalto régi kápolnáján,³ a hol a kép egy részét egy sarkofag eltakarja. (28. kép.) A művész mechanikusan vette át a formát, mert a küzdelem a ló előtt folyik le, a ló nem a jelenetre néz, szinte fejét elfordítani látszik. A ló beforduló fejével a sieniai Barna több művén, p. o. a san-gimignanoi három királyok imádásán⁴ is találkozunk. A motívum, mint látjuk, általános lesz az olasz művészetben, a tájba-állítással kapcsolatban, mint azt egy firenzei⁵ miniatűrön látjuk, (29. kép.) a hol a négylábú krokodilszerű sárkányt döfi le a szent, a krokodil a ló hátsó lábára tekeri farkát s a jelenet mögött középkori város falai láthatók.

Az avignoni olasz művészet tehát dekoratív hatásokat vett át a francziáktól, a francziák viszont a tájképi háttért tanulták el az olaszoktól. Egy valamivel későbbi, 1396-ban Boucicaut marsall számára⁶ illuminált kézirat francia mestere ismerte Simone Martini avignoni freskóját, a háttérben a magános sziklán álló fa nála is tér-éreztetésül szolgál. (VIII. tábla 1. kép.) A magas horizont az előtér és háttér ellentétét nem szolgálja. A középtér visszaadása hiányos, de a törekvés megvan, a Limbourg testvérek közelségét érezzük. A lovag nem ideális kosztümben, de korabeli tollas sisakkal, páncélban döfi le, szabadon tartott lándzsával a lova alatt kunkorodó sárkányt, a mely nem ornamentika többé, de szörnyállat, a lovag arczkifejezése is éreztetve van. A háttérben térdeplő királyleány arcán is áhitat van kifejezve. A francia művészet hatása szállott tovább. Találkozunk vele Spanyolországban is.⁷ A spanyol miniatűr nem lehet a francia egyenes másolatának nevezni, mint Dieulefoy teszi,⁸ de a kettő szellemben tökéletesen egyező. (VIII. tábla 2. kép.) A sárkány organikusan felépített denevérszerű szörny, a ló együttérzése a lovas küz-

¹ Haendcke: Der franz. niederl. Einfluss auf die ital. Kunst. Repertor, 1915. 60. l.

² Vitzthum, Par. Miniatűr. 1. tábla

³ Schlosser közli bécsi Jahrbuch XIX. 39. tábla.

⁴ Schlosser, Ghiberti Denkwürdigkeiten kiad. 155. l. a Barnának tulajdonítás kérdéséről. Rothes, Sien. Mal. Strassburg. 22. tábla.

⁵ Cod. P. c. 145. l. D'Ancona, La miniat. Fior. I. 24. l. 24. tábla.

⁶ Ism. Durrieu, Revue de l'Art ancien. 1906. 410. l. és Gazette d. B. A. 1912. 94. l.

⁷ A Vidal-Ferrer y Soler gyűjteményből. Közölve, Revue de l'Art anc. 1907. 250. l.

⁸ Geschichte d. Kunst in Spanien. 187. l.

delmével, a lovag érzésvilágának hangsúlyozott kifejezése, mind csupa természetből megfigyelt vonás.

Nagyérdekű egy magyar falkép, az almakereki, mely egyenesen ebbe a körbe kapcsolható be és épenséggel nem válik szégyenünkre. (IX. tábla.) Kétségtelenül későbbi, mint a neustifti, már a XV. század első negyedéből való, de annyi bizonyos, hogy ebbe a régebbi olasz-francia körbe tartozik ez is. A kapcsolat a cseh művészet révén közvetlen lehet, hiszen tudjuk, hogy IV. Károly és Venczel cseh királyok alatt az avignoni művészet elkerült Prágába. A művész törekvése a tájképi háttér kifejtésével, a magas horizont fölvetelével, a sziklás előtér, a baloldali sarokban álló nézővel, csupa részletmegfigyelés. Már nem dekoratív-abstrakt síkdiszre törekszik, hanem mélységet éreztet, keretekbe foglalja az egyes, realiztikusan részletezett jelenségeket. Ilyen realiztikus részlet az organikusan felépített négylábú sárkány és a lónak csomóba kötött farka, a mit a prágai Szent Györgyön is megfigyelhetünk. Cseh tudósaink e részletet arra használják föl, hogy a szobor kései átdolgozását igazolják. A fark csomóba kötését olasz szokásnak mondják, de a XVI. századból valónak,¹ pedig ott látjuk ezt francia lovagregények illusztrációin a XIV. századból,² sőt egy valószínű trecento rajzon, az Uffiziiben, mely freskótanulmányul szolgált.³ Ugyálszik, ez akkor nálunk is divat volt, a minthogy az almakereki freskó más magyar motívumot is hoz, a süveges, szakállas magyar nézőt a bal sarokban, mely emlékeztet a trevisoi Santa Margherita templom Orsolya vértanúságát ábrázoló XIV. századi freskó magyar alakjára,⁴ vagy a velencei doge-palota egyik oszlopának magyarjára.

Az almakereki freskó tehát igen tanulságos a prágai szobor szempontjából is. Stiltörekvésben és érzésben beletartozik abba az olasz-francia konkrét művészetbe, melynek kissé kései folytatói a páduai Szent György-kápolnában Jacopo d'Avanzo 1377-iki sárkányviadala,⁵ vagy a Grimani-miniatűr,⁶ és így természetes, hogy a szellemben vele rokon Foucquet-nál, a bresloui Froissardnál, Du Berry herceg Tres Riches Heures-jén ezekkel a konkrét jelekkel, mint a beforduló ló eleven mozgásával gyakorta találkozunk. De nem is kell ilyen messze mennünk, — a beforduló ló a Bécsi Képes Krónika rajzai közt is megtalálható, (Szent István harcza

¹ I. m. 8. l.

² Toesca, I. m. 382. l. Bibl. Naz. ms. fr. nouv. acq. 5243.

³ Kiadta Schlosser, bécsi Jahrbuch XVI. 23. tábla. 4. kép.

⁴ Czobor, Magyar Tört. Emlékek I. 17. tábla.

⁵ Venturi i. m. V. 763. kép.

⁶ Revue de l'Art anc. 1909. 225. l.

Gyulával [40. l.] és Venczel cseh király lovon [90. l.])¹ A miniatura, s az ezen alapuló freskófestészet a művészet vándorlása révén nemzetközi hatások között fejlődött tovább. A hogy 1382-ben cseh miniátor került Angliába,² úgy találunk már a XIII. század közepén Délolaszországban francia izlésű miniaturát, az ú. n. Manfréd-bibliában.³ A XIV. században a művészek utazása egészen általános lesz, sőt egyes helyeken, mint Kölnben, a Szent Severin-kolostorban, de főleg Párisban, az egyetem körzetében, múkiállításokat is tartanak.⁴ Hogy útközben művészi benyomásaikat feljegyezték s a látott műemlékeket, miniaturákat, fal- és üvegfestményeket, szobrokat belejegyezték vázlatkönyveikbe, azt Villard de Honne-court, Jacques Daliwole, Venczel cseh király művészenek prágai, Giovanni de Grassi († 1398) bergamoi vázlatkönyve, a Reinból származó mustra-könyv, Stefan Urachi másoló ismert rajzgyűjteményei bizonyítják.⁵ A Kolozsvári testvérek is ilyen sokat utazott művészek lehettek. Mint festő fiai, talán külföldi ötvösöknél tanultak (Sienában és Avignonban), mert annyi bizonyos, hogy ezzel az olasz-francia konkrét művészi körrel szoros ismeretséget kötöttek. Vázlatkönyvükben a most bemutatott miniatűrök vagy freskók egyik-másikával bizonyára találkoztunk volna. Ez időben nálunk az olasz és francia kapcsolatok elevenek voltak, Nagy Lajos olasz háborúi révén, másrészt az avignoni pápai udvarral és a francia királylyal, a ki többször küldött fényes követséget Budára Nagy Lajoshoz, mint szövetségéhez, olasz, francia és német lovagok sűrűn fordultak meg a magyar király udvarában és a pompakedvelő fejedelem nagy barátja volt az ötvös-művészetnek, akárcsak francia szövetségese, V. Károly. Itt, a francia király udvarában, a hol az olasz hatást már feldolgozta a korabeli francia művészet, itt kell keresnünk a Kolozsvári testvérek művészetének gyökereit, itt ismerkedtek meg ők az új szobrászattal, mely a festészet új stílustörévéseit kezdte feldolgozni. Valóban megfigyelhetjük az akkori szobrászatban, sőt néhány Szent György emléken is, az új törekvéseket. Az antik bizánczi művészetten alapuló középkori francia szobrászat absztrakt monumentális alkotásai sorában ott látjuk Szent Györgyöt is a szentek között, Chartresben, mint a lovagi vitézség szimbolumát, a kapuzaton, Szent Theodor mel-

¹ Közli Szilágyi M. Nemz. Tört. I. 378. l.

² Herbert, Illum. Manss. 232. l.

³ Monatshefte 1910. 500. l.

⁴ Burger, Die d. Malerei. 71. és 101. l.

⁵ Villard de Honnecourt könyvét kiadta Lassus, Paris 1858. l. még Toesca, Pittura Lombardia, Milano 1912. Graeven, bécsi Jahrbuch, XXI. köt. J. Deliwolet kiadta Wilcken, Berlin, 1830. Venczel művészet Neuwirth, Prága, 1897.

lett, a templom belsejében a baloldali üvegfestménysorozatban, mint harczost, korabeli öltözékben, elszigetelt valóságban, mindenekfelett álló ünnepestélyességben.

De a konkrét képzeletű művészek, a maguk természetérzésével be-be-törték ebbe az absztrakt rendszerbe, bevitték finom természetlátásukat, melyhez kitűnő alkalmul szolgált nekik a síremlékeknél a valószerű ábrázolás lehetősége. Így jutottak el a groteszkekhez, a hol képzeletük szabadon szárnyalhatott és bravuros megoldásokkal kísérletezhettek. A párisi székesegyház kapubélletén, az utolsó itélet groteszkjei közt hatalmas, vágató lovasalakokat látunk,¹ igazi, élettől duzzadó alakokat, minő a párisi magvető; a chartresi királyfejek mesterének, a reimsi Péter és Pál mesternek alakjai is telve vannak finom részletmegfigyeléssel, mint azt Vöge kimutatta,² hasonlóképpen igen valószerűek az amiensi hónapjelvények, a

30. DOMBORMŰVEK A LUCCAI DÓMRÓL.

chartresi háromkirályok lovai,³ s a luccai dómnak francia hatás alatt álló hónapcziklusának lovasalakja a XIII. század közepéről, (30. kép.) május (madius) jelképe, a hol a ló vidám mozdulatban, befelé forduló fejjel van ábrázolva.⁴ Kétségtelennek tartom Sauerlandt-dal szemben,⁵ hogy a Pisanok, már Nicolo is, de Giovanni föltétlenül ismerték a francia művészetet. Tisztán antik hatásból stilusukat levezetni nem lehet. Nicolo sienai reliefjein a lovak mozgása sokkal inkább emlékeztet a francia bravurra, mint a római sarkofagokra, Giovanni pistojai reliefjeinek lófejei pedig egyenesen a chartresinek testvérei. Egy pillantás a három reliefre s a természet utánzásának

¹ Közli Michel, Histoire de l'Art. II. 188. l.

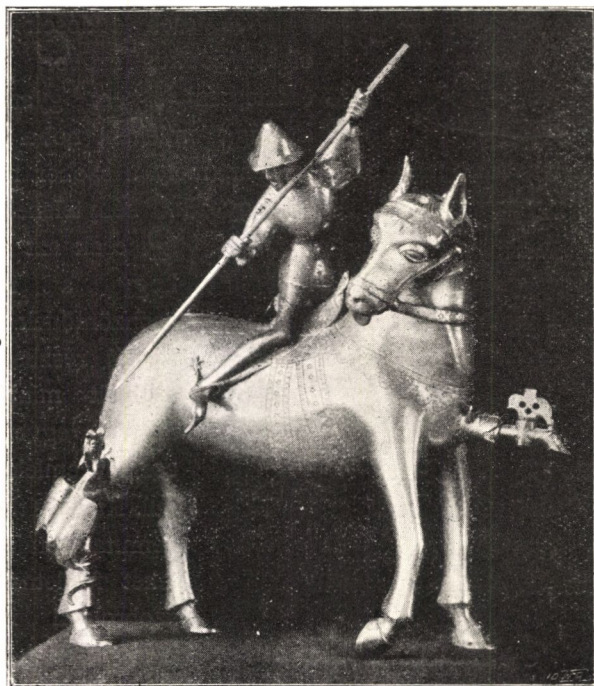
² Vöge, Die Bahnbrecher der Natur. Zeitschr. f. b. K. 1914.

³ Közli Michel u. o. 161. és 181. l.

⁴ Schmarsow — hibásan — szerzőjének tulajdonítja a Szent Márton absztrakt szellemű ábrázolását. I. m. 172. és 192. lapokon.

⁵ Die Bildwerke G. Pisano. 104. l. Pillion, Revue de l'Art a. et. m. 1906. 72. l.

ezt a ragyogó elevenségét, mely persze Giovanni Pisanónál fokozottan nyilatkozik meg, mind a három uralkodójegyét is ismerjük fel. Ez a szellem érzik ki a firenzei Bargello Carrand-gyűjteményének aquamanilején,¹ a mely francia munka a XIV. századból (31. kép.) és a sárkányölés drámai jelenetét ábrázolja igen érdekes új mozzanatokkal: a kis, négylábú, krokodilszerű szörny felkuszik a ló hátsó lábára s a lovag, korabeli vértzetben, hátrafordulva dőli le az állatkát. A ló is odafordítja fejét és érdeklődéssel

31. FRANCZIA AQUAMANILE A XIV. SZÁZADBÓL.

nézi a jelenetet. A hátraforduló lovas alakjával a berlini múzeum bizánczi domborművén találkoztunk. A kapcsolat világos. Valamivel későbbi az a bécsi magántulajdonban levő elefántcsontnyereg (32. kép.), mely hasonlókép hátrafelé dőő lovast ábrázol s a ló együttérezve lovagjával nézi a mögötte lefolyó jelenetet.² Az elefántcsontfaragó egész tájképi háttért részletez, a vár előtt térdeplő királyleánnyal, a mi miniatűr előképre vall. Ezt érezzük ki a müncheni nemz. múzeum gótikus reliefjén, (33. kép.)

¹ Les Arts. 904. 31. sz. 21. lap. 23. kép.

² Jahrbuch, XV. köt. 266. lap. 4. kép.

32. ELEFÁNTCSONT-NYEREG RÉSZLETE
SZENT GYÖRGY ÁBRÁZOLÁSSAL.

33. DOMBORMŰ SZENT GYÖRGY KÉPÉVEL
A BAJOR NEMZETI MÚZEUMBAN, MÜNCHENBEN.

a hol lándzsa helyett karddal sujt a sárkányra a lovag, míg jobbra a háttérben a várkastély, balra a térdeplő királyleány látható; az egész az ornamentális előadás és a részletező megfigyelés érdekes keveréke, a stilizált fával és a divatosan kantározott életteljes lóval.

A cseh tudósok szerint nincs olyan gótikus szobor, mely tájképet éreztessen s ezt gyanusnak találják a prágai emléken, noha Hajek 1562-iki leírását, mely a szobor mai állapotával megegyezik, kénytelenek elismerni s

így csak azt állapítják meg, hogy a reneszánsz-kori bronzöntőnek az átmintázásnál részben gótikus mű szolgált mintául. E megállapítás egyetlen baja, hogy csekély emlékismereten alapul. Kiegészíthetjük az eddig bemutatott tájatéreztető reliefeket féléletnagyságú kerek-szobrokkal is, annak a bizonyosságául, hogy a prágai ebben sem unikum. Az antverpeni múzeum faragványja ugyanis már rondobosse, kissé merev formákkal. (34. kép.) A szent fiatalos arcza tiszta flamand-típus.* A hágai múzeum fafaragványja, szintén kerek szobor, hol a négylábú sárkányt ledőfő lovag előre dül nyergében, a ló is

* Bosschere, La sculpture anversoise 79. l.

feléje fordítja fejét. Vogelsang¹ a XVI. század elejéről valónak tartja, szerintünk korábbi, a XV. század közepéről való mindkettő. Még a XIV. század közepéből is ismerünk azonban egy remek alabástrom munkát, a mely (35. kép.) egy spanyol templomból származik, a kőszerűség nagyszerű megőrzésével, ló és lovas drámai mozgalmasságát művészi készséggel kifejezve. A sisakos pánczélos vitéz az 1350 körüli francia ruházatot viseli,² ennek a kornak semmi sem mond ellent.

Ime a prágai Szent György rokonsága! Nincs egyetlen olyan jelensége, melyet ne tudtunk volna rokon egykorú emlékekben kimutatni, sőt a motívumok fejlődését a legkorábbi időkből vezethettük le. Hogy ily nagyságú bronz-emléket kivételes jelenségnek vegyünk, mint Czakó véli,³ nincs semmi okunk, csak a francia bronz síremlékekre, a St. Denisben, Dinantban, Rouenban még megmaradt királysírokra, a bronz kórus-székekre, az olasz bronzkapukra gondoljunk. A bronzöntést az ötvösműhelyekben az egész középkoron gyako-

34. SZENT GYÖRGY-SZOBOR FÁBÓL
AZ ANTVERPENI MÚZEUMBAN.

rolták, ezidőben pedig ez különösen fellendült. Gondoljunk csak V. Károly francia király inventáriumára, mely 3406 ötvösművet sorol fel, köztük több nagyszabású bronzmunkát is, sőt Prága a XII. század közepétől fogva egyenesen híres volt bronzöntvényeiről. Hol vannak tehát azok «a lovon és sziklákon kimutatott reneszánszmotívumok», melyekről a cseh tudósok beszélnek?⁴ Nincs egyetlen olyan részlete sem a prágai szo-

¹ Die Holzkulptur in den Niederlanden, II. 12. l. 24. tábla.

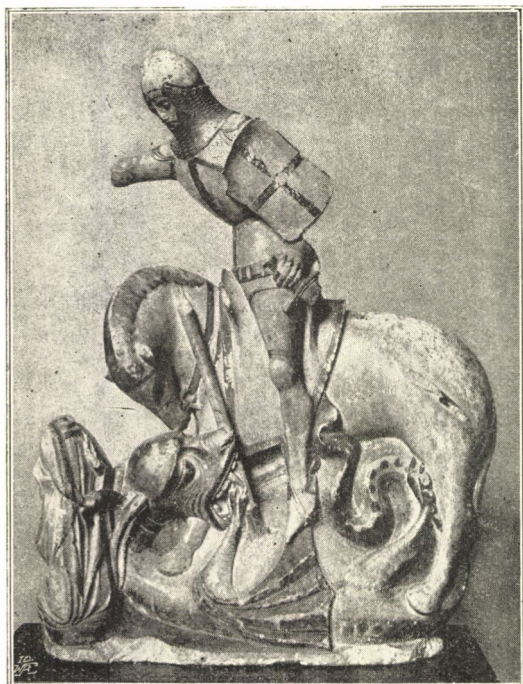
² Post, Franz. niederländ. Männertracht. 8. l.

³ «A bronzöntés korokban ujszerű volt.» I. m. 25. l.

⁴ I. m. 8. lap.

bornak, melynek ne ismernők előzményét, vagy a mi ellentmondana keletkezése — 1373 — idejének. Czakó Elemér rámutatott egyes részleteinek magyaros jellegére, a zömök ló a vékony bokákkal, a kun nyeregtakaró, a szijázat, a lovas pikkelyes vértézete, sarkantyúja, a pitykék a lószerszámon, mind magyar divat s azt bizonyítják, hogy a művészek élő modell

után mintáztak, akárcsak az egykorú olasz és francia mesterek. Mindez nem mond ellen a kornak, a Kolozsváriak csak egyben válnak ki elődjek közül, *a megcsinálás módjában*, ebben aztán mindeneket fölulmulva, az anyagszerűség érzetében mesterek. A lovag keztyűje, kengyelvasa és szija, a nyereg elhajlása a ló testétől, a mint a lovas térdével megszorítja s főleg a szent arcán az erőlködés kifejezése, a mint homlokán ránczok támadnak, szeme tágra nyílik és nyitott ajkán át lélegzik, mindez a konkrét képzeletű művész kifejező készségét igen fejlett fokon mutatja be. Francia iskolára vall végül a mű szelleme. Az a grácia, az a könnyedség, mely a ló és lovas mozdulatában rejlik, az

35. SZENT GYÖRGY ALABÁSTROM-SZOBRA.
FRANCZIA MUNKA A XIV. SZÁZADBÓL.

előadás mesteri közvetlensége, az átszellemesítés ereje csak innen jöhetett. Ha a művészi készség érvet jelentene a mű reneszánszkori átdolgozására, mint a csehek akarják bizonyítani, akkor az amiensi szép Krisztus is reneszánszkori átdolgozás, mert annak mestere is kiváló művész volt.

A cseh tudósoknak materiális érvük az, hogy a szobron XVI. századi átöntés, nem pusztán javítás konszolidálható. Ezzel szemben már Grueber * megállapította, hogy a mű a régi Cellini leírta módszerben, az ú. n. *cire perdu* eljárással készült, rajta tizenhat kis szelelőlyuk látható ; ez az eljárás a reneszánszkorban már

* Die Kunst des Mittelalters in Böhmen. 1876. III. 107.

nem igen divik. Egyes helyeken, mint a ló nyakán, a hol ez a törzshöz illeszkedik, ólomkitöltés konstatálható. A lovag karját rosszul forrasztották oda, tulságos magasan, 3 cm. betoldás van a hóna alatt, a hol meg is bomlik a pikkelyek rendje; sérülések láthatók a ló lábánál, a két elsőnél térdben, a hátsóknál bokában, továbbá a nyereg háta mögött most is hiányzik egy darab, valamint a ló első lábánál a talajból is. A sárkány talaja forrasztás nyomát mutatja.¹ Ezek a jelenségek napnál fényesebben igazolják, hogy itt az eredeti sérült, de kijavított példánnyal van dolgunk. Róna József kiváló szobrászművésznk szerint, kinek bronzöntőjében készültek a másolatok, melyek egyike most a Halászbástyán látható, a ki tehát igen jól ismeri a prágai szobrot, a mű eredeti középkori öntés. Az ólomjavítás ennek döntő bizonyítéka. Ezidőben még nem ismerték az autogénláng forrasztási eljárást, a bronz javítása csakis ólomöntéssel történhetett. A sok szelelőlyuk alkalmazása is középkori öntésre vall, mert a sok vasrudacskával érték el azt, hogy a mag szilárdan megálljon. A reneszánszkor bronzöntőinek erre már ilyen nagy mérvben nem volt szükségük. Az a körülmény, hogy a szobor súlybirása nem volt egyenletes, azt mutatja, hogy a bronzfelület nem volt egyforma vastag, a mi szintén az öntés középkori voltát bizonyítja. Végül említjük a döntő bizonyítékot. A cseh tudósok a bibliográfiában felsorolják Czakó művét, de megjegyzik: — *non utilisé*. Kár, mert Czakó kutatásainak legbecsesebb része épen az, a hol a prágai levéltári följegyzésekből kimutatja,² hogy 1573-ban Wolff Hofprucker pichsenmeister 15 *schock groschent* kapott a javításokért. Nos, ezért az árért nem lehetett a szobrot újra önteni.

Ezek után tehát a csehek hipotézisét elraktározhatjuk a művészettörténet egyéb alaptalan állításai közé. Van azonban a szobor történetének még egy érdekes mozzanata. A szobornak Prágában mindmáig nem találják a helyét. Czakó felsorolja hányszor változtatták. Mi ennek az oka? Mert a szobor csakugyan nem szabad tér számára készült. A szobor finom intim hatásra törekszik. Mesterei bizonyára templom belsejébe szánták, a hol a közönség körüljárhatja, változó profiljaiban, meglepően érdekes hátsó vonalaiban, gazdagon részletezett finomságaiban gyönyörködhetik. Csupa nyugtalan elevenség, igazán bronzban elgondolt ronde-bosse alkotás e mű, mely bekíváncozik a zárt helyre, hiszen nagy vonala, egységes konturja, mely a monumentális hatás alapföltétele, nincs. Szabadban tehát elvesznek részletszépségei.³

¹ Czakó i. m. 32. l.

² I. m. 17. lap.

³ A ki nem hiszi, nézze meg a budai Halászbástyán. Itt még hozzá igen magasan állították. Bővebben írtam e pontról a munumentális szobrászat alaptörvénye cím alatt a Művészet 1914. évfolyamában. Németül Zeitschrift für Aesthetik und Kunstw. 1915. 1—10. lap.

Annál megkapóbb lehetett szerkezetének egységével, a Kolozsvári testvérek másik alkotása, a nagyváradi szent László lovasszobor, melynek sajnos, csak apró kis rajzát ismerjük (Hufnagelnek a nagyváradi várat ábrázoló XVI. századi képéről), de monumentális egyszerűsége első pillanatra szembeszökő. Ez a munkájuk későbbi, 1390 szeptember 8-án leplezték le,¹ de ez csak nem magyarázza meg a stiluskülönbséget? Minthogy a feladat monumentális szobor megalkotása volt és szabad térbe, a székesegyház elé volt szánva, a művészek a feladatnak megfelelő eszközöket kerestek. Ugy látszik, a két testvér kiegészítette egymást. Az egyik elsősorban ötvös, részletező munkás, az, a ki a prágai szobor sok apró, finom részletét megmunkálta. A másik testvér ellenben a kompozíció embere, bizonyára ő az, a ki megadta a prágai szobornak a drámai elevenséget és a nagyváradinak a méltóságos egyszerűséget. Hufnagel kis rajzát csak meg kell nagyítanunk, (36. kép.)

36. SZ. LÁSZLÓ SZOBRA
VÁRAD XVI. SZÁZADI KÉPÉN.

hogy lássuk minő büszke, hieratikus tartással, hátraszegett fejjel ül a király lován, baljában a kantár, jobbában csatabárdja, fején lilomos korona. Rövid palástja hasitékán át emelkedik ki a szekerczét tartó pánczélos kar, a hogy azt Janus Pannonius megverselte. Lábtartása szabad, biztos. A ló zömök testű, vékony bokákkal, farka fonatos és csomóban végződik. Három lábbal áll, a jobb mellsőt magasan lépésre tartja, akárcsak Mark Aurél római lova. De csak ebben egyezik vele, egyébként közel rokon a prágai lóval,² ha az alaki felfogásban más szellemű is. Nagy nyugodt vonala van. Összhatása méltóságos. Minden leegyszerűsített, nagy szemmel látott rajta. Meggyőző erről, — a formafelfogás új stíljéről — Szent László győri hermája, melyben Czobor Béla a lovasszobor fejének másolatát ismerte föl.³ Az erekllyetartó mellszobor arczán ott ül az erő kifejezése a tágranyilt szemekben, a felvont szemöldökben, a homlok ránczaiban, a félig nyitott ajakban, me-

¹ Kitűnően foglal a egybe a szobor történetét Bánóczi József, az Alexander emlékkönyvben 1910. 230. lap.

² Wenrich, ki legelőször mutatta ki, hogy a Kolozsvári testvérek műve a prágai szobor (Századok 1874) még azt is megfigyelte, hogy Szent László lovának jobb heréje nagyobb a balnál, akárcsak a prágai szobron.

³ Báró Forster III. Béla 318. l. Czakó Elemér (i. m. 24. l.) sikertelenül próbálta Czobort megczáfolni. Az az ellenvetés pedig (Arch. Ért. 1911. 287. lap), hogy a hermán ott a bártfai címér (a két bárd): tévedés. Szent Lászlónak a jelvénye itt a bárd, melynek tehát Bártfához semmi köze.

lyek mind természetes kísérői a csapásra fölemelt kar erő kifejtésének. Ugyanazon érzés hatja át a prágai Szent Györgyöt. (Csakhogy nem sujt, hanem döf.) S ime ugyanazon motivumokkal találkozunk a Szent György arcán is. A hajformálás rokonsága is szembeszökő, csak a formafelfogás egyszerűbb Szent Lászlóén, mint Czákó mondja: a prágainak ritmusa tagolt, a győri hermaén egy vontatott hang csupán, de épen ez felel meg a monumentális hatás föltételének. A győri herma tehát, mint a nagyváradi szobor egy részlete, igazolja a nagyváradi lovasszobor monumentális voltát, mely messze kimagaslott a másik három szobor mellett, a mint az a szemtanuk leírásából is kitetszik.* Ebből az is következik, hogy Bánóczi téved, ha azt hiszi, hogy a nagyváradi lovasszobor szakasztott akkora volt, mint a prágai, a győri herma 64.5 centiméter nagyságú és ha ennek arányában képzeljük el az egészet, föltétlenül monumentális szobrot kapunk, a mi megfelelt a föllállításnak és megfelelt a győri herma mintázásának is, melynek «széles felfogását és erőteljes plasztikáját» már Czobor is észrevette.**

De akár a Kolozsvári testvérek lovasszobrának fejét őrzi a győri herma, akár nem, a prágai Szent Györgyben kétségtelenül eredetét birunk, egy az akkori olasz-francia konkrét stílus szellemében készült magyar műremeket.

Dr. Lázár Béla.

* Összeállította Bánóczi i. m. 228. l. Janus Pannonius, Bonfinius, a Szent Lászlóhoz intézett ének írója, Miskolczy, Miles, mért emeli ki mindenik a lovasszobrot? A dimenzió bizonyára közrehatott. Szamosközy leírása döntően szól közbe, mert szerinte iustam equitis magnitudinem habet (nagysága egy lovasnak épen megfelelő), ha pedig életnagyságúnak hatott a szabadban, bizonyára nagyobb volt. Evlia Cselibi török utazó is látta 1664-ben a szobrot, a három gyalogos szoborral együtt: «néhányik lóháton ülve, másik pedig gyalogolt, a ki a lovat látta, azt vélte, hogy eleven, mindegyiknek termete felért két ember termetével». — Itt olvasuk, hogy a török a szobrokból ágyukat öntött Belgrádban, 290 évvel felállításuk után. (Arch. Ért. 1912.)

** A győri antifonale sarokveretén, egy XV. század közepéről való reliefen Szent Lászlót látjuk ágaskodó lovon, a mint mellső lábait behajtja, a király baljában kantár, jobbában bárdja, nyitott korona a fején, szakálla és bajusza van, mint a legtöbb magyar falképen. (Erről Varjú Elemér írt Csánky «Árpádok» című művében, 333. lapon, a sarokveret képét is közölte.) Visszamegy ez a nagyváradi lovasszoborra? Aligha, ez heraldikus sablón. Lásd: István ifjabb király 1277-ből való pecsétjét. A ló alakja, mozgása, lábtartása egyezik. (Képe Szilágyi, Magy. Nem. Tört. II. köt. 535. lapon.)

MAGYAR PÉNZNEVEK.

Az Archæologiai Értesítő korábbi időkben a magyar érmészetre vonatkozó cikkeknek valóságos tárháza volt. Elsősorban ez, de nem kevésbé a tárgyalandó kérdés művelődéstörténeti vonatkozásai indítanak arra, hogy a hazai éremtudomány egy érdekes fejezetéről összegyűlt adataimat az Arch. Értesítőben bocsássam közre.

Okleveleinkben a XIV. és XV. század határán gyakorta esik szó egy *bardus* nevű pénzfajtáról, a melv elnevezésnek etimológiáját régibb éremtudósaink sikertelenül fejtegették.

Erre vonatkozólag először a Magyar Nyelv 1914. évi (X.) folyama 180. lapján adtam egy kis közleményt, melyben a *bardus* szó mint pénznem magyar voltát tagadom és olasz-latin tulajdonnévnek minősítem. Ez a pár sor írásom váratlan méltatásban részesült a Magyar Etymologiai Szótár 290. lapján.

Belátom, hogy a magyarázatom ellen emelt kifogás némileg jogosult, de csak azért, mert a részletesebb fejtegetést kívánó tárgyat rövid jegyzetbe szorítottam, így aztán rajtam is teljesült: *dum brevis esse laboro obscurus fio*: a kellő megokolás nélkül odavetett részletek valóban úgy hangzanak: mintha *de papiro ad chartam*, csak Rupp adatait ismételném, holott a kérdést új mederbe tereltem; sőt azáltal, hogy a *bardus* pénznevet a Noffryak nevéhez kapcsolom, szakítok Rupp és Schönwisner nézetével, szóval megtörtént az a bizonyos egy lépés a megoldás felé.

Arról van szó, mit jelent az okleveleinkben 1392—1438 között gyakran ismétlődő: *bardus*, *bardo*, *obardus* nevű ezüstpénz neve? Idézett megjegyzésemben bizonyos módosítással Rupp nézetét fogadtam el, a mit Bartal szótára is idéz *bardus* czímszó alatt; ellenben *obardus* néven már mást beszél, nem veszi észre, hogy a két pénznem alapjában ugyanaz, tehát neve is a *Bardus*, *Bardo* tulajdonnév mása. Bartal az *obardus*-t *óbárdos*, tehát *asciam*, *securim ferens*? jelentésűnek veszi, mert a kérdéses pénzek Szt. László bárdos alakja látszik! Tetszetős megfejtését pártolja az Etym. Szótár is; én most az újabb magyarázatok után is tagadom ennek lehetőségét.

Mikor a kérdést gyanútlanul felvettem, ismertem az Oklevél-Szótár és Bartal erre vonatkozó idézetein kívül bajmóczi adataim nyomán olyan részleteket is, melyek ezt a merész fejtegetést czáfolják. Most újból összevettem a kérdéses idézeteket, csoportosítottam az adatokat hely és idő szerint, analógiákat kerestem az egykorú pénznevekben, s ime, minden adat Bartal nézetét czáfolja.

Ha figyelembe vesszük második korszakbeli királyaink pénzeit és azok elnevezéseit, tekintet nélkül a numizmatikai háttérre, az elnevezések módjában bizonyos következetességet látunk. Nevezetesen azt, hogy pl. a márka, mint pénzeink tulajdonképeni alapja, akár súly, akár számszerint is szerepel, tehát akár reális, vagy relativ értékben számítják, mindenkor helyivonatkozású tulajdonnévvel kapcsolódik: pl. *marca Siptiensis, Agriensis, Colocensis* stb. vagy pedig: *ad numerum Budensem, ponderis, computi, rationis Budensis, Simigiensis Cass(ovi)ensis* stb., tehát hazai vagy külföldi városok, mint kamarák, illetőleg pénzverő helyek nevével függ össze; egymaga mint márka nem szerepel.

Ezzel arányosan halad a kisebb ezüstpénzek, mint a márka részeinek neve, ha ez nem számnévből alakult ki, milyen a *ferto, sectinus, kuntinus, quartinus* stb. pénznevek. Az ilyen név magában jelző, határozó nélkül is járhat, másféle pénznév mindig tulajdonnévhez, személy vagy helynévhez kapcsolódik és attól el nem választható. A helynév mindenkor, miként a márkánál is láttuk, a kamaraszék, illetőleg a pénzverő helyre vonatkozik; ezek koronként változnak, de számuk mindenkor jelentékeny, úgy hogy az ország területén 18, Erdélyben 6, a határszéleken 3, a pénztörténetben sűrűn szereplő nevet sorolhatunk fel. Mellettük van a hivatalos tilalmak ellenére közkézen forgó sokféle idegen pénz, a szomszéd országok kereskedő városainak súlya, értékszámítása és pénze, tehát a névsor még hosszabb lehetne.*

Valójában pedig kevés magyar pénznevet ismerünk. Ennek oka a kamarának monetagium rendszerében rejlik, mely a pénzt és a pénzverő grófokat sűrűn változtatta. Tudjuk, hogy a pénzverés királyi joga legtöbbször bérlet volt egyes városok, de leginkább magánvállalkozók kezén, rendszerint egy-egy évre, vagy csak visszavonásig kiadva, így megesett, hogy pénzüik, mielőtt a nép megismerte, megszokhatta volna, kikopott a forgalomból, a nélkül, hogy különleges névet kapott volna. De ha a bérlő valamilyen módon megvetette a lábát s a kamarát hosszabb időre, esetleg ivadékaира szállólag birta, akkor neve és pénze igenis fennmaradt. Ritkább eset az,

* A különböző súlyok kölcsönös vonatkozását és valódi értékét megállapította Kropf a *Gazdtört. Szemle* VII. kötetében.

hogy a határszéleken pl. Horvátországban, vagy Erdélyben, a bán gyakorolta a pénzverés hasznos jogát.

Érthető, hogy a sokféle pénz egységét sem a törvény, sem a király hatalma nem tudta megővni. Változott az alakilag, belső érték, vevőképesség szerint, sőt az idegenek még láb, számítás szerint is különböztek, azért a pénznek kurta, egyszerű név helyett megkülönböztető, részletező megnevezése vált szükségessé. Tanulságos részletek olvashatók erre nézve a Károly király idejében 1308 óta itt járt pápai tizedszedők (Monum. Vaticana I. 1.) lajstromaiban, sokszor milyen körülményes, nehézkes körülírással állapítják meg ezek az egyes pénzek minőségét, nevét. Ezek sorában 35-féle hazai pénznem között csak három esetben találtunk olyan nevet, mely a pénz leírásán alapszik: *denarii cum aquilis*, — *cum clipeo regis*, — *lilati*; a többi jelző: *lati*, *parvi*, *cavati*, *molles*, *mali*, *antiqui* stb. a pénz alakjára, értékére vonatkozik, részben hivatalos megkülönböztetés. Érdekesebbek a pénz nevéhez fűzött személy- és helynevek: *Denarii Misbani*, *Zagrabienses*, *Obuli Shulakyi*, *Chulati*, *banales Henriciani*, *banales de Clusuar*, *denarii Syrmieneses*, *Carolini*, *obuli*, *moneta Chogediensis*, *de Monte*, *denarii parvuli de Alba Regali* stb.

Miként a lajstromból kitűnik a fizető pap egyházi illetősége, lakóhelye, állása szerint megállapítható pénzének minősége, értéke, származáshelye, illetőleg a kibocsátó, névadó méltóság személye is. Azt találjuk pl. hogy a délvidéken és Horvátországban sűrűn szereplő paga(mentum) stb. pénz, mely Henrik nevére utal, megfelel Henrik bánnak, a ki 1267—74. oklevelekben is szerepel, kir. tárnokmesteri, majd báni méltóságban (Fejér Cod. dipl. IV. 3. 529.), a hol utóbb fia váltotta fel, Henricus filius H. bani, banus Sclavoniae.* Ha pénzeit tekintjük, melyek jóval halála után is 1320—37. táján még forgalomban voltak, rajtuk a megkülönböztető H. betű (Anjoukori okm. I. 548.). Nevét és pénzeit idézi Schönvisner (Notit. 276.) illetőleg a Monum Vaticana (I. 1. 174—268, 240. — II. 2. 5. és 116. 1.) hol nevének számos változata, denárjainak és pensáinak emléke fennmaradt.

Hasonló esetet látunk 1323-ban, mikor a király felujítja *néhai István bán*** pénzét — *fertok* alakjában és a pénzverő kamarát továbbra *Ladislaus dictus Gurhesnek* és 4 társának adja bérbe (Anjoukori okm. II. 59. és

* L. Századok 1909, 405.]

** Nyilván a Guth Keled nembeli István értendő, a ki 1248—1259. «dux et totius Sclavoniae banus et capitaneus Styriae» L. Kropf. Pápai adószedők számadásai. Gazdaságtört. Szemle VIII. 239.

F. Miller, Appendix num., Pestini 1810. p. 164.) *Gurhes* mesterrel utóbb a budai és pécsi kamarák élén találkozunk. Ha most kikeressük a Mon. Vatic.-nak a pécsi püspökségre vonatkozó adatait, azt találjuk, hogy ugyan-csak változatos pénzzel fizetnek papjai. Járja a: *marca Vaciensis, Verocensis, lotto, fertio Viennensis*, mellettük: *pensae Herenicianae, pensae Veronenses, banales Verecenses, banales Hereriani, Herriciani, grossi* stb. pénz. Ugyanakkor az egyházmegyéhez tartozó «*praepositus superpelliciatorum de Bundug zengurge pro decimis X pensas banalium de Gurhes dictas solvit.*» (271. l.) Ugyanott: *Johannes archidiaconus de Oziuagh solvit IIII. pensas denariorum Gurhes dictos* (280. l.) V. ö. Győri Füzetek III. 4. 365. l. Tehát *Gurhes* mester neve pénznévül szerepel a már ismert Henrik bánéval együtt.

A szokatlan G. névvel a Mármarosai diplomákban is találkozunk, de vajjon azonos-e a kortárs G. a pénzverővel és neve lehet-e a Gergely név oláhos beczéző alakja, most nem kutatjuk.

Korszerint ide tartozik az 1354-ből ismert *Mick* bán személye, (Anjoukori okm. VI. 172. stb.) a kinek pénzeivel: *denarii Myzbani Myzkbani, Misbani* néven találkozunk. (Mon. Vatic. I. 1. 403., 434. és 435. l.)

Ezek alapján feltehetjük, hogy u. o. *denarios Chulaqueos, Chulacos Shulakyos, Thulaquos* alakban 107., 112., 127., 131., 133., 140. és 141. lapokon ismétlődő pénz nevében eddig nem ismert erdélyi kamaragrófot, vagy más pénzverőt *Sulyok*, talán *Csulak* mestert kell gyanítanunk, (Dr. Hóman B. szíves közlése), kinek veretei Erdélyben, főleg Hunyadmegye területén forognak, tehát kétségtelen magyar eredetűek.*

Minden félreértés elkerülése végett megjegyezzük, hogy miként a fenti denárokhöz nem ismerjük a kibocsátó kamaragrófot, azonképen vannak jól ismert pénzverőink, kiknek nevét pénzeikhez kapcsolva nem találjuk. Ilyen pl. *Magister Ipolitus* körmöczi kamaragróf, árvai várnagy (1335), *Mag. Endre* erdélyi (1336), *Mag. Fritko* szomolnoki és körmöczi (1338) *Mag. Endre Chempeliny* szerémi és pécsi (1342), *Mag. Nikolaus de Zothmar*, budai és esztergomi kamarák grófjai. (Tört. Tár 1911. Dr. Szekfű cikke Károly király okl. és Mon. Vat. II. 2. 417.) Talán az ilyen, még

* Ezzel szemben Kropf id. cikkében (Gazdtört. Szemle VII. 244. l.) felteszi, hogy ez a romlott név *Julhatus de Nicia*, tehát nizzai pénznem lehetett. Az olasz adószedők: *Jacobus Berengarius* és *Raymundus de Bonofato* (1332–37.) az olasz nevet mindenesetre jól írták volna, a pénzt is legalább a szokásos *Giulati* szóval különböztették volna meg és nem írnak 7-féle rossz varianst. Miért nem találkozunk a *Julhatus*sokkal az olasz határhoz közelebb eső részekben?

kiegészítésre váró részletek nem döntenek meg a feltevést, hogy a pénzverő gróf nevének pénznévül való alkalmazása nem volt öletszerű, mert ismerünk királyi, sőt országgyűlési határozatokat, melyek — visszaélések elkerülése végett — szentesítik a régi szokást, sőt megkövetelik a mindenkori kamaragróftól, illetőleg a monetariustól, hogy vereteit *signum diacriticum*mal lássa el.

Igy intézkedik pl. I. Károly 1338. rendelete: «Ut camerariorum nostrorum iustitia appareat, in denariis, fabricandis statuimus, ut quilibet eorum in ipsorum monetae signum habeat, per quod moneta per ipsum fabricata cognoscatur . . .» És ilyen szövegű, vagy ilyen értelmű kikötés olvasható minden kamaragróf szerződésében, sőt kötelező volt a pénzverő bánra is, mint fentebb láttuk Henrik bán pénzeinek H. betűje is ilyen jel. Arra is tudunk példát, hogy a kamaragróf saját czímerét, illetőleg czímere jelvényét veri a pénzre megkülönböztető jel gyanánt. A pécsi és szerémi kamarák vezetői 1362—1385. években *János* és *Jakab* mesterek, a *Mesztegnyei*-család fényének alapítói, a kik atyjuk Mag. Scerechen, beszélő czímerképét, a szerecsen fejet alkalmazták, sőt úgylátszik, hogy azt ő maga is használta jelvényül régebbi veretein. Tudjuk, hogy a család soká szerepelt Szerecsen néven és előnevét csak később alkalmazta vezetéknévül, miért is Erdy, majd Schönwisner csak hosszabb vita után állapították meg jelentését. Pénzeikről Fejér (IX. 3. 489., IX. 6. 177.) *denarii scerothinales* néven beszél,* pedig bizonyos, hogy a nem pénzen levő rossz ábrázolás, hanem a soká szereplő kamaragrófok ismert neve teremtette meg a pénz nevét.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk pénzeinket, azt mondhatjuk nem sok hajlam mutatkozik arra, hogy a pénzen levő alakról nevezzék magát a pénzt is. Pl. a Szlavonia számára vert pénzeken korán feltűnik a nyest képe, a mi tudvalevőleg e tartomány czímerének alakja is lett. Róbert Károly idejében már egész féloldalt elfoglaló nyestképet is látunk a vereteken, de nincs rá példánk, hogy ezt a pénzt valaha nyestpénznek mondták volna. Pedig másfelől tudjuk, hogy ennek a veretnek forgalmi körén belül, valódi nyestadót (marturina) szedtek, tehát a természetben meg nem adott nyestbőröket pénzzel, nyilván ilyen nyestes pénzzel váltották meg, de a nyestpénz, mégsem lett «nyestes pénzzé», hanem csak «bán pénze» néven szerepelt, a minővel fentebb találkoztunk; tehát a későbbi, a füstpénz, kapupénz stb. analógiájára ezzel is csak az adó nemét jelölték, de a név nem hatott

* V. ö. Kisfaludy-levéltár 1417. levelét: . . . tribus libris sarachenorum et duobus pensis denariorum obardos dictorum debitores remansissent . . . (Nemz. Múz. Lt.)

a pénz nevére: denarius domalis, fumalis, exercitualis, regalis stb. néven adópénzekben a célrautaló ábrázolás nem volt.

Lássunk más példát: Patrona Hungariae, Mater Regni néven szűz Mária képe pénzeinken már IV. Béla óta ismeretes, de a *Márjás* (Garas) név csak az 1550. évi 48. t. c. alapján merül fel, igazán pedig csak 1622-től szerepel. I. Mátyás király pénzét, a Máriás forintot (1471) mondják ugyan *Unser lieben Frauen Guldennak*, de csak Bécsben, nálunk a pénz ilyen «Máriás» elnevezésének nyomát sem látjuk, pedig a szó mint személynév már a XIV. században közkeletű.

Még régibb a kereszt ábrázolása pénzeinken. Feltűnik Szt. László, III. Béla korában, Róbert Károlynak, Nagy Lajosnak budai pénzei igazán keresztes moneták, Zsigmond egyik pénze ezenfelül még «De cruce Domini» felirattal is ékeskedik, de a crucifer mint pénznem, csak a XVI. században merül fel és tulajdonképpen a külföldi Creuzerek későbbi analógiája terjeszti el akkor, mikor a krajczár, a kis váltópénz már nem is visel keresztet.*

Szt. Lászlónak hagyomány szentesítette bárdos képe pénzeinken Nagy Lajos idejétől kezdve szerepel, csaknem szakadatlanul tart Rudolf, illetőleg II. Mátyás koráig, felújul Erdélyben Báthory Zsigmond és Bocskay idejében, de róla sem arany, sem ezüst pénzünk nem kapott nevet. A «kun aranyak», «Szt. László pénze» nem analógia.

Nem keresem a magyarázatát, csak rámutatok arra a sajátságos körülményre, hogy a nép eszejárásával valahogyan ellenkezett pénzt a rajta levő képről nevezni el. Nem vette be azt akkor sem, ha az ilyen nevet hivatalosan ajánlották. Jó példa erre nézve Mária királyné esete, mikor 1384-ben új pénzt bocsát ki «*denarios de nova nostra moneta Coronas dicta*», rajta van a korona és a kereszt, tehát a «koronás» valóban illő név lett volna. Egyidejűleg készül a hitvány anyagú, kisebb alakú quartinus. És a rossz pénz, az idegen szó megfogán, a jó ezüst koronásnak nyoma vész. Helyét és képét utóbb a Pozsony város üzemében készült jobb Fűriling veszi át, *Habatit crucem*, mondja a királyi rendelet, *ex alia parte coronam* és mégis Kartryngh, Fűriling lett a neve. (Appendix 172., 200., 204., 214.)

Ugyancsak független a rajta levő ábrázolástól a fél denár értékű ezüst fillér, *moneta filer dicta* a neve, melynek forgalmát (1424) a sűrű hamisítás miatt megszüntették, ilyen a *rézducat* neve, melyből 10 tesz ki egy

* Szorosan véve már a Monum. Vat. I. 1. 113., 117. ismeri a «banales crucitos» nevet, de komoly értelmét lerontja az, hogy u. o. négy ízben banales m a l o s crucitos névvel illeti a kérdéses pénzt, úgy hogy a keresztet utólag bekarczott megkülönböztető jelnek is lehet tartanunk.

denárt, és a tized *decad* szóból származik, de 1430 táján ez a pénz is elenyészett.

Tekintsük a minden tilalom ellenére beáramló idegen pénzt és ennek ellensúlyozására a nálunk vert, de idegen nevű különböző garasokat: *grossi lati*, *medii Viennenses*, *grossi antiqui de Hungaria*, *grossi Budenses* vagy a *grossus latus Bohemicus* nevét. Az ábrázolásból vett név teljes mellőzése és a kettős, hármas név érvényesülése szembevető, még pedig annál inkább, mert városaink német lakossága a hazai szokást nem ismerte el. Eddig a német városok területéről egyetlen adatot sem ismerünk, hol a pénz nevében a kisebb pénzverő hely, de még inkább a kamaragróf nevének szerepe lenne. A városiak pénz-nomenclaturája tehát más természetű.

Még szólunk kell a vitás bardusoknak viszonyáról a többi pénzekhez, közvetlenül Zsigmond halála után (1437). 1 Florenus = 36 garas, 1 széles garas 7 denárt, vagy 2 régi bardust ért. (Schönvisner p. 325.) Ebből látjuk a vitás bardus ezüstpénz értékét is, a honnan kiindultunk.

Tudjuk, hogy eddigi adataink szerint a *bardus* szó mint pénz neve 1392-ben merül fel és eltart 1438-ig. Tehát Zsigmond trónralépte után 6 évvel tűnik fel, átéli hosszú uralkodását és halála után 1 évvel, 46 évi szereplés után szűnik meg, e szerint joggal monhatjuk Zsigmond teremtményének. Ha most a fenti hasonlóságok nyomán névadóját keressük az egykorú szereplők között, főleg a kamara- és bányagrófok sorában, már 1383-ban találkozunk Budán a flórenczi származású Onufrius mester, a későbbi híres magister Noffry nevével. A kir. harminczadok, sóbányák grófja, a főkincstartó Rozgonyi János helyettese, ő szedi fel, nyugtazza a bányavárosok adóját. Apránként kezére kerülnek az összes kir. pénzverők (1417), melyekben ismeretlen családbeli, Veronika nevű magyar nejétől származott fiaival együtt működik. Mint a peliskei (Zala m.) váruradalom tulajdonosa hal meg 1429 táján. Fiai zalai birtokukért cserébe kapják a bajmóczi uradalmat (1430). Az új adománylevélből tudjuk, hogy az öreg, néhai Onufrius *Bardus* de Peliske közigazdasági tevékenységét fiai, Lénárt, János, Bálint *alias Bardus* és Jakab fenakadás nélkül folytatják. Lénárt Szakolcza kapitánya, a felvidék őre a csehek ellen, Bálint és János, egyelőre csak pécsi és budai kamaragróf, de főharminczados. Öt év múlva a testvérek együttesen bírják az egész pénzverést, e mellett bányagrófok, Lénárt a késmárkiaktól (1438) ezüstöt vásárol az új kassai pénzverő részére. (Appendix p. 129.)*

* Bővebben lásd a bajmóczi uradalom fejezetben: Szerémi és E. Majthényiak és a felvidék. Budapest, 1913. 672 l.

Nem követjük tovább az 1485-ben kihalt család történetét, mert szerepük a pénzügy terén eléggé szembetűnő. Itt csak azt emeljük ki, hogy a fiúk apjukról szólva őt ismételten, még a misealapítványban is Bardusnak mondják, tehát ez sem ragadványnév, sem csúfos értelmű szó nem lehetett, fiai közül csak az egy Bálint viseli e nevet és sajátkezű kiadványaiban magát gyakran a Valentinus név mellőzésével csak Bardus-Bardo Noffry de Bajmócznak írja, tehát a Bardus név az egész családot sem illette, de a pénzveréssel sem függött össze, mert Bálint megmaradt Bardonak később is, mikor Albert király idejében a pénzkezelés más kézbe ment át. A szó magyarázatát tehát más úton kell keresnünk. Feleljünk mindenekelőtt arra, mit jelent a sokat vitatott Bardus?

Tulajdonnévül ismerjük Bardo személynév alakban 1051-ből, mint III. Henrik főkancellárját. (*Kukuljević* Cod. dipl. I. 209.) *Förstemann* Altdeutsches Namenbuchja Bard, Bardo, Bardus, Pardus, Parto stb. variánsait idézi, főleg a Bardo-t nagyon gyakori névnek mondja. *Forcellini* szerint a Bardus bizonyos halfaj, de előfordul csúfnévül is, samnio, puticius értelemben *Diefenbach*nál. Másfelől *Du Cange* szerint a B. bizonyos fajta nyereg, vagy nyeregtakaró. Tehát bármelyik értelmét is vehetjük kiindulópontul a vezetéknev értelmzésére, még sem közelítjük valódi jelentését. Közelebb férünk hozzá, ha a kor pénzügyeit vizsgáljuk Itáliában. Ekkor feltűnik, hogy Flórencz és Velence kereskedőinek bizonyos szövetsége, mely nagyszabású banküzleteket köt, már 1308—11 között *Compagni di Bardi* néven szerepel. 1309. *Mercatores de societate Frescobaldorum*, *Frescobardi de Florentia* néven említik a társaságot. (Monum. Vatic. II. 2. 311., 316. és 318. l.) A Magy. dipl. emlékek az Anjoukorból I. 174. lapján 1305-ből való hazai közelebb vonatkozású adatot is olvasunk róluk, a mikor: *Doffus de societate Bardorum et Johannes de societate Perucciorum*, Károly királynak magyar ügyletei számára 300 uncia aranyat kölcsönöznek és biztosítéskul zálogba veszik a királynénak drágakövekkel kirakott arany koronáját. A társasággal Rufinus de Cibinio pápai pénzügynök 1317—20. jelentésében is találkozunk, mikor a szentszék pénzt beváltja: *feci cambium cum sociis Bardorum de Florentia* (Monum. Vatic. II. 2. 472. l.). Végül ugyancsak az idézett Dipl. Eml. 281. l. olvassuk 1330 febr. 11-ről, hogy Lippo Ildebrandini flórenczi kereskedő *de societate Bardorum*, bevált egy arany kupát . . . 1332-ben a már említett szatmári Miklós 8000 forintot fizet ki Velenczében «societati Bardorum» (Monum. Vatic. II. 2. 480.).

Nem fűzöm tovább az adatokat, nem keresem a Bardusok további

összeköttetéseit hazánkkal 1383., illetve 1392-ig, mikor a név és a pénz már nálunk is szerepel. Elég tudnunk azt, hogy Károly után Lajos, Mária, Zsigmond stb. királyok nagyon is élénk pénzügyi viszonyt szőttek Italiával, Mária pénzügyi politikája pedig közvetlenül a flórenczi kereskedők szobáiból jött át (1384). (Fejér X. 3. 15., X. 8. 132.)

Nem kell-e feltennünk, hogy az itt érdekelt Bardus-társaság érdekeinek védelmére egyik belső emberét, a flórenczi Onuffriust küldte ki hozzánk s üzleteit egyelőre a honosított jövevény által bonyolította le? Ez megfejtene Onuffrius gyors előhaladását, kiváltságos helyzetét. A Bardusok tekintélyes, jól ismert neve, mintegy kezesség volt arra nézve, hogy a pénzverő kamara ellen nem lesz panasz a czégtárs Bardus vezetése alatt. Ezért bízták rá lassan az összes kamarákat, tovább birták fiai is, a mi ugyancsak szokatlan eset, de csak ez fejtí meg hogy pénzeik a bardusok olyannyira elterjedtek.

Már most el kell fogadnunk azt is, hogy főuraink, kik az olasz társaság érdekeit előmozdították, már jól ismerték a Bardusokat, tehát érdekeltségük nálunk korábbi keletű, még Károly király Szt. László képét viselő pénzeinél is, úgy hogy még arra sem lehet gondolnunk, mintha czélzást vagy szójátékot kerestek volna a szent király bárdos képe és a talján név között. E mellett, hogy a Bardus névnek valami súlya lehetett befelé és kifelé, bizonyítja az egy Noffry Bálintra szorítókozó használata. Így dokumentálja a Bardus társasággal fentartott viszonyát. És ha vizsgáljuk szerepét a családban, közéletben, valóban azt találjuk, hogy a pénzügyek az ő kezében futnak össze, három testvére harczol, gazdálkodik vagy helyettesíti e téren is a pénzkezelő Bardot, a mi immár köznév, fogalom nálunk is, mindaddig míg az ország pénzügyi politikája Albert királylyal új irányt nem vesz.

Volt-e a Bardusoknak részük Zsigmond szerencsétlen pénzügyi politikájában, hogy befolyásukat csak végleges elmozdításuk árán lehetett megtörni? Nem kutatjuk, annyi bizonyos, hogy az 1439. évi II. törvénczikk, midőn a pénzügyet rendezni kezdte, új pénzeket veretett, a Noffryakat, bár nevüket kifejezetten nem említi, teljesen mellőzte és a Bardusok szerepe ezzel végleg letűnt. Ruppnak erre vonatkozó adata tehát helyes, sőt ha kifejezését «moneta Lombardica» *valoris Lombardici*-val magyarázzuk, ugyancsak helyes meghatározás.

Szóljunk már most a bardus és obardus pénzek közti névbeli különbségről.

Bardus előfordul:

1392. Okl. Lásd M. Ny. 1914. 38. l. Bubek István nádor, Somogy-Szobot illető kiadványában.¹

1396. Okl. Szót. adata 16 grossos et unum bardonem.

1397. Oklben, a váradi kápt. kiadványában.²

1397. Okl. L. M. Ny. 1914. 181. l. a nyitrai kápt. kiadv.

1401. Okl. L. M. Ny. 1914. 38. l. a zalavári konv. kiadv.³

1437. Schönvisner 325. l. «per duos antiquos b. computando . . .»

Obardus pedig előfordul:

1395. Károlyi lev. I. 472. l. Leleszi kiadv.⁴

1400. Zichy okm. V. 215. l. « « ⁵

1404. Károlyi okm. I. 526. l. Leleszi kiadvány.⁶

1404. Sztáray okm. II. 38. l. « « ⁷

1417. Kisfaludy család levélt. (Nemz. Múz.) Rábaköz-Szék hatósága Szilen kelt kiadványa.⁸

A többi megjelent oklevél szövegét, bár érdekes a bardus-érték ingadozására, süllyedésére nézve, itt nem ismételjük. Általában nummus antiquus, moneta antiqua névvel illetik, csak egyszer (Károlyi 1404) állítják mellé az új denárt «nova moneta regalist», de még egyenrangú pénzül szerepel. Összevetve a fenti adatokat, azt látjuk, hogy az obardus és bardus között nincs különbség, 1397-ben a bardus már régi pénz, de szerepel 1437-ben is, még sem mondják obardusnak, pedig akkor még ócskább volt. Szóval, ha

¹ (Esztergomi káptalan házi lvt. Lad 26. farc. 8. Nro 5.) — rexiuas vero XXI. marcas ac fertonem ad numerum ipsarum monetarum Bardus nominatorum persolvere cum prompta pecunia assumpsit.

² Pro 100 florenis per 100 denarios ad numerum antiquorum denariorum Bardus dictorum florenum quemlibet computando. (Ocskay lvt. Parlaghyana. Nemz. Múzeum.)

³ (Bezerédj csal. lvt. Nemz. Múzeum) — pro duabus marcis denariorum Bardus dictorum.

⁴ 200 fl. centanarios quemlibet florenum cum 50 numpmis antiquis obardus appellatis computando.

⁵ A leleszi konvent 1400 október 9. kiadványa 1388-ban keletkezett pörben egyeztet: 100 florenos breves utputa quemlibet florenum cum 25 grossis et grossum singularem cum 2 nummis ad rationem antiquae monetae obardus dictae computando — —

⁶ cum 50 denarys praesentis nove monete regalis et uno antiquo obardus dicto.

⁷ 100 fi. computi Cassoviensis eorum scilicet quemlibet ad rationem antiquae monete obardus dictae cum 38 grossis et grossum singulum cum 2 numpmis eiusdem monete computando.

⁸ «Tribus libris sarachenorum et duobus pensis denariorum obardus dictorum debitores remansissent.

nagyon feszegetjük az obardus elterjedését, a leleszi konventen kívül csak egyszer találkozunk vele, a rábaközi kiadványban, melynek írója szintén felvidéki származású lehetett.

Végeredményül tehát azt mondhatjuk: az obardus nem makaronikus szó, magyar jelzővel összetett olasz, nem is függ össze Szt. László bárdjával, bár az ábrázolás rajta van, csak praefixummal tájszólásilag elrontott tulajdonnév.

Tárgyunkon kívül esik fejtegetni azt, miért ragaszkodtak Zsigmond magyarjai a moneta antiquához, a mit ezek szerint bardus és obardus névvel jelöltek, de immár bizonyos, hogy a kedvelt szó idegen volt számukra. Bármiképp forgatjuk a dolgot, nincs más hátra, mint átutalnunk a *bardus* szót a hazai latinság szótárába, mert a *bárd*-dal összefüggése nincs.

Ernyey József.

A KRAKÓI CZARTORYSKI-KÉPTÁR OLASZ KÉPEI.

(Harmadik közlemény, hét táblával és 12 képpel a szövegben.)

LEONARDO DA VINCI.

Női képmás menyéttel (ú. n. Cecilia Gallerani). (X. tábla.)

Fekete háttérből emelkedik ki a bíbor kabátba s a balvállon előtűnő narancssárgával bélelt világoskék köpenybe öltöztetett alak. A ruhát arany-sárga hímzés és csokorba kötött fekete szalagocskák díszítik; a könyöknél fehér patyolat bukkan elő. Eleven, rózsás hússzin, barna szem, olajzöld reflexekben bővelkedő gesztenyebarna haj. A homlokon fekete pánttal átfogott s világossárga szegélyben végződő fátyol. A nyakon fekete gyöngysor. A menyét¹ ezüstös fehér.

Régi átfestések meglehetősen megváltoztatták a kép eredeti állapotát. Jobbra az arc keskenyebb lett. Átfestés folytán a fésület egészen megvált tozott. A haj eredetileg hátra volt fésülve s természetesen végződött a nyak mögött ma is látható fonatban. A hajzatnak különös módon az áll alá húzott része újabb hozzátétel. Az átfestő az eredeti hajzatra félholdalakban álhaját festett, mely alól még áttetszik a fátyol sárga szegélye. A háttér is át van festve. Végül új (XVII. sz.?) a balsarokban olvasható «LA BELE FERONIERE LEONARD D'AWINCI» fölírat.²

Fa. Olaj. Mérete 54·5 × 41·5 cm.³

E kép az irodalomban meglehetősen ismeretes. A kutatók kisebb része Leonardo művének ismeri el,⁴ míg a többség Preda vagy Boltraffio művé-

¹ Putorius ermineus, mustela erminea; hermelin, nagy menyét, hölgy menyét.

² Bode helytelenül véli, hogy Leonardo a képet befejezetlenül hagyta, s hogy teljesen kész csak a menyét felső teste. A bal kéz — igaz — vázlatosan, széles ecsetkezeléssel van odavetve, de ez szándékolt vázlatosság, melynek célja a kéztartás energikus voltát hangsúlyozni. A menyét aprólékos megfestésében a reneszánsznak ama gyakorlata jut érvényre hogy a járulékos részeket (virág, állat, építészeti, ruházati részletek) sokszor részletezőbben ábrázolták, mint az összegző formákban felfogott fő jelenséget. Téved Bode akkor is, midőn a fejtetőtől a hajon keresztül az állig terjedő, félhold alakú későbbi hozzátételt «az áll alatt» összekapcsolt, s biztosan eredeti fejkendőnek tartja. Hol látott ilyen fejkendőt? Egyetlen analog viselettörténeti emléket sem lehet a reneszánszban kimutatni. [Leonardos Bildnis der jungen Dame mit dem Hermelin etc. Jahrb. d. k. preusz. Kunsts. XXXVI. (1915) 189.]

³ A méretet tévesen közli: Müntz, Léonard de Vinci, Paris, 1899. p. 511., és Singer [Der Cicerone. VII. (1915) márcz., p. 134.]

⁴ Bode, Repert. f. Kuntswiss. IX. (1886) 309 és Jahrb. d. k. preusz. Kunsts. id. h. — J. B. Antoniewicz, Portret Cecylii Gallerani, stb., III. Zjazd historyków polskich w Krakowie (Sekcja IV). — U. a., Anzeiger d. Akad. d. Wissensch. in Krakau, 1898. p. 82. — Müller-Walde, Jahrb. d. k. preusz. Kunsts. XX. (1899) 134. G. — Carotti, Le opere di Leonardo, Bramante e Raffaello. Milano, 1905. p. 37.

nek tartja.¹ Csak kevesen látták azonban s a legutóbbi időkig nem tudtak átfestéséről. Az ítélet bizonytalanságát fokozta, hogy a róla forgalomban lévő Braun-féle fénykép rossz, a tónusokat sötétebben és nyersebben adja vissza s csaknem teljesen elhallgat egyes részeket; úgy látszik, a felvétel készítésekor a festményről nem távolították el az üveget. Nem is csodálkozhatunk rajta ha Müntz² az eredetit nem látva s csak e fölvétel alapján ítélve, a festményt kifejezetten szegényesnek és kivitelben ügyefogyottnak mondotta. A mi fényképünk — melyet részünkre a képtár többi képeiről közölt felvételekkel együtt Balogh Rudolf budapesti fényképész készített³ — hivebben adja vissza az eredetit.

A menyétes nő képmásában e sorok írója, kinek a képet Krakóban alkalma volt hosszasan tanulmányoznia, Leonardo igen jellemző művét látja s meg van róla győződve, hogy az átfestések eltávolítása után el fogják ismerni Leonardo szerzőségét azok is, kik ennek leghevesebb ellenzői s tanítványok közt keresik a kép festőjét. Igyekezni fogunk azonban a kételkedőket már most meggyőzni. A kép ma is, az átfestések dacára annyi festői kvalitást árul el, hogy szükségtelen tanítványt föltételezni. Ily remekművet Leonardo legtehetségesebb tanítványa, Boltraffio vagy Preda sem alkothatt. Ezek hiteles művei egyenesen ellentmondanak, hogy bármelyikük javára is írjuk a krakói képmást, melynek több részlete szoros formai összefüggést árul el Leonardo hiteles műveivel s melynek egyetlen részlete sem idegen az ő felfogásától.

A krakói képmás tanulságos példát nyújt arra, miként nem szabad képeket meghatározni. Vizsgáljuk először a Preda-meghatározást. Itt főként Preda monografistájának, Seidlitznek⁴ érveivel kell szembeszállnunk. Seidlitz helytelen módszerrel rekonstruálja Preda művészi egyéniségét. Heterogén műveket tulajdonít neki. Egyszerűen beléolvasztja a Predától teljesen elütő s Malaguzzi⁵ által «Maestro della Pala Sforzesca» névvel jelölt mestert.

¹ W. v. Seidlitz, A. Preda. Jahrb. d. Samml. d. Allerh. Kaiserhauses. XXVI. (1906) 41. — F. Malaguzzi Valeri, La corte di Lodovico il Moro. Milano. I. (1913) 512, II. (1915) 567. — B. Berenson, North Italian painters of the renaissance. New-York, London, 1907. p. 170. — G. Gronau, Die Bildnisse von Raffael u. Leonardo d. Czartoryski-Samml. in Krakau. Zeitschr. f. Bild. Kunst. N. F. XXVI. 1914/15. p. 148. — Rosenberg különösképen a Louvre Belle Ferronière-je után tanítványtól vagy utánpótlától készített másolatnak (!) tartja. (Leonardo da Vinci, Bielefeld—Leipzig, 1898. p. 56.) — Közölve még: Klass. Bilderschatz, N. 616; S. Reinach, Répertoire de peintures. II. 718 (vonalos rajz); Emporium XXXII. (1910) p. 375.

² Id. h.

³ A Rafael-képmás kivételével, melyet Braun felvétele után közlünk.

⁴ id. m., 50. l.

⁵ Rass. d'Arte, V. (1905) 44.

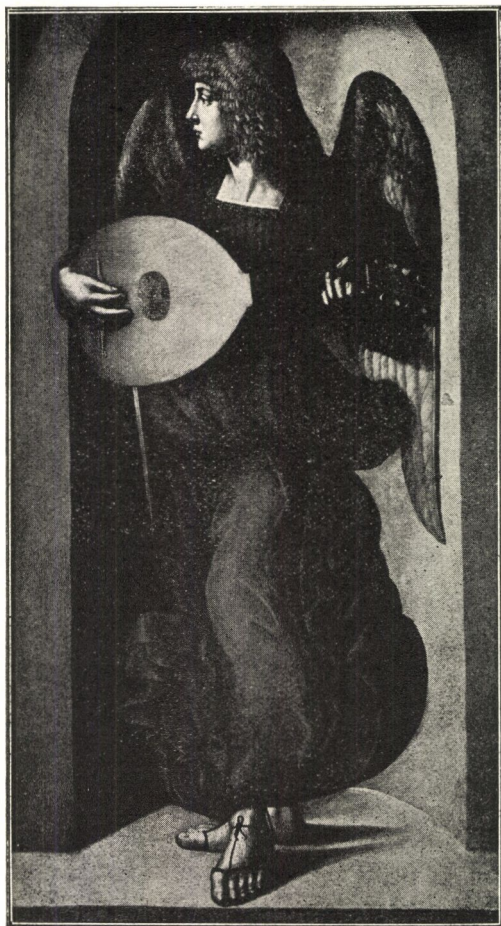
Pedig a pozitív módszer önként kínálkozott volna, hiszen több biztos festményét ismerjük: az 1501-ben festett, névével jelölt Miksa-képmást, (1. ábra) a Sziklás Madonna londoni példányához szárnyképek gya-

I. AMBROGIO PREDA, MIKSA CSÁSZÁR KÉPMÁSA.
(Bécsi cs. és kir. udvari képtár.)

nánt készült két zenélő angyalt (2. ábra) és Francesco di Bartolomeo Archintónak AMPR monogrammal ellátott, 1494-ben festett képmását (3. ábra). Az eljárás egyszerű lett volna; az e képekkel egyező vagy csak rokon stíljegyekkel bíró műveket neki tulajdonítani, a többieket

törülni az attribuált művek sorából. A krakói kép nemcsak biztos műveitől üt el, hanem hiányoznak belőle azok a formai jegyek is, melyeket Seidlitz mint Predára általán jellemzőket felsorol, miáltal a Seidlitz meghatározása saját érvei által vesztí el erejét. Seidlitz szerint Predánál az írisz nem érinti az alsó szemhéjat, a mit a krakói képmásra nézve nem lehet állítani. Helyesen állapítja meg, hogy jellemző rá a csontozatot nem éreztető kéz, a mi képünk egyik legjellegzetesebb része pedig a pompás balkezen, de még az árnyékban meghúzódó jobbon is a csontozat mesteri kimintázása.

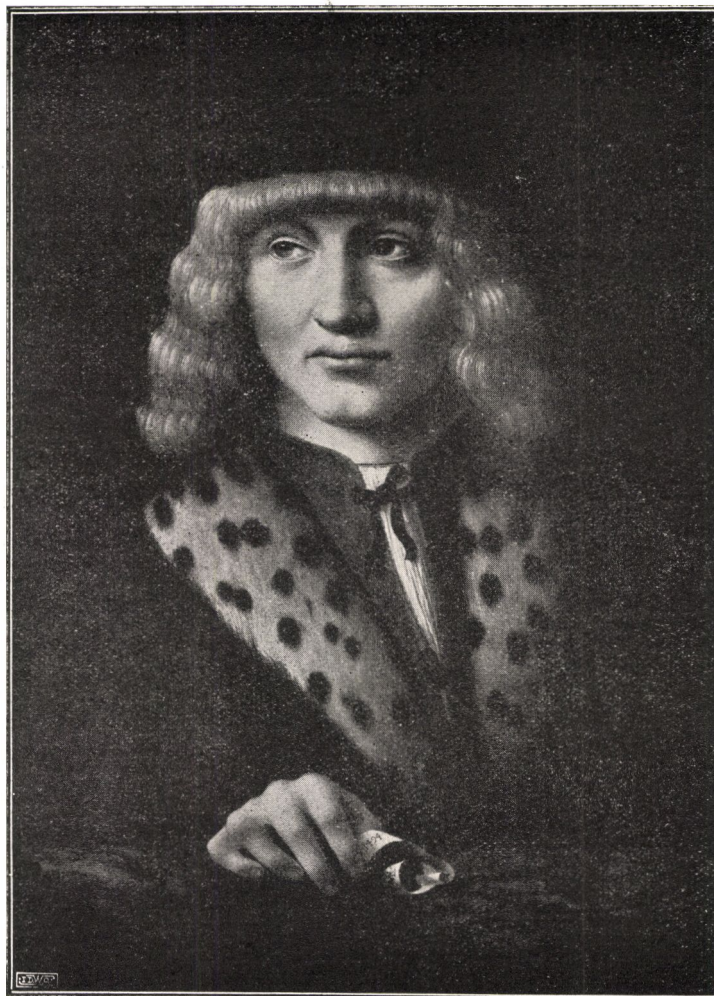
2. AMBROGIO PREDA, ZENÉLŐ ANGYAL.
(Londoni nemzeti képtár.)

Preda modellálása nem árulja el az anatómiai részletekbe való alapos, mégsem szobrászi, hanem festői hatást eredményező elmélyedést, melyet a krakói arcképen a kezeken kívül az arczon, vállon és mellen tapasztalhatunk. Preda nehéz, kemény árnyékokkal, vagy a miniatürista aprólékosságával mintáz s ismeri a lebbenő félárnyékok ama finom alkalmazását, mely képünkön Leonardo bélyegeként jelentkezik. Rajza éles és mégsem precíz, mint Bode találóan jellemezte.* Hiteles műveinek egyike sem mentes a rajzhibáktól. Az alakok

térbeállítása egyszer sem sikerül neki tökéletesen. A Miksa-portrén a két váll tengelye helytelen; az aranygyapjas-rend láncza nem követi a test formáit; a ruha merev, mintha bábura volna felhúzva. Az Archinto-képmáson a ruházat ismét nem érezteti kellőleg a test szervességét; a rosszul rajzolt, puha, szinte

* Die Groszherz. Galerie zu Oldenburg. Wien, 1888, 13. l.

felfűjt hólyagra emlékeztető jobbkez úgy van az alak előtti párkányra helyezve, mintha nem is tartoznék magához az ábrázolthoz, a kéz ily beállítása kifecsimitott csuklót és alsókart feltételez. Rövidülésükben rosszul rajzolják a két lon-

3. AMBROGIO PREDA, FRANCESCO DI BARTOLOMEO ARCHINTO KÉPMÁSA.
(Londoni nemzeti képtár.)

doni angyal lábai, a gitározó angyal jobb lába megint ki van ficzomodva. A kezek rajza ügyefogyott; a ruházat redői kemények, nyugtalan hullámzásukat az alakok mozdulata és testtartása nem indokolja. A violán játszó angyal fejtartása erőszakolt; mily természetes viszont a krakói képen

a félrefordított fej, mily meggyőzően és könnyedséggel oldja meg itt a művész az alaknak nem is oly egyszerű testtartását. Preda említett két férfi portréján a szem beágyazása mesterkélt s bárhogya is erőlködik a művész — kivált Miksa császár arczképén — a szemet környező anatómiai részletek aprólékos föltüntetésével, a szem kifejezése, a tekintet üres és semmitmondó marad. A krakói női portrén a szem természetesen illeszkedik az arcba, a környező lágyabb és izmosabb húsrészeken nincs különösebb hangsúly s épp ezért a tekintet nyílt és kifejező. A krakói képen a rajz hibátlan, biztos, a valóság hű visszatükröztetésében nem egy helyütt valósággal bravuros. A művész keze könnyedséggel siklott át a ruházat díszített részein; érezteti dekoratív jellegét, anélkül, hogy a himzett dísz túlságosan hangsúlyozná, anélkül, hogy a bársonyszalagocskák vagy a festői redőzet körvonalait túlságosan megrajzolná. A jobb kézen nagy bonczítani tudással juttatja kifejezésre a csontozat és az idegekkel átszőtt finom izmok rendszerét s festői lendülettel veti oda a kézmozdulat energiáját pompásan visszatükröző balkezet. Delikát festői hatást eredményez az a mód, amint a lágyan, de mégis anatómiai pontossággal mintázott mellre rálehel a fekete nyakláncz árnyékát. A valóság éles megfigyelése és hajszálpontos visszaadása tünteti ki a szép nő ölében, karcsú könnyedséggel pózoló menyétet, melynek képe a művészettörténet legcsudálatraméltóbb állatábrázolásai közé tartozik. Ez Leonardo; Leonardo, ki az emberi alkat és lélek épp oly mély kutatója, mint a milyen nagy állatrajzoló volt. Az egész kép megfestése méltó Leonardóhoz. Mai állapotában is elárulja festői modorát, a színeknek pompázó színesség nélkül is van fényük és mélységük. Az ábrázolt női alak beállításban, fejtartásban, a váll, nyak és fej mozdulatának egymáshoz való viszonyában emlékeztet a Sziklás Madonna angyalára s még inkább az ehhez készült turini rajzra. (4. ábra.)

A formák kimintázásának plasztikai mértékét és bizonyos részletformák rajzát illetőleg képünk kapcsolatban áll Leonardónak néhány kétségtelen hitelű női tanulmányfejével, így elsősorban a Madonna Littához készült Louvre beli rajzzal (orr, száj) és a windsori női profilfejjel (orr, száj, szemöldök). (10. és 11. ábra.) További bizonyítékot nyújt Leonardo szerzősége mellett a mesternek Windsorban őrzött az a rajza, melyen három kéztanulmányt és egy torzképet láthatunk (5. ábra). A csukló hangsúlyozott, erős s mégis elegáns mozdulata és a hosszú, tagolt ujjak kivált a legalsó kézen állanak közel a Czartoryski-képmás jobb kezéhez. E formai sajátosságok a Louvre-beli Sziklás Madonnán, Mária kezein és az angyal jobbján is megfigyelhetők, ellenben hiányzanak a kompozíció londoni pél-

4. LEONARDO DA VINCI, VÁZLAT A LOUVRE-BAN ÓRZOTT
«SZIKLÁS MADONNA» ANGVALÁHOZ.
(Turin, királyi könyvtár.)

dányán, mely mintegy 15 évvel később készült, s melynek kivételében talán Preda is részt vett.* Az utóbbin a művész Mária jobbkezét kissé a Keresz-

* A Sziklás Madonna két példányának kérdése mind máig nem egészen tisztázott. Annyi tény, hogy a párisi teljesen Leonardo kezétől származik s korábbi, mint a londoni, s hogy ennek két szárnyképét Preda festette. Biztosnak látszik az is, hogy a londoni középső kép rajzát Leonardo szolgáltatta. Bode a porosz Jahrbuch legutóbbi számában (id. cz., 207. l.) Luca Beltrami a Rass. d'Arte 1915. évi májusi füzetében közölt új okmányi adatokra utal, melyek szerinte kétségtelenné teszik, hogy a londoni kép kivitele is Leonardotól származik. Beltrami közleménye a háború miatt nem juthatott el hozzánk, Bode kivonatos ismertetéséből pedig éppenséggel nem lehet biztos következtetést vonni. Míg az új okmányok eredeti szövegét nem ismerjük, a magunk részéről belőlük egyelőre csak annyit következtetünk, hogy a londoni

5. LEONARDO DA VINCI, KÉZTANÚLMÁNYOK.
(Windsor, kir. könyvtár.)

telő János feje mögé húzza, hogy a csuklóhajlás erős vonala enyhüljön, az angyal jobbkezét pedig egészen elrejti. Általán a londoni képen a körvonalak

Sziklás Madonna megfestésére — mind azt már korábbi okmányból is tudtuk — Leonardo Predával együtt vállalkozott, hogy a kivített a megrendelő barátok az időközben Firenzébe távozott Leonardotól követelték (ami mellett Preda még mindig segíthetett a mesternek), s hogy végül a kép kevéssel 1508 okt. 23.-a előtt, de mindenesetre 1506 ápr. 27.-e után készült el teljesen.

és silhouettek egyszerűbbek, kikerekítettebbek, mint a részben még a firenzei Quattrocento művészi gondolkodásában gyökerező párisi példányon. A londonin Mária jobbkezének beljebb húzásával folyamatosabbá lesz a Mária vállától kezén át Giovannino alsótestébe futó körrajz-vonal; Mária köpenyén egyszerűbb és kevesebb a redő, a művész az angyal bal válláról a köpenyt ledobja, hogy ne zavarja meg — miként a kép első, Louvre-beli fogalmazványán — a kar vonalának lendületét. A földön kevesebb a virág, kevesebb

6. MÁRIA JOBBKEZE LEONARDO ANGVALI ÜDVÖZLETÉN A FLORENZI UFFIZI-KÉPTÁRBAN.

a részlet, mint a korábbi képen, melyen a talaj az alakok előtt és mögött quattrocentistikus felfogással apró virágokkal és egyéb növényekkel van telehintve. A londoni képen Leonardo a kis János jobbához keresztet támaszt, hogy a Mária fejétől balvállán át kezéig haladó vonalhoz a kompozíciót szabályozó párhuzamost nyerjen. A Sziklás Madonnának londoni példánya — az okmányilag megállapított kronológiai rendnek megfelelően — előrehaladottabb, a XVI. század készülő stíljéhez közelebb álló alkotás, mint a párisi.

A kézcuklónak a krakói arcképre annyira jellemző erős meghajlása nemcsak a párisi Sziklás Madonnán, hanem Leonardo egyik legkorábbi festményén, az uffizibeli Angyali Üdvözleten, Mária jobbkezén is feltűnik, ugyan-

csak csontos, vékony ujjak kíséretében. Fejlődése későbbi szakaiban, már első milánói tartózkodásának végén (Cenacolo) s majd még inkább Firenzében (Mona Lisa) húsosabb, puhább kezeket fest, az ujjakat megrövidíti.* Tanulságos összehasonlításra nyújt alkalmat a félig nyugvó, félig tartó állapotban lévő kéz ábrázolásának szempontjából a firenzei Annunciazione, a krakói Menyétés Nő és a Gioconda (6—8. ábra). A három kép közül a legkorábbin, a firenzein, Máriának nyitva tartott könyvön könnyedén pihenő jobb kezét

7. LEONARDO KRAKÓI MENYÉTES HÖLGYÉNEK JOBBJA.

a fiatal művész naivul és kezdetlegesen helyezi a térbe; egész hosszában ábrázolja, az alsókar egyenes vonalú folytatásaként, párhuzamosan a szemlélővel, miáltal a kéztő és a kéz feje túlságosan megnyúlik, a min a csukló hullámos meghajlításával igyekszik segíteni; de az ábrázolás így sem sikerül, mert a kéz és alsókar a felsőkarhoz képest nagyon elől fekszik, az a benyomásunk, mintha a könyök ki volna ficzamodva. A krakói képen a rövi-

* A hangsúlyozott csuklótartás az Utolsó Vacsora alakjai közül János jobb kezén és a Cod. Atl.-nak (F. 146^v) egy hozzá készült tollvázlatán még előfordul.

dülésben ábrázolt alsókarhoz a még mindig erősen promittens csukló közvetítésével szögben hajlik a kéz, mely itt is kinyúlva, egész hosszában a nézővel parallel van ábrázolva, úgy hogy a kéztő és vékony ujjak hossza teljesen érvényesül, miáltal a kéz aránytalan nagyságának optikai csalódása keletkezik. Mona Lisa jobb alsó karját és a vele szöget alkotó kezet egyaránt rövidülésben látjuk, a kettő térbeli iránya különböző, az egész kar térbe állítása tökéletes. E haladás az ábrázolási probléma megoldásában fűdi az időrendi egymásutánt.

Csodálatos, hogy a Menyétes hölgynek tökéletesen Leonardóra valló jobbkeze szolgáltatja az egyik főérvet azok részére, kik a képet a nagy mestertől elvitatják. Analógiákra utalnak, melyek voltaképen épp az ellenkező-

8. LEONARDO MONA LISA-JÁNAK KEZEL.

ről győznek meg, arról t. i., hogy ez a finom szép kéz mástól nem, csak magától Leonardótól származhat. E kézzel az egyik kutató váltig Preda kezére akar utalni, míg a másik előtt ugyane kéz Boltraffio szerzőségét erősíti!

Seidlitz,*Leonardo és Preda monographistája a Venturitól** joggal Predának tulajdonított Crespi-Madonna (XI. tábla) kezeit hozza összefüggésbe a Menyétes nővel. A Crespi-Madonna vékony ujjait szövőorsóhoz hasonlítja; a rosztól rajzolt, fölfűjt bal kéz ujjai tényleg ilyenek, a még rosszabbul rajzolt jobb kéz tagolatlan ujjai már inkább hajlított drótra emlékeztetnek;

* A. Preda, id. m., 47. l.

** La Galleria Crespi in Milano. Milano, 1900. 251. l.

semmiesetre sem áll azonban egyik kéz és egyik uj se közel a pompás krakói kézhez, a miről a mellékelt kép mindenkit bizonynyal meg fog győzni. Azt sem értjük, miként találhatja Seidlitz a két képet annyira rokonnak az arcz képzésében. A Crespi-Madonna álla hegyesebb; az arcz oválisa, a koponya egész alkata különbözik a Menyétes hölgytől, a megmintázásnál más eszközöket, mélyebb, élesebb árnyékokat használ a Crespi-kép mestere, Preda, mint a Czartoryski-portré művésze, Leonardo. De a belső, a lélek kifejezése is mily különböző a kettőnél! Preda Madonnáján a szem két tompa, fekete folt, mintha egy vak Mária állna velünk szemközt, a mely benyomást a dagadt s mélyen lesütött felső szempillák is elősegítik. A krakói arczképen a nyílt s tiszta, okos és bájos tekintet a hatás egyik főeszköze; az egész arczról sugárzik a lelki báj, a *bellezza spirituale*, mely a reneszánsz igazi nagy mestereinél — így különös mértékben Leonardónál — a művészi rangot félreismerhetlenül eláruló s a tanítványtól, kontár utánzótól megkülönböztető velejáró szokott lenni. S ha Gronau¹ a Menyétes hölgy tekintetét mégis merevnek mondja, ez csak azt bizonyítja, hogy ítéletét — dacára annak, hogy az eredetit ismerte — a kemény és merev, hamis foltokkal telt Braun-féle fényképből alkotta, melynek lenyomatát mellékeli is czikkéhez.

Gronaunak a krakói női képmás jobbkeze arra szolgál, hogy a képet a velencei Seminario Boltraffionak tulajdonított Szent Családján (XII. tábla) keresztül ez utóbbi mester művének tartsa.² A velencei képen Mária alakja vállig, Jézusé pedig egészen a Sziklás Madonnát utánozza. A két mellékalak közül kivált a kopasz és csupaszkepű, keserű arczkifejezésű öreg József jellegzetes alakja vall Leonardo-követőre. Boltraffio művének mondta Venturi,³ s később Gronau is,⁴ míg legújabbban ugyanez író⁵ «hajlandó» benne, némely durva elrajzolása miatt Boltraffio egy elveszett eredetjének régi másolatát látni, megfelelkezve arról, hogy — főként távlati és anatómiai bizonytalanságból eredő — elrajzolások Boltraffio biztos művein is⁶ előfordulnak. Leonardo alakjaihoz való szolgálai ragaszkodás, formai egyenetlenségek s az előtér párkányzatának és a rajta fekvő nyitott könyvnek kezdetleges perspektívája miatt korai művének tartjuk. Ismerve Seidlitz pan-predai hitvallását, nem

¹ id. cz., 148. l.

² id. h. Hasonló véleményt nyilvánított már előbb Berenson, id. h.

³ Arch. Stor. dell' Arte VI. (1893), 410.

⁴ Monatshefte der Kunstwiss. Literatur. 1906, 207.

⁵ id. cz., 150. l.

⁶ Budapest, az előtérben álló csésze; Bergamo Accademia Carrara (tondo) Jézus feje és dereka, Mária emlője (9. ábra); u. o. Morelli-gyűjtemény az ifjúkori áldó Jézuson a ruha, a jobbkez ujjai.

lep meg, hogy a képet oly «Leonardo-utánczó» művének tulajdonítja, «a ki Predához meglehetősen közel áll». *

Gronau helyesen figyeli meg, hogy a velencei képen Mária jobbkarja és még inkább keze feltűnően hasonlít az ú. n. Cecilia Gallerani jobb-
jához. Ebben igaza van. Rosz úton jár azonban, midőn ezzel a krakói
képnek Boltraffio műve gyanánt való meghatározását akarja indokolni. Ha-
sonlítsuk össze a két kezet s nyilvánvalóvá lesz, hogy a velencei kéz hal-

9. G. A. BOLTRAFFIO, MADONNA.
(Bergamo, Accademia Carrara.)

vány és erőtlen másolata a Menyétes hölgy kezének. A velencei képen a kar-
nak a kézbe való átmenete nincs szervesen átértve, elmaradt a csukló-
nak az a közvetítő, kapcsoló hangsúlyozása, mely a krakói képen a kéz-
tartást természetessé, könnyeddé teszi. Látszik, hogy a tanítvány utánozza —
és nem teljes eredménynyel — a mestert, Leonardot, annak krakói
női képmását, a mint a kép más részeiben tanítója egy másik alkotásából

* Leonardo da Vinci, id. m., I. 172. — Jacobsen a Sforza-oltárkép mesterének műve
közé sorozza. [Rass. d'Arte, X. (1910) 53. l.]

merít. Hogy a velencei képen Mária jobb keze Boltraffiónak nem saját feltalálása, az abból is kiviláglik, hogy a bal kéz merőben elütő alkattal bír, egészen húsosabb s az ujjak formáltsága és tagolása is más. Nyilvánvaló, hogy a velencei Madonna festője vagy komponálója (föltéve, de meg nem engedve Gronaunak még azon feltevését is, hogy a kép régi másolat) nem lehet ugyanaz, mint aki a Menyétes hölgyet festette, mely utóbbi képnek Boltraffio műve gyanánt való meghatározása ellen a leghathatósabb fegyvert maga Gronau szolgáltatta azzal, hogy a velencei Madonnára a figyelmet fölhívta.

E fejtegetések módot nyújtanak a velencei kép keletkezési idejének hozzávetőleges megállapítására is. Bizonyos, hogy a párisi Sziklás Madonna (vsz. kevéssel 1483 után, de biztosan még 1494 előtt) és az ú. n. Cecilia Gallerani (1485—86 kör.) után, valószínűleg az 1490-es évek elején, Boltraffio művészi pályájának kezdetén kellett készülnie, nem sokkal azután, hogy Leonardo műhelyébe lépett, ami kevéssel 1490 előtt történt. Nem tartunk azokkal, kik Boltraffio művészi működésének még egy korábbi szakát tételezik fel, a nélkül, hogy ez időből származó műveket tudnának felsorolni. Forrási adat sincs rá. Első datált műve, a Louvreban őrzött *Madonna Casio* 1500-ból való.¹ Boltraffio voltakép nem volt hivatásos festő. Sírfeliratából tudjuk, hogy magas tisztségeket viselt, melyekhez bizonyára nem mint művész jutott, annál kevésbé, mert Milanóban a művészek szociális helyzete meglehetősen alacsony volt. Leonardo hatása alatt, 22—23 éves korában próbálkozhatott először az ecsetkezeléssel, előkelő ember létére nem is kezdhette garzone-sorban, mint a reneszánsz legtöbb festője. Tényleg már Leonardo hatásától determinált korai művein — így a velencei Seminario Szent Családján is — oly primitív rajzolási hibákkal találkozunk, hogy ezért is szükségtelen még korábbi korszakot, még kezdetlegesebb műveket feltételezni, annyival inkább, mert némelyikük — megint különös mértékben a velencei kép — Leonardóhoz való oly szolgálai ragaszkodást árul el, a milyenre tanítójával szemben csak egészen kezdő tanítvány képes, kivált olyan kiváló művész esetében, minővé később Boltraffio fejlődött. Bode² fölteszi, hogy Leonardo előtt Foppa hatott rá, művészete belőle indult ki, míg Carotti³, a mester legrészletesebb monografiájának írója Bergognonéból származtatja. E feltételes s teljességgel csak elméleti értékű, történetileg ki nem mu-

¹ Vasari—Milanesi IV. 51. Képe: Malaguzzi, id. m., II. 297. (különös módon, mint A. Solario.)

² Der Cicerone. Von J. Burckhardt. V. Aufl. Leipzig (1894), bearb. v. W. Bode. II. T. 2. B., 745. l.

³ Le Gallerie Nazionali Italiane. IV. (1899) 303.

tatható származtatások abból a helyes megfigyelésből indulnak ki, hogy Boltraffiónak ismert korai művei közt vannak olyanok, melyeken Leonardo döntő befolyása mellett a lombard helyi mesterek csekély hatása nyilatkozik meg. Ebből azonban épp csak annyi következik, hogy midőn Leonardo égisze alatt a festészettel kezdett foglalkozni, a körülötte élő többi milánói mester működése sem kerülte el figyelmét. Egyetlen oly korai művet tulajdonítanak neki,* mely mentes Leonardo hatásától, Lodovico Sforzának a milánói Trivulzio-gyűjteményben lévő képmását. De ez portré és különben sem hiteles alkotása (épp úgy lehetne Preda is) s keletkezése nem tehető 1490 előtti időre, mert az 1452-ben született herceget mintegy 40 éves korában, kevéssel Milánóból történt elűzése előtt tünteti fel; 1490 előtt, ha tényleg az ő műve, már azért sem készülhetett, mert formaadása, megmintázása itt jóval fejlettebb, mint leonardeszki-jellegű ismert korai művein (velencei, Loeser-, Crespi-Madonna, bergamoi fiatal Üdvözítő). A herceg profil-arcképére a Leonardótól függetlenül kialakult régi helyi arckép-stíl üti rá félreismerhetlen bélyegét. E stíl hatását Leonardo sem kerülte, kerülhette el, a mint a krakói arckép fekete háttére mutatja. Más tekintetben is hatott a nagy firenzeire milánói tartózkodása idején a régi lombard-iskola, kivált Bergognone és a Sforza-oltárkép mestere. Boltraffionál Foppa és Bergognone befolyásának kimutatása mellett nem ismerték fel Andrea Solario hatását, mely az arcz széles és szegletes vágásában, duzzadt kezekben, a színek megválasztásában főleg korai művein nyilatkozik meg. E részlethatásoknál nagyobb súlyt helyezünk azonban arra, hogy egész pályáján, egész művészetében az alakok csoportosítása, a kompozíció merevsége, nem ritkán ügyefogyottsága tekintetében és a higgadt, kimért belső kifejezésben a régi lombard iskola erős hagyománya él tovább.**

Nemcsak a velencei kép concretuma, de általános stílbeli okok is kizárják, hogy a Menyéses hölgy Boltraffio alkotása legyen. E mesternek hiteles érett műveiből megállapítható s rá sajátosan jellemző stíljegyekkel nem találkozunk a krakói arcképen. Boltraffio igen erős vetett árnyékokkal mintáz, melyek az arczban: áll, orr, szemöldök alatt tömören csapódnak le s élesen válnak el a megvilágított felületektől. Ez ellenkezik Leonardónak félárnyékokban és finom átmenetekben történő s a Menyéses hölgyön is megfigyelhető megmintázási módjával. Boltraffio fényvezetése határozottabb és merészebb, mint Leonardóé. Túlon-túl széles szájain az alsó ajak kör-

* Carotti, Le Gall. Naz. Ital., id. m., IV. 226; képe: Malaguzzi, id. m., II. 282.

** V. ö. Thieme-Becker, Allgem. Lexikon d. bild. Künstler. III. 46r.

vonalt pontosan megrajzolja és a száj középső vízirányos vonaláig viszi; Leonardo azonban festményein — beleértve a krakói képet — és hiteles rajzain egyaránt a markáns középső vonal alatt az alsó ajkat csak igen finom féltónusokkal és könnyed vetett árnyékkal jelzi.¹ A tanítványnál a kezek szélesebbek, az ujjak laposabbak, mint a mesternél, az arcok szegletesebbek, oválisuk kevésbé megnyújtott, a széles orr nagy czimpákkal és tág orrlyukakkal bír. Az általános rajzoló és megmintázási módon kívül e részleges formai sajátságokból is vonhatunk következtetést a krakói képet illetően, dacára annak, hogy ez arczkép, hiszen még a XVI. századi mesterek is bizonyos fokig megőrzik a portréban részleges formákra vonatkozó sajátságait, beléjük viszik formuláikat, úgy hogy arczképeiken — eltekintve az előadási módtól — az egyes formák nemcsak az ábrázoltra, de önmagukra is jellemzők. Tanulságos e szempontból összevetni magának Boltraffiónak Casio poétát ábrázoló arczképét (Brera; XIII. tábla) a londoni Nemzeti Képtárban lévő pompás Madonnájával (XIV. tábla); az arc alap- és részformái a kettőn lényegileg azonosak, pedig az egyik férfi-kép más, a másik pedig Mária-kép.

Boltraffiónak több női arczképe mutatható ki hiteles művei, első sorban a louvrebéli *Madonna Casio* alapján. Úgy mint: az egykor Leonardónak tulajdonított *Belle Ferronière* (ú. n. Lucrezia Crivelli) a Louvreban; Clarice (Clara) Pusterla, előkelő milanói hölgy arczképe del Mayno grófnő milanói gyűjteményében;² női képmás keztyűvel, a milanói községi képtárban (Castello Sforzesco, legato d'Adda)³; fiatal nő arczképe a milanói Borromeogyűjteményben; női arczkép a paviai Malaspina-képtárban; női arczkép szürkében Isola Bellán, a Palazzo Borromeóban; női profil arczkép a hamburgi Weber-gyűjteményben. Ezek a krakói képtől eltérő közös sajátságokat árulnak el; kvalitás, a művészi ábrázolás fejlettsége tekintetében a Menyétes hölgy arczképe toronymagasságban áll valamennyi fölött, beleértve a nagyhírű Belle Ferronière-t is. A fejtartás, a törzs és a váll beállítása és általános formaképzése tekintetében legtöbbje a *Madonna Casio* Máriájától determinálódik. Mindegyiktől elütően mennyivel bonyolultabb a *Cecilia Gallerani* testtartása s mily spontán könnyedséggel oldja meg a művész a nehéz mozdulati problémát. Boltraffio nem tulajdonít a kéznek a jellemzésben oly szerepet, mint Leonardo, a ki ebben is Verrocchio tanítványának vallja magát. A krakói arczkép két keze épp annyira jellemzi az ábrázoltat, mint

¹ Hasonlóan jár el legtöbb esetben Preda is.

² Képe Malaguzzi, id. m., II. 507.

³ Képe id. m., II. 264.

tiszta, okos tekintete és finom metszésű szája. Érzékeny idegzetű, gyöngéd lelkű nőt árul el a jobbkez s nem csekély energiát a bal. A D'Adda-féle női portrén Boltraffio is belevonja az ábrázolásba a kezet: a húsos, puffadt, rosszul rajzolt kéz keztyűt szorongat, — ennyi egész szerepe; a kar merev derékszögben törik meg, a kéz ügyetlenül, csaknem közepen, a has előtt van elhelyezve, a művész mindenáron láttatni akarja keztyűstől együtt. Girolamo Casio költőt ábrázoló hiteles férfi-képmásán is látható az egyik kéz, a mely azonban itt sem áll a belső jellemzés szolgálatában, könyvön nyugszik, mintha modell-tanulmányul volna oda fektetve; az alsókar nem függ szervesen a felsővel össze, azt a benyomást nyerjük, mintha alulról idegen kar nyúlna a képbe. A többnyire hibásan rajzolt kezekkel Madonna-ábrázolásain és nagy oltárképein sem tud sokszor mit kezdeni. A velencei Seminario Szent Családján a baloldali mellékalaknál ormótlan nagy láncz rejt el azokat, a jobboldalon, Sz. Józsefnek csak bal kezefeje látható. A római Convento di S. Onofrióban lévő freskóján a térdeplő donátor kezébe sapkát függeszt s hasonló sapkát szorongat a milánói Brerában függő s ájtatoskodó párt szabadban ábrázoló képén * a férfialak. Mindenkép nagy távolság választja el a krakói képet Boltraffionak biztosan attribuálható női arczképeitől. Nézzük akár a D'Adda, akár a Del Mayno-, vagy a milánói Borromeo-féle portrét, de még a legsikerültebbet, a Belle Ferronière-t is: fölfedezhetjük-e rajtuk az arcznak azt a delikát belső megmintázását, a karcsú nyak könnyed megformáltságát, a mell hol enyhén gödörös, hol harmatosan hullámos felületeinek azt a sok megmintázási finomságát és bravurját, mely a Menyétés hölgy arczképét oly kiváló művészi alkotássá teszi? A Del Mayno-arczkép duzzadt nyaka, az egykor D'Adda-tulajdonban volt keztyűs nő feltolt, anatómiailag rosszul elhelyezett melle ügyefogyott interpretálása a női test rejtetlen szépségeinek. Mily másképp, nehezen, odalapulva ül a fekete gyöngysor a keztyűs nő nyakán, mint a Cecilia Galleranién. Boltraffio egyik arczképéből sem sugárzik az a szellemi fölény, mint Leonardo krakói portréjából. A fiatalabb mester két legjobb arczképe, a poéta Casio és a Szép abroncsos nő sem kivétel; annak alacsony homloka, duzzadt érzéki szája minden mást kifejez, csak fejlett értelmiséget nem, emez csak szép akar lenni, oldalt pislantó tekintete lelki tulajdonságai közül legföllebb kacszárságot árul el.

Gronau,** meghatározásának erősítésére, Leonardo körébe tartozó há-

* Képe Carotti, Le Gall Naz. Ital., id. m., IV. 304.

** Id. cz., 178. l.

rom rajzot (Rosenberg, 94., 98., 193. * ábra) hoz a krakói képpel helytelenül összefüggésbe. E rajzok közül csak kettő származik ugyanegy kéztől, az Ambrosianában (Rosenberg 94.) és az Uffiziben (Rosenberg 103.) őrzött női tanulmányfejek, melyeken a széles, szegletes fejforma, az erősen kimintázott szem, orr és száj, az élesen rajzolt, szétomló hajfürtök és az erős vetett árnyékok menten elárulják Boltraffio kezét, egyúttal azonban ellentmondanak a részleteiben kevesebb plasztikai erővel, de több festői finomsággal modellált krakói képnek; különös, hogy Gronau épp a szemképzésre és a tekintetre hivatkozik, amiben talán legnagyobb az eltérés Boltraffio e két rajza és az ú. n. Cecilia Gallerani közt, még ha ennek kemény s épp a szemek körül is téves árnyékokkal terhelt Braun-féle fényképét nézzük is. A kérdéses harmadik rajz, a több helyütt ** később átrajzolt windsori női fej (Rosenberg 98.) véleményünk szerint Leonardo műve; az arcz egyes formáiban, a hajlékony vonalú, karcsú nyakban, a szélső hajfürtök és a derék jellegzetes laza, könnyed odavetésében egészen közel áll két biztosan tőle származó női fejhez, a tiszta profilban ábrázolt windsorihoz (10. ábra) és a *Madonna Litta* számára készült louvrebeli rajzhoz (11. ábra).

Emmy Voigtländer a Kunstchronik egyik legutóbbi számában (1914/15. Nr. 39.) egy a stockholmi Nemzeti Múzeumban őrzött rajzot közöl, melyet a krakói kép «kétségtelen és pontos előtanulmányának» mond s melyről továbbá azt állítja, «hogy kétséget kizárólag a milánói Leonardo-iskola körébe tartozik». (474. l.) A merész határozottsággal kimondott véleményen bizonyára mindenki csudálkozni fog, a ki a rajzot és a képet egymás mellé helyezi; az arcz kétharmad-profilba állításán és a hasonló oldalról történő megvilágításon kívül még véletlen egyezések sem akadnak a kettőn. A kisasszony csak abban volt elővigyázatos, hogy idézett cikkében a rajz mellé nem csatolta magának a képnek hasonmását. A rajz még csak nem is olasz. Az *Albertina* rajzkiadvány (IX. köt. 960. sz.) ismeretlen ó-németalföldi mester 1500 körüli műve gyanánt közli; mi, aláírva németalföldi eredetét, jóval későbbi időre, a XVII—XVIII. századra kelteznők.

Helytelen eljárás lenne a krakói képet Leonardótól a mester egyetlen teljesen hiteles arczképének, a Mona Lisának alapján elvitatni. Ez sokkal később és más környezetben készült, oly időben, midőn más művészeti problémák foglalkoztatták, mint első milánói tartózkodása idejében. Leonardo

* Gronau cikkében «108. á.» (Bacchus-fej) bizonyára elnézés vagy sajtóhiba 103. á. helyett.

* Az arczél, szem, orr, száj, nyak körvonaláiban s némiképp az arcz árnyékolásában.

művészi fejlődésében nagy étappeokat tett meg. Mekkora a távolság az Uffizi-beli Angyali Üdvözlettől a még mindig a Quattrocentoban gyökerező,

10. LEONARDO DA VINCI, NŐI ARCZKÉP.
(Windsor, kir. könyvtár)

de már az atmoszferikus ábrázolás eszközeit kereső Sziklás Madonnáig, ennek bizonytalan elrendezésétől az Utolsó Vacsora compositionális nagyságáig. Mily meglepő új fejlődési stádiumot jelent az Utolsó Vacsora alak-

jainak positiv antropologiai, sőt Judást illetőleg valósággal antropo-criminologiai tanulmányozásával szemben Mona Lisa alakján a festői probléma mellett a lelki misztérium, a sejtelmes kutatása, a minek fokozása öregkori Ker. Jánosában, az aszkéta szent asszonyosan telt, puha formáival és negé-

II. LEONARDO DA VINCI, VÁZLAT A «MADONNA LITTA»-HOZ.
(Paris, Louvre.)

des mosolyával disharmoniára vezet, mely, pályája zárultán, mint nagy kérdőjel mered felénk.

Azt hiszszük, hogy az eddigiekben elég részletesen világítottuk meg a Menyétes hölgy mesterének kérdését. A hosszas positiv és negativ bizonyítást nem csupán az tette szükségessé, hogy Leonardo da Vincinak tulaj-

donított műről van szó, kinek elvégre mindössze kevés festményét ismerjük, hanem az is, hogy a képpel a szakirodalomban a legutóbbi időkben is sokat foglalkoztak.

★

Kit ábrázol a krakói női képmás?

A hagyomány Cecilia Gallerani arczképének tartja. E nő Lodovico il Moro kedvese volt. Viszonyuk az 1480-as évek elejétől a következő évtized közepéig tartott, a mikor helyét Lucrezia Crivelli foglalta el a herceg szívében. Cecilia Gallerani nemes származású, szép és kiválóan művelt hölgy volt. «Szép mint virágszál» — írta róla egyik levelében Giacomo Trotti, a ferrarai herceg követe. A költők viszont műveltségét dicsőítették. Finoman verselt, tudott latinul s gazdag könyvtára volt. Lodovicótól Cesare nevű fia született, később (1498 előtt) Lodovico Carminati Bergamino grófhhoz ment nőül. A Moro bukása után Mantuába költözött, hol Estei Isabella kegyét élvezte s a hol 1536-ban meghalt. ★

A hagyománynak, mely a krakói képet Lodovico kedveséhez köti, az irodalom általán nem ad hitelt. Nem helyeseljük a túlságos kételkedést, melyel a modern történettudomány a hagyománynyal szemben viseltetni szokott. Nézetünk szerint erősen értékelendő benne az a történeti mozzanat, hogy — ha ingadozva is — az esemény idejéhez vezet többé-kevésbé vissza s hogy ez utóbbihoz mindenesetre közelebb áll, mint a ma történő legszebb deductió. A mivel legtávolabbról sem állítjuk, hogy nem kellene a kritika teljes vértetével fogadnunk. A történeti tényeket tisztán földerítő okmányi adatok esetében is megmarad az a szerepe, hogy a dolgok lényegére és a történeti felfogás alakulására rávilágít.

A hagyományon kívül okmányi adatok is mellette szólnak, hogy a krakói képen Cecilia Gallerani arczvonásait lássuk. Bellincioni, a milanói udvar ünnepelt költője egyik szonettjében említi, hogy Leonardo lefestette a szép hercegnőt. A rövid vers párbeszéd a költő és a természet közt s «Sopra il ritratto di Madona Cecilia qual fece Maestro Leonardo» címet viseli. A festmény az ábrázolt birtokában volt s híre eljutott a finomlelkű, a művészetért rajongó Estei Isabellához is, kinek Studióját a mantuai kastélyban kora legkiválóbb festőinek művei díszítették s ki az alatt következő, 1493-ban kelt levélben kölcsön kérte a híres szép képet a tulajdonosnőtől. A levél magyar fordítása így szól:

«Giovanni Bellini bizonyos szép arczképeit nézegetve ma, Leonardo

★ V. ö. E. Solmi, Leonardo. Firenze, 1900. p. 61. — Seidlitz, Leonardo da Vinci, id. m. I 151, 407. — Malaguzzi, id. m., I 500.

művei kerültek szóba, azzal az óhajjal, hogy összehasonlítsuk őket a nálam lévőekkel. S emlékezve rá, hogy kegyedet lefestette, kérjük, küldje el ez arczképet jelen lovas útján, kit külön e czélból menesztettem útnak. Az egybevetésen kívül is örömmel fogom nézni arczvonásait s a képet az összehasonlítás után azonnal visszaküldöm stb. Mantua, 1498 ápr. 26.»

Cecilia a következő levéllel válaszolt:

«Olvastam levelét, melyben tudatja, hogy szívesen látná arczképemet, melyet ime elküldök, de még nagyobb örömmel küldeném, ha hasonlítana rám, a mi világért sem a mester hibája — mert azt hiszem neki nincs párja — hanem egyszerűen onnan van, hogy az arczkép éretlen koromban készült. Azóta annyira megváltoztam, hogy a képet és engem együtt szemlélve senki sem mondaná, hogy azt rólam festették. Mindazáltal kérem, vegye szívesen jó szándékomat, ne csak az arczképet. Kész vagyok nagyobb dologban is szolgálatára lenni stb. Milanó, 1498 ápr. 29.»¹

E szellemes, finom levél írójára könnyen rá lehet ismerni a krakói arczképen, melyre pompásan talál Bellincioni szonettjének ama jellemzése is, hogy «valamire hallgatni látszik s nem beszélni». Az azonosítás akadályának tartották,² hogy se a sonettben, se a két levélben nincs szó a menyétről, melyet a krakói kép ábrázoltja karjában tart. Mi ezen nem akadunk fenn, mert a kis állat járulékos része a képnek s mert egyik forrás sem akart leltári leírást adni. Gátló érvül hozták fel magát azt a körülményt is, hogy a krakói hölgy menyéttel van ábrázolva, mondván, hogy a menyét, a luxuria jelképe nagyon kevésbé lovagias megtiszteltetés lett volna a festő részéről előkelő nővel szemben. * Ez okoskodás sem állja meg helyét, először, mert nem tudjuk, vajjon a menyét tényleg jelkép akart-e lenni, vagy egyszerűen kedvencz állatja volt az ábrázoltnak, másodszer pedig mert a luxuria ama kor felfogása szerint éppen nem volt becstelen dolog s jelképe egy sokat szeretkező, számos törvénytelen gyermekkel bíró fejedelem kedvesével szemben se sértés, de még gyögedtelenség számba se mehetett.

A szonettből és a két levélből következtetni lehet a krakói képmás keletkezési idejére. Cecilia levelében sajnálkozik, hogy már nem hasonlít a képhez, mely sokkal az 1498-ban írt levél kelte előtt készülhetett, mindenestre 1492, Bellincioni halálozási éve előtt. 1491 februárjából van rá adatunk,⁴

¹ A. Luzio, I precettori di Isabella d'Este. Ancona, 1887. — Arch. Stor. dell'Arte I (188), 45., 181. l. — G. Uzielli, Leonardo da Vinci e tre gentildonne milanesi nel sec. XV. (La Letteratura, 1890., 2., 4., 6., 7. füz.)

² Malaguzzi, id. m. I 512.

³ U. o.

⁴ Malaguzzi, id. m. I 506.

hogy a herceg a krakói képen még karcsú Ceciliától elhízottsága miatt elhidegült. Minthogy viszonyuk a 80-as évek elején kezdődött, a kép keletkezését milánói tartózkodásának első szakára kell tennünk, ha a stíl miatt — ellentétben Malaguzzi véleményével¹ — nem is mindjárt a legelejére, hanem kb. 1485—86-ra.² Legelső milánói idejéből valónak ítéljük viszont, a párisi Sziklás Madonnával rokon erőteljes megmintázása miatt egy másik arcképét, a «Musicista» néven ismert férfiképmást (Milano, Ambrosiana) (XV. tábla), melyet ellentétben a ma meglehetősen általános felfogással,³ nem habozunk a nagy mester művének tartani. Ha művei sorából mindent törölünk, a mi bizonyos népszerű képeivel nem tökéletesen egyezik, mi marad hátra? Pedig sokan követik e módszert, figyelmen kívül hagyva a művészi egyéniség kifejlődésének genetikus jellegét és a forrási adatok tanúságát s csak arra ügyelve, hogy az illető mű a művészről alkotott általános tetszetős felfogásba beleilljék. Értékelésük nem történeti, hanem esztetikai. Nem ismerik el a művészek pályájának sokszor egyenetlen voltát, mindig a legkiválóbb művek követelményét állítják fel. E módszertani kifogással korántsem akarjuk a kvalitási kritériumot halálra ítélni, kívánjuk azonban, hogy e krité-

12. LEONARDO DA VINCI FESTMÉNYE
«IL MUSICISTA» AZ ÁTFESTÉSTŐL MEGTISZTÍTOTT ÁLLAPOTÁBAN.

¹ id. m. I 509.

² Antoniewicz (Potret Cec. Gallerani, id. cz., 3. l.) 1483—85 körüli időre keltezi. Bode pedig (porosz Jahrb., id. cz., XXXVI 190) a viselet alapján közvetlenül 1490 utánra; ez nem elegendő kritérium, eltekintve attól, hogy oly rövid időközökben a reneszánszban nem változott a divat.

³ Ricci eleinte csak ingadozva tulajdonította neki. (L'arte nell' Italia settentrionale. Bergamo, 1910. p. 174.), míg újabban, L. Beltramit követve, határozottsággal Leonardo művének mondja [Boll. d'Arte, VII. (1913), 200. és k. l.]. Cavenaghi nemrég megtisztította az átfestéstől, s ekkor előtűnt az írást tartó jobbkez (12. ábra). A forgalomban lévő Anderson-fénykép az átfestett állapotot mutatja be; a megtisztított képről, a háború miatt nem tudunk fényképet kapni, s ezért a Ricci kliséje után készült tollrajzban vagyunk kénytelenek közölni.

riummal a positive megállapítható történeti, illetve művészettörténeti valóságokat ne hamisítsák meg. Ha kétségtelen forrási bizonyossága nem volna például annak, hogy a firenzei dómban lévő Pietà-szoborcsoport és a Cappella Paolina falfestményei Michelangelótól valók, jutna-e eszébe a *népszerű legmagasabb* minőség ismérével dolgozó, esztetizáló kutatóknak, hogy e műveket a Medici-síremlékek és a Sixtusi mennyezet mesterének tulajdonítsák?

Giulio Carotti, egyike a Leonardo-kutatók közt azon keveseknek, kik krakói képünket Leonardo művének és Cecilia Gallerani arczképének tartják, mintegy tíz évvel ezelőtt árverésen egy női arczképre bukant, mely Cecilia Gallerani nevét viselte, s mely híres szép nők arczképeit felölelő sorozathoz tartozott.* A gyöngye kéztől festett arczkép azonban a Cecilia Gallerani ikonográfiájának szempontjából nem sokat mond, mert a XVI. század végéről származik s mert rajta az arcz meglehetősen sematikus. Lehetséges, hogy csak eszményi arczkép akart lenni, nincs kizárva azonban az sem, hogy Gallerani elhízott korából származó, ma elveszett arczképének későbbi rossz másolata. A Carotti-féle arczkép és a krakói kép közt valami feltűnő hasonlatosság éppen nincs, de nem lehetetlen azt sem elképzelni, hogy a krakói képmás ábrázoltja évekkel később, meghízva nagyjában hasonlított ahhoz a nőhöz, kinek vonásait a másik arczkép festője bizonytalan kézzel tolmácsolta. Semmikép se osztjuk azonban Singer** nézetét, ki a krakói képben és a Louvrenak a hagyomány szerint Lucrezia Crivellit ábrázoló, régebben szintén Leonardónak tulajdonított, de mindenestre Boltraffiótól származó *Belle Ferronière*-jében azonos személyt lát.

Végző következtetésünk gyanánt állíthatjuk, hogy a krakói női képmás Leonardo da Vincinek 1485—86 tájt festett műve s valószínűleg Cecilia Galleranit, Lodovico Sforza kedvesét ábrázolja. Művészettörténetileg nemcsak arra szolgál, hogy a mester első milanói korszakát jelentős művel gyarapítsa, hanem arra is, hogy csak kevés műben ellenőrizhető arczképfestészetének fejlődését tisztábban láthassuk. Az Ambrosiana «Zenésze» széles, plasztikus megmintázásával, szigorúan egyéni vonásaival, objektív felfogásával még XV. századi munka, Leonardo művészetében az átmenetet jelzi Firenzéből Milanóba, akárcsak a párisi Sziklás Madonna. Cecilia Gallerani a milánói állomás. A megmintázás már nem annyira plasztikai, számol az atmoszférával. A lokális színek tompábbak. Az arcz nemcsak anatomiai

* G. Carotti, id. m., 49. l. — Képét először közli: Malaguzzi, id. m., 514. l.

** id. cz., 136. l.

hű, hanem lelkieg jellemző is akar lenni. A művész még egyént ad, nem általánosít, de a jellemet aláhúzza. A korviseleten, fésületen nem változtat, megfigyeli a részleteket, az egyéni és korszerű esetlegest. Mona Lisa az érett firenzei fejlődési szak. A XVI. század, az új stíl. Új festői felfogás és új módja a portréábrázolásnak. Az arcz csontozata és izomzata nem tapintható le többé. Párás levegő veszi körül, melyben a részletek elmosódnak. A megvilágítás nem egyenletes, a fény és árny finom átmenetekben vagy éles ellentétekben váltakozik egymással. A lokális színeket egybefolyó tónus váltja fel. A ruházatról lekerül a dísz, hímzés, szalag, szóval az apró esetleges. A haj nincs a kor divatja szerint fésülve, lazán bomlik szét s hull a vállra. Az arcz is veszít egyéni voltából, inkább általános akar lenni s benne a lelki jellemzés a legmagasabb fokra hág. A művész célja volta-képen nem Mona Lisát, Ser Piero Francesco del Giocondo nejét ábrázolni, nem egy bizonyos nőt, hanem a nőt, az általánost, a fajtát. Sejtelmes mosolyával, hunyorgató, kacsintó szemeivel, nem törődöm-gráciával keresztbe tett kezeivel: az egésznek tipusos jellemzésével azt akarja mondani, hogy a női lélek rejtélyes, kiszámíthatlan, mélysége megmérhetlen, talán azért mert igen mély, vagy mert csak felülete van. Az olasz arczképfestészet fejlődésének három nagy stációját jelöli e három arczkép. * Ráfael és Michelangelo voltak hivatva e műfaj további alakulását irányítani.

* Leonardo, okmányi adatok szerint (l. Seidlitz, L. d. V., id. m., II. 4., 269.) Mantuában tartózkodása idején, vsz. 1500 legelején, de mindenesetre 1488 és 1500 tavasza közt megrajzolta Estei Isabella arczképét, kinek megígérte, hogy le is festi. A rajz vsz. azonos a Louvre egy ismert női profilfejjével (Rosenberg, 73. ábra); a festmény nem készült el. Seidlitz (id. m., 5. l.) a Louvre rajzát, helyt nem álló érvekkel Boltraffiónak tulajdonítja. A kezekben nem találja a Leonardóra jellemző idegességet, nem is találhatja, mert azok nyugodtan s a mesterre igazán jellemzően egymásra vannak téve s különben is csak részben láthatók. Az arczkifejezés szerinte nem elég szellemi, a mely kifogás éppen érthetetlen, hiszen a rajznak a báj mellett fő vonzóereje az okos és megértő tekintet. Az árnyékolást is helytelenül mondja az erős vetett árnyékokkal dolgozó Boltraffióra karakterisztikusnak s a test formálódását sem találjuk oly veszélyesen tömegesnek, mint Seidlitz. A Louvre-rajznak tanítványi kéztől eredő, kemény másolatát (Rosenberg, 74. ábra) az Uffizi őrzi. Leonardo rajzai közt számos arczképszerű tanulmányfejjel találkozunk, melyeket nem volna hálátlan feladat portréművészetének vizsgálatába módszeresen belévonni.

Veronai iskola.

MICHELE DA VERONA.

(Megh. 1525.)

Brutus és Portia. (XVI. tábla.)

Jobbra az oszlopcsarnok alatt áll Portia, a ki késsel megsebezte lábát, hogy jellemzilárdságának bizonyosságát adja s mellette álló férjét, Brutust az összeesküvés titkának elárulására kéri (Plutarchos Brutus LXIII, 13. és Cato min. 73.). Balról két szolgáló siet ijedten elő, hátrább férfi áll csudálkozva (nem Brutus alakjának ismétlése, mint tévesen magyarázták ¹).

A kép kissé fátyolozott hamvas lilás tónusban úszik. Főszínei lilába játszó rózsaszín, a zöld számos árnyalata fűzöldtől mély olajzöldig, szürke és kemény kék. Tompa hússzinek. Erősen fekete pupillájú szemek. Vörös márvány talapzaton zöld porphyroszlopok, bronzszínű talppal, fővel és középgyűrűvel. A háttér tónusa finoman lefokozott.

Vászon. Olaj. Mérete 150×120,5 cm. Mintegy félszázaddal ezelőtt Czartoryski László Párisban, a Hôtel Lambertben vásárolta. Ugyanakkor fáról vászonra vitték át és erősen átfestették.

Az ábrázolás ikonografiai alapja valószínűleg Fra Filippo Forestinek egy 1491—93 tájt, Jacobus Bergomensis «De plurimis claris sceletisque (!) mulieribus, etc.» cz. művéhez (Ferrariae, 1497) cím lap gyanánt készült fametszete, mely viszont Plutarchos Brutusát és — a két szolgáló motivumát illetőleg — Boccaccio «De praeclaris mulieribus» cz. művét, illetőleg-e mű első, ulmi kiadásának (1473) fametszetű címlapját használta fel.²

A kép régebben a velencei Carpaccio műve gyanánt szerepelt a képtárban, később Colasanti³ a lombardiaiakhoz csatlakozó Bartolomeo Ventionak, Antoniewicz⁴ pedig a ferrara-bolognai Lorenzo Cestának tulajdonította, míg a képtár mostani őre, dr. Ochenkowski a firenzei Jacopo del Sellaio nevét iratta vignettájára. Igazi mesterére, Michele da Veronára Berenson⁵ mutatott rá először, kinek e meghatározását átvette Mary Logan

¹ I. B. Antoniewicz, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau. 1908. März. p. 84.

² Id. m., 83. l. (képpel).

³ Due novelle nuziali del Boccaccio nella pittura del Quattrocento Emporium XIX. 1904) 200 —.

⁴ Id. m., 84. l.

⁵ North. ital. painters, etc., id. m. 258 l.

Berenson¹ és Schubring.² Ez ingadozást részben a szokatlan ábrázolási tárgy okozta. Ugyanazon festőtől többször ismételt tárgyat, mondjuk Madonnát természetesen sokkalta könnyebb mestere szerint meghatározni, mert több közeli analogia szolgál támaszul. Itt az általános művészi jelleg, a tárgytól függetlenül ismétlődő részletformák, a színezés, megmintázás és megmunkálás mikéntje igazítanak útba.

A veronai Michele művészetében több hatás kereszteződik. Kiindulása elvben úgy látszik Mantegnánál, az ő nyers-plasztikai realizmusában keresendő, a honnan fokként megy át az ellenkező végletbe, a velenceiek lágy festőiségébe. Fejlődésében így hasonló utat tett meg, mint Giovanni Bellini, ha ez az út nála nagy jelentőségű állomásokhoz nem is vezetett. Bellini átalakulása spontán, belső, egyénileg átélt volt, a veronai epigoné külső lökések hatása alatt ment végbe. Michele da Verona korai szakában Domenico Moroneval árul el, különösen az arctípusok képzésében rokonságot. Elbeszélő hajlama később Carpaccióra tereli figyelmét, kinek hatása tartóssá lesz művészetében (l. kivált a velencei Museo Correrben levő csataképét).

Morone és Carpaccio hatását művészetében többen felismerték. Más hatások is érték azonban, melyek éppen krakói képén nyilatkoznak meg a legszembetűnőbb módon. Foppa hatása az emberi alak, Giovanni Bellinié pedig a táj képzésében. Bár arctípusai általában Moroneból származtatandók, kialakulásukban Foppának is volt része, a mint kivált a balról második szolgálon (domború homlok, kissé duzzadt felső szemhéj és orcza) és az egymáshoz igen hasonlító két férfiún megfigyelhető, kiknek arctípusa Foppa brerabeli Sz. Sebestyén freskójának hátsó alakjával rokon. A két szolgálonak eleven izomzatú, vékony ujjú kezei Foppa másik Sebestyén-képén (Milano, Castello Sforzesco, XVII. tábla) a bal-szélső íjjász kezeire emlékeztetnek. Az alakoknak formát kidomborító, testhez simuló ruhája Michelenek úgy ezen, mint egyéb művein szintén Foppa hatását árulja el, hasonló-kép a színezés is, a mennyiben erre a kép mai átfestett állapota mellett következtetni lehet. Berenson³ Bartolomeo Montagna hatását említi Michele művészetében, a minek nyomára — bevalljuk — nem tudtunk ráakadni.

A tájképre mindig nagy gondot fordított. Korai művein Mantegna, a paduaiak tájképi formuláival találkozunk (Berlin, Lippmann-gyűjt.). Majd

¹ Rass. d'Arte, XV. (1915), 26. l.

² Cassoni. Truhen und Trubenbilder der ital. Frührenaissance. Ein Beitrag zur Profanmalerei im Quattrocento. Leipzig, 1915. Textband 120—121., 376 l. Tafelband Taf. CXLIII. 677.

³ Id. m., 258. l.

Giovanni Bellini várakkal, erődítményekkel szegett erdős hegyeit veszi át, mint vele és sok más északolaszországi mesterrel együtt Bartolomeo Veneto, kivel a krakói festményen épp e tájképi hasonlóság miatt tévesztette össze Colasanti.

Fejlődésének utolsó szakában előadási módja alakokban és tájban egyaránt, félreismerhetetlenül a Giorgione nagy példáján festőivé lesz (Sámson és Delila a milanoi Poldi Pezzoli-múzeumban). Így megrajzolt művészi pályáján a velenceiekhez közeledő második korszakának elejére, a XVI. század első évtizedére kell a krakói képet helyeznünk, mely a részletformákat illetően a londoni Nemzeti Képtárban lévő, valamivel korábbi Coriolán-képével árulja el a legtöbb analógiát.¹

Michele da Verona elsősorban történeti festő volt s tárgyát gyakran az ó-kori történelemből választotta. Ha történeti felfogása nem is emelkedett nagy magaslatokba, jeleneteit világosan s nem egyszer ötletesen, a sablontól eltérően tudta előadni. Krakói művén is az alakok elhelyezése világos, élet lüktet bennük, csoportosításukban ritmus rejlik. Az egymáshoz simuló két főalak beállítására reliefszerűen tiszta, jellemzésük taglejtésben és arczjátékban egyaránt sikerült. Nem értjük, miért tartja Mary Logan Berenson² Brutus jellemzését nevetségesnek. Nem nevetségesebb az angol író nő jellemzése magáról a képről, a mely szerint Michele «legkevésbé klasszikus és legnémetebb műve»? Miért német és miért kellene benne a tárgyon felül klasszicitásnak lakoznia, holott művészi fölfogásában, ábrázolási módjában a klasszikai, az antik sehol szerepet nem játszik?

Gerevich Tibor.

¹ A leghatározottabban töröljük művei sorából a berlini Frigyes-múzeumnak Jason és Medea históriáját ábrázoló, s ott a ferrarai iskolába sorozott képét (N. 1175), melylyel Berenson és nyomában Schubring vélte műveinek számát gyarapítani. Gyöngye, erőtlén munka a velencei Lazzaro Bastiani ugyanazon követőjétől, kitől a velencei S. Alvise-templom ó-testamentomi sorozata származik (képük: P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*. V. Ect. Parte I. Bergamo, 1910, p. 290. — és Schubring, *id. m.*, *Tafelband*, Taf. CLXI. — Megemlítyük, hogy Budapesten, Lederer Sándor gyűjteményében egy Santa Giustinát ábrázoló festménye van.

² *Id. h.*

A BÁRTFAI SZENT EGYED TEMPLOM.

(Harmadik közlemény 21 képpel a szövegben.)

Fémművességünk középkori virágzásának semmi sem ékeesebb jele, mint az, hogy alig találkozunk Magyarországon régi templommal, a melyben több vagy kevesebb érdekes idevágó emlék nem bilincselné le figyelmünket. Pedig éppen anyaguknál fogva fémemlékeink ugyancsak ki voltak téve a pusztulásnak.

Régi ötvösmunkáinkat későbbi inséges időkben ezrével olvasztották be, ragadta el az ellenség vagy a nota-pörök kapcsán a magyarság nyakára ült idegen hatalom. A kovácsolt vasmunkákat, mihelyt megrozsdásodtak, anyaguk értéktelensége miatt rendszerint kidobták. Leghíresebb bronzemlékeinkből, mint például a váradi és budai királyszobrokból ágyúkat öntött a török. Se szeri, se száma a harangoknak, a melyek régen is ugyanerre a sorsra jutottak vagy tűzvészek idején a toronyban olvadtak meg.

A bártfai Szent Egyed templomban a régi fémemlékek aránylag szintén csekély számban maradtak ránk. Még a restaurálás folyamán is nem egy pusztult vagy tűnt el ezek közül, holott ennek vezetői különösen a régi kovácsolt vasmunkákat ugyancsak nagy gonddal kezelték s javították ki, talán azért, mert ezeken a gótika szelleme a fémművesség összes más anyagból készült emlékeinél határozottabban tükröződik vissza.

A legrégibb fémemlék templomunkban kétségtelenül a bronzból öntött keresztelőmedence, (1. kép) mely ma a déli hajó északi végében, kerek, alacsony kőtalapzaton áll s minden bizonynival a XV. század elején készült. Erre vallanak zömök arányai, a melyeknél fogva a Szepesség XIV—XV. századbeli legrégibb keresztelőmedenczéivel tart rokonságot; erre diszítése, a mely a medence palástján látható szentek lapos domborművű alakjainak sorából áll, végül az a körülmény, hogy az 1426-tól meglehetősen teljességben ránk maradt városi s a későbbi templomi számadáskönyvekben fölméltetésének nyomát sem találjuk meg.

A keresztelő medenczét ma a XVII. században vert rézbádogból készült, befestett és feliratos fedél takarja. Maga a medence 103 cm. ma-

I. A BÁRTFAI SZENT EGYED TEMPLOM KERESZTELŐ MEDENCZÉJE.

gas. Tölcséralakú övezett alján két horonnyal tagolt síma talpának felső harmadrészeiben erősen kidomborodó, gyöngén tagolt gyűrű látható. Maga a medencze a rendesnél valamivel mélyebb s szinte hengeralakú. Palástját vékony, kettős pálcza alakú abroncsok három részre osztják. Az alsó rész mezeje sima, a felsőn a domború szalaggal tagolt karima alatt ez a minusculás felirat húzódik végig: **johanes baptisavit in aqua nos autem baptisemus in nomine domini amen + hilf got maria berof amen.**

A középső domborműves fríz közel 30 cm magas alakjai közül az első kettő az angyali üdvözetet ábrázolja félkörívesen záródó keretben. Ez után jobb felé egy elrajzolt formájú kis feszület következik, a melynek viaszmintájáról a kereszt öntés előtt az alapba süppedt. A többi nehézkesen redőzött bőruhás alak, sugarasan vonalazott, tányérszerű dicsőfényvel feje mögött, szent Borbálát, Péter és Pál apostolokat, aztán erősen stilizált almafa alatt kisebb méretekben Ádámot és Évát, végül ismét az előbbieket nagyságában szent Katalint és szent Györgyöt a sárkánnyal ábrázolja. Az utóbbi alak fölött családjeles és a csillagos félholdat ábrázoló két kis címerpajzs látható. Kétségtelen, hogy a keresztelőmedencze iglói harangkészítő műve. Erre enged következtetést a bronzöntés kivitele, a melyet a két darabban készült, de szorosan egymásba illesztett minta jellemez. Mind a két részt ugyanaz a mester alakította. A medencze agyagmintáját formából préselt viaszbetűkkel s valószínűleg szintén így készült viaszalakokkal díszítették. A külső burkot kiégetése után két darabban levették s a forma eltávolítása után a mag fölött ismét összeillesztették.

A talpon még megvan az öntővarratok nyoma; a medenczén ezt gondosan lecsiszolták. A domborművű alakok művészi szempontból jelentéktelenek, mintha bábsütő minták másai volnának.

Hogy a harangöntő iglói volt, erre abból is következtetünk, hogy bár Bártfán is szép számmal voltak réz- és ágyúöntők, a harangöntést a Szepességen és az ezzel szomszédos vármegyékben a XIV—XV. században szinte kizárólag az iglói mesterek monopolizálták. Bártfa városa 1427-ben egy vászonfehéritőjében szükséges rézkatlant is Mátyás iglói harangöntőnél rendelt meg, a ki 1437-ben ismét harangot önt a városnak. Ezért ez év szeptember 6-án Spicz Huetiln-t küldik Iglóra s Mátyás mesternek a harangért egy hét mulva súly szerint 15 arany forintot fizetnek ki.*

1432-ben értesülünk arról először, hogy a városnak saját réz- és ágyúöntőmestere van. Ez Fülöp mester, a ki azonban már régebben lakik

* L. Fejérfataky László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885, 246—378.

Bártfán. 1428-ban rezeset vásárolt tőle a város, 1425-ben egy gyertyatartóért (candelabrum) 600 denárt fizet neki, 1429-ben öt ágyúért 35 frtot kap, 1432-ben évi 100 kamarai forintért és 20 köböl gabonáért városi ágyú-mesternek szegődik el s ha ellenség támad a városra, az ágyúk mellett neki is harcolnia kell.

1437-ben tizenhat mázsás ágyút önt, a mely 400 forintba került s hogy sikerült, a város költségén in communitate 16 forint és 64 denár ára bort isznak meg. 1436-ban Martinus Rotgisser lesz a város ágyúmestere, a ki az ágyúk javításán kívül kézi puskákat is köteles önteni, 1445-ben Hanus Copperschmidt követi, de más rézművesek és puskaművesek is dolgoznak a városban.¹

1459 május hó 20-án Egerben kelt levelükben Hédervári Imre királyi ajtónálló mester és ónodi Czudar Jakab arra szólítják föl a Bártfán lakó Porosz János ágyú mestert, hogy a király kívánságára mielőbb jöjjön el Ónodra.²

Fülöp mester 1424-ben harangokat öntött s ezekért és 9 ágyúért a következő év február 17-én a város neki még 230 kamarai forinttal és 10 denárral adósa.³

Több mint valószínű, hogy Bártfa már a XIV. században sem lehetett meg harangok nélkül. Ezek s a XV. század első felében öntöttek, a számadáskönyvben 1441-ben említett kis haranggal együtt elenyésztek. A Szent Egyed templom legrégibb harangja 1486-ból való s az iglói Wagner János műve, a ki a Szepességen 1474-ben Gaal Jánossal együtt a leibiczi nagy harangot s 1483-ban egymagában a menhárdi keresztelődenczét öntötte.⁴ Ez utóbbit talpán öt, medenczéjén egy sorban, domború hullámos szőlőindák díszítik. Hasonló, de valamivel vékonyabb motívum vonul végig a 125 cm magas bártfai harang palástjának közepén.

A harang nyakán ez a gót minusculás felirat olvasható: *in dem 1486 jahre ist gemacht diß werk in der ere gotz und der jungfauen marie und sankt egidii durch meister hansen wagner von neuendorf.*

A harangot Bártfán öntötték, a rezeset ehhez Lőcséről, az ónt Krakóból és Kassáról hozatta a város s összes költségei 422 frtra és 28 denárra rúgtak.⁵

¹ L. u. o. 405, 434, 477, 560, 588 stb.

² Iványi: Bártfa levéltára. 174. lap. 1112. sz.

³ Fejérpataky i. m. 297—298. l.

⁴ V. ö. Divald Kornél: Szepes vármegye művészeti emlékei. III. rész. Budapest, 1907.

12—13. l.

⁵ L. Myskovszky i. m. 143—144. l.

A bártfai Szent Egyed templom nagy harangját, Orbánt, 1574-ben egy régebbi harangból hosszú felirata szerint Johannes Stanifrisor cum filio Johanne öntötte át s ez akkor 64 mázsát és 75 fontot nyomott. 1655 augusztus 1-én megrepedt s az eperjesi Wierd Mártonnal átöntették. Súlya ekkor 72 mázsa és 88 font lett s az átöntés 979 forintba került.* A templom harmadik régi kis harangjának, a lélekharangnak felirata ez: Venite ad me omnes 1625. Ez a harang valószínűleg az eperjesi Wierd György műhelyéből került ki s a múlt század végén szintén átöntötték.

Mind a három harang a templom helyreállítása előtt, az utóbbi és a városháza között 1669-ben épült harangtoronyban függött, a hová akkor a templomtorony dűledező állapota miatt kerültek. A harangtoronyt, a mely valószínűleg felsőmagyarországi reneszánsz stílusban épült, 1856-ban legfelső emeletén gyökeresen átalakították s oldalait magasabbra emelve, reneszánsz ablakai helyén nagy csúcsíves nyílásokat falaztak. Ezzel kapcsolatban új chronosticon jellegű feliratok is kerültek a harangtoronyra. A csigalépcső ajtaja fölé ez: Elata coronata condam pusilla. A campanile nyugati kapuja fölött két hosszabb chronosticon az épület alapításának és átalakításának évszámát foglalta magában. Ezekre a feliratokra 1856-ban a bártfaiak, nagyapáink deákos műveltségére ugyancsak jellemző, költői versenyt rendeztek, a melyben a városi plébánoson és a ferenczrendiek kolostorán kívül résztvett Chyzer János polgármester, dr. Chyzer Kornél a kiváló orvos és természetbuvár apja, s Myskovszky Ferencz városi tanácsnok, a ki ismét Myskovszky Viktor apja volt.** A templom helyreállításának befejeztével, a campanilét lebontották s a harangok új koronákkal felszerelve ismét eredeti helyükre kerültek vissza.

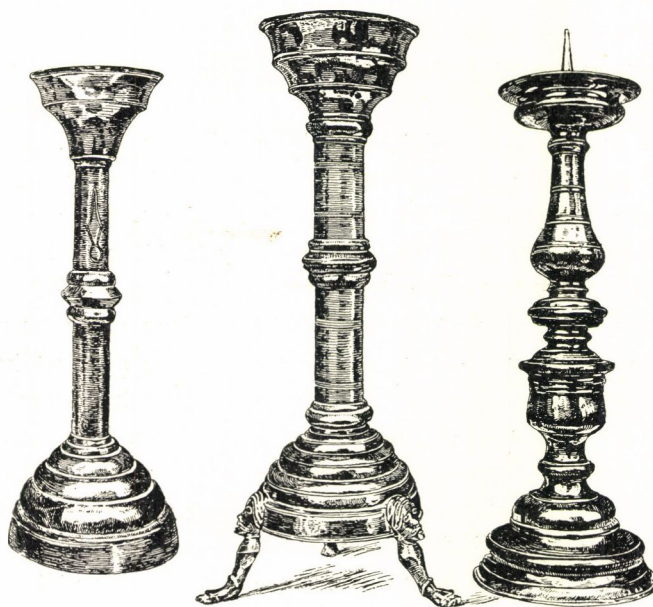
A templom keresztelomedenczénél és harangjainál nem kevésbé érdekesek a bronz gyertyatartók, a melyek itt a XV—XVI. és a XVII. századból maradtak ránk. (2. kép.)

A XV—XVI. századból nyolcz oltári bronz gyertyatartót őrzött meg templomunk. Ezek közül négy 47 cm magas s három szakállas emberfejen végződő oroslánkarom-alakú lábon áll. Teste hengeres; középen és két végén kidomborodó hármasság gyűrűk tagolják. Ezek között a gyertyatartó szárát ismét két-két háromvonalas vésett karika élénkíti. A gyertyatartók talpa harangalakú s négy egymás alatt lépcsőzetesen kidomborodó gyűrűből, felső tányéruk három fölfelé fokozatosan szélesbbedő homorú tagból

* V. ö. *Janota*, Bardyjów. Historyczno-topograficzny opis miasta i dedicy. Kraków. 1862. 61—62. lap.

** L. Myskovszky: 141—142. l.

áll. Két 43·5 cm magas bronz gyertyatartó ugyanilyen alakú, de talpán nincsenek lábak. Két 40 cm magas bronz gyertyatartó talpa az előbbiekhez hasonló; hengeres szárát azonban csak közepén tagolja hármasszögű, a melynek középső eleme nem gömbölyűen, de élben domborodik ki. A sima szár felső részén lándzsahegy-alakú bevésített díszítés látható. A szár felső végétől kihajló gyertyatartótányér kehelyalakú s egy alsó meredek s egy felső keskenyebb homorú tagból áll. Ugyanilyen gyertya-

2. XV—XVI. SZÁZADI BRONZGYERTYATARTÓK A BÁRTFAI SZT. EGYED TEMPLOMBAN.

tartó lefestve látható templomunk Krisztus születése oltárának Mária halálát ábrázoló szárnyképén.

A XVII. századból négy élénken tagolt, ballusztteralakú ízléses sárgaréz gyertyatartó maradt ránk, mely tűskéje nélkül 55 cm magas. Ez a protestáns korban bizonyára a főoltáron állott, a hol ma a XIX. század derekán sárgarézből öntött s makkos tölgygalyakkal díszített nagy gyertyatartók láthatók, egy alig tíz-tizenöt év előtt elhunyt bártfai rézműves és harangöntő, Smilynyák József alkotásai, a melyek kitűnő technikája minden bizonynyal az évszázados helyi hagyományokban gyökerezik.

A templom legdíszesebb öntött rézempléke a főhajó bronzcsillárja, a bártfai városházán ránk maradt s 1544-ben készült kisebb csillárral egy-

időből való s közel egy méter magas. Orsóalakú teste a XV—XVI. századbeli bronzgyertyatartókhoz hasonlóan tagolt, alján karikás oroslánfejben végződik, felső gyűrűjét apró oromsor koronázza. Ennek koszorújából nyúlik ki meredek és homorúan alakított kúp alakjában a csillár gyűrűs félgömbben végződő szára. Az orsó alsó vastagabb harmadába sugarasan tizenkét **S** alakú kar kapcsolódik, a melyet felső élén gótikus fialákból összerótt ablakformájú cikornyák, alján szintén lapos, stilizált hármalevelek sora díszít. A csillár felső karikája ma kettős czímert ábrázoló deszkapajzshoz van odakötve. Ennek egyik oldala Bártfa czímerét, a másik Magyarország czímerét ábrázolja a XVIII. század elejére valló stilizálással.

A bronz- és a sárgaréзыgyertyatartókon kívül a bártfai templomban még négy 65 cm. magas s három lábón álló palmettás díszű óngyertyatartó van s négy 44 cm magas gölyös lábú barokk-czikornyás óngyertyatartó. Ez utóbbival azonos stílusú, de háromszögletes talpán madárkarmokban végződő 40 cm magas óngyertyatartó kettő maradt fenn. Valamennyi óngyertyatartó XVIII. századbeli munka.

A különösen protestáns templomainkban gyakori ónedényeket a bártfai Szent Egyed templomban nem találjuk. Mindössze egy kicsiny víztartó edény volt itt a sekrestye lavabo-fülkéjében, (3. kép) ezt most a Sárosvármegyei Múzeumban Bártfa régi városházán őrzik. A 28,5 cm magas víztartó négyszögletes s léczesen tagolt hasábos párkányát két oldalt befűződő félkörű karélyokból alakított legyezőszerű taréj tetőzi be. A felső hasábbal párhuzamosan a lapos edény alján, egy másik az előbbivel kétfelől korongos végű orsókkal összekötött hasáb ugrik ki, a melynek közepén a németalföldi templomok reneszánsz tornyainak mintájára alakított hatszögletes, karzatos, kupolás épület emelkedik, három oldalával a hasáb mellső lapjáról kiszögelve. A taréjalakú ormot szent Egyed vésett képe díszíti s ez a bekarcolt felirat: S. Egi. Patr. Ecc. 1700.

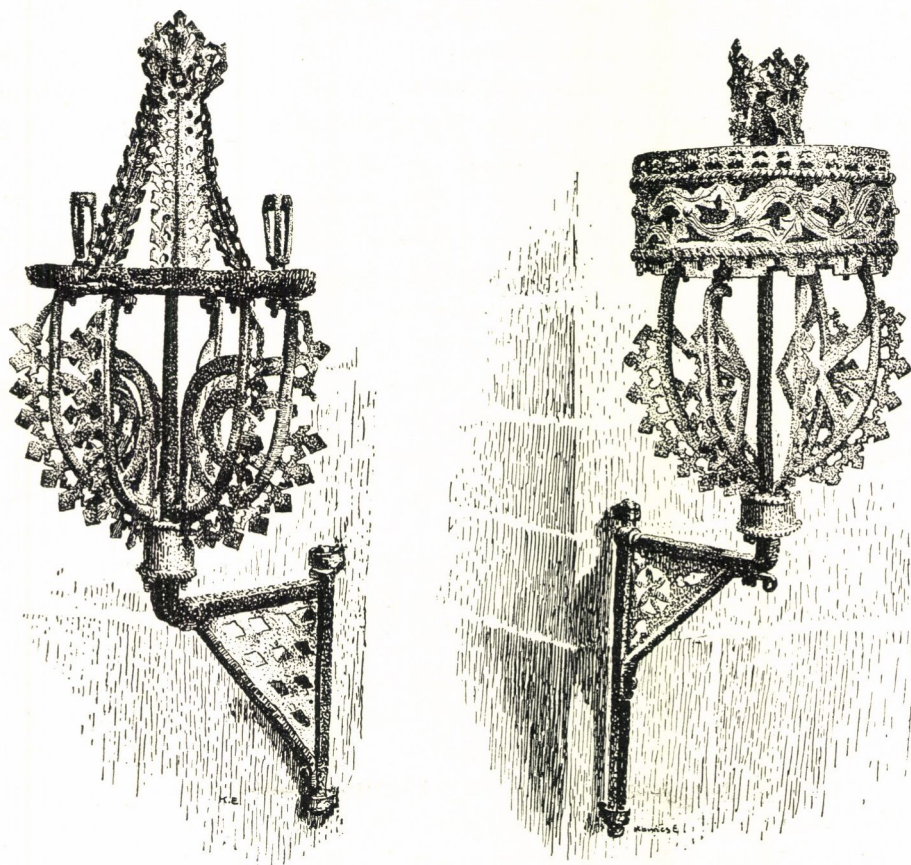

3. VÍZTARTÓ ÓNEDÉNY
A SZT. EGYED TEMPLOMBÓL.

★

A templom bronz, réz és ónemlékeinél kovácsolt vasmunkái iparművészeti és művelődéstörténeti szempontokból egyaránt jóval érdekeseb-

bek. A szentségház remekművű kovácsolt vasajtócskáit már az előző fejezetben ösmertettük, szintúgy a sekrestye s az egykori könyvtárhelyiség művészi vasalásokkal díszített ajtaját is. A templom három régi kapujának középkori ajtószárnyai nem maradtak ránk s a szentségház lépcsőjének kovácsolt vaskorlátján kívül alighanem még sok érdekes vasmű enyészett

4. FALI GYERTYATARTÓK KOVÁCSOLT VASBÓL A BÁRTEAI SZENT EGYED TEMPLOM HAJÓJÁNAK PILLÉREIN. XV. SZÁZAD.

itt el. Pusztán a gótikus stílusú kovácsolt vasgyertyatartókból azonban, a melyek valamikor a templom falain, pillérein sorakoztak vagy alkalmoszerűen az oltárok mellett állítottak föl, oly gazdag sorozat maradt itt ránk, a minővel külföldön is nem sok közgyűjtemény dicsekedhetik.

A legérdekesebb ezek közül bizonyára az a négy kosáralakú gyertyatartókar, a melyből kettő ma az orgonakarzat középső pilléreihez, kettő pedig a hajó szentély felőli pilléreihez erősítve látható. (4. kép.)

Az első kettő a restaurálás előtt is mai helyén volt. A harmadik, Myskovszkynak a Műemlékek Országos Bizottsága birtokába került vázlatai között ránk maradt s egy régi kép nyomán készült rajzának bizonyossága szerint eredetileg a sz. Mária és szent Erazmus oltár falazott menzájának leckeoldalából ugrott ki. Ezt a negyedikkel együtt a templom helyreállítása közben a lomtárban találták s mindakettőt kiegészítve a hajó első két pilléréhez szegezték.

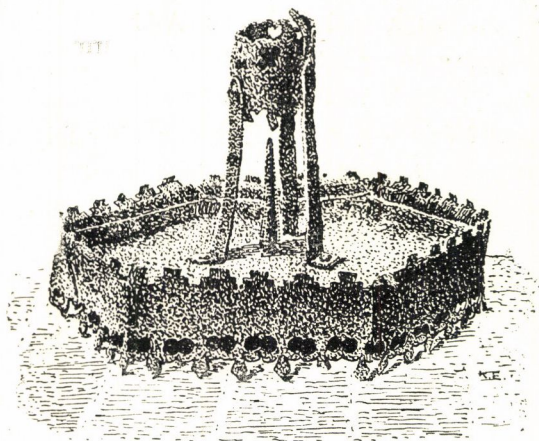
Az átlag 60 cm magas gyertyatartókarok vázát, lenn szögletes, felső részen hengeres alakra kovácsolt vaspálczákból rótták össze, a melyeket lenn a tengelyük közül forgatható gyámok háromszögletes vaskeretében áttört díszű ónozott vaslemezek töltenek ki, fönn a kosáralakú rész hajlított vaspálczáin szintén vaslemezekből kivágott s ónozott és stilizált liliomokban végződő tarajok díszítenek. A gyertyatartótányérok két karon dísztelen, fölfelé hajlított karimájú kerek vaslapok s ezeken két egyszerű gyertyatartók s közbül egy vastüske van, a mely körül három áttört-művű, leveles díszű s liliomos végű ónozott pánt alkot tokot. A másik két kar kerek gyertyatartó-tányérját vaslemezről alakított s ehhez szögezett, áttört lombos, ónozott díszű szalagok övezik s tüskéjét az előbbi kettőhöz hasonlóan alakított pántok burkolják.

Az a körülmény, hogy az egyik gyertyatartókar még a múlt század derekán is, az egyik mellékoltár mensájának oldalából ugrott ki, arra enged következtetést, hogy a többi vaskar is eredetileg ily módon elhelyezett Sanctus-gyertyatartó volt. Az egyház szabályainak megfelelően a főoltár mellett két, a mellékoltároknál egy Sanctus-gyertyatartó állott, még pedig embernyi magasságban 6—7 arasznyi távolságban az oltár legalsó lépcsőjétől.

A gyertyákat ezeken úrfölmutatás előtt gyújtották meg. A Szepeességen a kovácsolt vasból készült három lábon álló kosáralakú gótikus gyertyatartókat még ma is Sanctus-gyertyatartóknak nevezik s régen egyszerűen az oltár asztalának szélére állították.

A lőcsei szent Jakab templom főoltárának predellájából két felől **S** alakú szárazon egy-egy fából faragott áttört művű kosár nyúlik ki, a melyet Pál mester bizonyára az akkori főoltárok két oldalt kinyuló gyertyatartó karjainak mintájára iktatott remekéhez dísznek.

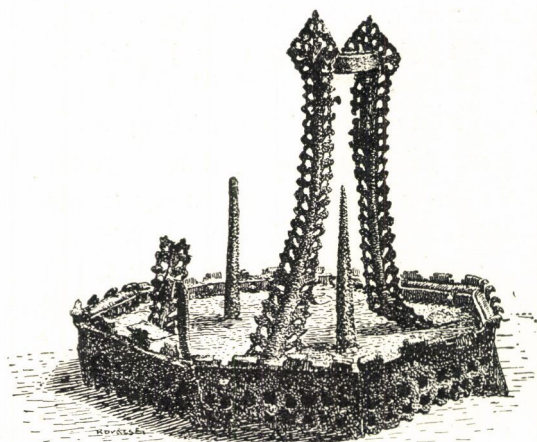
Alighanem keresztelésnél s asztalkára állítva használták azt a két hatszögletes tányéralakú gyertyatartót, a melyet peremén csipkézett szélű és áttört díszű szalagok öveznek s a mely a bártfai Szent Egyed templomból került a Sárosmegyei Múzeumba. A kisebbik és egyszerűbb egy tüskéjű

5. VASGYERTYATARTÓ A SZT. EGYED TEMPLOMBÓL.

vascsillárokkal világították meg. Ezekből is ránk maradt egy-egy példány (7. kép). A 47 cm hosszú peremén áttört és csipkézett díszű négyszögletes és három tüskés gyertyatartó aljához azonban helyreállítója lábnak két-két kajla pántot szögezett. A XV. század- beli corona lucida is szerfölött csonkán maradt ránk (8. kép), mely helyreállítva szintén a Sárosmegyei Múzeumba került. A templom restaurálása óta addig a déli kapu fölött épült oratorium boltozatáról csüngött alá, ám valószínű, hogy ez sem volt eredeti helye.

A 60 cm magas, átmérőjében 45 cm-nyi vascsillár három abroncsát, függőleges vasléczek kötik össze egymással, mely utóbbiak közeibe a csil-

6. VASGYERTYATARTÓ A SZT. EGYED TEMPLOMBÓL.

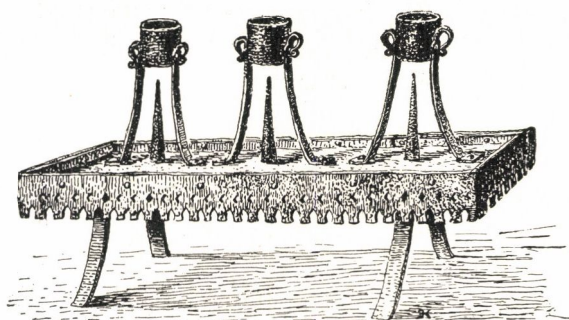
gyertyatartó-tokjával együtt 17 cm, (5. kép) a másik két tüskés 30 cm magas (6. kép). Az utóbbinak egyik díszesen alakított áttört művű kettős pántba foglalt gyertyatartó-gyűrűje le-tört és elveszett. Mindakettőn aranyozás nyomai láthatók.

Myskovszky adatai szerint a templom szentélyét és hajóit hajdanában a falaiba és pilléreibe vert egyszerű kampó- alakú gyámokra állított kovácsolt vasgyertyatartókkal és

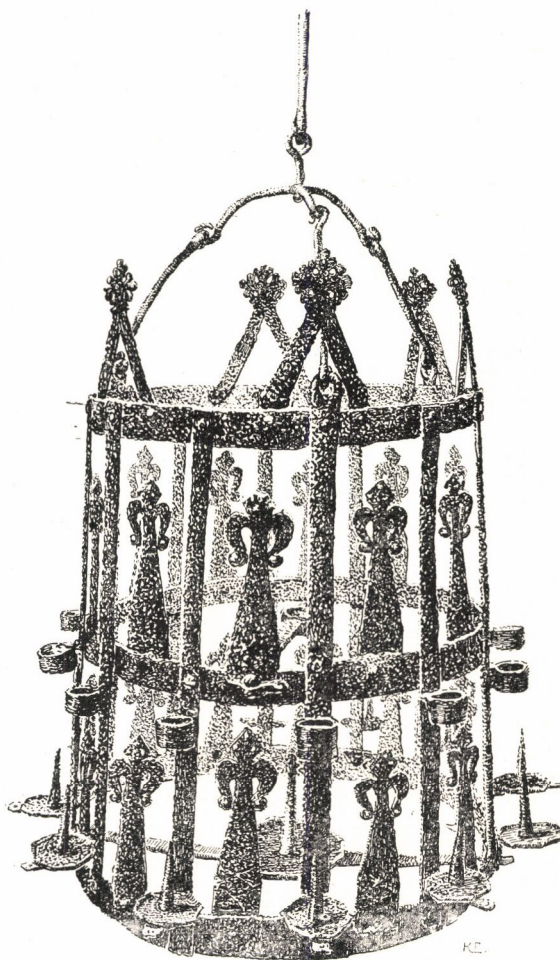
lár mestere lilimos végű pántokat, a legfelső abroncsra koronának rózsában végződő háromszögletes ormokat szögezett. A gyertyatartók tizenkét tüskés tányéra az alsó abroncs körül sorakozik s ezeknek megfelelően a középső abroncs alatt a gyertyák helyzetét biztosító gyűrűk vannak a függőleges pántokhoz erősítve. Az alsó abroncs szilárdságát egymást keresztező két pánt fokozza, a melynek metszési pontjáról karikába akasztva egykor Bártfa czimerét ábrázoló

pajzs csüngött alá. A felső abroncshoz láncszerűen háromágú pálczás tartó fűződik, a melynél fogva a csillárt fölakasztották. Helyreállítása előtti állapotában a corona lucida képét a templom többi kovácsolt vasmunkájával egy lapon Chyzer Kornél közölte 1889-ben megjelent Bártfa-fürdői Emlékkönyvében.

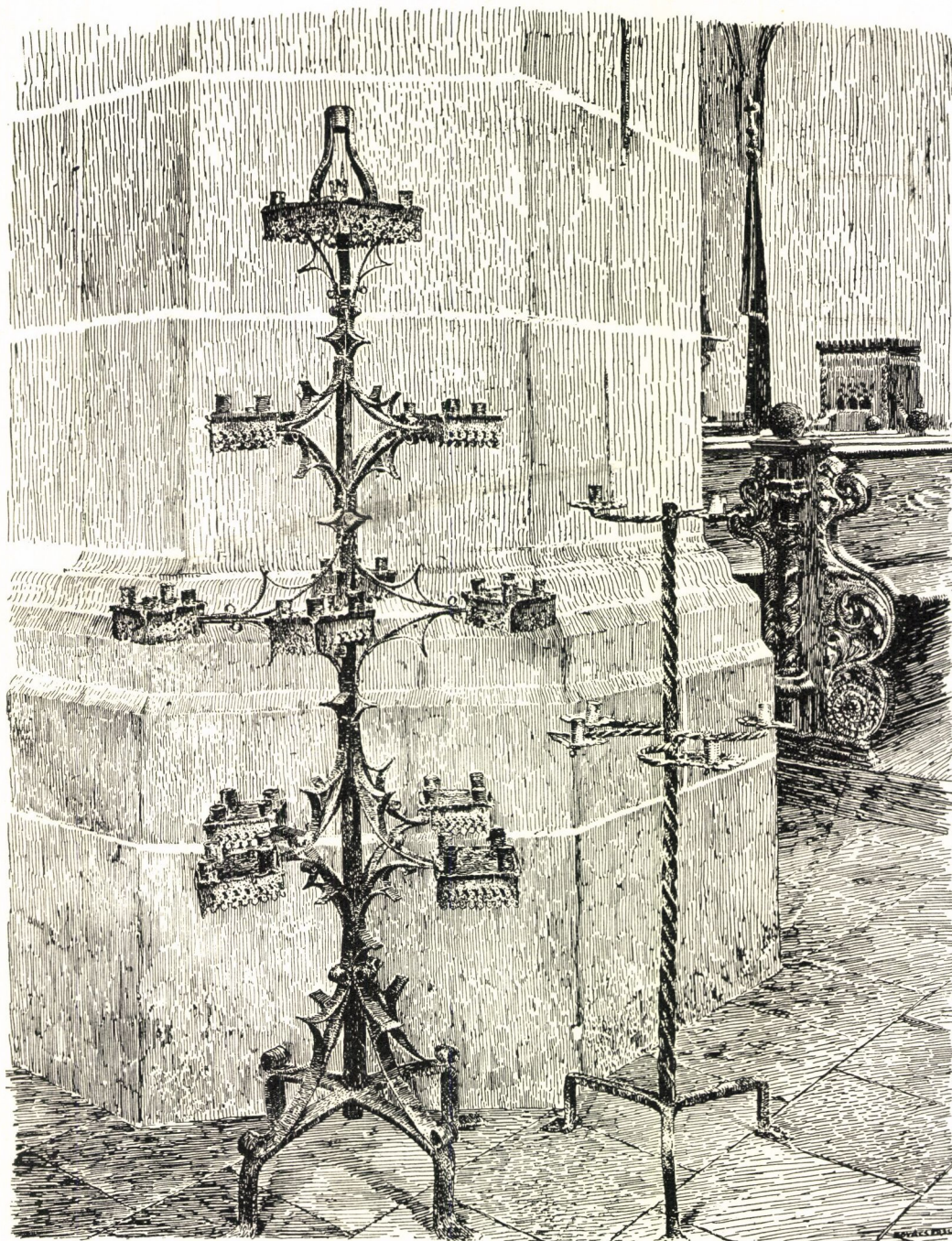
Itt látjuk, hogy templomunk legismertebb s Mothes régészeti szótárában is közölt kovácsolt vasmunkája, a 180 cm magas tizenkét karú álló gyertyatartó eredetileg bizonyára husvéti gyertyatartó volt. (9. kép.) Legfelső tányérjának közepén négy kis gyertyatartótok között hatalmas túske emelkedik ki, a mely csakis ily nagy gyertya számára készülhetett. A három szintben sorakozó s egymással váltakozva elrendezett keresztágak végén a hasonló módon ónozott és áttört pántokkal diszített, de kisebb négyszegletes tányérokra csak négy-négy apró gyertya befogadására szánt tok van. A nagy gyertyatartó szerkezete és egyéb diszítése vajmi egyszerű. Szegletesre lekovácsolt tengelye egymástkeresztező vaspántból összerótt négy lábú talp közepéből nyúlik fölfelé

7. HÁRMAS VASGYERTYATARTÓ A SZT. EGYED TEMPLOMBÓL.

8. CORONA LUCIDA KOVÁCSOLT VASBÓL, A BÁRTFAI SZENT EGYED TEMPLOMBÓL.

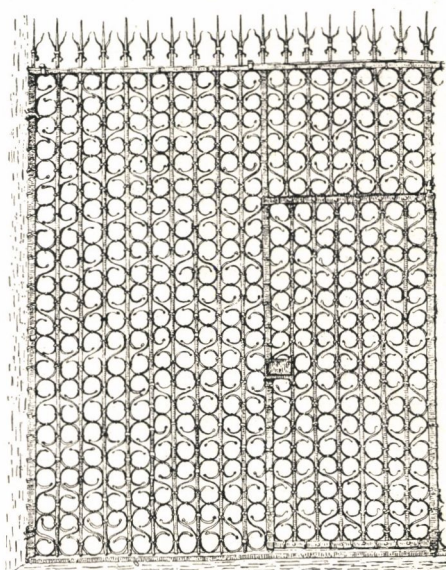
9. HUSVÉTI GYERTYATARTÓK KOVÁCSOLT VASBÓL A BÁRTFAI SZT. EGYED TEMPLOMBAN.
(XV—XVI. SZÁZAD.)

s egyensúlyát, helyzetét, ívalakban hajlított, félköríves szalagokkal mértani művek módjára díszített vaspántok biztosítják. A templom helyreállítása után a kandelaber legfelső tányérának tuskéjét vékonyabb gyertya befogadására szánt tokkal burkolták s az ágasbogas gyertyatartót ma karácsonykor Krisztus születésének oltára előtt, a májusi ájtatosságok idején a szentélyben fölállított Máriaszobor előtt használják.*

Egy harmadnyival alacsonyabb egyszerűbb kandeláber is van a bártfai templomban. (9. kép.) Ez három lábon álló csavart vasrúd, a melynek közepén egymást keresztező vízszintes **S** alakú két száron négy, végén egy hasonló és szintén csavart száron, két gyertyatányér van. Voltak a bártfai templomban sorompó alakú XV—XVI. századbeli gyertyatartók, a melyeken két csavart törzsű vasrúd közé iktatott hosszú vaspánton gyűrűs tokokba foglalt tuskék sorakoztak. Egy ilyen gyertyasor számára készült tartó a Sárosvármegyei Múzeumban látható.

Ép oly egyszerű, de nem kevésbé izléses a bártfai templom legnagyobb méretű kovácsolt vasmunkája, a Mager Veronika költségén épült Mária-kápolna árkádníylását elzáró rácsfal (10. kép), a melyet a XVI. század derekán, a mikor a kápolna Serédy György sírhelye lett, ennek családja rakatott ide. A négyszegletes vasrudak keretébe foglalt rácsozat függőleges vaspálczák sorából áll, a melyek a keret felső rúdját áttörve stilizált liliomokra emlékeztető, gyűrűvel egymáshoz hegesztett s felső végükön hegyesre kovácsolt hármastuskékben végződnek s a melyeket a rudak négyszögletes keretében gömbös végű **S** alakú czikornyák sorai fűznek egymáshoz. A vasrácsozat közepén hasonlóan alakított ajtó nyílik, a melyen egyszerű szerkezetű zár van.

Sok művészettel, nagyobb formagazdagsággal vagy épen elevenebb

10. A SERÉDY-KÁPOLNA VASRÁCSA
A SZT. EGYED TEMPLOMBAN.

* Képünk helyreállított alakjában ábrázolja a kandelabert s oly helyzetben, hogy felső keresztágának mellső két gyertyatartója elfödi a hátsó két tányért. A valóságban a kandeláber itt is négyágú.

képzeletre valló alakos elemekkel a bártfai szent Egyed templom kovácsolt vasmunkáin ép oly kevéssé találkozunk, mint egykori bútorain sem, a melyeket a város asztalosai szintén csakis ékitményes elemekkel díszítettek. Vasalásainkon a növényi motívumok is alig érvényesülnek. A gótika szellemében áttört, hajlított és fölfelé kúszó czikornyákon szinte csak olyan formák jutnak szóhoz, a melyeket a XV—XVI. századbeli mestereknek elsősorban az anyag természete és egyszerű szerszámaik diktáltak. Ezeknek az egyszerű formáknak a fölhasználása azonban emlékeinken sok természetes leleménnyel és ötletességgel párosul. S ízléses voltuk és ebben gyökerező varázsuk titkának alapja alighanem az, hogy egyszerű eszközeiken korlátlanul uralkodó mestereink nem akartak többet nyújtani, mint a mennyi erejükből telt. Hogy a templom vasalásai bártfai mesteremberek keze alól kerültek ki, azt talán fölösleges bizonyítani. A város számadáskönyveiben már a XV. század első felében igen sok kovács és lakatos névével találkozunk. Az is nyilvánvaló ezekből, hogy a kapuk vasalását kovácsok, a bútorokét és általában a finomabb munkákat a lakatosok végezték. A templom számadáskönyvei a kovácsokat és lakatosokat névszerint alig említik föl, csak mint faber vagy serator szerepelnek itt. A városi számadáskönyvek ebben a tekintetben pontosabbak s csak 1418—1448. között közel 50 kovács- és lakatos-mestert sorolnak föl, 1426-ban fordul elő Endres faber Hungarus, a ki 32 denárt kap pro reformatione attinentiarum hostii ad turrim plateae Simonis Wal. 1439-ben Simon kovács pro una sera ad turrim Symonis Wal ad ferreum hostium kap fizetést.* Ebből a följegyzésből nyilvánvaló, hogy a gimnázium építése alkalmával lebontott kaputornyot XVI—XVII. századi okmányokban Wallner Thor, Bártfán a mult században helytelenül nevezték el olasz kapunak, mivel ez eredetileg Wal Simon nevét viselte.

Igen sűrűn szerepelnek a bártfai kovácsok és lakatosok a városi levéltár Liber Syndonum című XV. századbeli számadási könyvében. Mint tudjuk, Bártfán a lakosság zöme a XIV—XV. században takácsokból állott s a falai között szőtt vászon fehéritése és forgalomba hozatala városi monopolium volt. Hogy a hivatásos takácsokon kívül más mesteremberek házanépe is nagyban űzte a vászonszövést, azt a Registrum Syndonum bizonyítja, a melyben egyéb mesterembereken kívül lépten-nyomon találkozunk bártfai kovácsokkal és lakatosokkal, a kik nem egyszer sok száz rőf vászonnal vagy gyolccsal állítanak be a városházára, hogy azt ott beváltsák.**

* Fejérpataky i. m. 213. és 452. lap.

** Fejérpataky i. m. 193, 254, 280 s. k. II.

A bártfai Szent Egyed templom emlékeinek méltatása kapcsán eddig nem találkoztunk névszerint is ösmert Bártfára való mesterrel, a kit a mesteremberek átlagán felülemelkedő művésznek mondhatnánk. István mester a templom kőfaragói sorában a legkiválóbb, úgy látszik legtöbb munkáját már kifaragva készen szállította ide Kassáról. Orbán kőfaragómester gönczi ember volt s gönczi köveket használt föl bártfai munkáin is. A XV. századbeli harang s a keresztkút iglói mesterek munkája. Az egyházi bútorok s a kovácsolt vasmunkák alkotóiról több mint valószínű, hogy a XV—XVI. században mind bártfaiak voltak, de ügyes és jó ízlésű mesterembereknél egyebeknek nem tekinthetők.

Bártfa ötvösségének multjáról még vajmi keveset tudunk. A város ránk maradt számadáskönyveinek bizonyossága szerint itt a XV. század dereka táján egy igen kiváló ötvösmester dolgozott, a ki a polgárok sorában a leggazdagabbak egyike volt, a kinek a Szent Egyed templom igen fogyatékos állapotban ránk maradt kincstárában sok valószínűséggel két kelyhet tulajdoníthatunk.

Ötvösünket a számadási és az adókönyvek 1418-tól kezdetben névtelenül mint Aurifaber-t említik föl, majd Gáspár néven s igen sokoldalú férfiúnak mutatják be. Háza után 1418-ban 4 forint adót fizet (Fejérpataky, 169^b l.) 1419-ben «de tractibus» 6¹/₂ forintot kap a várostól (183. l.), 1435-ben Kassára küldik s útiköltség czímén 8 kamarai forintot vesz föl (353. l.), 1438-ban egy vég gyolcsért 1¹/₂ forintot kap (382^b l.), ugyanez évben egy nagyobb vászonszállítmánnyal Budára küldik s költségeire 1200 denárt, borra 500 denárt utalványoztak ki neki s hogy a consulok (senátorok) számára sáfrányt vásárolhasson, 450 denárt (393^a).

1433-ban a tanács ezüst poharat ajándékoz Ónodi Czudar Jánosnak, a ki Zsigmond király 1425 márczius 18-án Tatán kelt levélbeli felszólítására a városnak falai építéséhez erdejéből fát és köveket engedett át. A címerért (Stadtzeichen), a melyet erre vés, Gáspár mesternek 2 forintot adnak. (321. l.). A kupákért, a melyeket ugyanez évben készített, 50 frtot fizetnek (325^b). 1434-ben az ezüst kupát fizetik ki neki, a melyet Zsigmond királynak küldtek ajándékba: *Caspar Goltschmiden von eyn coppl, den man den Keyser geschenkt hat fl. 46.* (340. l.) Közben 400 zsindelet ad el a városnak 4 frtért (328^a). Innen kezdve egyre gyarapodik. Rétje van (praedium) a Windischgasse mellett (440 l.), majorja az abroncs-utcza kapuja előtt, a mely után 1¹/₂ forint adót fizet (457^a). Városi adója, egyéb járulékoktól eltekintve, 1435-ben 14 forint. Ennek felét lefizeti, másik felével egyelőre adós marad (435^b; 443^b), 1441-ben több bártfai polgár részé-

II. SCULTÉTI KERESZTÉLY PLÉBÁNOS KELYHE BÁRTFÁN.

ről, a kiken nyilván a város útján hajtotta be követeléseit kisebb-nagyobb summákat s kétszer 3—3 itcze bort utalnak ki neki (518^b, 520, 521¹, 522^b). 1444-ben quinquaginta vír vagyis a városi külső tanács, mai nevén képviselő-testület tagja. Pénzét gyümölcsözően is forgatta. A bártfai levéltárban ránk maradt egy levele, a melyben Jawer Miklós bártfai polgárral együtt a krakói Scholtis Jánost felszólítja, hogy a kamatot szent Márton napjáig (nov. 11.) fizesse ki. (Iványi. 90. l. 530. sz.)

A templomnak 1448-czal kezdődő számadási könyvében 1455-ben szerepel: *Item Caspar aurifabro pro labore magnae crucis fl. 4.*

A Bártfán közel negyven éven át tevékeny mesternek ez a nagy oltárkeresztje nem maradt ránk; de van két, a XV. század derekáról való s a templomban még ma is használt szép kehely, a melyet sok valószínűséggel neki tulajdoníthatunk.

A nagyobbik és díszesebb kehely (11. kép) 23 cm magas, hat karé-

12. SCULTÉTI KERESZTÉLY PLÉBÁNOS KELYHÉNEK FELIRATA.

lyos talpának peremét négy karikából alakított apró rózsák sora töri át, hatszögletes szárán szögletesen alakított, vésett leveles díszű czikkelyes gombot, nodust látunk, hat dűlt négyszögben végződő rotulussal. A kehely csészéje síma s közepén gótbetűs vésett feliratos szalag húzódik végig: *ad honor. s. Marie vg. Cristianus plbus Bartphen.* (12. kép.)

A kelyhet tehát szűz Mária tiszteletére Scultéti Keresztély készítette, a kinek neve oklevelekben 1437 december 6-ikán tűnik föl először, mikor is a bártfai tanácsccsal együtt a városi plebános kötelességeiről és jogairól tárgyal, Scultéti Keresztély 1448-ban Miklós mesterrel a templom újjáépítésére vonatkozólag megkötött szerződésben mint tanú szerepel, a városnak 1464-ben bekövetkezett haláláig plebánosa volt s ennek közéletében jelentős szerepet töltött be. Gáspár mester működése úgy látszik, egybeesik lelkészkedésének idejével s ha kikerült keze alól olyan ötvösmunka, a melyet a bártfaiak méltónak találtak arra, hogy Zsigmond királynak küldjék el, szinte hihet-

13. BEVÉSETT ALAKOK SCULTÉTI KERESZTÉLY PLÉBÁNOS KELYHÉN.
(Eredeti nagyságban.)

len, hogy a városi plébános nem nála rendelte volna meg kelyhét, a melyet vésett díszítésével legkiválóbb ily fajta XV. századbeli ötvösmunkáink közé sorozhatunk. A kehely talpának felfelé keskenyedő hajlított oldallapjain hat finoman vésett s a szűk mezőket pompás díszítőtehetséggel kitöltő kép van, mely keresztrózsákban végződő s szintén vésett mennyezetek alatt öt más

14. BEVÉSETT ALAKOK SCULTÉTI KERESZTÉLY PLÉBÁNOS KELYHÉN.

szenttel együtt szűz Mária koronás alakját ábrázolja jobb karján a gyermek Jézussal, balkezében jogarral (13. kép).

Ugyanaz az ideális felfogás, de a technika korlátaihoz mérten nagyon is figyelemreméltó kifejező erő jellemzi a többi szent alakot is: szent János evangelistát, szent Katalint, szent Andrást, Borbálát és a templom védőjét: szent Egyed apátot. (14. kép.)

Külföldi vésett ötvösművek sorában sem találkozunk a XV. század derekáról való emlékekkel, a melyek finomság s művészi befejezettség

tekintetében ezt az eddig vajmi kevés figyelemre méltatott bártfai kelyhet felülmulnák. Önkéntelenül is az a kérdés ötlík eszünkbe, hol tanulhatott Gáspár mester, a kinek a kehely minden valószínűség szerint alkotása volt? Bártfán bizonyára nem, de Németországban sem, a honnan a múlt században legtöbb középkori ötvösünket származtatták. Olaszországnak ellene mond a kehely tipikus északi formája. Az a körülmény, hogy a város alighanem mint ott ösmerős emberrel, még vászonszállítmányait is vele kísérteti Budára, arra utal, hogy innen került ki vagy legalább is itt tanult.

A kehely szárát felső és alsó gyűrűjén és rotulusain beágyazott zománczba foglalt minusculák díszítik. A minusculák kétszer megfordított sorrendben, az alsó hatszögletes gyűrűn helyesen Mária nevét örökítik meg: *** maria.**

A kelyhet a bártfai templomban már régóta ciboriumnak használják s 20 cm magas félgömbalakú fedele, csúcsán sugár koszorúba foglalt Jézus monogrammal, a XVII. században készült.

Szerkezetével, alakjával és díszítésének technikájával Sculteti plébános kelyhének szinte mása s ugyanennek a mesternek keze alól került ki templomunk egy másik gótikus stílusú kelyhe (15. kép, középső ábra). Ez kisebb és egyszerűbb, 21 cm magas s hatkarélyos talpának peremén vert művű hatleveles rózsák sora díszíti. Felső végén oromsoralakú pártával koszorúzott talpának oldallapjai a nagy kehelynél nem kevésbé kiváló műgyakorlattal és ízléssel vésett motivumokat ábrázolnak: két festői módon redőzött draperiával és egy góthikus akantuszindával váltakozva egy angyalt, Isten bányát és egy oroszánt. A czikkelyesen tagolt gomb rotulusainak dűlt négyszögalakú mezőit s az alsó gyűrű hat lapját beágyazott zománczos alapon négyleveles ékítmények díszítik. A felső hatszögletes gyűrű öt lapján hasonló módon zománczba foglalt kis kereszt s négy minuscula látható: **† mari(a).**

Egy Sztropkói Ágoston városi plébános idejéből (1467—1486) ránk maradt névsor szerint a XV. század második felében Bártfán a plébánoson és az augustinus szerzeteseken kívül még 12 pap volt, a ki mint praedicator, altarisista és káplán bizonyára mind a Szent Egyed templomban misézett.* Legalább is ugyanannyi kehelynek s a különböző időkből való leltárak és más adatok szerint sok egyéb ötvösmunkának is kellett itt lenni. A feljebb bemutatott kelyheken kívül azonban a gótika korából még csak két kehely maradt ránk. Ezek egyike 20·5 cm magas hatkarélyos talpának

* V. ö. Abel J.: A Szent Egyed templom könyvtára. Budapest 1885. 14. l.

15. GÓTIKUS KELYHEK A BÁRTFAI SZT. EGYED TEMPLOMBAN.

áttört művű peremét dűlt négyszögek sorába foglalt négyes karélyok díszítik. Almaalakú czikkelyesen tagolt gombján hat rózsaaalakú rotulus van. Szárának felső hatoldalú hasáb alakú gyűrűjét megfordították s ehhez tölcser szerűen kiszélesedő hengerrel megtoldott újabb időből való cuppa fűződik. A talp egyik karélyának oldallapján vésett évszám látható: 1483; a kehely fenekén pedig ez a bevert, pontozott felirat: *Eccle. S. Aegidy Abb. Bartph.*

A templom negyedik gótikus stílű kelyhének (15. kép, harmadik ábra) talpán három félkörű karély közbeiktatott ékalakú kiszögelésekkel váltakozik. A talp felső végét oromsoralakú párta koronázza s egyik oldallapját körbe foglalt vésett Krisztusfej díszíti, dicsfényében liliomos végű kereszttel; a medaillon alatt bevéssett évszám: 1511. A kehely hatoldalú szárát az előbbiéhez hasonló gomb szakítja meg s felső gyűrűjének lapjaira egy-egy gót majusculás betűt **M A R I A**, alsó gyűrűjére Jézus monogrammját vészték be: **I. H. S.** A cuppának vésett mértani művű ékítményekkel díszített kosara van, a melynek felső szélét liliomok alakjában stilizált, domború, öntött lombos párta koszoruzza. A cuppa falát vésett feliratos szalag övezi gót minusculás betűkkel: *helf heilige frau sant anna salb drif.* Vagyis: segíts szent Anna harmadmagaddal, mely felirat arra vall, hogy a kehely a szent Anna oltárhoz tartozott és az ezzel kapcsolatos confraternitása volt.

Ötvösmunkákkal templomunk a XVI. és XVII. században akkor is gyarapodott, a mikor a protestánsok kezén volt. Ez utóbbiak azonban, a mikor a templom ismét a katolikusok birtokába került, ötvösmunkáikat magukkal vitték s ezek a serlegalakú úrvacsorapoharak ma, mint a bártfai ág. hitv. ev. egyház letétjei, a Sárosvármegyei Múzeumban láthatók s ennek nem utolsó büszkeségei. Egy serlegalakú kis aranyozott ezüst kelyhet azonban úgy látszik a Szent Egyed templomban felejtettek, a hol ez ma is megvan. A 16.5 cm magas XVII. századbeli serleg igen egyszerű, s cuppáját véges-végig ponczolás borítja. A templom XVII. századbeli aranyozott ezüst úrmutatóját 1676-ban Krakóban vásárolták 540 forintért. A 80 cm magas kissé száraz hatású ötvösmunkát négykarélyos talpán barokizlésű vert ékítmények s a karélyok közeiben öntött angyalfejek díszítik. Fölfelé keskenyedő szára körtealakú gombban végződik, a melyből kétfelé két **S** alakú kar hajt ki, végén egy-egy térdeplő angyal öntött alakjával. A kettő között kandeláber alakú száron emelkedik az úrmutató zománczos virágok koszorújába foglalt sugaras teste, a melyet a sugarak végein még egy koronával betetőzött, öntött gyöngysoros czikornyákból összerótt koszorú övez. Még jelentéktelenebb

* V. ö. *Janota*, Bardyjów, Krakó 1862. 61. l.

templomunk ezüst pacificaleja 1690-ből.* Díszesebb és gazdagabb hatású a szentély ezüstműből vert örökmécsese, mely már a XVIII. század elejéről való.

A XVIII. században mindössze még csak két kehelylyel gyarapodott az akkoriban már nagy mértékben elszegényedett város plébániatemploma. Az egyik 27 cm magas aranyozott ezüstműből készült barokstílusú bécsi munka s 1710-ből való. A másik, talpára hegesztett öntött díszítéssel, 1728-ban készült s 21 cm magas.

Hogy mennyire megváltozott a város és polgárainak anyagi helyzete és áldozatkészsége az egyház iránt, annak jellemzésére hadd idézzem azt az 1504. évi okmányt, a melyben Rauber András bíró és esküdtársai felsorolják, hogy Reich Dorottya, Reich Antal bártfai polgár özvegye, a ki a Szent Egyed templomnak is nagy jótévedője volt, a XV. század végén egy-magában mi mindennel gyarapította az ottani ágostonrendiek kolostorát. A kolostor Keresztelő Sz. Jánosról elnevezett egyhajós gótikus templomát beboltoztatta, szentélyében új főoltárt állíttatott, a szerzetesek celláit és a kolostor egyéb helyiségeit újjá építtette, nagy ezüst úrmutatót ajándékozott nekik s egyéb szerelvényeket.

Ugyancsak Dorottya asszony alapítványából a város a szent kereszt tiszteletére a kolostorban a templom jobboldalán új kápolnát rakatott.

Mindezek felsorolása után a város a kolostor lakóinak egy halasztavat adományoz, a melyet ugyanebből az alapítványból a Tapolyon túl a Hosszúrét és Zboró felé vezető országút jobb oldalán vásárolt.*

★

A bártfai Szent Egyed templom középkori ruhatárából ma már egyetlen emléket sem őriz. Drágaművi brokátokból szabott s részben himzett díszítésű miseruháinak egy részét a restaurálás folyamán selejtezték ki s a templom háta mögött álló deszka színben helyezték el, a honnan 1905-ben Mihalik József szedte ki s vittette át a Sárosvármegyei Múzeumba. Ide jutottak azok a középkori miseruhák, a melyeket ugyanakkor a hajdan nagyrészt Bártfa város kegyurasága alatt állott falusi templomokban találtam s a melyek valamikor minden bizonynyal szintén templomunk tulajdonában voltak s mint kimustrált holmik innen kerültek a szomszédos falvakba. A szinte napjainkig használt s kiállításaink és ezek ösmertetései kapcsán ismertté vált öt középkori miseruhát, a mely a templomban maradt ránk,

* Közli Janota i. m. 199. l.

szerfözlött megrongált állapotban 1915-ben a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára szerezte meg. A városi levéltárban 1460-ból és 1479-ből ránk maradt két leltár 57 miseruhát sorol föl.* Ezek egy része himzett, a másik egyszerű, de minden bizonynyal szintén drága szövetből készült. Több mint valószínű, hogy templomunk a XVI. század elején is gyarapodott miseruhákkal. S ha az 1479. évi leltárban szerepelnek is olyan miseruhák, amelyek 1460-ban már megvoltak, templomunknak legalább is 60 ilyfajta XV—XVI. századbeli emléke volt, a mikor a protestánsok kezére került. Mint tudjuk, a régi miseruhákat egyideig a reformáció korában ennek papjai is használták, de elrongyolódásuk után ujjakkal már aligha pótolták. Egy 1705. évi leltár bizonyossága szerint templomunkban akkor még 11 középkori miseruha volt, a mely a protestáns korban sem enyészett el; azonfelül két pluviálé, két selyem antependium és egy hordozható mennyezet a város himzett címerével. Ez utóbbi három emléken s az egyik pluviálén kívül, az 1705. évi leltárban felsorolt többi egyházi ruha, úgy látszik, mind ránk maradt s mint már említettük, részben a Sárosvármegyei Múzeumban, részben a Nemzeti Múzeum régiségtárában látható. Csaknem valamennyi a legpompásabb XV—XVI. századbeli olasz brokát és damaszkszövetekből készült s egy-kettőnek kivételével himzett díszítésénél fogva is ugyancsak nevezetes. Silbermann, Dreger és Falke alapvető kutatásai óta a régi olasz bársony-brokátokat és egyéb selyemszöveteket pontosabban tudjuk meghatározni, mint a hogy ez régiségkutatásunk érdemes úttörőinek módjában állott. Miseruháink himzéseinek csoportosítását nálunk először Radisics Jenő kísérelte meg sikerrel.**

A XIV. századbeli olasz selyemszöveteket Falke két csoportra osztja: az egyszínű vörös selyem alapon ciprusi aranyfonállal mustrázott kettős szövet jellegű brokátokra s a piros alapon zöld, fehér, arany fonállal átszőtt mustrás szövetekre és damaszkokra. Ezek díszítésében az állatokat ábrázoló motívumoknak a XIV. század egész folyamán nagy a szerepük. Bártfán s általában a felvidéken ilyen állatos díszű XIV. századbeli olasz selyemből szabott miseruha eddigelé nem ismeretes. A mit írunk annak

* A Sárosvármegyei Múzeum Oklevélkiállítása 131. és 155. szám.

** Lessing J., Die Gewebesammlung des k. Kunstgewerbe-Museums, Berlin 1900—1909. Silbermann, Die Seide. Dresden. 1897. Dreger, Entwicklungsgeschichte der Weberei und Stickerei. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, I—II. Berlin. 1913. Radisics Jenő, Mátyás-kori művészet. (A Magyarország történelmi emlékei című díszmű II. kötetében.) A bártfai miseruhákra vonatkozólag lásd még szerzőnek Sárosvármegye szövítt emlékei cz. művét (Magyar Iparművészet 1905) s Ráth György, Az iparművészet könyve III. k.-ben (Budapest, 1912) «Szövítt munkák» cz. fejezetet.

tartottak, az legkorábban a XV. század derekáról való, mint a szent lelket galamb képében ábrázoló motívumokkal átszőtt miseruhák a kassai Szent Erzsébet templomból, jelenleg a Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeumban. Ezen bársony alapon szintén bolyhos szövessel ábrázolták a madaras mustrát. A sima bársony szövését Itáliában régtől fogva ismerték. A mustrás bársony-brokát szövése azonban, valószínűleg perzsa hatás alatt, csak a XV. században terjedt ott el.

Az új bársonytechnika az olasz selyemszövetek díszítésének stílusát is módosította, sőt ezek elemeinek kiszemelésére is nagy hatással volt. A bársony lágy, bolyhos, összeolvadó szövetszerkezete lehetetlenné tette azt az aprólékos részletezést, a melylyel a XIV. századbeli szövőmesterek az állatoknak szinte minden szőrszálát és körmét visszatükröztették. Ez az oka annak, hogy az állatos elemek a XV. században, először csak a bársonyszövetekről, fokozatosan eltűnnek s a bársonyszövetek hatása alatt csakhamar az aranybrokát és a damaszk szövetek zömén is nyomuk vész. A szövetdíszítés uralkodó eleme a XV. században a gránátalma, a melynek legősibb alakja a kínai selyemszövetek lótuszvirága. Ez különösen kezdetben voltaképen csak a bársonyszövés műgyakorlatának megfelelően módosul s gránátalmára emlékeztető alakjában a XV. század folyamán Itáliában annyira általánossá válik, hogy a selyemszöveteket a selyemszövés főhelyei szerint pusztán díszítő motívumaik alapján már alig lehet meghatározni, a mi pedig a XIV. században okkal-móddal még lehetséges volt. A XIV. században az olasz selyemszövés főhelyei Lucca és Velence, a mely városok mellett még Genua, délen Reggio, Messina és Catanzaro tesz számot. A XV. században Lucca háttérbe szorul s a selyemszövés terén Velenczén kívül Firenze, Milano, Ferrara és Bologna érvényesül. De valamennyi város szövőműhelyeinek díszítő-stilusa ugyanaz, úgy hogy a XV. században technikai sajátosságai alapján csak Velence és Firenze néhány szövetfajtáját lehet tüzetesebben meghatározni.

A XV. századbeli olasz selyemszövés gránátalmás mustrái háromféle főbb változatot mutatnak. Az első egymást metsző indák, fenn és lenn kicsucsosodó tojásdad keretében még a kínai lótuszvirágra emlékeztető gránátalmákat vagy virágbokrokat ábrázol. A díszítésnek ez a változata a XV. század derekán eltűnik, de a XVI. század elején fokozottabb pompával új életre kel. A XV. századbeli díszítés második változatán a gránátalma az uralkodó elem, a mely karélyos levelekből formált gótikus ízlésű rózsák keretében szorosan egymáshoz simulva borítja el a szövetet. A díszítés harmadik változata ferde irányban haladó indák sorából áll, a melye-

ket hol kisebb, hol nagyobb gránátalmák, levelek vagy virágok metszenek át. Elemeiben, a melyekből a gránátalmát összeállítják, ez a három csoport keretében is igen nagy változatosságot mutat. Az olasz szövőmesterek, a kik többnyire elsőrangú festőművészek tervei nyomán dolgoznak, műgyakorlatukat, ennek minden lehetőségét kiaknázva, a XV. század második felében és a XVI. elején a két rétegben szőtt bársonyokon s a bársony módjára bolyhosan szőtt, de fel nem metszett arany brokátokon egyre káprázatosabb módon fejlesztik tovább.

A Magyarországon ránk maradt középkori miseruhák nagy tömegében a XV—XVI. századnak csaknem minden olasz selyem, bársony és aranybrokát fajtájára találunk példát. Kevés ország van, a mely Itália szövött remekeinek buzgóbb vásárlója volt, mint Magyarország. Ily fajta emlékeinkből a mult század második felében első sorban vidéki templomokból, igen sok került külföldi múzeumokba, különösen Bécsbe. Mindazonáltal a templomainkban és múzeumainkban megmaradt emlékeken is szinte nyomról-nyomra követhetjük az olasz selyemszövés gránátalma-motivumának XV—XVI. századbeli fejlődését. Vannak emlékeink, a melyekből arra lehet következtetnünk, hogy az olasz selyemszövés hatása alatt mustrás félselyemszövetek gyártásával a mi takácsaink is próbálkoztak. Ilyen egy-mást metsző indás díszű félselyemszövet-betéttel találkozunk egy vörös bársony gránátalmás XV. századbeli miseruhán, a mely a Szepességéről került Sárosvármegye bártfai múzeumába. Hogy takácsaink nem kicsinyelhető sikerrel utánozták az olasz brokát-mustrákat, erre ugyanebben a múzeumban egy Zborórról ide került miseruha a bizonyosságunk, a melynek betétje kék pamuttal átszőtt gránátalmákkal díszített vászon. Ezt a miseruhát alább részletesebben ismertetjük.

Tudjuk, hogy Mátyás király korában olasz selyemszövők is letelepedtek nálunk s a selyemszövés Magyarországon még a Jagellók korában is virágzott. Beatrix királyné 1486-ban Eleonora hercegnőtől Ferrarából kér selyemszövőmestert. 1489-ben Simonello nevű aranyfonómester tűnik föl Budán.* Itáliai szövetekkel kereskedő olasz kalmárokkal csaknem minden valamire való városunkban s mint alább látni fogjuk Bártfán is találkozunk. Boenheim Vendelinnek a «Magyar műkincsek» című díszműben közölt adatai szerint azonban Bécsben a XVI. század elején a magyar selyem udvari körökben is igen keresett. Hogy milyen díszítésű volt ez a magyar selyem, erről a ránk maradt adatok nem tájékoztatnak.

* L. szerzőnek Budapest művészete a török hódoltság alatt cz. művében.

A bártfai Szent Egyed templomból származó miseruhák, selyem-, bársony- és arany-brokát szövetük díszítő mintái alapján ítélve, mind a XV. század második feléből s a következő elejéről valók. Vannak azonban bártfai eredetű miseruhahimzéseink, a melyek eredeti alapszövege elenyészett ugyan, maguk a himzések azonban még a XIV. századból és a XV. első feléből származnak.

Mielőtt a bártfai miseruhák ismertetését ezekkel megkezdeném, megkísérlem mindannak összefoglalását, a mit középkori, jelesen XIV—XV. századbeli egyházi himzéseinkről a kutatás mai állásában tudunk. Jóllehet a drága művű olasz kelmékből szabott miseruhák alapanyaga magában véve is pompás és művészies hatású, a miseruhát a középkorban nálunk és külföldön egyaránt himzett díszítés nélkül általában nem tartották befejezettnek. A míg jelesebb miseruháink szövege szinte kizárólag Itáliából került hozzánk, himzett díszítéseikről csekély kivétellel ma már bizvást azt vitathatjuk, hogy Magyarországon készültek.

Mellőzve a szent István király koráig visszanyúló adatokat, a kolostorokon kívül a XV. században nálunk is szép számmal dolgoztak világi himzőmesterek, a kik nagyobb városainkban czéhbe állva folytatták mesterségüket. A kassai levéltárban a hivatalos feljegyzések számos gyöngyfűző és aranyhimző nevét örökítették meg.* Valószínű, hogy az erszénygyártók is foglalkoztak himzéssel, a kiknek czéhszabályai Kassán 1435-ből maradtak ránk s a kik a XVII. században a varrókkal (himzőmesterekkel) közös czéhet alkottak. A kassai varrók és erszénygyártók egyesült czéhének szabályai 1692-ből valók.** Minthogy ennek alighanem egyéb hazai himvarrók jóval régibb szabályai nyomán készült pontjai arra is fényt vetnek, hol keressük régibb és újabb himzéseink mestereit, néhányat itt is idézünk:

«A remek mindenféle úri és papi öltözetre és lóra alkalmas legyen. (A remekelő) czímereket is tudjon csinálni. Első remek papi ruhához való süveg legyen, skófiummal, aranynyal és ezüsttel ékesen kivarrrva. Egy fertály esztendeig maga (a felszabaduló legény) csinálja a remeket.»

Középkori miseruháink himzéseit, a határozottan olasz stílűektől és olasz eredetűektől eltekintve, három csoportba oszthatjuk. Ezek nagyjában időrendben is így következnek. Az első csoport miseruháinak himzett keresztjén a lapos öltésű színes selyemfonállal varrott képek határozott keret nélkül, XIV. századbeli sorozatos falképeink mintájára olvadnak össze.

* L. Kemény Lajos cikkét az *Archaeologiai Értesítő* 1904. évfolyamában.

** Közölte Kemény Lajos a *Történelmi Tár* 1887. évf.-ban.

Ezek sorában a legkorábbiak azok, a melyeken az alakok csoportja mozaik-szerű, csigás alapról válik el. Ez utóbbi vörös selyemmel sugarasan letűzött, csigaalakban csavarodó cziprusi aranyfonálból, vagyis aranyozott hártáival körül sodort lenfonálból áll, a melylyel a XIV. század végéig az olasz arany brokátokat is szőtték. A mozaikszerűen egymás mellé simuló csigák alapjára az alakokat bolyhos selyemszálakkal, lapos öltésekkel himezték. Ilyen himzés nyilván a Szent Egyed templom egyik kiselejtezett miseruhájáról a Bártfával szomszédos Rokító templomába került, a hol 1905-ben a torony alatt, a szent Mihály lován egy feketére festett vászonzól készült koporsótakarón találtam rá.

A Sárosvármegyei Múzeum számára megszerzett himzés keresztcsigás alapján az aranyozás, sőt nagyrészt a hártya is már régen lekopott, a minthogy a bolyhos selyemszálakkal himzett alakok színei szintén megfakultak. A minden bizonynyal még a XIV. századból való miseruha-himzés képei egykorú falfestményeinkre emlékeztetnek. A középső a felfeszített Krisztust ábrázolja Máriával és Szent Jánossal a kereszt lábánál. A többi négy kép: Krisztus Pilátus előtt, Krisztus kicsúfolása, a Kereszthordozás és Krisztus megostorozása. A három-három alakkal ábrázolt jelenetek felfogása és kivitele kezdetleges; az alakok mozdulataiban nyilvánuló eleven-ségnél fogva azonban így is igen beszédes.

Hogy XIV—XV. századbeli miseruhahimzéseink mintaképeit, a mint ezt már Radisics Jenő is kiemelte, csakugyan falképeinken kell keresnünk, erre egy másik bártfai miseruha a bizonyosságunk, a mely ma a Nemzeti Múzeum régiségtárában látható. Ennek himzett keresztje a XV. század első feléből való, de minthogy eredeti szövete elrongyolódott, a XVIII. században új, sima vörösbársony miseruhára varrták rá s ekkor meg is csonkították. Erre a kereszt két ága vall, a melyen a harsonát fúvó angyalok alakja csonka, azonfelül fel is cserélték a kettőt. A kereszt szárának felső része a harsonás angyalokkal egyetemben epigrammatikus rövidséggel az utolsó ítéletet ábrázolja. Krisztus csipkézett vonalban letűzött aranszál alapon zöld és kék selyemmel himzett, fönn és lenn csúcsíves, tojásdad dicsfényben, mandorlában trónol. Válláról késsel árnyalt sárga palást omlik alá, szájából pedig az örök életet jelképező zöld pálmaág s az örök halál ezüst kardja hajt ki. A mandorla tövében a bűnösökért könyörgő Mária és Keresztelő Szent János térdepel reczéken letűzött virágos zöld mezőben.

Hasonlóan elrendezett alakokkal ábrázolt utolsó ítéletekkel XIV. századbeli falképeinken nem egy helyen találkozunk. Itt csak a poprádi temp-

lom diadalívének falképét említtem föl, a melynek mestere azonban jóval jelentéktelenebb művész volt, mint a bártfai miseruha himzője.* Ez utóbbi nemcsak jobb minta után dolgozott, mint a poprádi festő, de alakjai kitűnő rajzával, mesteri színezésével s a mesterség korlátainak megfelelően bátor-

16. VÖRÖS BÁRSONY MISERUHA DOMBORÚAN HIMZETT KERESZTTTEL A XV. SZÁZADBÓL.

talán, mégis szívhez szóló kifejezésével sok más középkori falképfestőkön is túlsz. Az utolsó ítélet alatt a bártfai himzett kereszten félköríves fülkékben párosával Szent Péter és Pál apostolok, továbbá Szent István és Lőrincz vértanúk sorakoznak. Ez a két himzett kép átmenetül szolgál azokhoz a himzett miseruhakeresztekhez, a melyeken az alakok több mezőben

* L. szerzőnek Szepesvármegye Művészeti Emlékei cz. művében II. kötet.

s többé-kevésbé kidomborodó oszlopos építészeti keretben helyezkednek el. Az elrendezésnek ez a módja gótikus szárnyas oltárainak hatása alatt terjedt el, a melyek virágzása a XV. századba, a felvidéken ennek második felébe esik. Az alakok keretének félköríves záródásában nem kell éppen olasz hatást keresnünk. Inkább valószínű az, hogy a félköríves formák jobban feleltek meg a himzés technikájának s azért ragaszkodtak mestereink az előbbiekhez, a minthogy hasonló oknál fogva ötvöseink a XIV. század végéig szintén román kori mintákat utánoznak.

A Nemzeti Múzeumba került bártfai miseruhák sorában egy nyilván velencei s arany alapon vörös bársonnyal átszőtt brokát miseruhát díszít ilyen stílusú himzett kereszt (16. kép). A pompás szövet gótikus levélrózsába foglalt ananászalakú nagy gránátalmái vonalas rajzú s levelekből összerótt indákkal változnak, mely utóbbiakból ferde irányban szintén gránátalma-alakú, de kisebb leveles motívumok hajtanak ki. A szövettel egykorú s a XV. század második feléből való himzett keresztet szárán legfelül a Salvator Mundi mellképe díszíti. Ez alatt fantasztikus lóheres nyílású, oszlopos, kupolás mennyezet keretében egymás alatt, reczésen letűzött aranyszál alapon Szűz Mária, Szent Péter és Szent Pál színes selyemmel himzett alakja áll. A kereszt ágait egyszerű oszlopos félköríves fülkében az angyali üdvözlés két alakjának mellképe tölti ki. Miseruha-himzéseink harmadik csoportjának emlékeiből, a domború himzésekből a bártfai szent Egyed templom ruhatárában három érdekes példa maradt ránk. Az egyik most szintén a Nemzeti Múzeumban van. A XV. század harmadik negyedéből való s a múlt században kék pamutszövetből szabott új miseruhára varrták föl (17. kép). A vászonra himzett kereszt négy végét karélyos keretben minuscúlás feliratú evangelista jelképek díszítik. Szárának közepét a sírjából kiemelkedő Krisztus és a Madonna alakja tölti ki, a ki itt a XV. századbeli északitáliai festők hasonló tárgyú képeire emlékeztető szőnyeges trónuson ül. A domborúan bélélt himzések ezen a miseruhán annyira elkoptak, hogy eredeti színezésükről ma már fogalmunk is alig lehet. Csak az bizonyos, hogy az alakokon és az ezeket szegélyező bimbóalakú domború ékítmények himzésében az aranyfonálnak nem igen volt szerepe. Ezt itt valamikor alighanem gyöngyhimzéssel pótolták. Egyik leltárunk Bártfán is említ ilyen gyöngyös himzésű miseruhát. Bár egyetlen gyöngy sem maradt meg ezen, egyes nyomok arra vallanak, hogy ezt a casulát a kék pamutra átvartt himzett kereszt díszítette. A gyöngyhimzésnek nálunk már a középkorban is jóval nagyobb szerepe volt, mint a hogy ránk maradt emlékei alapján gondolhatnók. Gyárfás Tihamér a Batthyaneum 2. füzetében nem régiben közölt érdekes adatokat egy ilyen drágaművű gyöngyhimzésű miseruháról, a mely a pécsi apácák kolostorában készült.

Egy másik domború himzésű miseruha, (ma a Sárosvármegyei Múzeumban), templomunk lomtárából került elő. Szövege sárgás-fehér alapon vöröses-barna fonállal szőtt selyemdamaszk, mely gránátalmás díszítésének aprólékos elemekből összerótt határozatlan rajza alapján ítélve déli német vagy flandriai munka lehet s a XV. század végéről való. Ugyanebben az időben készült himzése is, a mely legalyzott ágakból összerótt keresztet ábrázol a felfeszített Krisztus realiztikus felfogású domború alakjával.

A domború himzések németországi mintára elterjedt túlzásainak érdekes példája templomunknak a XVI. század első negyedéből való miseruhája. Ennek arany alapon vörös bársonnyal átszőtt velencei brokát szövetét, egymást fenn és lenn kicsucsosodó tojásdadalakban metsző s pikkelyszerűen elrendezett apró rózsákból összerótt széles indák díszítik, a melyek keretét levélrózsákba foglalt s apró virágokból összerótt gránátalmaalakú motívumok töltik ki. A miseruha domborúan himzett keresztjén valóságos kis kápolnákat látunk, a melyek erőteljesen kiugró mennyezetét aranyszálakkal

burkolt s oszlopalakú [vaspálczák tartják. A kereszt ágain az angyali üdvözlés alakjai térdepelnek hármás félkörívben záródó, erőteljesen kiugró fülkében. A kereszt szárán a fülkéek valamivel laposabbak s a felső kettő hajlított szárú csúcsos ívek alatt a Madonnát ábrázolja s egy szent nőt, a kinek képe az alsó vízszintes párkányban záródó keretbe foglalt alakhoz hasonlóan már annyira kopott, hogy kiléte nem határozható meg.*

17. XV. SZÁZADI HAZAI MISERUHA A BÁRTFAI TEMPLOMBÓL.

* Képe több munkában megjelent; fénynyomatban Chyzer Bártfafürdői emlékkönyvében.

Az eddig felsorolt bártfai miseruhák középkori egyházi himzésünk mindmegannyi tipikus példái, a melyeken kívül a Szent Egyed templom ruhatárából még nem egy érdekes emléket tudunk felmutatni, a mely viszont a külföldi, jelesen az olasz selyemszövés és himzés klasszikus példája. A legpompásabb ezek sorában a Nemzeti Múzeumba került aranybrokát-

18. ARANYBROKÁT MISERUHA FIRENZEI HIMZÉSŰ KERESZTTTEL A XV. SZÁZADBÓL.

miseruha, a melyről Radisics már régebben megállapította, hogy himzett kereszt-jével együtt firenzei munka.* (18. kép.) A XV. század utolsó negyedére valló szövetet aranszálas alapon bársony módjára hurkolt aranyfonállal szőtt s egymást metsző lombos indák keretébe foglalt gránátalmák díszítik. Egy

* Művészi Ipar. 1892 évf.

1479. évi följegyzés szerint templomunknak Mager Péterné ajándékozott egy aranybrokát miseruhát: «eyne Kasel von goldstockyn». Az itt bemutatott miseruhán kívül azonban templomunknak ugyanebből a szövetből még két dalmaticája s valószínűleg pluvialéja, szóval teljes capellája volt. Mind ebből a templom lomtárában még csak az egyik dalmatica maradt ránk, mely ma a Sárosvármegyei Múzeumban látható. Az aranybrokát miseruha himzett képei a quattrocento valamelyik kiváló mesterének compositiói nyomán készülhettek s a négy evangelista jelképével váltakozva a szent családnek Egyiptomba való menekülését, a pásztorok imádását, Jézus körülmétélését s a kereszt ágain az angyali üdvözlést ábrázolják. A képek tojásdad keretét díszítő lombos ékítmények kenderfonállal bélelt aranyhimzések. Az alakok ruhája színes selyemmel s párhuzamos öltésekkel árnyalt aranyszálhimzés, ú. n. lazurhimzés. Az arcok színes selyemszálakkal árnyalt s a himzésbe varrt fehér selyemszövetből valók, de oly ügyesen készültek, hogy miseruhánk egyik régebbi ismertetője selyemre festett munkáknak vélte ezeket. Sajnos a szövő- és himzőművességnek ez a remeke már csak megviselt állapotban kerülhetett a Nemzeti Múzeumba. Itt azonban gondosan helyreállítva, mint a végső enyészettől megmenett rom [is ugyancsak kiváló példája lesz annak a fejlett szellemi és anyagi kultúráról tanuskodó pompának, a melylyel a magyarság s városaink német eredetű polgársága egyaránt a XV. században s a következő elején Isten házáat elhalmozta. A bártfai Szent Egyed templomból származó miseruhák sorában a Sárosvármegyei Múzeumban még négy tanuskodik erről.

Az 1460-ból ránk maradt s feljebb már említett leltár kilencz díszes, vagyis himzett és hat közönséges, de alighanem szintén drága selyem- vagy bársonyszövetből varrott miseruhát sorol föl, azonkívül három dalmaticát s a Krisztus szent testéről elnevezett vallásos társulat birtokában három miseruhát.

Az 1479. évi leltár szerint volt a templomban öt díszes, hét egyszerű és nyolcz nagybőjti miseruha (casulæ quadragesimales), a Mária-társulat birtokában nyolcz miseruha, továbbá egy új miseruha, a melyet Mager György hagyományozott a templomnak; ezenkívül három dalmatica, három cappa «alias Kormentel» (pluviale) s két pár ministránsoknak való palást. 1484-ben András polgár egy vörös selyemdamaszk miseruhát ajándékoz a templomnak. Nincs kizárva, hogy ez utóbbi az a miseruha, a melyet 1905-ben a Bártfával szomszédos Aranypatak templomában találtam s a Sárosvármegyei Múzeumnak szereztem meg. Ezt sárga alapon gótikus levél keretbe foglalt piros gránátalmák díszítik. A szövet Mátyás király korából

való, de himzett keresztje ferde ágaival mintha régibb volna. A lapos dom-
borművű himzés hajlított szárú csúcsos iverk alatt Máriát két angyal között
s két felismerhetetlenül kopott szent nő alakját ábrázolja cziprusi arany-
fonállal himzett alapon, a melylyel itt az alakok gazdagon redőzött s több
színű bolyhos selyemszálakkal árnyalt ruháját is himezték.

19. XV. SZÁZADI BÁRSONY MISERUHA A BÁRTFAI TEMPLOMBÓL.

Több mint valószínű, hogy templomunk a XVI. század elején is nem
egy miseruhához jutott s hogy a régiebbek közül már a XV. században is
nem egyet selejtezték ki vagy ajándékoztak a Bártfa kegyurasága alatt
álló falusi templomoknak. 1505-ben a város egy Rafoni nevű firenzei olasz-
nak 9 arany forintot fizetett miseruhaszövetért, 1524-ben és 1530-ban
miseruhák javításáért Kristóf szabónak ismételten kisebb summákat.*

* Myskovszky i. m. 133. l.

Az 1705. évi leltárban felsorolt miseruhákkal együtt említett violaszínű pluviale s egy ugyanebből a szövetből szabott, de himzés nélkül maradt miseruha (19. kép) a templom lomtárából 1905-ben került a Sárosvármegyei Múzeumba. Ez a két darab szintén a XV—XVI. századbeli firenzei selyemszövés remeke s két rétegben szőtt violaszín bársony levélrózsák között, aranyfonállal szőtt, gránátalmás indák díszítik. A szövet hatása felülmulhatatlanul pompás s bizvást nélkülözheti a himzett díszítést. A pluviale cappáját mindazonáltal még szent Egyed apát himzett alakja díszítette. A templom lomtárából ez is a Sárosvármegyei Múzeumba került s bár szerfölött megkopott, a XVIII. századbeli paszománttal beszegett munkáról, mely szent Egyed apátot trónuson ülve ábrázolja, még ma is nyilvánvaló, hogy valamikor az olasz himzőművesség elsőrangú remeke lehetett. A miseruha violaszíne alapján s mert himzés nélkül szűkölködik, alighanem azokból a nagybőjti casulákból való, a melyeket az 1474. évi leltár említ. Az 1705. évi leltárban még egy zöld selyempluvialéről esik szó, a melyet Mária mennybemenetelének himzett képe díszített. Ez nem maradt ránk, de alighanem a Szent Egyed templomból került a ferencziek bártfai templomába s innen a Sárosvármegyei Múzeumba az a smaragdzöld színű gránátalma mustrás miseruha, a melyet laposöltésű himzett keresztjén Mária halálának népes jelenete, a három napkeleti szent király hódolata és Salamon ítéletének képe díszít. Az 1705. évi leltár még egy himzett vörös selyem antependiumot, egy vörös atlasz antependiumot s több festett antependiumon kívül egy aranynyal átszőtt hordozható mennyezetet sorol föl, a melyet a város himzett címere díszít. Mindebből a templom helyreállításáig csak a vörös bársony antependium maradt meg, a melyet közepén a Madonna két szélén szent Egyed apát és Keresztelő Szent János olasz jellegű himzett alakja, azonfelül Bártfa város és az olasz műhely himzett címere díszített, a melyben az antependium készült. A restaurálás közben ez a remek darab, a melynek színes vízfestésű képe Myskovszky vázlatai között a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében megvan, a templom szentélypadjait borító drágaművű brokátokkal s keleti szőnyegekkel együtt, eltűnt.*

★

Középkori miseruháink nagy tömegének anyaga túlnyomóan olasz selyem és bársony. Csak himzéseikről válik egyre valószínűbbé, hogy rész-

* Az antependium rajzát Myskovszky, a «Gewerbehalle» cz. stuttgarti folyóirat 1876. évfolyamában közölte. A szentélypadok XVI. századi keleti szőnyegei egyikének vízfestésű színes képe vázlati sorában a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében látható.

ben hivatásos himzőmestereink, részben apácza-kolostoraink munkái. Az egyedüli magyarországi szövETFajta, a melyet középkori oklevelek adataival azonosíthatunk, a bakacsin. Erről Zsigmond királynak 1411-től szinte uralkodása végéig kiadott s a kassai barchett- és bakacsinszövőről szóló rendeleteiben sűrűn esik szó. A rendeleteket Wenzel Gusztáv a kassai parkettosokról szóló s 1871-ben megjelent akadémiai értekezésében tette közé. Felvidéki kutatásaim közben számos XV—XVI. századbeli szőttés kendőt találtam, a melyet régebbi múzeumi szakembereink általában szepességi szőttésnek tartottak s a melyről Rejtő Sándor műegyetemi tanár úr technológiai vizsgálatai segítségével sikerült megállapítanom, hogy nem egyéb, mint a régi magyarok bakacsin szövete.*

Bártfán a szent Egyed templomban ilyen szőttéseket oltárkendőknek használtak. Az egyház szabályai szerint az oltárt három terítővel kell letakarni. Régente ez a hármás lepel csak mise idején borította az oltárasztalt, máskülönben, így vecsernye és egyéb szertartások idején is egyetlen terítővel takarták le az oltárt (Wespertuch). A Sárosvármegyei Múzeum szervezésekor Mihalik József templomunk lomtárában s e sorok írója a bártfai szent Anna kápolnában és a fricsi plébániatemplomban egész sorozat ilyfajta emléket talált, a melyről több mint valószínű, hogy a XV—XVI. században Bártfán szőtték. A Sárosvármegyei Múzeumban látható oltárkendők szövETFajtájának eredetét hasonló anyagú és mintájú olasz emlékekkel való összehasonlítás révén sikerült tisztázni.

Zsigmond királyunk fent említett és először Wenzel Gusztávtól közölt latin nyelvű okleveleiben fustanum és barchanum nevű szövetekről van szó, a minek a barchanisták kassai czéhének német nyelvű irataiban a pokschin és a parchant vagyis barchett felel meg.

Barchett vagy parkett alatt ma oly sávolykötésű (Köper) pamut-szövetet értünk, amely fonákján bolyhos, a színén pedig sima. Minthogy a kassai barchanisták a parchantot szintén bolyhosították (wolslachen) s aztán fehérítették, a barchett ugyanaz volt, a mit az elnevezés alatt ma is értünk. Erről közvetve másnemű adataink is tanuskodnak. Így a budai törvénykönyv, a mely szerint Budán a XIV—XV. században barchanumból szabott kész dolmányokat árultak, vagyis a barchett felső és alsó ruhára egyaránt használt szövet volt. Az abroszok, terítők és törülközők viszont bakacsin szövetek voltak.

«Ha valaki nyolcz- vagy hatnyüstös abroszokat készít, ezek hossza

* V. ö. A Magyar Iparművészet 1905. és 1908. évfolyamában s a Fonó-Szövő Ipar 1914. évi 3. számában megjelent cikkeimmel.

és szélessége harmadfél rőf (180 cm) legyen, a vásári abroszoké $2\frac{1}{4}$, a harmadik fajtáé 2 rőf.»

A kassai barchanisták 1461-ből ránk maradt czéhszabályzatainak itt idézett szavai szerint az abroszokat ép úgy nyolcznyüsttel szőtték, mint azokat a barackmag-mustrájú s kék pamuttal átszótt oltárkendőket, a melyeket nálunk azelőtt szepességi szőttesnek neveztek.

«A legnagyobb abroszokon legyen ötven menet tizenhatal metszve, a vásári abroszokon negyven s a kicsiny koczkás abroszokon harminczhat.»

Ezek a szavak a fonál felvetésére vonatkoznak. Hogy a szövet lánczfonalainak hossza egyforma legyen, régen motolára vetették föl ezeket. Kassán ez egyszerre 16 fonállal történt, a mely a motola 50, 40, vagy 36 menete után ketté vágva 1600, 1280, 1192 lánczfonalat adott.

A czéhszabályok fontosabb rendelkezései még a következők:

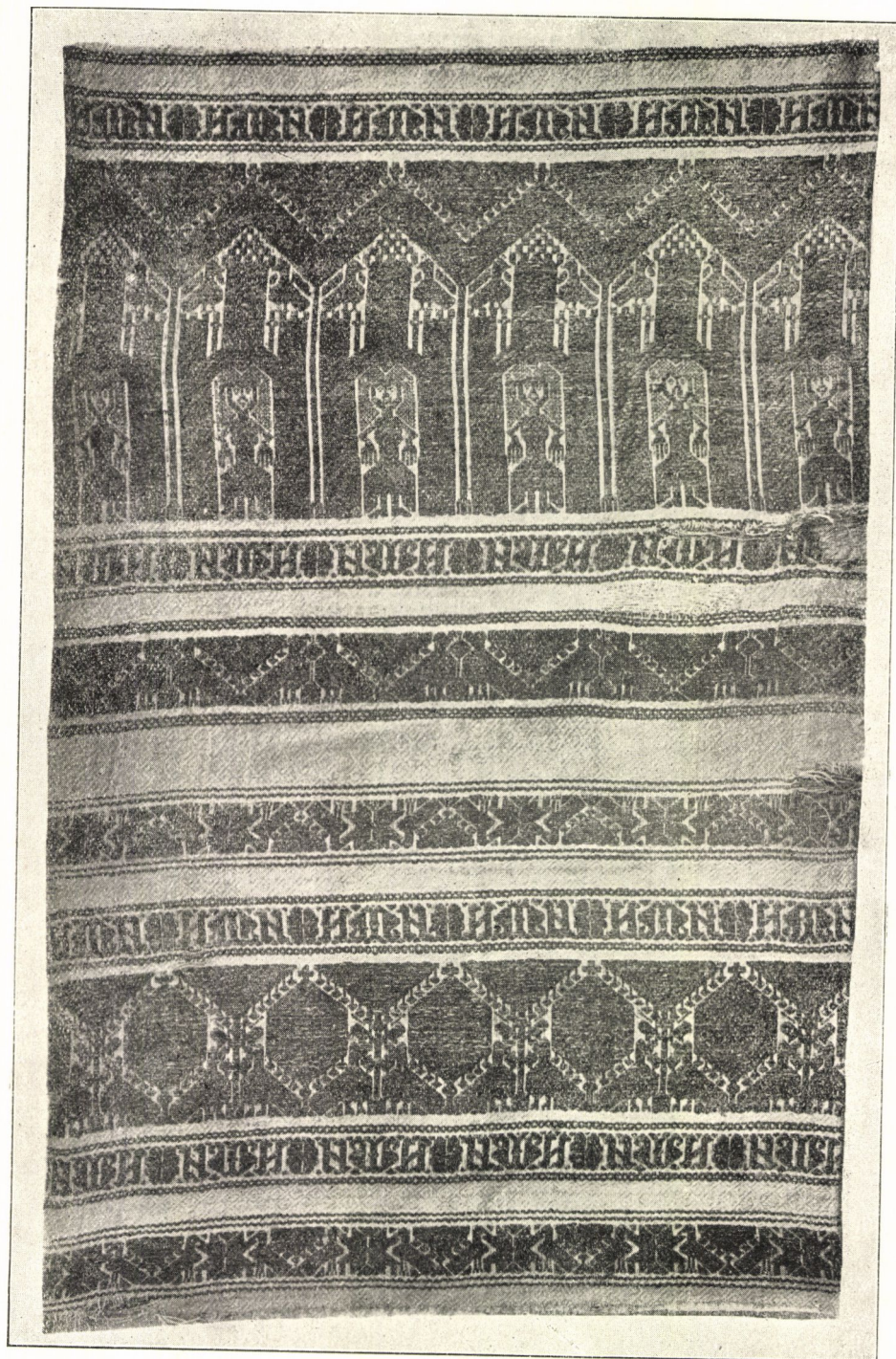
«Egyetlen mesternek se legyen háromnál több szövőszéke. Az egyiken vásári abroszokat gyártson, a másikon barchettet, vagy ha akarja, kettős sávoly sorokkal készült szövetet (Zwillich); vagy pedig két széken barchettet és a harmadikon, a mit tud s a mi a mesterségnek becsületére válik.»

«A ki kettős sávolsorokkal sző, annak munkája az első széken ötnegyed rőf (90 cm), a másikon egy rőf (72 cm) széles legyen. A barchett hossza és szélessége akkora legyen, mint a bécsié s fonalainak száma is ugyanaz... A kész szövet hatósági vizsgálat alá kerül és lebélyegezendő. E nélkül elkoboztatik.»

«Ha a segéd leróttá vándorújtát s lábitókkal is tud dolgozni, kettős sávolsorokkal szőhet, barchettet készíthet s mást is, a mit tud... Ha a segéd madaras mustrákat (gefogletes) kíván szőni, hagyják ezzel is foglalkozni.»

Az utolsó idézet a díszesebb abroszokra és kendőkre vonatkozik, a melyek sávolyosan szőtt fehér szalagjai vászonkötésű alapon kék pamuttal átszótt alakos elemekkel váltakoznak. A díszítőelemek sorában a madarak a leggyakoribbak. Innen a czéhszabályokban is madaras (gefogletes) az ily fajta szövet neve.

A középkori saracenus szövetek mintáira emlékeztető s kisebb alakú, páros madarak sorából álló díszítő elemeken kívül a bártfai szent Egyed templomból kikerült emlékeken stilizált liliumok, egymással szemben álló és egymásnak hátat fordító húsvéti bárányok, vadállatok, ágaskodó kecskék, szamarak, félig ülő helyzetben ábrázolt ökrök, továbbá párosával sorakozó nagyobb szárnyasok, sasok és pulyka formájú madarak, végül

20. BARTFAI BAKAC SIN A NEMZETI MÚZEUM RÉGISÉGTÁRÁBAN.

gótikus arkaturákban sorakozó vademberek láthatók, mely utóbbiakat mestereink nyilván egykorú déli német szövött kárpitokról lesték el s használták föl bakacsinszöveik díszítésére, természetesen korlátozott technikájuknak megfelelően kezdetleges stilizálásban. (20. kép.)

Hogy a bártfai barchanisták a kék pamuttal átszőtt terítőkön a szép számmal templomukba került olasz brokátokat is kiváló sikerrel használták föl mintáknak, erről egy Zboróról a bártfai múzeumba került XVIII. századi miseruha betétje tanuskodik, a mely XV. századbéli északitáliai gránátalmás mintájú bársonyt utánoz s kétségtelenül középkori szötte.

Az oltárkendők alakos sávjai rendszerint feliratosokkal váltakoznak s a feliratokon helyesen és fonákjáról többnyire Mária és Jézus gót minusculás neve ismétlődik. A betűk azonban nem egyszer az olvashatatlanságig eltorzítvák. A torzítás mértékéből a szövetek korára is lehet következtetni. A XVI—XVII. századbéli emlékeken, a melyek már egyszerű takács- vagy háziipari munkák, a régi díszítő elemekkel együtt régi mintákról lemásolt feliratok többnyire csak ornamentális jellegűek.

1905-ben, a mikor ily fajta emlékeinkkel Wenzel értekezése és Rejtő Sándor technológiai megállapításai nyomán a Magyar Iparművészetben először foglalkoztam, a L'Arte című olasz folyóiratban, de ennek egy későbbi számában, Alessandro Belluci egész sorozat hasonló technikájú és stílusú s nem egyszer szinte ugyanazokkal az elemekkel díszített XIV. és XV. századbéli szöttest ismertetett, a melyek Mariano Rocchi másfélszáz kendőt és terítőt magában foglaló gyűjteményéből eredtek. Belluci szerint a szintén baraczkmagvas fehér alapon, kék pamuttal átszőtt, alakos sávokkal díszített kendők a perugiai takácsok egyik külön csoportjának alkotásai voltak s ezekhez fogható emlékek Itália egyéb részeiben ma már nem találhatók, legfeljebb XV. századbéli festményeken megörökítve. Belluci szerint a kendőkön «la tessitura è al'occhio di pernice» vagyis a lenfonalas alapszövet fogolymadár szemekkel, magyarán baraczkmagvasan mintázott. Az alakos sávokba szőtt kék fonál pamut. A perugiai pamatszövények iratai nem maradtak fenn. Czéhük az Ars Bambacariorum 1529-ben a perugiai Arte della Setával, a selyemszövények czéhével egyesült. A Wenzeltől közölt kassai oklevelek bizonyossága szerint Magyarországon Zsigmond király korában csak a barchanista czéh tagjainak volt szabad pamuttal szőni. «A barchanisták czéhébe takácsot tilos fölvenni, ha a kettős sávolsoros vagy más lábító munkában jártas is.» Az 1461. évi czéhsszabály e rendelkezésén még inkább túltett Kassa városának 1481. évi tilalma, a mely szerint a takácsoknak nem szabad sávolsorokkal szőniök, sem pedig színes pamut-

tal mintázniok munkáikat, kivéve, ha törülközőket és keszkenőket szőnek. Ezeket a takács is mustrásan szőheti át, de úgy látszik akkor sem pamuttal.

Hogy a mi barchanistáink és bakacsinszővőink mennyire voltak körülbástyázva szabadalmakkal, az Zsigmond király következő intézkedéseiből is nyilvánvaló. Adót nem fizettek, de hivatalos vizsgálat nélkül portékájukon sem adhattak túl. A vizsgálat díja a legjobb fajtájú barchettért és bakacsinért 3 fillér, a közészerűért 6, a kevésbé finomakért 9 és 12 fillér. Tehát minél finomabb munkát műveltek, annál kevesebbet fizettek megvizsgálásáért. Olyan elv ez, a melyet a modern iparfejlesztés is megiszivlelhetne.

Zsigmond király 1414. évi rendeletében megtiltotta az idegen barchett és bakacsin behozatalát s a gyapot és a pamut kivitelét. 1419-ben felszólítja Buda, Székesfehérvár és Pozsony barchanistáit, hogy valamennyien Kassára költözzenek s ott folytassák mesterségüket. 1420-ban Nagyszébenben megtiltja a barchettszővést, viszont 1424-ben 8 mesternek Bártfán megengedi, hogy ott is szőhessenek barchettet.

Volt-e foganatja ezeknek a barchettszővést Kassán és Bártfán összpontosító rendeleteknek, ezt nem tudjuk. Ám valószínű, hogy a pamutszővés Kassán és Bártfán kívül Magyarország egyéb városaiban Zsigmond király halála után is virágzott. A XVI. században a barchanistáknak Kassán és Bártfán egyaránt nyomuk vész. Alighanem a takácsokkal olvadtak össze egy czéhben, a kik művészi hagyományaikat is örökölhették. Erre egész sorozat XVI—XVII. századbeli emlékünknak vall. A recze, a csipke és a himzés XVII. századbeli fellendülésével a bakacsinszővetnek, mint abrosznak, terítőnek vagy kendőnek már alig lehetett jelentősége. A damaszkszővés, mely a XVII. században különösen bányavárosainkban és a Szepességben virágzott, szintén a háttérbe szorította, még inkább azonban a nyomtatott és a festett vászon. Mint elcsenevészedett háziipar azonban a bakacsinszővés napjainkig fönntartotta magát. A falusi nép az ország legkülönbözőbb vidékein velejében még ma is ugyanazzal a technikával készíti vastag szőtteseit, a melyek fehér, kezdetleges mintájú alapját kézzel berakott piros pamut fonalak, csillagok és madarak alakjában díszítik sávosan.

Háttra van még, hogy a barchett és a bakacsin név eredetét vizsgáljuk, a mivel az utóbbi szövetfajta eredetére is fény derül. Dreger az európai szővésről írott könyvében egy keleti eredetű bucherame nevű vászon- vagy pamutszővetfajtát említ, mely nevét Bockharától nyerte, de Perzsiában, Indiában és Cyprus szigetén is gyártották. Ennek a szövetnek a francia neve bouquerant volt. Zsigmond király latin okleveleiben barchanumról és

fustanumról van szó; a barchanisták német nyelvű irataiban ez parchant-ot és pokschin-t jelent. Hogy az előbbi a mai barchett-tel egy, ez mint láttuk, ugyancsak valószínű. A fustanum francziául futaine s Hatzfeld és Dermstetter nyelvtörténeti szótára szerint Kairó egyik külvárosának: Fostat-nak a nevéből ered, a honnan ilyen szövetekeket először hoztak Európába. A futaine sávoilyosan szőtt kelme volt, a melynek lánczfonala len, vetüléke pamutfonál. Ennek egyik, ruhának, bélésnek és terítőnek használt neme a boucassin, a mely Franciaországban a XV. században merül föl s a melynek eredete ott ismeretlen. Aligha csalódom, a mikor ezt a francia szót olasz eredetűnek tartom. Az olasz boccasino ismét a bocca d'asinó-tól eredhet. Szamárszájnak nevezhették valamikor a perugiai kendők mintáinak barackmagalakú elemeit, a melyek a számár tátott szájára emlékeztetnek s a melyek mai olasz elnevezése az occhio di pernice, fogolyszem.

Az így mustrázott és kék pamuttal átszőtt arab eredetű díszes szövETFajta ilyen néven s még az Anjouk korában kerülhetett Magyarországra s terjedt el itt bakacsin név alatt. Ennek eredeti értelme, a mikor a kelme szövése idejét multa, csakhamar feledésbe merült. A nép faluhelyen még ma is sokfelé legdíszesebb csipkés lepedőjével vagy terítőjével takarja le halottait. A középkorban nálunk erre a czélra a legdíszesebb szőtteseket használták. A főurak drága művű brokátoakat, a kevésbé tehetősek s a nép fiai, a nálunk akkoriban készült legdíszesebb szőtteseket. A középkorban ezek csakis bakacsinszövetek lehettek, a melyek neve idővel, a mikor ennek a keleti eredetű szövETFajtának a divatja már elmúlt, a halotti takaróval vált egyértelművé. S a mire a himzett, a szőttes, majd ismét a csipkés halotti terítők helyébe a fekete posztó lett a halotti takaró, halottakra vonatkozó régi átvitt értelemben vett kifejezések (bakacsinba tették stb.) alapján a név a fekete szín jelzésére szolgált. Ilyen értelemben használja Arany János Toldijának V. énekében:

«Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakacsinba vontá . . . »

Mindezek elmondása után a bártfai Szent Egyed templom oltár-ruhatárából ránk maradt szőttesekkel röviden végezhetünk. A Sárosvármegyei Múzeumban látható oltárkendők, a mennyiben nincsenek megcsonkítva 160 cm hosszúak és 165 cm szélesek s egy részük fehér sávjain barackmagvasan, más részük, s ezek többnyire későbbi munkák, koczkásan mintázott.

21. BÁRTFÁN KÉSZÜLT BAKAC SIN-PÁRNA ELÜLSŐ ÉS HÁTSÓ OLDALA.
(A Nemzeti Múzeum régiségtárában.)

A rokitói templomból, mely hajdan a bártfai Szent Egyed templom leányegyháza volt s mint Sárpatak fiókegyháza ma is Bártfa város kegyurasága alá tartozik, két kiselejtezett oltárpárna egyike a Sárosvármegyei Múzeumba, másika a Nemzeti Múzeumba került (21. kép). A párnákat régi bakacsinszövettel burkolták, a melynek kék pamuttal átszőtt sávjait párosával sorakozó ökrök és madarak díszítik fantasztikus fák és virágok között. Az állatos szalagokon kívül föliratos sávokat is láthatunk rajtuk, a melyek eltorzított minusculái azonban értelmetlenek. Ez oknál fogva baraczkmagvasan szőtt alapja ellenére ennek a két oltárpárnának szőttes burkolatát a XVI. századból valónak tartjuk.

Divald Kornél.

VEGYES KÖZLÉSEK.

A GÖRÖG-EGIPTOMI VALLÁS NEHÁNY PROVINCIÁLIS EMLÉKE. A görög-római világba átültetett egiptomi (alexandriai) istenségek tiszteletének magyarországi emlékeivel — általános összefoglalásban — egy nem a nyilvánosságnak szánt dolgozatomban foglalkoztam.* E kultusznak a görög-római világba való beszivárgását tárgyzó elmélkedések után igyekeztem — első sorban feliratos emlékeink alapján — annak a pannoniai és daciai rómaiságban való elterjedését vázolni. Az ide tartozó régészeti emlékek teljes összeállítása már hosszabb ideig tartó kutató munkát igényel, a hazai gyűjteményeinkben elszórtan elég szép számmal képviselt kultusz-szobrocskák leírását nekem is el kellett hagynom s meg kellett elégednem az egyes csoportokra való hivatkozással, általános megemlékezésükkel.

Fenti szerény dolgozatnak, valamint az itt következő soroknak célja mindössze az, hogy a késői rómaiságban annyira divatossá vált keleti kultuszok hazai provinciális emlékeinek irodalmi összegyűjtéséhez s esetleges — művelődés- vagy vallástörténeti szempontból való — rendszeres feldolgozásához néhány adatszemmellel hozzájáruljak.

*

Az alexandriai kor teremtette szinkretisztikus istenségnek, Sarapisnak a bronz kisplasztikában számtalan tipikus ábrázolását ismerjük; hazánk területén is gyakran találkozunk efféle szobrocskákkal. Anyaga szempontjából a Bryaxis által alkotott Sarapis-típus hatása alatt keletkezett provinciális emlékek között külön figyelmet érdemel a Komárom vármegyei és városi múzeum birtokában levő kis márvány mellszobor (1. kép), amely, ha kidolgozását tekintve nem is elsőrendű művészi készítmény, mint provinciális munka a szinkretisztikus istenség összetettségét jellegzetesen és a közepeset meghaladó ügyességgel tünteti fel.

Anyaga fehér márvány, talapzat és a mell alsó része, az orr és bajusz egy része, valamint fején a modius kiegészítés. Magassága csonka állapotban 115 mm. Lelőhelye Brigetio. Ruházata a chiton és a vállain látható köpeny. Fejének tartásából és mozdulatából ítélve nem a komor, elmélázó, sötétséget uraló Hadesre emlékeztető Sarapis ez, hanem a kissé jobbra fordított és daczosan felvetett fő mintha Helios-Sarapisra emlékeztetne. Teljessé lesz e benyomás akkor, ha a szobrot oldalnézetből figyeljük meg. E daczosság, a sötétséggel

* Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban. 1915. Budapest. Doktori értekezés.

vetekedő Heliosnak a gögje azonban csak a fej sajátságos tartásában, illetőleg mozdulatában nyilvánul meg: maga az arctípus az ismert, V. századbeli Zeustípus akaratot, értelmet és hatalmat kifejező arcának elmélázó komolylyá lecsilapult képe, hatalmas, dűsfürtű hajzattal és szakállal, félig letakart magas homlokkal. Az immár hiányzó kalathost mintha a rendezetten leomló dűs hajfürtöket körben lekötő szalag szorította volna a fejéhez. Az arcznak a szinte szokatlanul dűsan leomló haj és szakál találkozásánál keletkezett kiszélesedése, valamint a vastag nyak határozottságot, merev daczosságot, erőt, tántoríthatatlan akaratot fejez ki: az elmélázó szemek mély árnyékukkal már nem árulnak el annyi határozottságot, hanem a távolba nézve, a sötétséget uraló isten jóságáról beszélnek. A kidolgozás nem legfinomabb volta mellett is ezt az összetettséget, az egymásba olvadó ellentétes jellegeket oly kiválóan jellemzi, vagy másolja szobrocskánk alkotója, hogy a pannóniai Sarapis-tisztelet legjelentékenyebb emlékei közé kell a kis márványt soroznunk.

★

Osiris memphisi szent bikájának a görög-római korszakból származó bronzszobrocskáit

Furtwängler★ vette beható tanulmányozás alá. Az előtte ismert példányok egész sorozatán ismeri fel azon visszatérő jelenségeket, amelyek döntő bizonyítékul szolgálnak ama nézve, hogy mindezen állatalakok kultusz-tárgyak, Osiris-Apis ábrázolásai. E bronzok u. i. egy fiatal, erejének teljében levő bikát ábrázolnak rövid szarvakkal, lépegető helyzetben, amennyiben az mellső végtagjainak egyikét felemeli, a másikat hátra vonja s hátsó lábainak is kisebb-nagyobb mozdulatával a lassú lépegetést példázza. Fejtartása azonban rendesen nyugtalanságot, daczoló, büszke önértetet árul el, amennyiben fejét oldalra fordítva önértetesen felfelé veti. Állától lefelé, nyakán és szegén túl-

I. SARAPIS-SZOBROCSKA A KOMÁROMI MÚZEUMBAN.

★ Bonner Jahrbücher 107., 108/9., 114/15. évf.

zottan tagolva hömpölyög le a ránczokba osztott lebernyeg, a nyak felső vonala erőt, csökönyös «nyakasságot» sejtet. Nagyon jellegzetes végül a fark tartása, amelyet felemel, körbe kunkorít s a végét a hátán pihenteti.

A legjellemzőbb s jelentősebb Apis-bronzok egyike a komáromi múzeumban levő e fajta szobrocscsa (2. kép.). Fejének elülső nagy része újabb keletű kiegészítés a szarvakkal és fülekkel együtt. Hossza 11 cm.

A lépegető fiatal bika elülső jobb lábát hátrafelé behajlítva felemeli, bal lábát mereven merőleges helyzetben hagyja. Hátsó lábainak egymástól való

2. APIS-SZOBROCSCSA BRONZBÓL A KOMÁROMI MÚZEUMBAN.

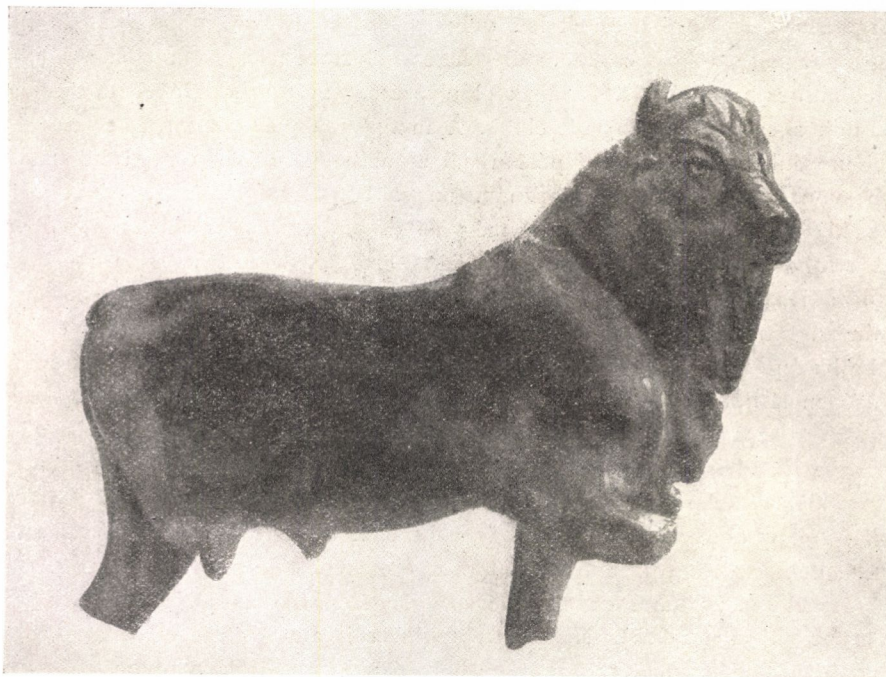
kis eltávolodása lassú, kényelmes menésre vall. A lábak egyébként formásak, jól kidolgozottak, csak úgy mint a karcsú törzs is, amely fiatal, életerős bikát akar láttatni, az ifjúságnak, ifjú erőnek a megtestesítőjét, eltelve hetyke büszkeséggel, amit nemcsak kecses járásából látunk, hanem amit az öntudatosan jobbra és felfelé fordított fej tartása is fokoz. A nyakáról leomló lebernyeg sem idomtalan tömeg még, ellenkezőleg sorjában szép redőket képezve ereszkedik lefelé. Ezt a fennen járó, öntelt és önérzettől megittasult szép fiatalságot fo-

kozza a kört alkotva felemelt fark, amelynek vége a hátát éri. S ha mindezekhez még elképzeljük azt, hogy a friss, büszke járásnak, ezen eleven testtartásnak csak előnyére válhatott a szarvak közti két és fél mm. átmérőjű lyukba illesztett attributum: a hellenisztikus művészet Apis-típusa a maga igazi szépségében, az istenített állat alakja a maga elevenességében, nemesített, eszményített formájában áll előttünk. A bronzocskát sötétzöld patina borítja. Felületén egyes helyeken vastagabb viaszrétegeket találunk. E sajátos tünetnél első tekintetre kiegészítésre gondolunk, azonban behatóbb vizsgálat után jogosultságot követel magának ama nézet is, vajjon e szobrocscsa nem valamely larariumban vagy más szentélyben történt viasszal való kenetetés folytán nyerte ezen réteget? Hisz' szobrocskáknak viasszal való fényesítése a rómaiaknál szokásban volt, amint ez Juvenalis XII. satírájából (87. sor) kétségtelenül kitűnik: «Inde domum repetam, graciles ubi parva coronas accipiunt fragili *simulacra nitentia cera*», s épp oly joggal vonatkoztathatjuk erre Horatius szavait is (Epod. II. 66. sor): «*circum renidentes Lares*».*

* Baumeister, Denkmäler d. klass. Altertums I. 810. o. a faszobrokra vonatkoztatja ezt.

Furtwängler fentemlített kutatásaiból ismerjük a szarvak között előforduló s a bikának Apis jellegére nézve döntő bizonyítékul szolgáló jelvénynek, illetőleg az annak helyén található nyílásnak a magyarázatát is. Néhány bronzon u. i. jelzett helyen a testtel egybeöntve egy félhold látható, amiből ő teljes joggal azt következteti, hogy, ahol ez nincs meg, hanem helyén egy kisebb vagy nagyobb szabályos lyuk, vagy ebbe becsapolt s később letört tárgynak a szöge látható, ott szintén ez, vagy Apis jellegének megfelelő más attributum díszelgetett.

Apis ősegiptomi ábrázolásain a szarvak között az uræus-kígyóval díszített

3. APIS-SZOBOR BRONZBÓL AZ ORSZ. IPARMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN.

napkorong jelképe foglal helyet, görög-római formájánál e helyett a félholdat találjuk, részint Apisnak a holddal való vonatkozásai, részint pedig a görögök félreértése miatt, akik a napkorongot holdnak nézték.*

Legkisebb nyomát sem találjuk ezen jelvénynek az Orsz. Iparművészeti Múzeum egy bronz bikáján (3. kép), amely azonban az összes egyéb jellegzetes-ségek és stílusbeli rokonsága alapján mégis Apis tipikus ábrázolásai közé sorozandó. Bal szarva, alsó lábszárai (jobb hátsó lába többől) le vannak törve.

* Furtwängler, Bonner Jahrb. 107., 42. o.

Farkának egy része szintén hiányzik. Egyebütt is kisebb rongálódások vannak rajta. Üregesen van öntve. Legnagyobb hosszúsága 158 mm. Helyenként lekopott, foltos zöld patinája van. Lelőhelye Orsova.

Testtartása, mozdulatai csaknem teljesen megegyeznek az előbbiével. Ez is lépegető fiatal bika, rövid befelé hajló szarvakkal. Fejét, csak úgy mint az, jobbra veti, annak megmintázása, különösen a szemeknél, valamint a nyakáról leomló lebernyegnek elnagyolt kidolgozása mögötte marad a test egyébként kiváló megmintázásának. A nyakon nagyjában még megvannak a kidolgozott redők, amelyek lejjebb már elmosódnak, majd végleg eltűnnek s a lebernyeg lehetetlen élben végződik. Úgy látszik, mintha a szobrocska e helyeken későbbi javítgatásnak és kiegészítésnek lett volna alávetve. Elülső jobb lábát kilépve magasra emelte, míg a csaknem merőleges helyzetben levő balra támaszkodott, Az előbbihez hasonló a hátsó lábak elhelyezése is: a nyugodt lépegetést példázák, miközben a jobb láb volt előbb. A mellső jobb lábnak magasra emelése, a fej mozdulata, a komáromi példánynál aránylag karcsúbb törzs több fiatalosabb vonást kölcsönöz e bronznak, nagyobb mozgalmasságot, eleveniséget fejez ki. Az erőből duzzadó, de még fiatalosan kecses állatok kivételének jósága folytán az Apis-kultusz provinciális emlékei között a legelső sorába tartozik. Háta közepén egy négyszögű lyukat találunk. Kevésbé szabályos s mindenesetre öntési hibából magyarázható két kisebb lyuk látható bal és jobb felől a hasán is. Furtwängler (idézett helyen) az egyes Apis-szobrocskák hátán, a közepén látható lyuknak egyes gemmákon észlelt ama rendeltetést tulajdonítja, hogy azok rájuk illesztett női alak felerősítésére szolgáltak, amely alakban egyesek * Isis hajlandók felismerni. Ha nem is éppen Isis, de mindenesetre valamely, Apis jellegét kidomborító jelvény lehetett a mi bikánk hátán is. Farka, amely nem volt a testtel egybeöntve, nem képezett felfelé kunkorodó kört, hanem csak egy kisebb ívet alkotva ereszkedett le a bal czombjára.

Az előbbi kettőnél kivitelre nézve gyengébb alkotás a Nemzeti Múzeum kis bronz bikája (4. kép). Nagyságát tekintve is amazok megett marad, legnagyobb magassága u. i. 77 mm. Lelőhelyét nem ismerjük, nagyon valószínű azonban, hogy hazánk területéről származik. Mellső jobb lába nagy részben kiegészítés, fejének bal oldala rongált, minek következtében bal füle is hiányzik. Üreges öntés. Apis kiforrott hellenisztikus típusának gyengébb kihangzása, anélkül azonban, hogy bántó volna. Testének tartásában — mellső bal lábát felemeli, fejét önérzettel felemelve, balra hajtja, farka a szokásos karikát formálva a hátán nyugszik, — a tagok elrendezésében ez az eleven fiatal állat is hűen alkalmazkodik a jobb Apis-típusokhoz, a kidolgozás finomsága tekintetében azonban — már kicsi voltánál fogva is, — egy kissé mögöttük marad. Rövid, befelé görbülő szarvai között a fejdísz elhelyezésére szolgáló lyukacska látható. Oldalain,

* Drexler, Roscher Lexicon II. 455. old.

valamint a bal czomb felső részén egymással szemben egy-egy kb. fél cm. átmérőjű beeresztett köralakú «csap»-ot látunk. Az oldalakon levő beeresztések oly szimmetrikusak s pontosan a középen vannak, hogy gondolkozóba ejtenek bennünket valamely rendeltetés felől.

Minden lehető feltevessel számolva, azt, hogy e betömött lyukak talán a legio signumon alkalmazott bika felerősítésére szolgáltak volna, már eleve el kel vetnünk. Noha a bika számos legio jelvényében előfordul,* alkalmazásának módja és alakja merőben különbözik az Apis-bikák itt képviselt típusától.

A másik eshetőség az lenne, hogy e később betömött lyukak, hasonlóan az előbb leírt bronz hátán látható lyuk feltételezhető rendeltetéséhez, valamely attributum felerősítésére szolgáltak volna. Azonban erre nézve sincs jelen esetben semmi támpontunk. Minden messzemenő következtetést mellőzve, létezésüket — csak úgy mint a bal czombon levő nyílását is — az öntésnél fennforgó technikai okok, tán éppen öntési hibák magyarázzák meg.

★

Osiris felesége és testvére, a minden elképzelhető jó isteni tulajdonságot magában egyesítő Isis, az egyiptomi mitológiában mindennek a védőjeként szerepel. A hellenisztikus kor szinkretisztikus tendenciája, amely annyi kevert formát eredményezett, a görög-római világba való átültetésekor természetesen a szerencse istenasszonyával is azonossá tette őt, amint azt a tiszteletére nézve kútfőként szereplő Apuleiusnál** olvassuk. Itt az immár megtisztult Isis kegyeibe fogadott Luciushoz a pap többek között a következő szavakat intézi: «In tutelam iam receptus es *Fortunae*, sed videntis, quæ suæ lucis splendore ceteros etiam deos illuminat. Sume iam vultum laetiozem, candido isto habitu tuo congruentem, comitare pompam deæ sospitatrix inováti gradu. Videant irreligiosi, videant et errorem suum recognoscant. En ecce pristinis erumnis absolutus, *Isidis magnæ* providentia gaudens Lucius de sua *fortuna* triumphat, ...»

Fortunát, mint a szerencsének, a véletlennek istennőjét, kis és nagy emlékeken, képeken és szobrokon egyaránt állva, ruhás nő képében, baljában áldást osztogató jó tulajdonságát szimbolizáló bőségszaruuval, jobbában pedig a sors, az

4. APIS-SZOBROCSKA A NEMZETI MÚZEUM RÉGISÉGTÁRÁBAN.

* V. Ö. Domaszewsky, Die Fahnen im römischen Heere és Abhandlungen zur röm. Religion: I. Die Tierbilder der Signa.

** Metamorphoseon I. XI.

események irányítójára emlékeztető kormánylapáttal ábrázolták. Isissel való azonosítása után is megtartja az emlékeken ezen attribútumait, melyeknek egyikét, a kormánylapátot Isis attribútumának is vehetjük, hisz ő is megjelenik előttünk mint a hajózás és a tenger istenasszonya,¹ azonban hozzájárulnak részben az ő jelvényei is, a szinkretisztikus istenség fejét díszíti a tehénszarvak és lótuszvirág közé fogott s uræus kígyóval díszített napkorong vagy holdsarló. Ez utóbbit is közös attribútumnak vehetjük, amennyiben mindketten vonatkozásban voltak a holddal.

A két, üdvösséget, szerencsét és áldásthozó istennő tulajdonságai vannak egységes egészzé egyesítve és külsőleg kifejezésre juttatva azon Isis-Fortuna-típusban, amelynek két kis példányát majd a következőkben fogjuk megismerni.

A szerencse istennője azonban — számtalan emlék tanúsága szerint — más istenségek, sőt egyszerre több istenség tulajdonságát és hatalmát is egyesítette magában. Így keletkezett a fölíratokon is gyakran említett *Fortuna Panthea*.² E csoportban a legsajátságosabb esetek közé tartozik az, amikor Isis-Fortunát Victoriával találjuk kapcsolatban. Egy ilyennek kis bronzát őrzi a Nemzeti Múzeum régiségtára (5. kép).

Jobb szárnya le van törve. Magassága 99 mm. Találták 1820-ban az esztergomi várban.³ Jobb lábán áll, a balt kissé hátra vonja. Ruházata a hosszú, földig érő chiton, amely csípőjénél magasan át van kötve, szép ránczokat képezve omlik le kecses alakjáról és bal válláról lecsúszva, bal mellét meztelenül hagyja.⁴ A chitonra borított köpeny a bal vállról leesve, a jobb láb mellett előrevonva, a bal csípőhöz van begyűrve. Feje — egykor finom arczéllal (ma már nagyon lekopott) — jobbra fordul. Homlokát koszorú gyanánt körülvevő hajának egy-egy fürtje nagyon kecsesen vállaira omlik, e felett diadém, rajta Isis jelvénye: a tehénszarvak és félhold közé fogott napkorong. Leeresztett jobbában a kormánylapátot tartja, baljában kettős bőségszarú, belőle két szőlőfürt csüng le, e felett fel nem ismerhető apróságok, talán kalászok, vagy a Fortuna Panthea szobrocskáknál (L. a Roscherben!) előforduló emberi fejek. E bőségszarút tartó kar oszlopszerű támasztékon nyugodott, amely, miként a bőség szarvának alsó vége is, le van törve, csak felső része látható az oszlop fejével, a bal láb melletti törés pedig talpának helyét mutatja. Hellenisztikus motívumokkal átszőtt, finom kivitelű szobrocška, mostani, megkopott formájában is művészi hatású, amely hatás teljessé lesz a szárnyak által. Még ha ezek nélkül képzeljük is őt, sok vonást találunk benne Victoria dicsőségteljes alakjából, testét az Isis-Fortuna szobrocskákkal ellentétben egy kissé hátrább

¹ Drexler «Isis pelagia», Roscher lexicon II. 480.

² L. Peter: «Fortuna Panthea» a Roscher lexicon I. kötetében 1530—1536. old., Drexler u. o. 1549—1558. old.

³ Cimeliotheca Mus. Nat. Hung. 95. sz.

⁴ V. ö. Babelon-Blanchet, Cat. des Bronzes Antiques de la Bibl. Nat. Paris 1895. 628. sz.

tartja s úgy ezzel, mint ruházatának lengésével némileg Victoria légies alakjára emlékeztet. Patinája világos zöld, amely helyenként lekopott.

Motivumát és ruhájának elrendezését illetőleg közel áll hozzá a Nemzeti Múzeum egy Isis-Fortuna-szobrocskája, amelynek kivitele azonban már elnagyoltabb (5. kép).

A kormánylapát nagy része letörött. Magassága 108 mm. Lelőhelye ismeretlen. Bal lábán áll. Ruházata a hosszú chiton, az erre boruló köpeny —

5. ISIS-FORTUNA-VICTORIA SZOBROK A NEMZETI MÚZEUM RÉGISÉGTÁRÁBAN.

haszonlóan az előbbihez — a bal vállról leengedve és a jobb láb mellett előre vonva, a bal csípő mellett ismét a vállra tér vissza és bal karját betakaró vége a hátán lóg le, széle pedig a jobb kar alatt átvetve és becsavarva, csípői körül mintegy övet képez. Tekintete jobbra fordul, fejét kétfelé fésült és font haja felett Isis jelvénye díszíti, melynek felső jobb széle letört. Baljában a bőség szarva lelógó nagy levéllel s belőle kiemelkedő két kalászszal, jobbjában a kormánylapát megmaradt része. Patinája sötétzöld.

Paulovics István.

A GUR-KÉRDÉSHEZ. Az Öst. Monatsschrift f. d. Orient 1915. évi 3—4. számában «Kulturwissenschaftliche Voraussetzungen einer Orientextension Ungarns» címmel tanulmányt írtam, a melynek során a török *gur*-törzsek etnikai eloszlódását is érintettem. Az Ostasiatische Zeitschrift III. évf. 4. számában Takács Zoltán dr. reflexiókat közölt erre a tanulmányomra s e reflexiói közben — zárójelekbe helyezett felkiáltójelekkel, majd «schon wieder» közbeszólásokkal kívánja a tőlem e részben mondottaknak értékét csökkenteni; sőt a mikor a turanizmusnak egyes magyarországi propagálóirol (név említése nélkül) megállapítom, hogy dilettáns módra kezelik a kérdést, Takács dr. gúnyosan visszavág: «nicht so wie z. B. die Guren-Theorie». Miután ő azonban semmi pozitívumot nem fűzött hozzá, e kritikájára nem is reflektálhattam. Időközben másodkézből vett értesülésem úgy szólott, hogy Takács dr. azért kifogásolja «gur-elméletemet», mert szerinte *a gur nem néptörzs neve, hanem affixum (képző?)*. E részben közvetlenül Takács doctorhoz intézett kérdésemre a következő választ nyertem: «a *gur*-ra vonatkozólag l. W. Radloff, Das Kudatku Bilik etc. I. fejezetét — Ueber den Namen Uigur. — (II. és V. l.)», a mivel nyilván azt akarta kifejezni Takács dr., hogy ő is Radloff véleményén van.

A jelzett helyeken a következők találhatók: a II. oldalon Rašid-eddin és Abul-ghazi műveiből való idézetek, a melyek az uigur név eredetét tárgyalják, s a melyekre utóbb (IV. o.) Radloff maga megállapítja: «Die Etymologie, die Raschid-eddin unbedingt von einem Türken zugleich mit der Legende des Ogus Chan gehört hat, ist eine reine Volksetymologie, die in der Folge zu der Legende Veranlassung gegeben hat». Majd lejjebb: «Abulgazi und Kasembek führen nun als litterarisch gebildete Türken die von Raschid-eddin überlieferte Sage näher aus, und suchen die dort erwähnte Etymologie näher zu begründen. Abulgazi passiert es dabei, dass er zwei vollkommen getrennte Verbalstämme *ui* (anpassen), folgen und *uju* (*ujun*) (gerinnen) zusammenwirft», stb. röviden: Radloff maga elveti ezt a népetymológiát; az első Takács-féle idézet tehát nem talál. A második idézet (V. l.) Vámbérynek *uigur*-magyarázatával foglalkozik: «Vámbéry versteht die Bildung des Wortes *Uigur* ganz wie Abulgazi, obgleich ich bezweifle, dass jeder Turcolog der Neuzeit (sic) mit Vámbéry's Ansicht übereinstimmt. Er führt zur Begründung dieser Etymologie Belege für das Auftreten des Adjectiva bildenden Affixes *ghur* an. Von den von ihm genannten Beispielen findet sich *tingur* nicht in Vámbéry's Wörterverzeichnisse der čagataischen Studien . . .» stb. Majd felsorol Vámbéry čagatáj szótárából olyan szavakat, a melyekben a *-kur -gur* affixum előfordul. Ezeket bírálva megállapítja, hogy a jelzőkben előforduló ez affixumnak semmi köze az *uigur* törzsnévhez (VI. o.); s gondolatmenete befejezéseül a következő eredményre jut: «Fragen wir uns jetzt, zu welchen Resultaten alle diese Etymologien geführt haben, so müssen wir gestehen, dass diese Resultate recht unbedeutend sind, und wenig zur Aufklärung der wirklichen Entstehung

des Namens *Uigur* beigetragen haben». Kiderül tehát, hogy Takács dr. második idézete is éppen az ő általa helyesnek tartott *gur* = *affixum*-elmélet ellen szól s hogy ő felületesen csupán a Radloffnál Vámbéry szótárából idézett szavakat nézte meg, de hogy Radloffnak mi a véleménye e -gur képzős jelzőkre nézve, azt már figyelmen kívül hagyta; s főként elkerülte figyelmét, hogy a -*gur* affixum, már Radloff véleménye szerint is, szorosan megkülönböztetendő az ethnikai egységet képviselő *gur* vagy *guz* törzsnévtől.

Hogy az ilyen kutatási módszeren alapuló felkiáltó jelek és gúnyos közbeszólások tárgyilagossáknak nevezhetők-e vagy nem, azt nyugodt lelkiismerettel bizhatom az olvasó megítélésére.

Ám, hogy az Öst. Monatsschr. f. d. Orient-ben adott «gur-theoriám» a Takács dr. könnyed modoránál alaposabb tanulmányokon nyugodott, azt igazolnom kell; s ha ennek során minduntalan olyan tényekre és megállapításokra kell hivatkoznom, a melyek a kérdést csak legtávolabbról ismerők előtt is, közhelyeknek tetszenek, elnézésöket kell kérnem. A Kudatku Bilik interpretációs kiadása (a mely nem tévesztendő össze a bécsi kézirat eredeti kiadásával) 1891-ben jelent meg. Még ha Radloff alapján Takácsnak igaza is volna (a minthogy — láttuk — nincsen), az azóta eltelt 25 év alatt a *gur*-kérdésnek egész nagy irodalma keletkezett, a melyet Takács dr., a ki «a tudomány mai álláspontján» lévőnek szokta munkálatait nevezni, úgy látszik teljesen figyelmen kívül hagyott.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy azon a területen, a hol *gur*-törzsek a középkorban feltűnnek, Középázsia centrális részeiben már a Nagy Sándor korát megelőző időkben is ilyen néven ismeretesek s azontúl a görög és latin, valamint a hindu szerzők így idézik. Arrianosnak¹ indiai periplousa *guraiói* néven ismeri a törzset, mint a mely az északi Kabulistan alpeseiben Nagy Sándor idejében nyájait legeltető clan volt a hasonló nevű folyó mentén; fővárosuk *Gorya*,² a melyet Strabo³ azonban már nem a Guraios folyó mentén, hanem a Choaspes folyása mellett vél megjelölhetni: Kiessling szerint⁴ nyilvánvaló jele annak, hogy Nagy Sándor kora után már nyugat felé messzi kiterjeszkedtek s hogy új területük középpontja ekkor már a Choaspes mellé-kére esett. A folyót magát Arrianos — Megasthenes nyomán — *Garroias*nak is hívja egy helyütt, míg a név szanszkrit formája *Gauri*.⁵ Kern (idézi Marquart⁶) a Brhat-Samhitákban előforduló *Guruhā* vagy *Garuhā* nevet is ide-

¹ Flavios Arrianos, Exkurs zur «Anabasis»: Müller «Geographi graeci minores» I. köt. IV. 25, 7.

² Ptolemaios, VII. 1, 43.

³ Strabo, XI. 697.

⁴ Pauly-Wissowa R. E. XIV. 1673.

⁵ Lassen, Indische Altertumskunde, II², 140, 6.

⁶ Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran II. 244. [= Philol. Suppl. — Bd. X.]

vonja,¹ a miben, úgy látszik, ugyanaz a magánhangzó-változás jelentkezik, mint a görögös névformákban, s mint a mely utóbb elhatározó jelentőségűvé válik a törzs *gur*, *gar*, *gor* névformáiban is: nyilván olyan hangzót változás, a mely a legrégibb ót. emlékeinkben is törvényerejű hangzóhasználaton nyugszik. Bizonyos differenciálódás — a mint említettük — már a Nagy Sándort követő időkben szükségképpen felteendő, mert csak így érthető meg, ha Strabo² a médek és az örmény Saraparaik szomszédságában is talál belőlök törzset *Γουράνιοι* néven.

Takácsig nem is volt kétség a szó törzs-név voltában: a felmerült megfontolások csupán arra vonatkoztak vajjon a középkorban felmerülő *guz*, *uz* forma is azonosítható-e a korábbi *gur* törzsnévvel. E kétségek ma már eloszlatknak tekinthetők, a mióta Hartmann³ kimutatta a nyelvészeti azonosságot. Hartmannnak e tanulmánya kissé nehezen hozzáférhető s ezért helyesnek vélem az idevágó részt egész terjedelmében közölni:

«Ama népek között, a melyekkel a keleti törökök Me-ču'e és Bilge Qaghan uralkodása idején harcolnak, ott vannak az *oghuzok*. E harczok leírása közben felmerül a *toquzoghuzok* és *üčoghuzok* neve.⁴ Hogy a *toquzoghuzok* neve rejlik az arab források *toghuzghuz*jában is, azt könnyen felismerni s már számtalanszor ki is mondták.⁵ Az *oghuzt* azonban az arabok *ghuz*ában, s a byzáncziak *Οὔζ* (*Οὔζοι*) szavában is megtalálni. Az ar. *toghuzghuz* = felirati: *toquzoghuz* egyenlegből s az ar. *ghuz*⁶ név szókezdő *o*-jának tűnéséből arra kell következtetnünk, hogy ez a szókezdő *o* csupán valami végtelenül gyenge segédhang, a melyet azért helyeztek az eredeti *ghuz* elébe, mert a legtöbb török nyelv kerüli a *K*-csoport szókezdő spiransát.⁷

¹ Feltevésképen említendő, hogy a Dareios-féle sziklavészetekben előforduló «thata-guš» nép, a mely a Gandára nép oldalán él az Indus mentén, talán szintén a *guz*-tajta népek közé sorolandó.

² Geographica, ed. Müller, Paris, 1858. XI. 531. (2. kötet).

³ Zur Geschichte Eurasiens, Berlin, 1904. 11 kk. 11.

⁴ A locusokat l. Radloff At. I. N. F. Glossar, 164b).

⁵ A régibb olvasásokat összefoglalta s a magáét (*toguzgur*) megvédi Grigorjew, Wostočnyi ili Kitaiskii Turkestan (Szt. Pétervár, 1873) 2, 1, 292, 22. j.

⁶ Kísérletképen hozzátehető: «s a romáikus *Οὔζ*»; mert ez talán mégis inkább *o'uz*-on át *oghuz*-ból származott; v. ö. ozm. *o'ul oghul* mellett, *a'a* s ebből *ā agha* mellett.

⁷ Tanulságos a *gh* betű szerepe Radloff szótárában (2, 1537—1542). Az 53 szó közül állítólag 29 a taranci-nyelviárásból, 15 a kel. tör.-ből (Shaw szerint), 1 a nevezett két nyelvből, 3 a kazáni, 1 a simbirski, 4 az ozmán nyelvjárásból való. A rumélia-ozmáni (*gh* csupán kölcsön- és hangutánzó szavakban, közülök az előbbi fajtában azonban a nép inkább *q*-t ejt), *aidini* (*gh*? *g*?) azerbaigani (*g*) kiejtésre nézve l. Foy, Keleti szemle, I. 292 kk. A kazáni és simbirski nyelvjárásra nézve a szókezdő *gh*-t 3+1 eset alapján nem lehet végérvényesnek ítélnünk. A Shaw-féle kel. tör. és a taranci érdemileg egy és ugyanaz a nyelv. Ugyanaz a nyelv az, mint a Hartmann-féle Kašgar-szövegé (Keleti Szemle V, 21 kk.) Hartmann megállapítja, hogy megfigyelései szerint Kašgarban és Jarkendben a szókezdő *gh* nyilvánvaló s néha *ch* helyébe lép. Így az elfogulatlanul beszélő nép szájáról rendszerint *ghoğd*-t lehet *choğ*a helyett hallani. Radloff glosszáriuma szerint (Altt. Inschr. I. 85 kk., 269 kk., N. F. 159 kk.) a feliratokban egyetlen *gh* kezdésű szót sem ismer (v. ö. még Radloff nyelvtan-vázlatát is, Altt. Inschr. N. F., 22. o.). Ennek igen nagy a fontossága: a feliratok nyelve ebben is találkozik az ozmánal (mint a genetivus-affixumban) és nem a kašgárral.

Nagyon feltűnő, hogy a kínai források látszólag mit se tudnak az oghuzok hatalmas népéről. Közelfekvő már most, hogy az *oghuzon* kívül előfordul *toquzoghuzt* «kilencz oghuzt» összevessük e kínai források «kilencz törzsével» (*kin-sing*), a kik ellen Qutlugh (682—691/2), a toquzoghuzok ellen küzdő s emléket állító Kültegin és Bilge Qaghan atyja, szerencsés rablóhadjáratot viselt. Hirth a Qutlugh életrajzából¹ az e hadjáratra vonatkozó résznek szentelt szavaiban² hosszabban foglalkozik a kérdéssel s hozzávetőlegesen megkísérli a kínai és a török törzsnév egybevetését.³ A «kilencz törzsek» közlebbi meghatározását Hirth a T'ang-šu-ban találja meg: «A T'ang-schu-ban (217. fej. A), 4. o.), ott a hol a Ku-tu-lu pi-k'ie küé k'ohan uigur birodalmáról esik szó . . . felemlítik ama kor, v. kb. 744 Kr. u., «kilencz törzsét» is [tehát körülbelül egy félévszázaddal a «kilencz törzset» lebíró Qutlugh halála után]. A mint Hirth maga is mondja, a «kilencz törzsről» úgy szólanak, hogy valamely uigur birodalommal hozzák kapcsolatba. A T'ang-šu id. h. a kilencz törzsnév elsejéhez ezt a megjegyzést fűzi: «A Yo-lo-ko nép azonos a Hui-ho (Uigur) törzsszel (Hirth, 36. o.) és «utóbb a Kiu-sing-hui-hu kombináció, a melynek szó szerinti jelentése «a kilencz törzsek uigurjai» által ában uigurt jelent, pl. a Wan-sing-t'ung-pu-ban (139. fej. 4. o.)». Hiába fáradoztak Hirth és Radloff annak a nehézségnek a megfejtésén, hogy ugyanaz a népcsoport a feliratokban *toquzoghuz* néven szerepel, míg a kínaiaknál csupán az *uigurok*kal hozható kapcsolatba. Radloff e kérdés felett hosszasan elmélkedik, a nélkül, hogy valamelyes eredményt elérne. A három lehetőség közül, a melyet ő felállít: «Vagy véletlen dolga, hogy mind a két nép kilencz törzsből áll, vagy az oghuz név nem törzsnév, hanem csak «törzset» jelent általában, vagy végül valamely népkomplexum kialakult a másik mintájára», Radloff a másodikat, a mely bárki számára, a ki a feliratokat figyelmesen elolvasta (oghuz buduni!), tekintetbe se jöhet, tüstént önmaga is elejti; az első és a harmadik azáltal esnek el, hogy itt nem két külön törzsről, hanem ugyanarról van szó s hogy a név kettős alakját a történelmi események egy hangtani törvénnyel kapcsolatban magyarázzák meg.

A hangtani törvény a következő: a véghangban r és z (s) váltakoznak. Példánk bőviben van: v. ö. *olur* és *olmaz (s)*, *ökur* és *ökuz*, *kör* és *köz*, mong. *öbur* «önmaga» és *öz*; a kašgáriban a causativumban a *qur-* és *quz-*formák

¹ A melyet ő fordított.

² Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Radl., Altt. Inschr. Zw. F., 134. kk.

³ A «kilencz törzson» talán a feliratok Toguz (olv. toquz) Oguz-jait, betűszerint «a kilencz oguzt» kell értenünk, az arab írók Tagazgaz-jait, a mely név — Radloff közlése szerint — csupán úgy keletkezhetett, hogy a magánhangzótlan arab szövegek Tgzzg-jébe helytelen magánhangzókat igtattak be. Az arab szövegek *tghzghz*-jének helyes magánhangzóit már rég felismerték, mielőtt még a feliratok *toquzoghuz*-jait elolvasták volna; l. *toghoghghor*-t Ibn Chordādbeh de Goeje-féle fordításában, 30., 31., 155., 209., 262. o.; v. ö. még de Goeje, De Moor van Gog en Magog (122. o.).

vegyesen fordulnak elő egymás mellett és megannyi más. Így hát az *uighur* szó *ghur* tagja azonos az *oghuz* szó *ghuz* tagjával, azaz *ui-ghur* = *ui* + *oghuz* (a szókezdő *o* tűnésével, a mennyiben ilyen folyamatot egyáltalán fel kell tennünk, s az *oghuz* forma nem csupán a *gh* magánhangzós szókezdő kiejtésének a következménye; v. ö. feljebb). Az uigurok *Ui-Oghuzok*, része a nagy *Oghuz*- [*Ghuz*-] törzsnek, a mely részt a ma már biztosan nem megmagyarázható értelmű jelzővel különböztettek meg a többitől.¹ Azt a kifogást, hogy ugyanazt a népet aligha ejtették, hol *r*, hol *z* véghanggal, egyszerűen ledönti a *qur* és *quz* formának egymás mellett való előfordulása,² s így ha Bilge-Qaghan feliratában (37, 38) az *ui-ghur* nevet azonosítjuk az *oghuz* névvel, ez ellen alapos kifogást emelni nem lehet; legkevésbé szabad pedig a kínai *ui-hāt* átírást (a kantoni *hui-ho* mandarin-kiejtés helyett) az *uighur* mellett szóló bizonyosságul felhoznunk. Hirth így szól (id. h. 43. o.): «A T'ang-schu kínai átírásai szerint ítélve, Hui-hu (cant. *Ui-wāt*) és Hui-ho (cant. *Ui-hāt*) mellett, a melyek «uigur»-ra vallanak, ilyen alakokat is találunk, mint Wu-ho (cant. *U-hāt*), Amoyban: O-gut, a melyeket ugyanazzal a joggal *Ogus*nak vagy *Oguz*nak olvashatunk, mint a mely joggal Kié-ku (cant. *Kit-kwat*) olvasát Kirgiz-zel, vagy A-p'o-lo-pat olvasását Abu'l-Abbászal³ azonosítjuk, miután végső *t* a kínai átírásban nem csupán *r* és *l*, hanem valamely sziszegő szerepét is játszhatja». Hirth helyesen gondolta, a mikor azt írta: «Bizonyos az, hogy a «kilencz törzs» az uigurokkal rokonságban volt, ha a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem is nyújthatunk az egymáshoz való viszonyukról teljesen világos képet. A «kilencz tatárok [Bilge-Qaghan felirata: 34: „Ekkor egyesült az oghuz-nép a toquz-tatókkal és felvonult”] talán csupán más neve a toquz-oghuz népnek⁴ s oghuzt magát az uigur egyenértékű foghatjuk fel». Mindez azonban csak ép olyan ide-oda való sejdítés, mint a minőt Hirth maga má-

¹ Természetesen céltalan dolog, a kel. tör. nyelv szótáraiban valamely *ui*, *oi* után szaglálnunk. A kínaiak *hiu-hu* (*ho*)-jából sincs mire következtetnünk, mert ezen alak mellett még mások is (*wu-hu* [*ho*], *wei-ho*, *juan-ho*, *hei-hui*) előfordulnak. Talán analógiául felemlíthető az *oiratok* neve (*oi*+*rat* mellett *bui*+*rat*).

² Különböző kiejtéseknek, a melyek számunkra alig alig tűnnek csak megegyeztetetőknek is fel, egymás mellett való fennmaradására nézve mellettünk szól az a tapasztalat, hogy azok az emberek, a kiknél a kiejtés különböző voltát megfigyeltük, rendszerint annyira tudatukon kívül teszik azt, hogy a mikor az idegen őket erre figyelmezteti, a figyelmeztetést meg sem is értik. Egyszerűen nem érzik ki a különbséget.

³ Bretschneider, On the knowledge possessed by the Ancient chinese of the Arabs, stb. London, 1871, 9. o.

⁴ Ez a hozzávetés kevésbé szerencsés. Hiszen nem nagyon lehet valószínű, hogy «az oghuz-nép a toquz-oghuzokkal egyesült» volna! Továbbá az sem ismeretlen körülmény, hogy az iszlámi forrásokban a *tatar* a mongolok neve. Ez valószínűleg nem véletlen dolga, hanem maguknak az idegenek szóhasználatára vezethető vissza. Az oghuzok nagy csoportja mellett, a melyhez nyilván a törökök is tartoztak, ott van a tatárok csoportja. Hogy aztán ezeknél az egyik csoport neve toquz-tatar volt, azon ép úgy nincs mit csodálnunk, minthogy az oghuzoknál is volt egy toquz-oghuz csoport.

soknál annyira rossz néven veszi, a mely azonban ezúttal igazolja, hogy minő jogosult bizonyos esetekben ; mert éppen ez a próbálgatás adott rá alkalmat, hogy a nem-sinologus számára fontos megállapítását közölje, a mely szerint a *t s* helyett is szerepelhet, a miből ezúttal egy másünnen való szóhasonítás igazolását kaptuk.

A történeti folyamat, a melyről itt szó van, ugyanaz, a melyet számos más esetből is ismerünk. A néptörzsek egyik csoportjában, a melyek egyenlő joguan élnek egymás mellett, az egyik törzs olyan követelésekkel lép, fel, a melyeket utóbb merészség és ravaszság útján tényleges főhatalommá szilárdít. A testvértörzseket maga alá kényszeríti s nevét rájuk szorítja. Így kerülnek az oghuzok¹ helyére az uigurok, még pedig oly alaposan foglalják el a helyüket, hogy az iszlámi Ázsia hagyományaiból — az arabok toghuzghuz- vagy toghuzghurjaitól eltekintve — a feliratok toquzoghurjait teljesen kiszorította a toquz uighur.² Ezek az uighurok eredetileg csupán az oghuzok egyik alcsoportja: *ui oghuz*. Érvül ennek ellenében nem szolgálhat az az ellenvetés sem, hogy hiszen akkor a T'ang-šu-ban felsorolt kilencz törzs (*kiu-sing*) neve között az övéket is meg kellene találunk. Mind-e törzsek dupla nevet viseltek ; ezt igazolja legalább a T'ang-šu maga is az első helyen említett Jo-lo-ko esetében: «A *Jo-lo-ko* nép azonos a *hui-ho* törzsszel» mondja Hirth. A hui-ho törzs a qaghan törzse volt. Ez a körülmény is hatalmasul közre játszott az oghuz név eltűnésében.

A nyugatra nyomult törzsek nevéképen persze nem szorulhatott ki aztán sem az elnevezés. Ilyen néven szerepelnek, a mikor a kalifák szolgálatába állanak, s ilyen néven (ghuzz³) ismerik őket az arab írók. A *ghur* alakban,

¹ Oghuz ama népeknek egyik régiebb elnevezése, a melyeket ma török-népek néven ismerünk. Innen ered ama számos *ugur*, *gur* végződésű népnév. A hunnok a romäusok számára Οὐνοὶ és Οὐνοὺγοι, s a Hunugurból Hungurból lett Hungar — egy gyakran megfigyelt hangzováltozás által (Moghal Moghul helyett, sőt Ugar Uigur helyett ; v. ö. Keleti Szemle V., Hartmann Kašgar-szöveg magyarázata 5. §.) Marquart (Streifzüge 69.) az «Ungar» név magyarázatára nézve éppen a legfontosabb adalékot hagyja el. Az oghuz számára a kínai forrásokban eddigelé nem sikerült egyenértékű elnevezést megtalálni. Feljebb igazoltuk, hogy a *hui-hu* (= uigur) szó *hu* tagját úgy *ghur*-ral, mint *ghuz*-zal azonosíthatjuk. Már most *hu* maga mint népnév fordul elő a kinaiaknál. Ilyenformán említi Jakinth 1, 271 a *dulga*-törzset (a név fennmaradt a *Duglat*-család nevében [*dugla* többesszámú raggal], a melyből Mirza Haidar, a Tarichi Rešidi szerzője is származott): «Írásuk betűi hasonlítanak *chu*-nép betűihez». Az a véleményünk, hogy itten *hu* = *oghuz* azonosítással van dolgunk.

² Rašideddín, a kit persze hat évszázad választ el a feliratok korától, csakis toquz uigurt ismer, l. Radloff, Das Kudatku Bilik II, Szentpétervár, 1900, XXV.

³ Egiptomban mindenkor ezt a nevet használták, a mikor a Káspi tavon túli, töröknyelvű idegeneket akarták említeni. A nép száján még ma is a *ghuzz* név használatos. Nyilván *ghuzz-okra* kell gondolnunk, a mikor a Šech Matlūfban (Arba' Rivājat, Kairo, 1307, 7. o. 18 = Zeitsch. Deutsche Morgenl. Ges. 45, 44, 18 ġirānenā muš ghuzz = «szomszédjaink nem barbárok») a Muhammed 'Ali kora előtt az országon uralkodó mamelukokról szól. A nép gondolatvilágában valószínűleg élesen elkülönültek ezek a ghuzzok a török-ozmanlítottól, nem pedig fedte egymást a két fogalom, mint a hogy ezt Vollers (Archiv f. Religionswissenschaft, 1903, 339. o.) feltételezni látszik.

a már tárgyalt *uighur* = *ui* + *oghuron* kívül egész sor összetételben is fennmaradt a név.*

Ha igaz az, hogy az *oghuz* név nem csupán a *ghuzz* és a *toghuzghuzz* nevekben maradt fenn, hanem ott rejtőzik az *uighur* s a többi számos más *ghur*-népek nevében is, akkor feltűnőnek kell tartanunk, hogy nevök az iszlámi forrásokban mégis annyira háttérbe szorul a *turk* név mögött. A mi nép Iránon túl és Kinán innen nyüzsg, az mind *turk*: olyan formula ez, a melynek érvénye majdnem kivétel nélkül fennáll. E tény magyarázatában abból kell kiindulnunk, hogy egy időben az ural-altáji népcsaládnak azaz ága, a mely a *turk* különnevet viselte, kiváló szerepet vitt, s erejével és hatalmával oly hatalmas benyomást tett a szomszéd népekre, hogy számukra a *turk* névben kristályozódott össze mindaz, a mi vele csak távolról is rokonságban állott.»

Hartmann munkálata a *gur*-kérdés elvi kutatását áttekintően — bár nem végérvényesen lezárja s főként hangtani szempontból tiszta és ellentmondhatlan képet nyújt a *gur*- és *guz*-népek azonosságáról: ezért tartottuk szükségesnek, hogy e helyütt részletesebben ismertessük. A kérdés részleteiben, főként a tekintetben, hogy mely népek minő értelmű néven sorozandók e *turk* név alá, voltak és lesznek eltérő nézetek; az *alapelvben* azonban, hogy a *gur* név *ethnikai egységet* (*genus proximum*) jelent s hogy nem egyszerű képző, minden eddigi kutatás megegyezik. Takács Zoltán dr.-nak olyan új és egyedül álló véleménye ez, a melylyel szemben — addig a míg azt alapvetően meg nem indokolja — meg kell elégednem, hogy a rendelkezésemre álló s részemre e kérdésben auctoritást jelentő szerzőket egyszerűen felsoroljam:

Castrén, *Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker* (St. Petersburg, 1857. 67., 68., 76., 77. o.).**

* Ez összetételek megítélésében egy fontos hangtani törvényt kell szüntelen szem előtt tartanunk: u-u a török nyelvekben gyakran u-a-vá változik; v. ö. ehhez: Hartmann, *Ein türkischer Text aus Kašgar* (Keleti Szemle V, az 5. §-hoz szóló jegyzetben). Csakis ez a hangzaváltozás világíthatja meg az Ungar névnek a hunokéval való összefüggését. Az oghuzok ama népcsoportjának, a mely a *hun-oghuz(r)* különnevet viselte, maradványai a *hungar* népben lelhetők fel. Ha itt a hangzaváltozás egy adott időponttól fogva általános érvénynyel lépett fel, az oghuz-nép egy másik tekintélyes csoportjánál, az uiguroknál csupán szórványosan mutatható ki: «Az 1383. évben szerződés jött létre a kaffai génuaiak és az egyik kipćaki fejedelem között, a melynek szövegét *ugar* nyelven, azaz törökül fogalmazták meg» (Quatremère, *Histoire des Mongols*, CVII). Másfajta *gur*-ral összetett neveket v. ö. pl. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, 356, 1. j. [1. lejobb]. De Marquart nem ismerte fel a *gur* nevet: rendszeresen γ-ουροι-ra tagolja (l. o. 44. o.). A *gur* (oghuz)-népekhez tartoznak még az Agathias-féle (5, 11) Οὐλτιζουροι is, a kiket (Marquart-tal szemben) Jordanes (Get. 37. §.) Altziagiri-jeivel lehet majd egybevetnünk, Ha a *hu* nép, a «nyugati barbárok» = *oghuz*, akkor a *tunguzok* is, kin. *tung-hu* «keleti hu» = *tung oghuz*. [Ezzel szemben v. ö. a magam véleményét e nép nevééről: Öst. Monatsschr. f. d. Orient, 1915, 84. o. S. G.]

** «Die im Vorhergehenden oft berührten *Usen* gehören unzweifelhaft zu demselben Uigurenstamm, den die Chinesen *Kiusi* oder *Kuss*, die Araber *Ghus* nennen.»

Hammer-Purgstall, Gesch. der Goldenen Horde in Kiptschak, stb. Pesth, 1840. 17 köv. I.¹

Houtsma, Th., Die Ghusenstämme, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenlandes, II. 219 kk.

Klaproth, Henr. Jul., Tableaux historiques de l'Asie, Paris, 1826, 144. o.

Klaproth, Asia polyglotta, Paris, II. kiad. 1831, 215. o.²

Marquart, I., Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898. 24. o.³

Marquart, I., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903 (I. az indexben *Fuz* és *Uigur* alatt).⁴

Schefer, Charles, Chrestomatie persane, I. 39. o.

Stein, Ancient Khotan, London, 1907. 79. o.⁵

Hogy miképen képzei Takács dr. a *gur* szó képző voltát, azt annál kevésbé érthetjük meg, ha egybevetjük azokkal az ázsiai földrajzi és ethnikai nevekkal, a melyekben a *gur*-török törzsek emléke egész biztonsággal máig is fellelhető.⁶

Nem kívánok Takács Zoltán dr. nyelvészeti tudásán kételkedni,* de a

¹ «Ursprünglich waren also die Oghusen, Ghusen oder Turkmanen, welche im nördlichen China sassen, die östlichen Türken, die Uighuren aber, die Kiptschaker, Kasagli, Karlik, Challadsch, Kirgisen die westlichen Türken.» «Wenn gleich die Identität der Sprache die Meinung unterstützt, dass die Uighuren wirkliche Türken, unter denen sie von Reschideddin, Abulghasi und allen andern persischen Geschichtsquellen aufgezählt werden, so ist es doch eben so unerwiesen, dass der uighurische Stamm Kussu derselbe mit dem Ghus, als es zweifelhaft, ob diese Eines mit den Usiun, welche auf der östlichen Küste des caspi:chen Meeres in Transoxana sassen.»

² Az özbégek *gus* vagy *gos* nevét ő veti össze először az uigurok kínai nevével: *kuschi* (*kiusi*).

³ «Jetzt verstehen wir auch, woher auf einmal nach dem Untergange des westtürkischen Reiches jene *Ghuzen* kommen, die in der Folge die Geissel der Kulturgebiete im gesamten Umkreis des Kaspische Meeres werden und zuletzt dem alten byzantinischen Kaiserreiche ein Ende machen sollten.» «Sie werden in einer Aufzählung der Türkenvölker neben Charluch, Kaimäk, Cäpär, Pečenegen, Türgäš, Ädigäš und Qypčaq genannt.»

⁴ Főként 356. o., a hol a Zemarchos követési jelentésében felsorolt hun népeket közli, közöttük: *Unugur*, *Ugur*, *Burgar*, *Kuturgur*, *Sarurgur*; majd *Unugundur* (= dunai bolgár) *Uturgur* (= nagy bolgár). Természetesen ő is *ghuzt* és *ghurt* azonosít (32, 80, 1.). «Nomadische Fuz-Türken» [sic!] (330. o.). V. ö. végül u. o. 503. kk. o. — A *γur* = *γuz* önálló törzsnév és nem affixum voltára a legjobb bizonyosságok a számnevekkel összetett *γuz* törzsek neve, pl. *kyrk-γuz* és hangzóhasonulással: *kyrk-γyz*, a hol már értelmileg is teljesen lehetetlen a szónak affixum-jelentőséget tulajdonítanunk.

⁵ Fontos hely az *ui* szótag értelmi meghatározására. Szerinte: Khān-*ui* = a kán szék helye; vagyis *ui* feltehető értelme = székhely. *Ui-gur* e szerint a kán székhelyén tartzkodó *gur* törzset jelentené, a mi megfelel tökéletesen az uigurokról való történelmi ismereteinknek. V. ö. Marquart, Streifzüge, 88. o.

⁶ Pl. Guran (kurd törzs neve), Gurganğ (= Aral-tó, Marquart, Streifz. 63. o.), Gurgang (= Chwārizm fővárosa, u. o. 160. o.), Ogurčálok (turkomán törzs neve), Ogurčinskij (sziget a Káspi-tóban) stb.

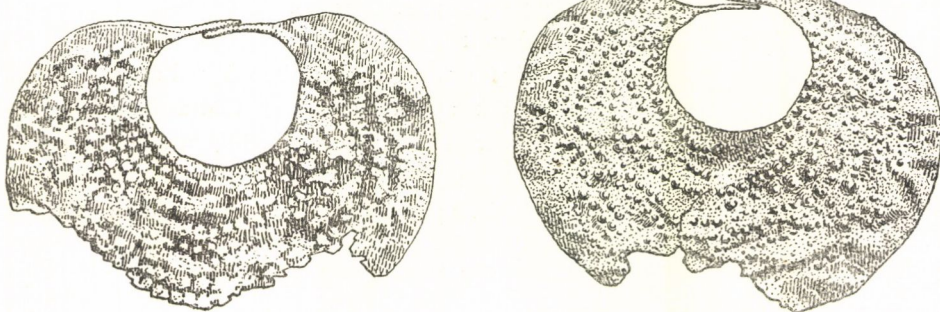
* Bár e részben bizonyos kétségek jogosultak, a mikor a «bašlik» szóról megállapítja hogy az oroszul van. (V. ö. Az Ujság, 1916 márcz. 3-iki szám 4. oldalán.)

míg a *gur törzsnévnek képző voltáról szóló elméletét* bővebben nem igazolja, addig felkiáltó jelei s a pozitív adatok hiányát egyébként palástoló egyéni stílusa számomra érvül nem szolgálhat.

Budapest, 1916 márczius 31.

Supka Géza.

BRONZKORI FÜLBEVALÓK SZABOLCSMEGYÉBŐL. Az itt közölt ábrán két bronzkori fülbevalót mutatunk be, a melyek néhány év előtt a Nyiregyháza és Vásárosnamény között épült vasutvonal mentén az építkezés alkalmával a naményi határ nyírségi részén kerültek elő a földből s vétel útján

jutottak a Szabolcsmegyei Muzeumba. A fülbevalók erős írópapír vastagságú szinarany-lemezből vannak készítve s bevert pontokkal vannak ékítve. Az egyik darabot fonákáról, a másikat előlapjáról rajzolva adjuk. A fülbevalókkal együtt, — hallomás szerint — több más aranytárgy is napfényre került; ezek azonban nem jutottak a muzeumba.

Dr. Jóna András.

KÖZÉPKORI VERŐTŐ ÉS XVIII. SZÁZADI ÉREMMÉRLEG A BÁCSBODROGVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN. Ruff Mátvás bezdáni erdőőr 1906-ban egy téglalakú bronzöntvényt küldött be hozzám azzal az értesítéssel, hogy azt a kincstári földek bérlői a monostorszezi határban, Bartán vára közelében szántás közben találták. Ruff a leletet a Bács-Bodrogvármegyei Történelmi Társulat múzeumának ajándékozta.

Az öntvény ötvösszerszám volt, ú. n. *verő-* vagy *trébelő-tő*, a korábbi idők korcs műnyelvén: ankni.* Ilyeneken verték ki az ötvösök a gombfejeket, pitykéket, karikákat, díszítőlemezeket és kanálfejeket, stb.

A monostorszezi trébelőtő (I. ábra) régi szerszámnak látszik, abból az időből való, a mikor az Anjou-liliomot díszítőmotívum gyanánt gyakran szerepeltet-

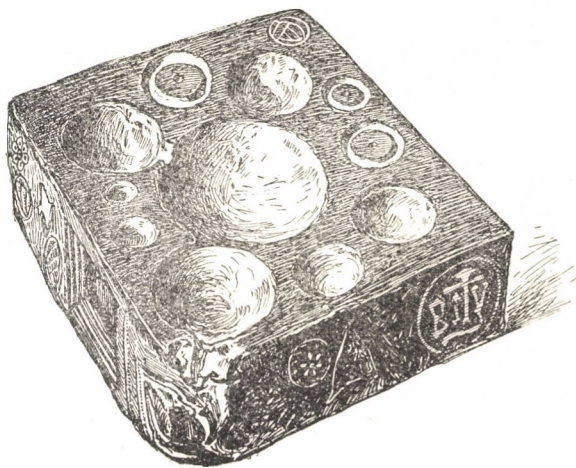
* Id. Frey Imre keresk. tanácsos úr közlése szerint ezekről az üllőkről a kalapácsütések éles «ank, ank, ank» csengéssel verődtek vissza; valószínűnek tartja, hogy az «ankni» neve is innen ered.

ték. Egyébiránt az előfordulás körülménye is olyan helyre vezet (Bartán vára környékére), a hol a középkorban elég forgalmas volt a mindennapi élet.

Az üllő mérete 11×10 cm; vastagsága 3 cm. Hátsó jobboldali sarka le van kanyarítva.

A *felső* lapon 22 kisebb-nagyobb (2·8—0·6 cm) gombfej kiverésére alkalmas lyuk van. Egyiknek az öblét stilizált liliom díszíti.

Az *alsó* lap közepét egy lapos tányéralakú nagyobb mélyedés foglalja el; körülötte még hét kisebb lyuk. Átmérőjük 5—2·3 cm. Vájolatuk félgömbszerű, de van két vízszintes tenekű is. Ez utóbbiak fűrt lyukak. Még három (2—1·4 átm.) karikakészítésre alkalmas kör-csatorna és pólyás címerpajzs karczolata egészíti ki a mintasorozatot. Az egyik sarokba körbefoglalt kis címer van bevésve: csúcsíves pajzsban pajzsfő alatt kétszer jobbaránt vágott pajzsmező.

I. KÖZÉPKORI VERŐTŐ MONOSTORSZEGRŐL.

Az oldallapok (2. ábra)

közül a *mellsőn* a főminta egy szíjon függő kürt. Öble alsó szélén hatágú csillag. Mellette jobbról kettős gyöngykörben stilizált liliom, éremszerű kivitelben. Fölötte balról hatágú csillag, jobbról pedig kis karika képe. A lap ellentétes szélén két szalagcsokor (?) mintája.

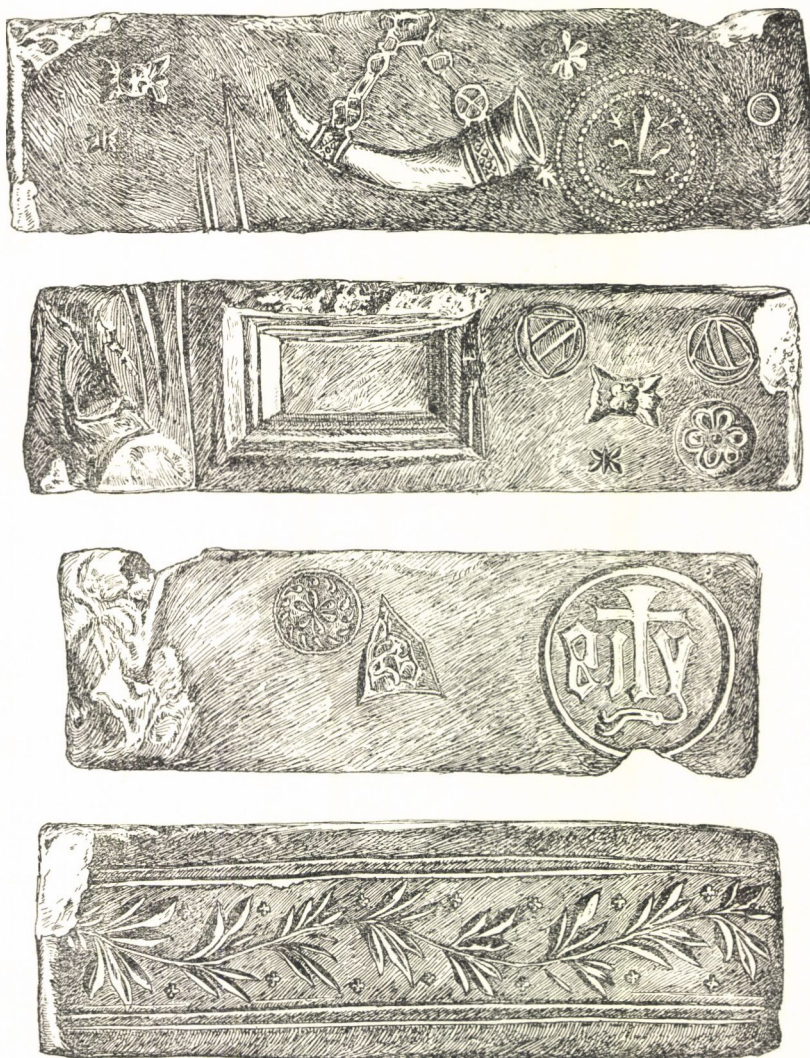
Az ellenkező oldalon egy téglalap mélynegatívja, többszörösen tagolt párkánszerű kereteléssel; mérete: $3·5 \times 2·2$ cm. Jobbról két körberajzolt harántpólyás címerpajzs: csúcsíves pajzsban jobbaránt pólya, alattuk két szalagcsokor és egy hatágú rozetta képe. Túlsó szélén három szabálytalan bevágott barázda.

A *jobb*oldalon a Megváltó körbefoglalt monogrammját: **Yhs** találjuk. A stilizált monogramm középkori minusculákból van alakítva. Mellette egy csúcsos pajzsot akartak bevésni, benne talán kettős kereszttel, azonban az egész csak eltorzult karczolat maradt; tovább egy gyöngykörbe foglalt éremforma rozetta mintája látható.

A *bal*oldalon kettős vonallal határolt lécz, a lécz között végigfutó természetes levélfűzér van bevésve.

A minták alapján arra következtethetünk, hogy a trébelőtő még a XV. században készülhetett. Ennek csak a legutóbb említett levélfűzér látszik ellentmondani, a mely természetes alakításával későbbi korra mutat.

Verőtőünk nemcsak a középkori ötvöstechnika, hanem érdekes mintáival a középkori díszítőművészet szempontjából is figyelmet érdemel. Hazai gyűjteményeinkben ilyen korai ötvösszerszám a ritkaságok közé tartozik.

2. A MONOSTORSZIGETI KÖZÉPKORI VERŐTŐ KESKENY OLDALAI.

Bár korántsem olyan ritkaság, mint a trébelőtő, némi érdeklődésre számíthat egy ugyancsak Bácsbodrogmegyei Muzeumban levő éremmérleg is, a melyet Heindlhoffer Róbert zombori kereskedő ajándékozott a Bácsbodrogmegyei Tört. Társulatnak. Korábbi sorsáról nincsenek adataink.

A mérleg a súlyokkal együtt fatokban van. Karja, nyelve és tengelye vas, csészéi sárgarézből valók és zöld selyemzsinóron függnék. Közeppontjukba gyöngykörbe foglalt -jegy van beütve.

A súlyok sárgarézből valók, négyzetlapúak és súlyukhoz mértén különböző vastagságúak. Felső lapjukba bélyegek vannak beütve, (3. ábra) és pedig az első háromnál keretbe foglalt egyenlőszárú kereszt. Ezek doublonok mérésére szolgáltak.*

A «2 Doublon»-os mérete:

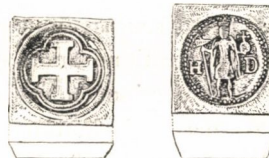
1'5×1'5×0'7 cm,
súlya: 13'5 gr;

az «1 Doublon»-os mérete:

1'4×1'4×0'4 cm,
súlya: 6'75 gr;

a «1/2 Doublon»-os mérete:

1'4×1'4×0'2 cm,
súlya: 3'375 gr.

3. ÉREMSÚLYOK A XVIII. SZÁZADBÓL.

A másik fajtának a bélyege Szt. Lászlónak gyöngykörbe foglalt domború képe. A koronázott király palástban, jobbájában bárd, baljában az aranyalma. Két oldalt: H—D (Hungarischer Ducat) jegy, tehát magyar aranyak mérésére használták.

A «2 Ducat» mérete:

1'4×1'4×0'4 cm,
súlya: 7 gr;

az «1 Ducat» mérete:

1'4×1'4×0'2 cm,
súlya: 3'5 gr;

a «1/2 Ducat» mérete:

1'2×1'2×0'15 cm,
súlya: 1'75 gr.

A tok rekeszében még két kis rézlemez van. Az egyik 1 cm hosszú és 0'8 cm széles; a másik 0'9 cm hosszú és 0'8 cm széles. Vastagságuk alig 1 mm, súlyuk: 0'4, 0'3 gr. Az elsőbe 6, a másikba 5 pont van beverve. Apróbb fémtárgyak és drágakövek mérésére, vagy súlykiegészítésre szolgáltak.

Gubitz Kálmán.

A BÁRTFAI SZ. EGYED TEMPLOM XVII. SZÁZADI ORGONÁJA.
Myskovszky Vikor az Archæologiai Értesítő 1893. évfolyamában (63. l.) közölte azt a szerződést, amelyet Bártfa város tanácsa 1650-ben a Sz. Egyed templom

* Doublon spanyol pénz: 8, 4 és 2 talléros (65'2 Márkás, 32'60 M-s és 16'3 Márkás.)
Doubl, régi franczia ezüst pénz = 2 denier.

új főoltárának elkészítése felől Krenitzky Miklós tarnovi szobrászsal kötött. Ez az okirat azóta vétel útján a kassai Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeum birtokába jutott s itt volt alkalmam leírni a hátlapján olvasható alább közölt feljegyzést, amely az ugyanakkor készült *orgona* költségeiről nyújt felvilágosítást. Sajnos, a mester neve nincs a feljegyzésben, csupán azt tudjuk meg belőle hogy a munkát Stirbitz András, Bártfa, vagy valamelyik szomszédos város organistája ellenőrizte. Az érdekes irat szövege így hangzik:

Exposita in fabricam organni.

Magistro seu organnomacho juxta conventionem sol(vi)	fl. 600.—
Pro confectione duorum folli(or)um et refectorum aliorum	« 60.—
Pro confectione novae cistae acutae in manuali	« 86.—
Pro 269 novis mutatis 5ta Dena et spil Flet	« 45.—
Pro stanno lb. 282 1/2 excepta contributione civium sol.	« 82.23
Pro plumbi C. 7. lb. 74 diverso pretio	« 109.68
Pro asseribus Tibiaceis et abjegninis	—
Fabro ferrario pro diversis ferramentis	—
Seratori pro diversis trochleis	« 57.75
Mensatori seu arculario pro novo choro confecto	60
Dominus judex solvit.	
Coadjutoribus circa erectionem operis	—
Item mensatori circa folles et corpus	« 18.—
Magistro siliginis Cb. 11 per fl. 4	« 44.—
Domino Andrea Stirbitz in revisione operis	« 14.40
Aurigis in revectione et advectione sol.	« 19.62
In cibo et potu circa intencionem et reversionem	« 19.40

Az ív külső oldalán ugyanezzel az írással:

Ao 1651. Conventio in fabricam organi. Cum expensis circa erectionem operis. V.

MŰ- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATOK KASSA VÁROS ÉLETÉBŐL A ROKOKÓ KORÁBAN. A rokokóstíl, a «Louis XV.»-ízlés divatja Magyarországon a nagy királynő, Mária Terézia uralkodása éveivel (1740—1780) esik össze, s ebből a korból Kassának is fennmaradt több műemléke, melyre e szertelen, de bájos stílus reáütötte bélyegét. Különösen az ötvösség és fafaragás reánk maradt emlékei tanuskodnak erről, de a korbéli épületek stílusa is reávall.

A város épp e korszakban nagy átalakulásokon megy keresztül.

A falakkal, bástyákkal övezett Kassa XVII. századbeli középületeiről a magyar Simplicissimus számol be: «Und kommt aus den Weingebirgen von der Zips — írja — her ein Bach, der fließt durch die Stadt und theilt sich beim Thor gleich in zwei Theil also, dass er den ganzen Markt, das Rath- und

Kaufhaus, der Türcken Gefängniss, die Stadthauptwach, die drei Apotheken, sehr viele Kramläden, die Hauptkirch, so die Ungarn und Deutschen abwechselnd täglich gebrauchen, die windische Kirch und die ringummauerte evangelische Schul von beiden Seiten umflesst.» Tehát a *Derek-utcának* nevezett széles főutca közepén szabadon állt a városháza, a Szent Erzsébet- és Szent Mihály-templom (melynek windische Kirche volt a neve), legalul az iskolai épület, melyeket a városon keresztül csörgedező Csermelypatak ölelt körül.

A két templom ma is fennáll, a régi városháza és az iskola azonban eltűntek s helyüket az 1790-ben, épült színház s a szabadságharcz szobra foglalta el. A középkori városháza már a XVII. század közepén csupán annyiban szolgált a közigazgatás céljaira, hogy benne mint szabadon álló s így tűzveszélytől mentes épületben van a város féltett levéltára elhelyezve; különben magtárul s börtönhelyiségül szolgál s földszintjén kisebb bolthelyiségek vannak. Ezeket az 1752-ik évben Andraskovicz Tamás cukrász¹ és Princz N. borbély (chirurgus) bérlik; utóbbinak boltja *«in frontispicio antiquae curiae»* van. A düledező épületen az év végén az ácsoknak sürgős javítani valójuk akadt, melyért december hó 20-án a városi tanács nekik egy átalag sört utalt ki.

A tanács az 1754-ik év szeptember hó 30-án mondja ki reá a halálos ítéletet:

«1754. Die 30-a Septembris. Et quia *antiqua curia magistratualis* in mediterraneo fori situata jam majori ex parte ita diruta est, ut reliqui etiam, qui superunt, muri tamquam irreparabiles dirui debeant, ea propter determinatum est, ut tectum, recenter eidem superimpositum, deponatur. Commissum item est dominis bonorum inspectoribus, ut pactatos *pro dirutione antelatae curiae* magistratualis hungaricos florenos 60 et unum vasculum cerevisiae lachetaeque vasculum pariter unum extrudent.»

A menthetetlenül leromlott épületről leszedték a nemrég reáhelyezett új tetőt s falait ledöntötték, fizetvén érte 60 magyar forintot, egy hordócska sört és lőret.

Még azon év október hó 10-én tégláiból 2000 darabot Czifkay Ádám uramnak ajándékoznak. Az ismeretlen helyen álló épületbe befalazott téglák s egy négyszögű vasablaktábla a Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeumban mindaz, a mi megmaradt belőle.²

Az 1763-ik évben helyén a városi mérőház s bolthelyiségek épülnek. A tanácsi jegyzőkönyv szerint:

«1763. Die 22 Martii. Dominis autem aedilibus commissum habetur, ut unum adhuc fornicem praeter locum conservationis bylancis in loco, ubi antea antiqua domus curialis extabat, moderatis expensis extruere et adjicere noverint.»

¹ 1752. Die 31 Januarii. Thomae Andraskovicz cukerpacker a 1-a Februarii per unum annum exarendata est commoditas media apothecae antiquae sub antiqua curia civitatis situatae et pro fl. hung. 30.

² A dóm szentélyében az északi falon a magasságban levő erkélyről legújabbán hangoztatott vélemény, hogy az a régi városházáról került ide. Ez tévedés, mert az erkély már évszázadok óta van helyén.

Szomszédságában állhatott az a vasketrec (cavea ferrea), melybe a bűnös női személyeket zárták el a városból való kiűzetésük előtt.*

A várost kerítő falak épségben tartása a felsőmagyarországi főkapitánynak volt gondja; költségeit a város, illetve az egyes czéhek viselték; ostrom idején ugyanis a czéhek kötelessége volt a bástyákban az ellenséggel szemben helyt állni. Az 1741-ik évben az ötvösczéh a szűcsökkel és szíjártókkal viseli közösen az egyik torony fenntartásának költségeit a június hó 20-án kelt tanácsi végzés szerint:

«Determinatum est, ut honesta ceha aurifabrorum contribuat proportionate ad ædificia turris pellionum, lorariorum et simul eandem sartis tectisque conservent.»

Az 1743-ik évben a felső-kapu tornya omladozik s *Litzky Nikodém* építőmester a restaurálás költségeit «*von Fundament umb einen Stock höher, als die Basteimauer auf zu bauen*» 2109 rénes forint és 41 krajczárra irányozza elő.

Két évvel később az alsó kapu ledőlt tornyát lehordják s újra építik.

Az 1748-ik év május havában a főkapitány reáuzen a városra, hogy a felső kaput bezáratja, ha meg nem építik. A város, melynek ekkor csak két kapuja volt, siet a kívánalmat teljesíteni. Jegyzőkönyve így szól:

1748. Die 2. Maii. Illustrissimus dominus commendans nunciavit amplissimo senatui, quod, nisi civitas *portam superiorem seu turrim* lapsui proximam tegi fecerit, ipsam claudi faciat, ne lapsu eiusdem hominibus periculum vitæ eveniat. Quare decisum est et dominis aedilibus serio commissum, ut turrim illam quo citius tegi procurent.

A katonaság építőmérnöke ekkor *Rochet* (1736—1748) volt.

Magának a városnak állandó fizetett ácsa (architectus civitatis) van, a kinek fizetése az 1744-ik évben készpénzben 60 rénes forint, egy köből buza, öt köből gabona és négy véka száraz főzelék, míg segédjének évi fizetése 50 rénes forint, egy köből buza, négy köből gabona és négy véka főzelék.

Az 1751-ik év április hó 26-án kelt jegyzőkönyv az állás betöltéséről szól:

Item procurandus est *architector* artis suae bene peritus, qui aedificiis civitatis invigilabit, ita tamen, ut coetui se incorporare praevidere noverit architecturam idem architectus.

Az 1752-ik év november hó 6-án *Gedeon András* a város ácsa, a kinek 1754. december 12-én az iskola ujonnan emelt tornyocskájáért 12 magyar forintot fizetnek ki. Az alább közölt jegyzőkönyv *lignifabernek* nevezi.

Commissum est dominis inspectoribus bonorum, quatenus Andreae Gedeon lignifabro pro erecta turricula supra scholam trivialem hung. fl. duodecim obvenientes enumerent.

* 1748. die Septembris. Anna Urbanecz serva domini Soph inter moenia deprehensa cum aliquo germano milite tempore vespertino, pro quo facto imponetur in *caveam ferream* et a civitate educenda decernitur.

Az 1763-ik évben *Vaidl Jakab* ács bemutatván két torony tervrajzát, a tanács felmenti őt attól, hogy mesterségének más bizonyítékát is bemutassa a mesteri fokozat elnyerése végett:

1763. Die 8-va Aprilis. Jacobus vero Vaidl architectus delineatione duarum turrium coram amplissimo magistratu praesentata, ab alia artis specimine demonstranda immunis declaratus est.

Mily szűkkeblű volt a tanács a más vallásúakkal szemben, arról szól az alábbi tanácsi jegyzőkönyv, mely szerint a város szolgálatában álló *Vizner Márton*tól, mert lutheranus, megtagadta, hogy az ácsok és molnárok egyesült czéhébe belépessen:

«1768. Die 23. Decembris. Ad instantiam Martini Vizner architecti civitatis sui incorporationem ad coetum *architectorum*, qua alias lutherani, sibi applacitari petentis, resolutum est: benignum *molitorum* ceiales privilegium non admittit, ut petitum instantis applacitari possit.»

Ezek az ácsmesterek tervezték és építették a barok és rokokó korszak festői toronysisakjait.

A korszak vége felé az architectus alatt építőmestert is értenek s az 1779-ik évben *Langer Jánost*, a kassai czopfstílusú városháza tervezőjét, mint «*regius cameralis in Hungaria architectus*»-t említik.*

A közműves legények és tanulók fizetése iránt a tanács az 1766-ik év június hó 12-én szabályrendeletet hoz, mely szerint a segédek (*murarius sodalis*) fizetése tíz garas; azoknak a segédeknek pedig, a kik a szokásos vándorlást még nem teljesítették, csupán kilencz garas jár; a tanulóknak hat garas; az ácsokat megintik, hogy a házakról a vizet levezető csatornák felállítása után ne vegyenek szokatlan díjat. Végül a dohányzást tiltják el munka közben.

A szabályrendelet így szól:

1766. Die 12. Junii. Determinatum habetur, ut *sodalibus murariis* cohaerenter ad praxim et consuetudinem in aliis liberis et regiis civitatibus observari solitam, merces a laboribus, in quibus constituuntur, incluso magisteriali grosso cum grossis 10 ubique indiscriminatim exolvatur; *sodales* autem illi, qui finitis tyrocinii annis extra gremium civitatis nullibi peregrinati sunt, incluso pariter magisteriali grosso nonnisi cum grossis novem exolvantur, qui posteaquam suam peregrinationem finitam esse fidedigno testimonio comprobaverint, ad instar aliorum sodalium suam peregrinationem absolentem exolvantur; tyronibus autem titulo mercedis a laboribus obvenientis sex grossi per eos, apud quos in laboribus constituti adinvenientur, exolvendi sunt applacitati. *Fabri* nihilominus *lignarii*, qui inusitatam et inauditam taxam a tractione *canalium* a miseris contribuentibus hactenus desumere consueverunt, ut a praemisso labore seu ab attractione canalis, ita, quemadmodum hactenus dietim exolvi solebant, exolvantur, determinatum pariter extitit.

* Kassa város levéltára 1779-ik évbéli 657. számú tanácsi okiratban.

Opifices autem vel laboratores illi et potissimum *sodales murarii et fabri lignarii*, qui in actuali labore constituti dohanam fumigare per quempiam observati fuerint se taliter observati suae superioritati delati, pro primo actu, ut 12 baculorum ictibus puniantur; secundo autem vice in actu hoc deprehensi, 20 baculos ut sustineant, determinatum pariter habetur.»

A mesterjog elnyeréseért a czéh az 1760-ik évben ezt határozza:

Specification was einer welcher bey unseren *Maurer Hantwerk* Meister werden, an baaren Gelt nach laut unserer Kais. Königl. Privilegien zu bezalen schuldig ist, als nemblich:

Erstlich bey Anmeldung des Pallier-Jahr fl. 4.

Dan bey Ausgebung der vorgeschribenen Meisterstück fl. 20.

Item nach verrichter Meisterstücken fl. 16.

Dan vor das sogenannte Meisterrecht fl. 18.

Item solange ein solcher in Machung der Meisterstück steht, zalt er täglich anstatt des darbieteten Trunck denen Meister wegen ihrer aller anderten Tag Haimsuchung und Nachsehung der Meisterstück täglich 1 fl. Wan ein solcher in dem Zeichnen wohlerfahren, wie auch nötig ist, mithin kann er die Meisterstück in 14 Tag verfertigen und letztlich gibt er denen Meistern ein erliches Mittagsmahl fl. 20.

Caschau den 8 Martii 1760.

Nicodemus Litzgy
derzeit Oberzechmeister.
Jacob Resch
derzeit Unterzechmeister.

A mesterség üzéséből felmerülő peres ügyeiket a czéhbiztos közbenjárásával intézik el, a mint az alábbi tanácsi végzés tanúsítja:

1769. Die 1 Septembris. Ad instantiam denique domini Georgii Resch magistri murarii, sed actu ob senectutem non laborantis, tyronem autem ex omissis per dominum Joannem Tamerle unum actu apud alium laborantem sibi applicadari (*így!*) petentis, generoso domino Carolo Fidler coetus murariorum commissario commissum est, ut negotium isthoc iuxta praxim hactenus continuatum definiat.

Az 1739—1775-ik években Kassán 19 kőműves mester nyert polgárjogot és pedig *Kiss Mihály* az 1739. év februarius 18-án, a karinthiai származású *Schvegár Mihály* 1740. febr. 26., *Danner Tamás* 1740. márcz. hó 4-én, a tiroli *Munkenosz Márton* 1742 május hó 8-án czéhtársai *Litzky* és *Ress György* jótállása mellett; a lengyel *Kapitány Jakab* 1745 febr. 4-én, a tiroli *Tamerle János* 1759 január 17-én, a kassai *Halászy János* 1759 oktob. 30-án, a kassai *Zborovszky József* 1762 január 29-én, a tiroli *Saltzgeber Antal* 1763 márczius hó 5-én, a két *Ress* jótállása mellett; ugyanez év márczius hó 17-én a szintén tiroli *Schmucz János György*, a kiért *Tamerle* kezekedik; a kassai *Olajos András* 1765 január 7-én, a szintén kassai *Varga Mihály* 1766 január hó 18-án; a bajorországi *Hobelander Mátyás* ugyanez év deczember 18-án; az 1767-ik év deczember havában három kassai: *Homa János*, *Viklinszky Nikodém* és *Tóth Jakab*, a kik közül a két első a jövedelmezőbb vámbérletekbe bocsátkozott; a

Luganoból származó *Broky István* 1768 június 21-én, a Németbirodalomból való *Majer Bálint* 1770 márcz. hó 23-án s az alsóausztriai *Schedler Lajos* 1775 ápril, hó 22-én. Közülök a tiroli *Saltzgeber Antal* s az olasz *Broky István* voltak a kiválóbbak.

A város az 1779-ik évben úgy határozott, hogy az egyes kőműves mestereknek három-három alkalmazottjuk után 1000—1000 téglá jár a város tégláégetőiből, így *Schmutz Józsefnek* kilencz legénye és inasa után 3000, *Kiss Mihálynak* egy után nem jár, *Broky Istvánnak* 36 után 12,000, *Haberlander Mátyásnak* hat után 2000, *Mayer Bálintnak* ugyanannyi és *Scheidler Lajosnak* 18 után 6000 téglá.¹

A téglavető az 1748-ik évben bérbe van adva oly módon, hogy minden 10,000 kiégetett téglá és cserép után 1000 darab a városnak jár bér fejében.

Fából többnyire falusi templomok épültek, de voltak ilyenek Kassán is, a hol a protestánsok csupán a külvárosban fából emelt oratoriumokban imádhatták az Istent. A kavecsányi fatemplom az 1775-ik évben leégett.²

Mint említettük, a rokokó korszak kiváló építőmestere volt a tiroli származású *Saltzgeber Antal*, a ki az 1763-ik évben nyert polgárjogot, lefizetvén az érte járó 12 rénes forint taksát. Saltzgeber ekkor Jászón a premontreiek templomát és kolostorát építette s Szauberer András prépost kívánságára bizhették meg őt ez évben a kassai ferenczrendi szerzetesek kolostoruk felépítésével annál is inkább, mert ehhez a költséget — legalább jó részben — a jászói prépost adta.

Midőn a ferenczrendiek az 1763-ik évben a város tanácsa előtt bejelentették, hogy Saltzgebert bízták meg az építéssel s közbevetették magukat az építőmester polgár- és mesterjoga érdekében, a városi tanács hivatkozással arra, hogy Saltzgeber tudományát a Jászón emelt épületekkel s a ferenczesek részére emelendő épület tervrajzával bőven megbizonyította, felmentik attól, hogy világi építkezések tervezésében való jártasságát tanúsítsa. A végzés így szólt:

1763. Die 17-ma Februarii. Ad instantiam demum patrum Franciscanorum pro *Antonio Saltzgeber* semet interponentium sequens emanavit resolutio: Cum Antonius Saltzgeber *murarius* specimen artis suae in ipso aedificio Jaszoviae erecto demonstraverit delineationemque venerabilis conventus ordinis s. patris Francisci pro contento produxerit, ideo cum saecularis aedificii delineatione producenda dispensatur.

A ferenczesek már az 1741-ik év augusztus hó 21-én arra kérik a város tanácsát, hogy templomuk homlokzatát, melyet régebben is a város épített át, javítsák ki. Az 1751-ik év márczius 15-én nekik *pro erectione sacrae viae crucis* tíz rénös forintot utalnak ki; 1756 február hó 6-án harangjuk újra-

¹ Kassa város levéltárában az 1774-ik évbéli 371. számú tanácsi okirat.

² 1779-ik évi 427. sz. a.

öntésére 34 magyar frtot és 32 denárt; 1760 június 23-án *«pro noviter extruendo in hujate ecclesia patrum Franciscanorum sepulchro Domini»*, tehát Szent-sír építésére négyezer téglát adnak.

Átengedik nekik a városi téglaegető kemenczét az 1763. márczius hó 4-én kelt tanácsi végzés szerint:

Pro introserta aedificandi venerabilis conventus necessitate bina in fornace majori latericia tegularum exustio ea ratione admittitur, ut tegularium exolvere et ligna propriis sumptibus sibi procurare patres instantes teneantur.

Az 1764-ik év február hó 13-án engedélyt kapnak, hogy az építkezéshez szükséges 24 szál fenyőfát a város erdejében kivághassák.

Az épület alapkövét ez évben tették le s a beléhelyezett ónlap felirata ez:

Antonio Szalzgeber aedili.
«D. O. M. A.
Clemente XIII. sat. sat.

Posteaquam aede prima S. Nicolai a Pereniis excitata, sed incendio anno 1556 corrupta, altera quoque anno 1676 reparata, rimis angustis, tenebris iam deformis instaurari postulasset spe in piorum liberalitate posita, Sancti Antonii Patavini Cassoviensium fratrum ordinis minoris strictae observantiae tutelariorum honori ab illustrissimo ac reverendissimo domino domino *Andrea Sauberer* sacrae candidae ac exemplaris ordinis praemonstratensium praelato venerabilis conventus ecclesiae, quam magnifice nunc exsuscitat beati Joannis Baptistae de Jaszow praeposito etc.

PrIMarIVs LapIs TertIa pro ae De ConseCraTVs ponitur XII. Aprilis.»

Tehát az alapköletétel 1764 április hó 12-ikén történt.

E feliratról* tűnik ki Szauberer jáászó prépost bőkezűsége.

Még ez évi augusztus hó 4-én a tanács 60,000 téglát utal ki az építkezésre azzal, hogy felét a jövő évben adja ki. A következő évben az építkezés terheinek megkönnyítése végett bort és gabonát utalnak ki nekik. A végzés ez:

1765. Die 6. Decembris. Multum venerandis patribus *ordinis sancti Francisci Seraphici conventus* Cassoviensis ex reflexione illa, quod ruinosum aedificium non contemnendis sumptibus reaedificare inchoaverint, pro sublevatione aliqua titulo *sacrae elemosinae* unum vas vini submontani ex procreatione nova per dominos bonorum inspectores extradandum et praeterea 5 cubuli tritici, 5 item cubuli siliginis per dominos frumentarios emensurandi sunt resoluti.

Az épület serényen halad a befejezés felé s az 1767-ik év október hó 9-én a városi hámborból hat mázsa vasat adnak ki a falak kötésére s ez év december hó 2-án 10,300 téglá árát engedik el; az 1769-ik év augusztus hó 8-án pedig a fedélszékre 48 szál fenyőfát utalnak ki; az építkezés tehát ekkor befejezést nyerhetett. Az épület homlokzatán a rokokóstil az ablakok felett és alatt alkalmazott térkitöltésen ismerszik meg; különben mint a rokokó épületek egyáltalában, inkább tömegével igyekszik hatni. Belső díszítése, a melyben

* Kassa város levélt. 1764 évi 265. tanácsi sz. a.

e stíl mesterei kiválóak, természetesen a szerzetesi fogadalmakhoz híven, de talán költség hián is, elmaradt.

Saltzgeber jászói építményeinek felszentelése az 1766-ik év őszén történt meg, a mint erről ez év október hó 1-én kelt tanácsi jegyzőkönyv is tanuskodik:

«1766. Die 1-ma Octobris. Idem dominus substitutus iudex cum adjuncto sibi domino Josepho Rettl bonorum inspectore, Jaszovia, quo ex parte civitatis hujus Cassoviensis pro *consecrationis templi* Jaszoviensis solemnitatem exmissi et ab illustrissimo ac reverendo domino praelato Jaszoviensi invitati praevidelic extiterunt, reduces, relationem fecerunt, quibus ibidem tribus diebus in civitatis occasione commorantibus, totidem dierum diurna a rhenensibus florenis duobus computanda sunt resoluta.»

A kiváló építőmester még az 1769-ik évben Kassán él s megújítja polgárjogát:

1769. Die 10. Februarii. *Antonio Saltzgeber murario* modalitatem quotidianis sustentandae concivilitatis ignoranti ea ex reflexione, quod in gremio civitatis hujus qua civis et magister usque in praesens murariales labores continuaverit, praestitis praevidelic praestandis ulterius etiam beneficium concivilitatis est applacdatum.*

Az ú. n. Kálváriák emelését különösen a Jézus-társasági atyák vallásos buzgalmából ekkor kapták fel. A jezsuiták egyébként is elnyomták a világi papságot s részben ez lehetett eltörlésük egyik oka. Az 1760-ik évben Karlay Ferencz kassai plébános a tanácshoz benyújtott Memorialéjában panaszodik rájuk, elsősorban Kaprinay Istvánra.

Kassán az 1738-ik évben hozza meg a tanács a Constitutiót, mely szerint az előző évben építeni kezdett Kálvária fenntartása és igazgatása történjék.

Constitutio Montis Calvariae.

Circa Montem Calvariae, qui partim civitatis, partim piorum patronorum oblationibus anno proxime praeterlapso 1737 aedificare coeptus est, sequentia ordinata sunt: 1-mo. Curam Montis Calvariae habebit pater Societatis Jesu, qui protunc fuerit praeses Congregationis Agoniae Nationalis, uti et custodis ejusdem ac reliquarum ad eundem montem immediate pertinentium rerum, uti sunt vestes sacrae, ornamenta altarium et imaginum ac reliqua sacra suppellectilia, quae cum tempore aut curata aut oblata fuerint aliunde. 2-do. Videat, ut oblationes et elemosynae ibidem collectae singulis hebdomadis aut saltem mensibus per custodem deferantur ad cassam, quae conservabitur quidem apud patrem praesidem, duplici tamen sera clausa, quarum claves altera apud praesidem, altera apud dominum inspectorem, qui ab amplissimo magistratu designatus fuerit, conservabuntur; si quid curandum vel reparandum fuerit, mutuis consiliis facient et exolvent singulorumque annorum rationes tam acceptorum, tam expositorum inibuntur et conficiuntur ac per dominum inspectorem amplissimo senatui de anno in annum repraesentabuntur. 3-io. Habebit proinde curam pater praeses, ut custodem exemplarem, fidelem et in custodiendo conservandoque diligentem habeat, qui tamen non ex aliquo, fundo fixo, sed piorum elemosinis et patri praesidis oblatione ac procurazione

* Kassa város tanácsi jegyzőkönyve.

vivet. Haec proinde ad normam Calvariarum *Posoniensis et Graecensis* constituta sunt. Et haec omnia ad maiorem Dei gloriam et reipublicae utilitatem cedant. Cassae, die 31. Decembris 1738.

Alexander Dubniczay
juratus civitatis notarius
manu propria.*

Az 1740-ik év július hó 4-én a tanács ex zelo 12 rénes forintot utalt ki a Kálváriával szomszédos föld ára fejében «*pro cultu divino ampliori*» és szeptember hó 5-én az építés folytatására a városi hámborból két mázsa vasat; a következő évben 157 szekér homokot, egyért-egyért 24 dénárt fizetvén. A hely felavatása (consecratio) ez évben eshetett meg, mert az 1742-ik évi februárius hó 8-áról való tanácsi jegyzőkönyvbe bevezetett Memoriale szerint az ez alkalommal 24 itcze bor fogyott el áldomásra. A feljegyzés így szól:

«1742. Die 8-va Februarii. Memoriale quantum diversis vicibus ad verbales commissiones amplissimi magistratus de vino distraxi uti hac modalitate sequitur.

Die 7-ma Septembris ad capellam Beatae Mariae Virginis Pócs iustas numero 124. Item tempore consecrationis Calvariae et installationis reverendi patri Trajcsik iustas vini numero 24.»

Tehát a Kálvária felajánlása s pater Trajcsiknak az ott levő remeteségre való felavatása az 1741-ik évben és pedig az év szeptember hó 7-ike után történt.

Az 1743-ik évben 6000 téglát ad a város az építkezésre s a következőben két üvegesmester remekét ajánlja fel, a mint erről a következő tanácsi végzés szól:

«1744. Die 7. Augusti. Manufacturae res vitreae ex duabus partibus in locum Majsterstuck factae pro fenestra exigua deservientes per dominos deputatos Emericum Csomortányi et Michaellem Kaliczky relatae ex coetu vitriariorum hujatum pro usu Sanctae Calvariae resolutae extiterunt.»

1745-ben 5000 zsindelet s az egyik téglakemencze fűtésére 40 öl fát adnak, mert benne a Kálvária számára égetik a téglát. Az 1750-ik évben folyik a templomon a munka Litzky Nikodém építőmester terve szerint s ismét 5000 zsindelet s gerendát utalnak ki a kálváriai templom befedésére; a végzés, mely márczius hó 9-én kelt, ez:

«Commissum habetur domino bonorum inspectori, quatenus secundum projectum domini Nicodemi pro Calvaria trabalia ligna procuret et quinque millia scandulorum ex Radács per Laduenses advetri procuret in defalcationem arendae.»

Ez évben a munkálatok vezetője Akai Kristóf jezsuita atya, a kinek május hó 20-án három mázsa rúdvasat utalnak ki.

1752. junius hó 26-án tíz szekér kő fuvarját utalják ki s a következő év

* Kassa város tanácsülési jegyzőkönyvéből.

január hó 23-án tíz szekér kőét; július hó 17-én 2000 téglát, négy szekér meszet, tíz mázsa vasat és három fenyőgerendát adnak.

Az 1756-ik évi június hó 4-ikén kelt tanácsi végzés nem nevezi meg az egész mű tervezőjét — csupán keresztnevét, *Lukács*, említi fel — s az egész mű létesítésében való késedelmeskedésnek okát a művezetésben való gyakori változásban látja. A végzés ez:

1756. Die 4 Junii. Eodem die ad instantiam reverendi patris Joannis Baptistae Balássi societatis Jesu, protunc *Montis Calvariae* curatoris, sequens *resolutio* est extradata: Ipsi etiam admodum reverendo patri instanti constat, regiam civitatem hanc multis jam in *Montis Calvariae* erectionem expensas insumpsisse ac propterea, quod per frequentem patrum curatorum mutationem introserto *domini Lucae* textui satisfactum non fuerit, aedificium actu etiam in statu imperfecto manere. Ne proinde posthac etiam id ipsum eveniat, necessarium videri, ut de eo, quod idem A. R. P. hic loci usque ad totius laboris perfectam consummationem praeinserto textui satisfactorius, mansurus sit, eadem regia civitas eatenus assecuretur, necessarias eo tunc de petito factura dispositiones.

A templom a rajta olvasható évszám szerint az 1757-ik évben elkészült s az év november hó 28-án kiutalt 70 font rúdvasat s 7000 zsindelyszeget tehát a stációk építésére fordíthatták, ámbár a következő év június hó 2-án kelt végzés kétségben hagy, mert benne, amikor a tanács a munkálatok teljes befejezését óhajtja, a templomról is szó van. A végzés így hangzik:

1758. Die 2-da Junii. In consessu amplissimi magistratus et totius electae communitatis lecta est specificatio materialium ad *Sacrum Montem Calvariae* desideratorum per reverendum patrem Joannem Baptistam Balássy e S. Jesu eiusdem Sacri Montis curatorem concinnata, in qua sequentia exponuntur.

Primo. Quatuor orgiae lapidum.

Secundo. Bis mille tegularum.

Tertio. Pro tabulatione templi superioris asseres numero 200.

Quarto. Calcis currus numero 8 pro lateralibus crucibus inmurandis.

Quinto. Arenae currus numero 8. Quam specificationem secuta est amplissimi senatus *resolutio*: Ut tandem totum *Montis Calvariae* aedificium ad statum perfectum plene et quo celerius perveniat, universa praespecificata materialia in quantitate specificae exposita ea ratione resolvantur, ut ultra eadem amplius nihil praetendatur.

A szepesi kamara ódon épülete, mely az 1567-ik év óta szolgált a pénzügyi közigazgatás céljaira, több házból volt összetéve; az 1762-ik évi összeírás szerint egymás mellett voltak benne a *Domus inclytae cameralis administrationis Scepusiensis* és *Domus Bakaiano-Cameralis*.

1768-ik évi januárius hó 26-án a tanács akként határoz, hogy elutasítja a szepesi kamara kívánságát, mely szerint ez vagy a tégláégetésre helyet kér vagy a város egyik tégláégető kemenczjének átengedését kívánja, esetleg oly módon, hogy a szükséges fát a kamara jobbágysai vághassák a város erdejében és szorgoskodjanak a téglá égetése körül; az ebből eredhető sérelmek elkerülése végett 100,000 téglát felajánlanak az építkezésre.

Az építkezés a következő évre maradt,¹ mert szó volt arról, hogy a kamara esetleg másutt építsen. A város is megtoldotta ajánlását 100 szál fenyőfával az 1769-ik év februárius hó 21-én.

Dőry Gábor gróf, a szepesi kamara tanácsosa átíratára, hogy a város készpénzben váltsa meg a felajánlott fát és téglát, a város 150 arany fejében 742 magyar forintot és 50 denárt utalt ki az 1769-ik évi márczius hó 21-én kelt végzés szerint.

Az épületen levő évszám szerint, azt az 1770-ik évben emelték s az ablakok formája s az ezeket bekeretező díszítés vallanak a korra.

A rokokó-kor legvégső határán épült Abaujmegye székháza, midőn Orczy Lőrincz a főispán. Az 1780-ik évi házösszeírás szerint: *Domus inclityae comitatus Abaujvariensis aedificabitur.*

Az épület homlokzata letagadhatatlanul tesz erről vallomást; rajta a rokokó és a Louis XVI.-stílus osztozkodnak. Kihasasodó erkélyes főhomlokzata, különösen kapunyílása, az ablakok felett való térkitöltés, a homlokfalat koronázó háromszögű oromba helyezett vármegyei címert támasztó díszítés a rokokó alkotása, míg a jobb- és balszárny s a falpillérek már egy új ízlés kezdetét hirdetik.

A rokokó egyik legkorábbi emléke Kassán Klobusitzky István kereskedő sírkápolnája az evangélikusok felhagyott temetőjében. Klobusitzky állítólag 1735-ben halt el s a kápolna már állt az 1739-ik évben, a mely év október hó 20-án özvegye, Jászay Anna végrendeletet tesz. Ebben olvasható: *«testem az lutheránusoknak temetőhelyében épített kápolnátskában szegény uram mellett eltemetessék.»* A végrendeletet a következő év augusztus hó 19-én hirdették ki s ez időpont után készülhetett az a rokokó-stílű, vert vas sírkereszt, mely messze földön ritkítja párját. A végrendelet szerint az özvegy: *«az itt való evangelica német ecclesiának egy belül s kívül gazdagon megaranyozott ezüst kannát és egy szőlőformára való ezüst pokált»* is hagyományozott.²

Kassán mint inarticulált helyen a protestánsok csupán a falakon kívül állíthattak templomot és iskolát s az is nagyobbrészt csak fából épülhetett, még pedig rendszeren a temető szomszédságában. A kassai evangélikusok az 1760-ik év június 23-án nyertek a városi tanácstól engedélyt, hogy omlófélben levő oratoriumukat kijavítsák, azzal a szigorú meghagyással, hogy az eredetileg fából épült részeket ismét fából építsék meg s követ és téglát csak annyiban használhatnak, a mint eddig szokásban volt s egyáltalában a törvényhez és a rendeletekhez alkalmazkodjanak. Közöljük a tanácsi végzést szó szerint:

1760. Die 23 Junii. Ad instantiam curatorum oratorii Augustanae confessionis nationis germanicae resolutum est sequentibus:

¹ «quae anno superiore statim ad initium erigi coepti aedificii hujus cameralis sat.» Kassa város levélt. 1769-ik évi 109. számú tanácsi végzésben.

² Kassa város levéltárában 1740. évi 247. sz. a.

Introserti oratorii augustanae confessionis nationis germanicae necessaria circiter in quarta parte reparatio ab intus denotatis dominis instantibus ea ratione admittitur, ut iidem substratum, in quo ligneum substaculum et columnae pariter lignae collocabuntur, ad unum lapidem idque sine ulla incrustatione ex ordinariis lapidibus substernere, murumque in eadem parte tegulis intra ipsas columnas ligneas ad normam hactenus observatam ponere possint ac de reliquo in totius operis hujus continuatione ita procedant, ne tenorem legis aut benigna rescripta caesareo-regia in similibus casibus clementer jam saepius intervenita, transgrediantur.

A reformátusoknak szintén a külvárosban volt fából épített oratoriumok s mellette iskolájuk, temetőjük szomszédságában. A faépület az 1768-ik évben szorult restaurációra s az az évi augusztus hó 26-án a tanács két tagját küldi ki a létesített építkezés megvizsgálására.

A Balassa Zsuzsanna által a XVII. század közepén alapított nemesi konviktus, mely a jezsuiták kassai iskoláiban tanuló nemes ifjak ellátására szolgált, az 1740-ik évben kibővült. A város ugyanis — június hó 8-án — egyezer rénes forintért átengedte részére az épülettel keletre határos kovács-utczai telket. A rajta levő 1741-es évszám mutatja az építkezés idejét.

Ugyanez év április hó 26-án a tanács egy Nepomuki Szent János tiszteletére emelendő kápolnára 4000 téglát ad, a mely még az 1754-ik év augusztus hó 26-án sem épült fel, mert ismét 6000 téglát adnak e célra. Az építkezés az 1755-ik év május hó 21-én is folyik.

Nepomuki Szent Jánosnak két kisebbszerű kápolnája áll fenn az Ó-Hernádon, illetve Malomárkon vezető hidak mentén. Itt azonban alighanem az alsó külvárosban, a hol a xenodochium ma is áll, mint polgári kórház, talán Szent János elpusztult temetőjében volt épület emléke maradt meg.

Az 1741-ik évben szentelik fel a domonkosok újonnan átalakított templomukat, a mint az a tanács végzéséből kitűnik:

1741. Die 31 Julii. Reverendis patribus dominicanis hujatibus ex ratione illa, quod neoerecti templi benedictio sit futura in festo Sancti Dominici confessoris, nomine sanctae elemosinae resolvuntur rhenenses floreni 10 sine ulteriori exposit fienda consequentia.

Az 1740-ik évben faragta részükre *Griming Simon* képfaragó Szent Rózia oltárát.

Az 1745-ik évben «*et templum et turris et residentia recenter esset conflagrata*» olvassuk a július hó 27-én kelt tanácsulési jegyzőkönyvben, a mikor 30 forintot utaltak ki nekik első segítségül s 1748-ban nyolcz szekér fuvart adnak, hogy templomuk befödésére Jászóról a tetőcserepet (imbrices) elszállíthassák.

Az 1750-ik év december hó 31-én a «residentiára», a kolostor-épületre 1200 téglát ad a város s az 1754-ik év május hó 2-án a templom — *imponendo pro fundendis ad Deum praecibus solemni aedificio* — felépítésére 40.000 téglát, a mint a tanácsi végzésből kitűnik.

Az 1761-ik év augusztus hó 5-én «*residentiae pro celeriori aedificii, quod nunc incoeperat, erectione*» ismét 40.000 téglát, 1762. febr. 5-én 30 öl építőkövet, július 24-én Marics Ágoston prior kérelmére három mázsa vasat, a következő év május 27-én két mázsát, 1764 augusztus 31-én 8000 téglát adnak s az 1766-ik év május hó 30-án ismét 20.000 téglát.

Az 1697-ik évben betelepített orsolyarendi apácák templomtornyára, mely valószínűen leégett, az 1743-ik év január hó 24-én két mázsa vasat utalnak ki s az 1756-ik év június 18-án a tanács elhatározza, hogy a toronyra keresztet készített a város hámorában.

A középkor óta fennálló xenodochium, mely kezdetben a bélpoklos betegek háza volt, ekkor elaggott szegény polgárok menedékéül szolgált. Legutóbb 1704-ben az ostrom miatt lerontatván, a tanácsot ugyanekkor utasítják: «*azon legyenek ő kegyelmek, hogy amely helyről mostan az ispitály elrontatott, ugyanazon helyen a megnevezett szegénységnek való ispitályt építtessenek.*» A ház, melyhez délről a Szent Lélekről nevezett kis templom csatlakozik, úgy látszik, csakhamar megújult; a templom legalább folytonos használatban van. Az 1743-ik évi október hó 11-ikén kelt tanácsi végzés szerint a kórház kelyhét «*una cum appertinentiis*» a tihanyi és kassaujfalusi templomok használatára engedik át, melynek helyébe a Szent Erzsébet-templom egyik kelyhét adják cserébe. Az 1748-ik év május hó 22-én ugyanide egy ciboriumot és úrmutatót készíttetnek, melyért az 1749-ik év márczius hó 27-én utalnak ki 27 rénes forintot, illetve a számadáskönyv szerint 32 magyar forintot és 40 denárt. A két ötvösmű készítője a tanácsi végzés szerint *Halthmayer József* érczműves, rerum ex orichalco fusor.

A bajor származású Halthmayer az 1747-ik évi június 19-én nyert polgárjogot, fizetvén érte 20 rénes forintot.

Az 1761-ik év október hó 20-án a kórház számára szolgáló két kehely megaranyozásáért 3 rajnai forintot és 30 krajczárt utalnak ki.

Az épületre az 1756-ik évben új torony kerül, melynek befestését rendelik el az év augusztus hó 16-án, míg szeptember 3-án a kápolna kifestéseét *Vörös Mihály* képirónak utalják ki megérdemelt díját.

A kórházi épület újjáépítését *Tamerle János* építőmesterre bízták, a ki nek az 1762-ik évben 274 rénes forintot és 42 krajczárt utalnak ki. Az építkezés befejezését az 1765-ik évben is sürgetik.

Az új *városháza* mai helyén a főutcza nyugati során szemben a régivel állt s két épület összeillesztéséből alakult ki, t. i. a kassai születésű Szakmár György, esztergomi érsek alapítványi házából s a tőle délre eső házból, a melyet a XVII. században vásároltak meg. 1748-ik év szeptember 27-én az özvegy *czaitlajdinantissától* három képet, a császár, a királyné s elsőszülött fiok, Józset arcképét vették meg négy aranyon a tanácsterem részére. Az 1756-ik évben feszületet rendelnek meg ugyanide *Grimingh Simon* képfaragónál, a melyért december hó 6-án hat rénes forintot utalnak ki.

Ennek a feszületnek kifestéséért és aranyozásáért fizetnek ki a következő év elején *Vörös István* képirónak két körmőczi aranyat. A kereszt alján a fáj-dalmas Szűz alakja is rajta volt.

A tanácsterembe függesztették ki a levéltár rendezőjének *Schvartzenbach* Ferencznek olajfestésű arczképét, a ki 1764-ben halt meg.

A levéltárat befogadó szekrények készítéséről az 1760-ik évben gondoskodnak, a mikor *Veres András* képiróval 40 forintban megszerződnek:

1760. Die 22 Augusti. Demum generosus dominus Franciscus Schvartzenbach retulit, qualiter respectu *incolorandi armarii in archivo* novo et minori cubiculo existentis accordam cum *Andrea Veres* fecerit, quae etiam per amplissimum magistratum approbata est, vi cuius idem Andreas Vörös illud cum suis coloribus munde et pulchre incolorare et ubi necessum fuerit, bono auro pariter per se comparando inaurare pro fl. Hung. 40 tenebitur.

Ugyanez évben még 60 magyar forintot fizetnek neki a nagyobb levéltári helyiség kifestéseért.

A levéltári szekrény lizénáinak faragott s dúsan aranyozott oszlopfejeit *Hartman József* képfaragó faragta. Az oszlopfőkön alkalmazott aszimmetrikus bóbíta vall a készítés korára. A 18 oszlopfejért 20 rénes forint járt.

A Szent Mihály-kápolna restaurációjára az 1748-ik évben került a sor. Ugyanis híre kelt egy pozsonyi jezsuita atya útján, hogy a protestánsok lépéseket tettek a királyi udvarban, hogy mivel a Mihály-kápolna használaton kívül van, engedtessék át az ő részükre isteni tisztelet tartása végett. A városi tanács az év februárius hó utolsó napján e hír hallatára azonnal elrendelte az ablakok kijavítását s tanácskozni kezdett a felől, milyen célra használja fel a katolikus egyház a kis épületet. A végzés így szól:

1748. Die 28 Februarii. Inaudito eo a fideli manu certi sacerdotis societatis Jesu Posoniensis, quod acatholici hujates apud augustam aulam allaborent pro cedenda sibi *ecclesiola Sancti Michaeli* archangelo dicata, allegantes, eam nulli usui catholicis deservire. Hinc pro antevertanda eorum intentione in concursu senatus et senioris communitatis decisum est, quatenus *reparatis fenestris* et scamnis sive per catechetismum hungaricae juventutis, sive per militiam impraesidiatam seu alias etiam per ordinandum eo eremicolam sacerdotem sacra celebratorum devotio inducatur.

A restauráció költségeinek előteremtésére éppen kapóra jött, hogy *Resch Jakab* építőmester a lefolyt farsang idején a mészárosok bálján kártya közben társával összeveszett s azt hunczutnak, selmának elnevezte, a miért az 1748-ik év márczius 6-án a Szent Mihály-kápolna javára fizetendő 12 magyar forintra büntették a nyilvánosan történendő bocsánatkérésen kívül.

Két nappal később a kápolna berendezéséhez fognak s e célra egy arany-selyemmel hímzett oltárterítőre való vásznakat szereznek meg. A jegyzőkönyv szerint a Blásy József hagyatékában talált zálogok közül való:

«— telam oblongam et quatuor minora frusta pariter telae auro, argento et serico omnes utpote quinque partes exsutas per dominam Berzeviczyanam * relictam viduam in florenis II oppignoratorum, sat.»

Egy ültében azt is elhatározza a tanács, hogy a kápolnában hetenként misét szolgáltat. Egy hónappal később a város pénztárából évi 26 rénes forint kifizetését rendelik meg hetenként két mise tartásáért «*unum in honorem S. Michaelis et Sanctissimorum Angelorum, aliud pro defunctis.*»

Április hó 26-án *Locherer Sebestyén* érczöntővel átöntetik a kápolna két régi harangját, fizetvén érte 41 rénes forintot és 39 krajczárt, a mint a végzés tanúsítja. Augusztus hó 14-én pedig a beléhelyezett új orgonáért 40 rénes frtot fizetnek ki.

A düledező kápolna tíz év mulva újólag restaurációra szorul, a mit el is rendelnek ekképen:

1758. Die 28 Julii. Quia *templum S. Michaelis* archangeli ad latas ecclesiae parochialis S. Elisabeth situm in statu ruinoso existeret, ideo determinatum est, ut rupturae eiusdem in forniture et aliis partibus apparentes medio magistri murarii, tectum autem eiusdem ex novo medio fabrilignarii reparentur, scandulis et lignis civitatis statim futuro anno.

Valószínűen a Kálvária mögött, Mária Magdolna tiszteletére emelendő emlékműről van szó az alábbi tanácsi végzésben: 1751. Die 6. Septembris. *Pro aedificio ponendo honori S. Mariae Magdalenae resoluta sunt 3000 tegularum.*

Az *Orbántorony*, melynek neve, miután egy időben vörösre volt festve: *verestorony*, az 1754-ik évben kap új fedelet. Ez év junius hó 18-án szerződnek e végett *Aranyossy Antal* ácsmesterrel, a ki szokás szerint a molnársághoz is értett, mely két mesterséget egy czéhben üzték. A jázszági származású *Aranyossy* az 1756-ik évi május hó 31-én a város polgára lesz s ekkor *molitornak* mondja a jegyzőkönyv; taksája 23 rénes forint volt. A szerződés így szól:

1754. Die 18 Junii. Accorda civitatis cum molitore molae superioris Antonio Aranyossy respectu neoerigendi *tecti turris rubrae* in conformitate delineationis.

1. Assummit molitor totum laborem in se una cum sociis, operariis et manualistis per se conducendis et persolvendis.
2. Assummit pariformiter turris decolorationem.
3. Assummit insuper intrinsecorum turris eiusdem reparationem, uti sunt gradus, podia et reliqua circa magnam campanam substacula.
- Econverso 4. Civitas permittit molitori pro toto hoc labore Rh. fl. quadringentas.
5. Praestabit universa materialia et eorum convectionem sub turrim.
6. Praestabit demum colores et oleum pro decoloratione turris.

* Berzeviczy János, mint ő felsége kassai districtusában constituált commissáriusának özvegye?

A torony festését *Vörös István* végezte s a festékért járó 33 rénes frtot s 24 krajczárt az 1755-ik évben kiutalják, végzett munkája díjáért pedig Aranyossyhoz utasítják, mint a ki az összes költségeket vállalta a neki fizetendő 400 rénes forintban. Az év november hó 10-én azonban a szerződött summán felül 50 rénes frtot és két sertést utalnak ki a vállalkozónak az alábbi végzés szerint:

1755. Die 10. Novembris. Antonii Aranyossy molitoris sumptis in justam considerationem circa erectionem rubrae turris praestitis fatigiis pro condigna eorum remuneratione eidem conventionetenus obventos salva venia duo setigeri et ultra conventionem adhuc rh. fl. 50 ea lege resolvuntur, ut omnia ea, quae circa attactam turrim reparanda restant, ante levationem resolutae hujus mercedis reparet et ad perfectum statum deducere tenetur.

Az 1723-ban felszentelt Mária-szobron az 1757-ik évben akad javítani való a szeptember hó 7-én kelt végzés szerint:

Domino *Ferdinando a Flachenfeld* postarum magistri et curatoris operis Mariani ultra praevis resoluto 10 centennarios ferri pro ulteriori continuatione operis circa statum beatae Virginis Mariae adhuc centennarii itidem ferri libratim a denariis 5 distrahi soliti sunt resoluti.

Az 1768-ik év február hó 5-én *Ferrari Antal* kőfaragónak a szobor körül elhelyezett kőpadlóért utalják ki járandóságát.

Az 1763-ik évben *gróf Barkóczy János* építi ki a főutcán fekvő házának udvari épületeit, melyek a Domonkos-térre néznek, s az 1768-ik évben ismét adnak az építkezésre «pro fundo alioquin contributionali» fát a város erdejéből.

A felsőmagyarországi főkapitány székházául szolgáló épület, melyet a benne lakó *Bornemissza*, majd *Nigrelli* főkapitányok nevére kereszteltek el, az 1769-ik évben átalakításra szorul s *Hobelander Mátyás* építőmesterrel elkészítvén hat példányban a terveket, 12 aranyat utalnak ki érte a tanácsi végzés szerint:

1769. Die 3. Aprilis. Dominis bonorum inspectoribus commissum habetur quatenus Mathiae *Hobelander* aureorum ordinariorum 12 pro facta prout actum est et prout reparari et adaptari debet *domus Nigrellianae delineatione* et factis ejusmodi delineationum sex exemplaribus resolutos exolvere noverint.

A falakon kívül a várost környező kertekben ekkor épült nyárilakok közül kettő maradt meg épen, az egyik a mai III. számú tűzérési laktanya telkén, a másik a Vörösmarty-téren. Kazinczy Ferencz a Felsőmagyarországi Minerva 1823-ik évfolyamában közölte *Viczay József* hírneves kassai orvos életrajzát, a kinek tudománya őt is megmentette egy hosszú élet számára. Ebben megemlékezik Viczay kertjéről is, írván:

«legfőbb szenvedelme kertecskéje vala, a Hernád balszélén, a malmok szomszédjában. Itt pihene meg eltikkadva fáradságos napi munkája után, itt élte életének legkedvesebb szempillantásait, barátinak szent és zárt körökben. A kik nem érték, ez a remeteház, ez a kápolna, ez a templarusi rom, ez a térdenálló szobor könyörgő kezekkel mit jelenthet, felakadhatnának az egymást toló tárgyakon; a kik érték, megbocsáták a kertészi tudomány törvényeivel ellenkező hibát.»

A 18-ik század közepén a katolikus restauráció még erősen érezteti hatását s az egyházi intézmények a városi tanács részéről meleg pártfogásban részesülnek. Az 1743-ik év május 7-én a seraphi Szent Ferenczről nevezett congregatiónak dalmatikák és kazulák vásárlására két hollandi aranyat utalnak ki s az 1758-ik évben megalakult s a Legfőbb Oltári Szentségről elnevezett congregatió részére szükséges egyházi felszerelésre ezer rénes forintot:

1758. Die 6 Aprilis. In consessu amplissimi magistratus et totius electae communitatis determinatum est, ut pro comparandis materialibus ad archi-congregationem Sanctissimi Sacramenti in hujate ecclesia divinae Elisabeth erigendam necessariis hoc ratione resoluti sunt mille floreni rhenenses ex cassa nominatae ecclesiae parochialis, ut iidem ex cassa civitatis oeconomica eidem ecclesiae restituantur.

Az 1765-ik évben ugyane congregatió részére ezüst kereszt készül:

1765. Die 16. Augusti. In quantum venerabilis congregationis Sanctissimi Sacramenti fundus pro nova cruce argentea recenter praeparari curata non sufficet, excusso praevidendo in tantum erga successivam restitutionem intermaliter ex cassa ecclesiae parochialis distincta eidem venerabilis congregationi succuratur.

Az 1743-ik év elején a csizmadia-czéh zászlajára való vas vételárából 10 magyar forintot elengednek.

Ütszéli kereszteteket városszerte állítanak fel; 1749-ben a polgári kórház elé, míg a temetőben levőt megjavítják.

Az 1752-ik évben úrmutató formájára készített ereklyetartót készíttetnek, mely 14 rénes forintba került, felajánlják *Tersztyánszky Máté* jezsuitának azokért az érdemekért, melyeket a falusi lakosság megtérítése körül szerzett.

Az 1754-ik évben emelik Szent Flórián tiszteletére máig meglevő szobrát; mestere *Hartman József* az 1750-ik év óta a város polgára, de már előbb is itt működik és segédeivel szorgalmasan dolgozott a város és messze környék templomainak feldiszhítésén. A Szent Flórián szoborért 130 rajnai forintot fizetnek ki Hartmannak s Vörös Mihály képirónak; az 1756-ik évben a szobor befestéseért s a kórházban teljesített munkáért együttesen 3 rénes forintot. A Szent Flórián szobrára vonatkozó 1754-ik évbeli tanácshatározatok így szólnak:

1754. Die 26 Aprilis. Et quia regia isthaec civitas frequentibus non sine magna sui ruinatione invisitur incendiis ad id antevendum conclusum est, ut cum *S. Florianus* teste ipsa experientia magnus adversus damnosa talismodi incendia patronus sit, in ejusdem perpetua memoria recolendam honorem *statua una* erigatur, ubi circa imminet ejus festivitatem per integram hebdomadam litaniae dietim absolvantur et praeterea cantatum missae sacrificium cum requisitis solemnitatibus ad ejus aram in totius civitatis praesentia celebretur.

1754. Die 31. Maii. Commissum est dominis bonorum inspectoribus, quatenus *statuario* Cassoviensi pro erectione *statuae S. Floriani* contra incendia patroni centum triginta Rh. florenos ex cassa civitatis erga quietantiam enumerent.

Az 1768-ik évben a Hernád-hídra helyezendő fából faragott Mária-szobor megrendeléséről van szó, melyre nézve öt aranyban megalkusznak. A szoborra szánt követ pedig a város alsó végén a Zöldfához címzett vendéglő előtt álló s romladozó Szentháromság-szobor részére használták fel az alábbi végzés szerint:

1768. Die 8-va Augusti. Determinatum deinde est, ut *statua Beatae Virginis Mariae* in medio magni *pontis* ponendae ex ligno fiat, *lapis* autem pro ea adferri jussus, pro *statuae Sanctissimi Trinitatis* ad Viridem Arborem existentis et jam in parte destructae *effigie* convertatur.

1768. Die 19-da Augusti. Generosus dominus Andreas Okruczky retulit, quod intuitu *statuae* in *magno* ponte ex ligno fiendae cum *sculptore* in 5 aureis accordam fecerit.

A tanácsnak gondja volt a fazekasművekre is és az 1748-ik évben elengedi a fazekasoknak az adó fizetését, mert a szükséges *glétet* nem tudták beszerezni.

1748. Die 7-ta Februarii. Ad humillimam instantiam *Andreae Sepsy* figuli hujatis ex qua ob defectum litargirii opificium suum exercere non valeret, ex quanto portionali anni labentis relaxatur rhen. fl. unus.

Az 1761-ik évben az újkeresztény cserépedények felől úgy intézkednek, hogy vásáron kívül 24 krajczár árát vásárolhatnak a fazekasczéh tagjai.

1761. Honesti coetui figulorum a distractoribus instrumentorum Anabaptisticorum extra tempus nundinarum desumptio crucifer. 24 admissa est, amodo in posterum semper observanda.

A Szent Erzsébetről nevezett plébánia-templom részére az 1740-ik évben egyik kelyhét megaranyozzák, fizetvén érte egy aranyat; két évvel később *Rózsa Lőrincz* orgonagyártónak az orgona javításáért 20 magyar forintot és két köből buzát, majd ismét 34 magyar frtot és 10 denárt utalnak ki; az 1743-ik év június hó 20-án arra utasítják *Szenczy János* templomgondnokot, hogy egy készitendő thurribulum számára a templom felesleges ezüstjét adja ki; 1750-ben a szabóczéhtől befolyt 10 magyar frtot egy templomi zászló kijavítására fordítják; az 1753-ik év június hó 5-én a városi építőtisztek a következő elszámolást adják be a tanácsnak:

Die 5 Junii. Nemes magistrátus parancsolatjából csináltattunk *zöld toronyba Vaisz Márton* nevű rézműves által egy pár *részdobokat* negyven rénes forintokon, mely summákat is hogy nemzeti inspector uraimék kifizették, item attestáljuk. Datum Cassoviae 6 Junii 1753. Aediles civitatis: Franciscus Kisvárdy. Az rézművesnek r. fl. 38. Az *vaiszgerbernek* (alutario) fl. 4. Az lakatosnak fl. 18. Az szijártónak fl. 3. In toto rh. fl. 63.

A zöld torony ekkor a dóm éjszaki tornyának a neve. Az 1753-ik évben ismét egy ciborium megaranyozására hat hollandi aranyat adnak; s ez év november hó 27-én a Szent Erzsébet ereklyéinek megőrzésére szolgáló reliquarium megaranyozására három aranyat; a tanácsi végzés szerint:

1753. Die 27 Novembris. Commissum est dominis bonorum inspectoribus, ut insumptos in inaurationem certi instrumenti pro conservatione sacrarum divae Elisabethae reliquiarum recenter fieri curati, duos aureos hollandicos et unum Salisburgensem enumerent et ad erogatum inducant.

Az 1760-ik év deczember hó 16-án Graff Márton rézmivesnek végzett munkájáért a templom pénztárából 47 rh. frtot és 43 és $\frac{1}{2}$ krt fizetnek ki.

1761-ben három zászlaját javítják ki; 1762-ben a sekrestye három szekrényéért 280 rénes frtot fizetnek ki *Gajger Pál* asztalosnak s a következő évben ugyancsak a sekrestyében végzett munkájáért 185 r. frtot és 40 krt; az 1764-ik évben *Sihulszky Márton* saját költségén megújította az Úr ostoroztatását ábrázoló oltárt;* 1765-ben aranynyal átszőtt szövetet vásárolnak 164 r. frt. és $\frac{7}{2}$ krajczáron, melyből kazula és pluviale készült; 1765-ben a papság részére biretumokat vásárolnak:

1765. Die 11. Octobris. Dominis hujatis ecclesiae parochialis inspectoribus commissum extitit, quatenus pro 3 biretis, tribus item quadratis et una facigeris curata collatione insumptos rh. fl. 12, cruciferos 55 ad erogatum rationum inducere noverint.

1767-ben a pünkösdi ünnepekre szolgáló öltözetek készítését rendelte el a tanács; 1768-ban még két rézdobot készíttetnek s *Neumányi* kereskedőnek 166 rénes frtot fizetnek dalmatikák- és hasonlókért.

Az 1758-ik év januárius hó 2-án a jászai ácsmesternek, a ki a templom tetőzetét megvizsgálta s tervet készített az újjáépítésre, két aranyat utalnak ki, végezetre azonban a tanács *Aranyossy Antal* ácsmesterrel szerződött meg a tető elkészítésére. Az erről szóló szerződést magyarul állították ki:

Mi N. N. főbíró, hites tanács, fürminder ezen nemes szabad királyi Kassa városának választott községivel együtt adjuk emlékeztül mindeneknek, az kiknek illik, ezen levelünknek rendiben, hogy mi ezen szent Erzsébet parochialis templomunknak időknék hosszas mostohasága által megromlott hajatját ujonnan felépítenni szándékozván, ugyanezen munkának állandó végbenvitelére *Aranyossy Antal* ácsmesterünket egyenlő akarattal fogadtuk és ugyanő kegyelmével aziránt úgy, amint következik, megalkudtunk.

Először. Mi felülemlyített egész hajazatnak felépítésére szükséges fát, léczet, zsindelyt, zsindelyszöget és egyéb hozzátartozandó materialékat nemes városunk költségével szerezni és épen templomhoz elhozatni tartozunk.

Másodszor. Említett *Aranyossy Antal* pediglen ezen levelünk erejével arra köteleztetik, hogy azon fának szükséges megfaragtatását, kötözését és egy szóval nevezett hajazat körül leendő s ácsi mesterséget illető egész munkát, jászai ácsnak modellájához magát alkalmaztatván, maga erejével, költségével, legényeivel, napi számosaival úgy ujonnan felállítassa, hogy állandó, dicséretes és tartó legyen. Mivel külömben benne található kárt vagyis fogyatkozásokat egyedül magának tulajdonítván, becs szerint nemes városnak megfizetni vagyis helyrehozni minden különös segítség nélkül maga tartozik.

Azonban harmadszor. Ezen egész munkának feljegyzett mód szerint való végben viteleért nyolczszáz rhénes forintja, id est rh. floreni 800 lészen, melyet ugyan nem egyszerre, hanem munkának és időnek proportiójához képest

* Aram Flagellantis Christi Domini.

ezen nemes város inspectorai részenként quietantiái szerént fizetni fogják. Melynek állandóbb voltára ő kegyelmének adtuk ezen nemes város pecsétjével és főnotáriusunk subscriptiójával megerősített contractualis levelünket. Kelt Kassán die 10-ma Martii anno 1758-vo.

1759-ik év április hó 27-én már elhatározzák, hogy az elkészült tetőzetet piros festékekkel befestetik s e célra május hó 7-én 300 magyar forintot ki is utalnak; az 1761-ik év deczember hó 7-én pedig Aranyossynak köszönetet mondanak a jól végzett munkáért s még 60 r. frtot utalnak ki neki.

Az előző évben leégett éjszaki torony felépítése végett pályázatot hirdettek s az 1775-ik évben az eperjesi *Schädl József k. k. Fortifications Zimmermeisterrel* szerződnek meg. A mester 5779 frtért vállalta a munkát,* azt el is végezte, a mint a torony fedélzetén levő évszám máig hirdeti.

A rokokó kor számosabb művészt és műiparost foglalkoztatott. *Akay Kristóf* jezsuita atyát az alábbi két tanácsi végzés szerint talán e kor képirói közé számíthatjuk; valószínűbb azonban, hogy ő csak mint megrendelő járt közben az akkori katonai főkapitány arczképének megfestése, illetve a «Halálra vált Krisztus urunk» congregációja számára való könyv elkészítése körül. A végzések így szólanak:

1741. Die 28 Martii. Reverendissimo domino patri *Akay pro effigie depingenda* praesidii hujus commendantis domini resoluti sunt ordinarii aurei quatuor per dominos oeconomos extradandi.

1751. die 10. Maii. Reverendo patri Christophori Akai pro novo libro congregationis Agoniae octo r. fl. sunt resoluti.

Izbigy István alias Vörös képirónak az 1740-ik évben 15 magyar forintot elengednek egy külvárosi telek vételárából az 1740-ik év márczius hó 16-án kelt tanácsi végzés szerint:

1740. Die 16. Martii. Stephano Izbigy ex hung. 55 pro fundo in inferiori suburbio sito per civitatem Mathiae Goldhuber divendito et per hunc sibi cesso, relaxantur h. fl. 15 ex ratione lacunositatis ejus et stagnantis rivuli.

Az 1753-ik évben a felső kapu előtt álló útszéli kereszt megfestéseért 13 rénes forintot kap:

1753. Die 26 Junii. Pro incoloratione crucifixi extra portam superiorem existentis domino *Stephano Izbéghi* pictori rh. fl. 13 exolvant.

Ugyanez év november hó 20-án a plébánia-templomban végzett munkájáért 20 rénes forintot kapott.

1756-ban a város czímerének megújításáért 18 r. frtot kap:

1756. Die 29. Novembris domino Stephano Vörös pro renovatione insigniis florenos rhenenses 18 enumerent.

* Kassa város lvt. 1775. évi 286. sz. a.

Fia *András*, a ki csupán a *Vörös* vezetéknevet használja,¹ szintén czímerfestésért az 1762-ik évben négy köből gabonát kap és ez évben még más munkáért 8000 zsindelyt.

1764-ben az elhunyt Ferencz császár requieme alkalmából 3 rénes frtot kap képirói munkájáért.

Az 1769-ik évben vásár alkalmából kitűzött zászló festéseért négy aranyat utalnak ki neki:

1769. Die 28-a Junii. Dominis bonorum inspectoribus commissum est, quatenus domino *Andreae Veres* pro facto pro parte civitatis hujus Cassoviensis *forensi vexillo* obvenientes aureos ordinarios 4 extradare et ad erogatum rationum suarum inducere noverint.

Lipniczky Sámuel képiró életsorsáról a város levéltára csak annyiban szól, hogy a tanács az 1748-ik év február hó 5-én adójából 1 forintot elenged abból az okból, hogy mindennapi kenyerét sem tudja megkeresni. *Bogdány Gottfrid* képiró neje az 1704-ik évben tett végrendeletében megemlékezik férje Samkó nevű inasáról; ez a Samkó az 1735-ik évben a kassai domonkosok két oltárképét restaurálta² s valószínű, hogy e keresztnév alatt Lipniczky rejtezik.

Az 1761-ik évben polgárjogot nyert *Prohaczka Kristóf* Szakolczáról származott s az 1776-ik évben 55 frtot kap egy festményeért.

Az 1750-ik évben a Csáky grófok házában lakó két képirónak a temetőben álló feszület befestéseért nyolcz rénes frtot fizetnek:

1750. Die 20. Aprilis. Commissum est dominis œconomis, quatenus pictoribus in domo Csakiana habitantibus pro decoloratione crucifixi in cemeterio positi octo rh. fl. enumerare noverint.

Az 1754-ik évi tanácsi jegyzőkönyv megnevezi képirónkat, *Svaiczter Henriket*.

1754. Die 12. Decembris. Henrico Svaiczter pictori excellentissimi domini comitis Antonii Csáky de Keresztszegh ex singulari suæ excellentiæ respectu restantia portionalis pro præteritis annis usque ad decurrentem infrascriptum inclusive restringitur ad rh. fl. trigintasex cassæ portionali persolvendos. Amodo autem in futurum exmisso fratre suo tanquam socio solus instans limitabitur.

Gróf Csáky Antal és Svaiczter között tehát szorosabb összeköttetést kell keresnünk; a képiró nem lakásbérlője volt a grófi háznak, hanem udvari alkalmazottja. Ugyanígy *Szerémi József* képiró az 1762-ik évi összeírás szerint az Orsolyarendű apácák szolgálatában álló mesterember.

Az 1758-ik év junius hó 24-én megalakult *Archi-Congregatio Sanctissimi Altaris Sacramenti* albuma, melyet a székesegyház letéte gyanánt a Felsőmagyarországi Múzeumban őriznek, az előkelőbb tagok festett miniatűr arc-

¹ « — olim Stephano itidem Veres alias Izbigy»-nek fia volt Veres András, erről ad a városi tanács bizonyítványt. Kassa város levlt. 1766. évi 240. sz. a.

² Művészet. 1904. évf. 59. l.

képét és czimerét is magában foglalja. Az első arczkép *gróf Barkóczy Ferencz* egri püspököt, a congregatio protectorát ábrázolja; a második és harmadik az egyesület rectorát, *gróf Csáky Antal* főispánt és nejét, *gróf Berényi Anna Máriát*, mindkettőt egykorú díszmagyar ruhában. Aligha csalódunk, ha az utóbbi két kép mesterét *Svaiczzerben* keressük az előbb mondottak alapján.

Svaiczzer 1759-ben a plébániatemplom szentélyére alkalmazott kereszt aranyozásáért 34 rh. frtot kap. 1765 május 7-én szerződnek vele a nagy oltár előtt felállított kereszt és két szobor megaranyozására, melyekért junius hó 4-én a 120 r. frtot utalnak ki. Még ez év július hó 19-én most említett s jól végzett munkájáért s az új szószék befestéseért a szerződött összesen felül hat aranyat utalnak ki neki.

Mily összeütközés történt közte és Demer József képiró között, a mely az 1767-ik év május hó 8-án megbékéléssel végződött, maig titok maradt; a tanácsi végzés így szól:

1767. Die 8-va Maii. Pro reconciliando demum inter *Josephum Demer artis pictoriae magistrum et Henricum Svaiczzer* vigente negotio generosus dominus Antonius Rettl senator et dominus Ioannes Novelly magistratualiter exmissi habentur.

Szerémi József képiró az 1749-ik év december hó 23-án a Rozália-templom tornyának befestéseért két aranyat kap s özvegy édesanyjának az 1756-ik évben fia érdemeiért harmadféléken felül levő adóját elengedik.

Kétségtelen, hogy az 1753-ban említett Szerényi József ugyanegy személy képirónkkal, a kinek 25 r. frtot fizetnek ki:

1753. Die 3 Octobris. Dominis bonorum inspectoribus commissum est, quatenus pictori *Josepho Szerényi* pro praestitis pro parte civitatis laboribus obvenientes rh. fl. 25 exolvant et ad erogatum inducere noverint.

Midőn az 1741-ik évben József királyi herczeg születése öröme a várost kivilágítják, a szokásos festő-munkákat *Viragovics Lőrincz* végezte egy arany fejében.

Ugyan ő az 1749-ik év február hó 7 én a Kassa és Bárcza közt levő peres földterületet ábrázoló három térképért 8 magyar frtot és 50 denárt kap.

Az 1723-ik évben polgárjogot nyert *Griming Simon* képfaragó, a ki a Mária emlékszobor alakjait faragta, az 1740-ik évben a domonkosok részére sz. Rozália oltárát állította fel s az 1754-ik évben a város részére egy feszületet faragott, melyért 10 r. frtja járt.

Midőn háza az 1745-ik évben leég, ezer zsindelyt ajándékoznak neki. Az 1756-ik évben néhai *Fajchtmajer György* hagyatékából kielégítik munkájáért.

Az 1750-ben polgárjogot nyert *Hartman József* messze vidékre terjedő munkásságot fejtett ki.*

* Művészet. 1915. évf. 430. l.

Az 1764-ik évben elhunyt mester segédei közül *Schmidt József* az 1769-ik évben házat épít.

Feck Ferencz képfaragó az 1771-ik évben lesz Kassa polgára s 1779-ben már elhunyt. Ez év szeptember hó 29-én Szécskeresztúron kelt levelében *Szirmay Tamás Antal* tudósítja Kassa városát, hogy Fecktől csupán nyolcz szobrot, köztük két angyalszobrot s hat kandelábert kapott temploma részére.* Dobra került hagyatékából *una lignea cirada cum cortinis* 3 r. frton, *numero 10 icunculae cum vitris* 1 r. frton, *diversa antiqua instrumenta ad opificium spectantia* 13 r. frt és 34 krajczáron, *unus Ujhelyiensis lapis pro efformandis figuris comparatus* 5 frton kelt el. Az elhalt Ferlandt Keresztély képfaragótól az 1778-ik november hó 18-án átvett szerszámokért, hársfáért s egy félig kész szoborért is adós maradt.

Rósa Lőrincz orgonagyártónak az 1750-ik évben a Rozália-kápolnában levő orgona javításáért négy rénes frtot fizetnek.

Az 1761-ik év szeptember hó 16-án kelt jegyzőkönyvből arról értesülünk, hogy adósságok hátrahagyásával megszökött.

A következő évben polgárjogot nyert *Rósa Ferencz* orgonagyártó s azonnal megbízták a szent Erzsébet egyházban levő nagyobbik orgona javításával.

1762. 19. Julii. Francisco Rosa organifici pro continuatione laborum majoris organi ecclesiae parochialis resoluti sunt fl. hung. 12, praeterea 1 vas cerevisiae et 4 cubuli siliginis.

Az 1765-ik évben évi 12 magyar forintért elvállalta a várost mint kegyurat illető összes orgonák javítását; az összeget 1768-ban kétszeresére emelték.

Az 1743-ik évben az eperjesi harangöntővel lélekharangot öntetnek, mely 57³/₄ fontot nyom s öntése 28 rénes frtba került. E célból hagyhatták meg még junius hó 25-én, hogy «*6 libras boni stanni vulgo fain czin pro campanula convertendi coemant*».

A harangöntő *Lecherer Sebestyén*, a kinek az 1749-ik évben egy harang átöntéseért 13 rénes forintot utalnak ki:

1749. Die 17 Decembris. Committitur domino tribuno, quatenus Sebastiano Lecherer campanarum fusori Eperjesini pro transfusa campanella nomine fatigii obvenientes rh. fl. tredecim exolvat.

Az 1755-ik év augusztus hó 26-án egy harang öntéseért 6 r. frtot; deczember hó 18-án harang javításért 15 r. frtot utalnak ki az eperjesi mesternek; 1759 február 13-án egy csengetyűért 1 r. frtot és 42 krajczárt; 1762 deczember hó 13-án ismét egy harang átöntéseért 33 r. frtot.

A szintén eperjesi *Lecherer Jánosnak* a kisladnai templom részére öntött harangért az 1769-ik év február hó 2-án 30 rénes frtot utalnak ki.

* Kassa v. lvt. 1779. évi 575. sz. a.

Valamelyiknek a fia lehetett *Lecherer Ignác* harangöntő, a ki 1773-ban Kassán polgárjogot nyert.

Az 1744-ik év január hó 15-én összeírják *Frölich György* kannagyártó hagyatéki javait, a többi közt kész czintálakat, egyszerűeket és áttörteket, tányérokat, csészéket, leveses csészéket, kanalakat, itczés és messzelyes edényeket, gyertyatartókat, sőtartókat, mosdótálakat, tálczákat, teásedényeket, kelyheket, gombokat, czinfedelű korsókat mintegy 600 r. frt értékben.

Pisely Antal kannagyártó az 1762-ik év óta a város polgára; a milanói herczegségből való olasz. Hét évi távollét után ismét visszaszármazik a városba.

1769. Die 18. Augusti. Antonio autem Pisely stannario, si quantum portionale pro 7, quibus aberat, annis, quod ipsum concernisset et fixam a modo imposterum isthic mansionem atque et domum habuerit, taliter pro hac duntaxat vice admissum est, ut ultro quoque prerogativa civili gaudere possit.

Az 1743-ik évben a szászországi, ágostai evang. vallású *Chaltenbach Kristóf*ot polgárrá avatják, szokatlanul nagy áron, fizetvén a jogért 60 rénes forintot. Mestersége *aurifilorum ductor, aurifilator*. A mint az 1745-ik év január hó 26-án kelt tanácsi végzésből kitűnik, bár egyelőre mestersége gyakorlásában nem gátolják, polgárjogának érvényessége körül vita támadt, mely a magyar helytartótanácsot is foglalkoztatta:

1745. Die 26. Januarii. Determinatum est, ut aurifilorum ductor Christophorus Chaltenbach usque ad uberiozem excelsi consilii regii locumtenentialis dispositionem, quo ad concivilitatem eiusdem, laborem suum libere exercean, intimato excelsi consilii regii ad ipsum innuente.

Kaltenbach ügye eldőltségig a szomszédos Bárcza községben, megyei területen vonult meg. Itt az 1747-ik évben egy a kassai plébániához tartozó, elidegenített kazula miatt gyűlik meg a baja:

1747. Die 11. Novembris. Dominus Sigismundus Petneházy deputatus ad illustrissimum dominum Alexandrum Mariássy episcopum et præpositum venerabili capituli Scepusiensis, retulit, quod ad puritatem consientie recognoscat sua illustrissima et reverendissima dominatio, quod *casula illa*, quam nobilis Szenczy Kércsiensis, qui domini Megyeri filiam duxit, *aurifilatori* pronunc in *Bárcza* degenti vendiderat, realiter spectet ad ecclesiam *parochialem* Cassoviensem, quæ etiam absque prætio recepta, pro usibus eiusdem ecclesie reservanda decernitur.

Az 1767-ik évben ügye a városi tanács előtt is kedvezőre fordult s 12 r. frt taksa lefizetése mellett véglegesen besorozták a város polgárai közé:

1767. Die 13. Februarii. Cum Christophoro Kaltenbach *aurifilorum ductori* pro hic et nunc in possessione Bárcza residenti per excelsum consilium regium locumtenentiale hungaricum adhuc anno 1745 sub 7-a Januarii ea ex ratione, quod nullus etsi publico utilis et necessarius in libera isthac ac regia civitate Cassoviensi eiusmodi opifex inveniretur, liberum artis eius exercitium admissum sit, ideo tum ex præmissa ratione, quam etiam quod justum et æquum esse censetur, ut qui sua ex civitate isthac sentiret commoda, etiam eiusdem ferat onera, idem erga datam eatenus instantiam, in numerum civitatis hujus civium magistratualiter susceptus habetur.

A rokokókorszak legjelesebb magyar ötvösmestere, a rozsnói származású *Szilassy György*, lőcsei czéhmester Kassa részére is dolgozott s egyik kiváló alkotása a kassai dóm kincstárában őrzött úrmutatója. Elkészítése végett az 1769-ik év október havában személyesen járt Kassán, a hol a tanács és közgyűlés műértő tagjai a mester által bemutatott tervek közül szerencsés ihlettel kiválasztván a templom magasztosságához hozzáillő rajzot s átadván a szükséges ezüstöt s drágaköveket, ezer rénes forintban alkudtak meg vele. Közöljük a műtörténeti fontosságú tanácsi határozatokat:

1769. Die 24-ta mensis Octobris. *Joannes Szilassy aurifaber* Leuschoviensis intuitu novi pro hujate ecclesia parochiali faciendi *majoris monstratorii* evocatus in persona comparens, ad reverendissimum dominum Michælem Berecz loci parochum eatenus est relegatus ac insuper generosi domini Stephanus Manczini et Josephus Fedák præmissum negotium cum eodem reverendissimo domino loci parcho collaturi et tractaturi exmissi sunt.

1769. Die 25 Octobris. Facto nonnullorum dominorum e gremio senatus et electæ senioris communitalis in domo iudiciaria concursu pro novo monstratorio, una ex pluribus maxime accomoda modela selecta ac simul idem Joannes Szilassy in eo assecuratus est, quod si præscitum monstratorium iuxta selectam modelam, quidem cum additamento attamen eorum, quæ ibidem adhuc desiderantur atque adeo modo quodam extraordinario, prout nimirum structura ecclesiæ requirit, facta fuerit, eidem præter datos argenti decimam tertiam probam superantis numero 230 lothones, adamantes item numero 10, undecimum autem majusculum ac rubinos insimul 19 eorum præcise applicandos, insuper rhenenses floreni circiter mille prout nimirum ejusmodi monstratorii structura, labor item eorum impersus ac datum ex parte præfati magistri pro eo aurum et lapides constare visi fuerint præstabuntur. Et quia antiquum monstratorium decimam probam superantis argenti libras numero undecim et lothones 7 ponderasset, ideo datis ex eodem numero, ut præattactum est 230 pro novo monstratorio lothonibus, reliquum partim pro mustra, partim vero pro aliis præfata ecclesiæ parochialis usibus deserviturum reservatum et generosis dominis ecclesiæ parochialis inspectoribus resignatum est.

Az 1769-ik évben a vándor zsidó pecsétmetsző *Lefkovicsot* hallgatják ki egy hitsorsosa peres ügyében.*

Az 1736-ik évben polgárjogot nyert *Klain Bertalan* órás a dóm említett zöld tornyában levő órán a következő javításokat eszközölte a két kiküldött közgyűlési tag alább közölt jelentése szerint:

Anno Domini 1747 die 15-a mensis Martii virtute instantiarum duplicis ordinis *Bartholomei Klain* respectu laboris sui circa *horologium* in viridi turri templi cathedralis existentis infrascripti pro revisione exmissi inventavimus laboris specimina hanc in modum. Et quidem pro

primo. Az járó órához aczélből mívelt numero 1 rugót, fogaskerék orsóstól együtt.

Secundo. Azon perpendiculumhoz nr. 1. vidlát (=villát) rudastól orsóstól együtt.

Tertio. Szélfogó stangát vasból vastag horoggal együtt.

* Kassa v. lvt. 1769. évi 412. sz. a.

Quarto. Felemelő horog váltó vassal együtt; midőn az óra verni akar, egyik emeli, az másik zárja az fertályórát.

Quinto. Az felvonó kerékre numero 1 sima vas abroncsot mivelt, numero 8 sróffal és pléhekkal összefoglalta.

Sexto. Az óra verőhöz szélfogó stangát horgával együtt.

Septimo. Az felső négy mutatóhoz numero 1 arasztnyi és két ujjnyi numero 5 új kerekekkel s keresztvasakkal együtt.

Octavo. Ugyanazon mutatóhoz az alsó járásán numero 1 nagyobb fogaskerék stangával együtt.

Nono. Numero 1 szélfogó rudjával együtt.

Decimo. Az nagy órának ó szerszámit kifőzte és tisztította.

Quo super humillime præsentalus relationem. Cassoviæ die 15 Martii anno 1747.

Joannes Pigay.

Joannes Lux.

A következő évben a tiroli *Taller Jakob* lett a város órása, elnyervén ekkor a polgárjogot is. Az 1756-ik évben a plébánia-templom órájának javításáért, illetőleg egy újnak készítéseért 200 r. frtban alkuszna meg vele:

1756. Die 2 Aprilis *Horologiario* hujati Jacobo *Taller* pro reparatione et noviter conficiendi superioris et inferioris indicis *horologii magni* resoluti habentur facta prævia conventionione Rh. fl. 200, hac tamen lege, ut illum recte conficiat et in futurum quoque in casibus defectus ejus reparet.

Az 1759-ben polgárjogot nyert kassai származású *Zandtfux Sámuel* esztergyós 1765-ben egy *szavazóládát* készít:

1765. Die 19 Decembris. Dominis bonorum inspectoribus commissum extitit, quatenus Samueli Zandtfux torneatori pro cistula affabre facta et globulis pro imminente actu restauratorio deservituris rh. fl. 19, cruciferos 9 exolvere noverint.

A ládát újabban Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumban őrzik.

A rokokókor Kassán polgárjogot nyert művészei és műiparosai sorát a következőkkel egészítjük ki:

Czajlinger Sámuel kannagyártó 1741; Froelich Mihály kannagyártó 1750; Boros János naturalista és órasmester 1753; Pirker alias Birker puskaműves 1754; Muchae János puskaműves 1754; Rotte Lajos kannagyártó 1762; Rotte Dávid kannagyártó 1765; Bolinszky Mátyás puskaműves 1768; Ferrari Antal kőfaragó 1770; Berta András kardcsiszár 1771; Rotte Dániel kannagyártó 1773; Zsigmondy András kőfaragó 1774; Ferland Keresztély kőfaragó 1775 és Motossinyi Jakab puskaműves 1778.

Kemény Lajos.

Dr. JANICSEK JÓZSEF: RÉGÉSZETI MORZSÁK ABAUJVÁR-MEGYÉBŐL. Az elmúlt évben Kassaujfaluban jártam s nagy meglepetéssel láttam, hogy az ottani r. kath. templomnak egyik harangja még a középkorból való. Miután erről sem a Műemlékek Orsz. Bizottsága által kiadott repertorium, sem a *kassai egyházmegye százéves története* nem tesz említést, itt közlöm rövid leírását.

A toronyban két harang függ, a nagyobbik kb. két métermázsá súlyú, gótbetűs körirata így hangzik: 1891 *O Maria flos virginum*. A kisebbik harang mintegy másfél métermázsányi lehet, felirata nincs. A harangozás okozta kopásból ítélve a tizenhatodik, vagy a tizenhetedik századból való.

A templom kisebbszerű aranyozott kelyhe igen érdekes példája annak, hogy a művészet miként lesi el a növényvilág nyújtotta formákat. Csengőalakú virágpártához szerfelett hasonló s alul csészelevelekkel szegélyezett cuppáján ezen körirat olvasható:

Christian Hirsch Marckht — Richter in Ernsprun Anno 1736.

A templom sekrestyéjében hever egy, körülbelül méter magas Mária szobor hársfából, a XV. század végéről vagy a következő elejéről.*

* Azóta Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök úr szíves engedelmével a Nemzeti Muzeumba került.

SZEMLE.

TÉGLÁS GÁBOR. (1859 márcz. 23—1916 február 4). Csak az imént kellett elbúcsuznunk a régiségtudomány egy buzgó művelőjétől Téglás Istvántól s alig pár hóval utána a kérlelhetetlen halál elragadta nagyérdemű testvérét, Gábort is. Mintha csak egyszerre akarná kiirtani a sors az egész nemzet gerinczét; egyre kisebbedik a magyar tudományosság öregebb gárdája s elszoruló szívvel kell minden egyesnek kidölténél felsóhajtanunk: vajha marad-e elegendő fiatal csemete, a melyet a kiszáradt törzsek helyére ültessünk?

Téglás Gábor foglalkozására nézve a pedagógia embere volt, harminczhárom éven át a dévai áll. főreáliskolának előbb tanára, majd igazgatója; munkássága eredményének ékesen szóló tanulsága az intézet felvirágzása. Hivatására nézve azonban archeologus volt, a ki igazi szenvedélylyel művelte tárgyát, szentelte annak minden idejét, tehetségét.

Fiatal tanár korában a geologia s a leíró természettudományok szeretete által űzve járta be Hunyadvármegyét. Ilyen kirándulásain fordult először figyelme az őskori és a római emlékek felé, a melyekben a megye oly igen gazdag. Így lett belőle archeologus. Csakhamar a rómaiak daciai tartózkodásának idejét választja tanulmányai főtárgyává, különösen a daciai *Limes* érdekelt s ennek keleti szakaszát elsőül ő tárta fel. A mikor a hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat megalakult, Téglás Gábort választotta meg múzeumának első igazgatójává. Ilyen minőségében ásatta fel Király Pál társaságában a várhelyi (sarmiregethusai) amphitheatrumot s a dévai múzeumot gazdagította az innen kikerült leletekkel. Régészeti irodalmunknak szorgalmas munkása volt, működésének eredményeit több önálló munkában és sok kisebb dolgozatban bocsátotta közre. Halálával a római régiségtudomány nem nagyszámú magyar művelői sorába érezhető űr maradt.

KUGLER ALAJOS. (1859—1916). A folyó év június hava első napján halt meg Sopron városfő levéltárosa, Kugler Alajos 56 éves korában. Utcán hivatalba menet érte a halál. Vele a régészet, egyik derék munkása hanyatlott sírba. Ő volt a város, utóbb pedig a megye és város egyesített múzeumának főre. Nagy szeretettel csüngött a gondjaira bizott intézményen. Tagadhatatlanul csinos is volt már a régi soproni múzeum is, a városház második emeletén, a melynek kiállításánál először alkalmazták hazánkban a vasból készült szekrényeket. Ezek Szombathy József cs. kir. kormánytanácsos, a bécsi udvari múzeum őskori osztályának vezetője tervei szerint készültek, Sopronban. Kugler

különösen a tárgyak ízléses kiállításában lelte kedvét és főleg arra volt büszke, hogy múzeuma kizárólag helyi érdekű tárgyakból áll. Szakképzett levéltárnok volt, a ki a gondjaira bízott nagy és gazdag városi levéltárat példás rendben tartotta, de azért arra is ráért, hogy régészeti ismereteket szerezzen. Bár autodidakta, tudása és hozzáértése is tekintélyes volt s egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy azt mind jobban bővítse és mélyítse. Több ízben vett részt a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által rendezett szaktanfolyamokon s ezekből mindig hasznos tapasztalatokkal tért haza. Irodalmilag is működött és folyóiratunk hasábjait több talpraesett alapos cikkel gazdagította. Maradandó becsű a soproni múzeumról írt Vezetője, mely sok tekintetben mintául is szolgálhat. Igen tanulságosak a soproni régészeti társulat évváró közgyűlésein beterjesztett jelentései is, melyek nagyban hozzájárultak, hogy a közönség melegen karolta föl a múzeum ügyét. Nem tartozott a vezérek közé, de szaktudományunknak kevés ilyen jeles és kötelességtudó közkatónája volt, mint ő. Vajha példája vidéki múzeumaink őreinél követésre találna!

—a—s.

CSENI BÉLA (1842—1916), az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egyesület múzeumának igazgatója f. évi április hó 16-án életének 74. évében meghalt. Ritka buzgóságú ember hanyatlott vele a sírba. Rajongó szeretettel csüngött a rábízott múzeum fejlesztésén, melyet nagy sikerrel és még nagyobb szerencsével a régi Apulum általa föltárt emlékeivel gazdagított. Bátran el lehet mondani, hogy római műemlékek dolgában messze földön alig akad gyűjtemény, mely e tekintetben a gyulafehérvári múzeummal versenyezni tudna. Csernit tisztán csak az ügy iránti szeretet vezette működésében és félretéve minden magánérdeket kizárólag ideális céljainak élt. Irodalmilag is maradandókat alkotott. Az egyesület évkönyveiben, a mi folyóiratunkban, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének Értesítőjében számos alapos értekezése jelent meg a régi Dacia e nagyjelentőségű helyének emlékeiről. Fáradhatatlan munkásságával, rendkívüli buzgóságával és ritka szerénységével kimagasló példaképül áll az utókor számára. Legyen áldott emléke!

B. L.

ORTVAY TIVADAR (1843 nov. 19—1916 júl. 8). Az elköltözött egyike volt a magyar történetírás kiválóságainak, de e mellett sokat és maradandó becsüt alkotott a régiségtudomány terén is. Papi pályán indult meg, de csakhamar a tudomány művelése vált életcéljává. Fiatalon nyerte el az egyetemi magantanári fokozatot, majdnem egyidejűleg ezzel lépett a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára szolgálatába s innen két év múlva a pozsonyi jogakadémia történelmi tanszékére.

Irodalmi munkássága nem annyira tárgyhoz, mint helyhez fűződik. Rész-

Hisz az nem elterjedt!

ben Dél-Magyarország (szűkebben vett szülőházaja), részben Pozsony és Pozsonyvármegye, a hol életének javát töltötte voltak érdeklődésének különösebb tárgyai. Ezeknek a területeknek régészetét, okleveleit, történetét, földrajzát sőt természeti világát is egyformán szerető és gondos vizsgálat alapján dolgozta fel és ismertette többnyire terjedelmes önálló művekben és számos kisebb cikkben. Nagy kedvvel művelte az ősrégészetet, foglalkozott a rómaiak korával (Margum és Contra-Margum) s munkáinak java tanuskodik róla, hogy a középkori régiségek, főleg a népvándorlás korának emlékei között is a biztos ítéletű szakember maradt.

Mint történetírót és régiségbúvárt egyaránt a lelkiismeretesség és pontosság jellemzi. Végtelen szorgalmú adatgyűjtő; nem ismeri a fáradtságot, ha tárgyának minél gondosabb megvilágításáról van szó. Viszont felette óvatos az adatok felhasználásában s merész feltevéseket nem kockáztat meg.

Mint ember a legkedvesebb egyéniségek közé tartozott. A szív embere; csupa jóság és megbocsátás. A régi tanárok ama ritkuló fájából való volt, a melyik tanítványai iránt valósággal atyai érzelmeket táplál.

A ki műveit forgatja nem tagadhatja meg tőle tiszteletét; a ki személyét ismerte, az mindenkor szeretettel fog rá gondolni.

GUBITZA KÁLMÁN (1869—1916). F. évi július hó 21-ikén hosszas betegség után hunyt el Gubitz Kálmán állami iskolaigazgató, a Bács-Bodrogvármegyei Múzeum őre. Szorgalommal és nagy odaadással szentelte magát a régiségtudománynak, a miről egyfelől a gondozására bízott múzeum jelentős gyarapodása, másfelől irodalmi működése tett tanuságot. Számos cikke jelent meg, többek között az Archeologiai Értesítőben is, a melynek ez évi folyama két érdekes közleményt hoz tollából, talán az utolsókat, a melyekkel hasznos működése bezárult. Első sorban vármegyéje vesztett benne egy szorgalmas munkást, de folyóiratunkra is érzékeny veszteség elmúlása. Áldás emlékére.

A SZEGEDI VÁROSI MÚZEUM AZ 1915. ÉVBEN. Az összes osztályok nyitva voltak minden ünnepnap és vasárnap d. e. 10—1 óráig. Vidékiek ugyanilyen időben köznapokon is megtekinthették a képtárt és a régiségtárt. A látogatók száma 20.848, a mely hónapok szerint így oszlik meg: január 3034, február 1894, márczius 1670, április 2444, május 2502, június 1060, július 902, augusztus 1468, szeptember 938, október 1090, november 1756, december 1590. Tavaly 31,682 látogatója volt a múzeumnak.

Régiségtár. Ásatás nem történt. Kaptunk neolith-kori leleteket Annók T. Szabó János honvéd építő főműmester úr adományából Szerém vármegyéből (Klenák környéke), melyek katonai védőművek készítése közben kerültek elő (kő- és csonteszközök. Ismertette a könyvtári és múzeumi értesítő f. é. deczemberi számában) Kállay Albert nyug. főispán, v. b. t. t. úr két igen szép, ritka

nagyságú kovakő-kést adományozott, a melyek az 1889-beli alsótanyai, röske-sárosvölgyi lelet anyagából valók. A többi szaporulat nagyrészt háborús emléktárgy, köztük egy orosz puska s a breszt-litowszki vár főkapujának aranyozott orosz czimere (vétél). Az adományok közül említendők Kéhl Dániel szegedi hidászörmesternek Szerbiából hozott fegyverei, Vedress László szegedi honvéd százados úrnak kozák tiszttől elvett lószerszámai, nyereg és kantár 30 darab tulaezüst diszítéssel, Kovács Antal úr Csernovitzból hozott orosz katonaruha darabjai, Batta Lajos szegedi önkéntes úrnak egy, Homonnáról küldött régi veresrész vederje, rajta domborművileg kivert alakokkal (Thököli a török pasa sátorában).

A régiségtár anyaga az év végén: 13,508 őskori, 378 római, 4048 középkor és újkori, 167 kegyeleti tárgy és 9092 érem és pénzjegy. Összesen 27,159 darab.

Ebből az éremtári évi gyarapodás 755 darab; közte állami letét 1, ajándék 9, vétél és csere 745 darab, 27 érmet a főfémjelző hivataltól, különböző magyarországi leletekből vettünk. — Az alsótanyai átokházi kapitányságban Rózsa Pál földműves ásás közben böggrében talált egy II. Ferdinánd korabeli osztrák tallért s 594 magyar ezüst denárt, összesen 355 gramm súlyban, a mit 20 kor. leledő ellenében a rendőrség útján beszolgáltatott. A Hadsegélyző Bizottság helyi vezetősége a nála önkéntes adományokból egybegyűlt réztárgyak közül kiválasztásra beküldte a különféle rézermeket. Ezekből 113 darabot tartottunk meg s helyettük megfelelő súlyban mult századbeli, fölös, leltárilag nem kezelt rézpénzeket adtunk. Az éremtár állománya (a mely egyébként a régiségtári anyagba be van számítva) az év végén 185 arany, 4904 ezüst, 4710 egyéb anyagból való tárgy.

Néprajz. Gyűjtés nem történt, de csak az idén juthattunk hozzá, hogy egyes, tavaly Tótkomlóson gyűjtött tárgyakat haza hozathassunk. Az évi szaporulat 28 darab tárgy, valamennyi adomány. Köztük az egykori szegedi köteles czéh rézcsimere, a melyet a III. kerületi polgári iskola tanulói által a Hadsegélyző bizottságnak adott anyagból küldött meg Klucsik István igazgató úr. Az egész anyag 6500 tárgy, a melyből hazai magyar vonatkozású 6056, hazai nemzetiségi 414, külföldi művelt népek tárgyai 26, külföldi primitív népek tárgyai 4.

Képzőművészeti gyűjtemény. A festményeknél egy tárgy a gyarapodás, Hodina István, Lechner Lajos arcsképe, a mely Tóth Mihály főmérnök úr adománya. Az iparművészeti szakon özv. dr. Lázár Györgyné adománya egy ezüst serleg, a melyet annak idején a f. év elején elhunyt dr. Lázár György polgármesterünk tiszteletére készíttettek a szegedi nők. A képzőművészeti gyűjtemény anyaga az év végén 22 szobor, 158 festmény, 30 rajz és metszet, 16 fénykép s 207 iparművészeti tárgy, összesen 433 darab.

Természettajzi gyűjtemény. Szaporodás: az ásványtárban 1 drb kövült fa,

mint adomány. A növénygyűjteményben vétel a *Menthothea Austro-Hungarica* I—III. fasciculusa, 40 darab, ajándék 2 darab, csere a Magyar Nemzeti Múzeumnál 217 darab. Egyéb gyarapodás nem történt. A herbarium állományából, Lányi Béla munkája folytán 1915 okt. 16-áig rendezve vannak az edényes virágtalanok, egyszikűek és őseplesek, vagyis a gyűjteménynek körülbelül kétharmad része. Leltároztatott a f. évben 482 darab. Összesen leltározva van 6978 darab, vagyis a gyűjteménynek körülbelül a fele. Tudományos tanulmányozás végett küldtünk dr. Kiss József egyetemi növényt. assistensnek egy csomag *Festucát*. A további herbariumi munka kitűnő munkatársunknak, Lányi Béla tanár úrnak trencsényi áll. f. leányiskolai igazgatóvá történt kinevezése s így távozása folytán, egyelőre szünetel.

Az egész természetrajzi gyűjtemény állománya az év végén: állatok 33,476 darab, növények 13,659 darab, ősványok és őslények 3847 darab, összesen 50,980 darab.

A könyvtárban és a múzeumban az 1915. év végével 170,547 darab tárgy van kezelés alatt.

1915 január 20-án őfensége Ferencz Salvátor főherczeg úr magas látogatásával tisztelte meg az intézetet s a tapasztaltak felett elismerését nyilvánította.

Szeged, 1915 december 31-én.

Tömörkény,
igazgató.

★

RÉGISÉGEK ÖSSZEÍRÁSA. *E. Anthes* darmstadti tanár a «*Die Denkmalflege*» című folyóirat 1916. évi 1. számában azokat a munkálatokat ismerteti, a melyek a Németország egyes területeiről ismert régiségleletek rendszeres földolgozására, leltározására vonatkoznak. Fejtegetései, adatai hazai archaológiai teendőink szempontjából is megérdemlik a kivonatos ismertetést.

A régiségleletek leltározása lényegében eltér az építészeti emlékekétől. Míg itt helyhez kötött állományról van szó és alig valószínű, hogy további leletek, fölfedezések az általános képet megváltoztassák, a régiségleletek lajstromozása úgyszólván mindig csak ideiglenesnek tekinthető. A régi kulturális fejlődésről való ismeretünk leleteken alapul, a melyek alkalmilag vagy rendszeres ásatások alkalmából kerültek napfényre és ott a legszámosabbak, a hol egyesek vagy testületek tudományos munkát fejtenek ki, míg máshonnan csak csekély számmal ismeretesek. Teljesen helytelen lenne azért, ha például abból, hogy valamely korbéli leletek ma nem ismeretesek, azt következtetnők, hogy az illető terület abban az időben lakatlan volt: bármely nap oly leletek merülhetnek föl, a melyek az ellenkezőt bizonyítják.

E nehézség ellenére is egyes területek régiségleletének összefoglaló

tárgyalása fontos és sürgős tudományos föladat, csak tisztában kell lenni azzal, hogy ezen a téren nem lehet oly véglegesen lezárt eredményt elérni, mint az építészeti emlékek terén, mert alig tételezhetjük föl, hogy akármily messze jövőben is a földben lappangó emlékek ki fognak merülni.

«Épen ma örülnünk kell minden adaléknak» — mondja Anthes — «amely valamely, magában zárt terület régiségeinek mai állományát tárja elénk. A részleteket mindinkább háttérbe szorította az a törekvés, hogy a fejlődő és elmúló kulturák együttes képét számtalan részlet összefoglalása révén kimutathattuk. Bízvást dicsekedhetünk azzal, hogy az archæologiai kutatás terén az utóbbi két évtizedben igen sok történt, mióta a leletekre áhító, de inkább fölszínes dilettantizmus valóban tudományos munkálkodásnak adott helyet... Vajjon ma, a legnagyobb nemzeti föllendülés idején, a melyet a német történet ismer, nem kettős kötelességünk-e még nagyobb hévvel követni eddigi célunkat: legrégebb kulturánk fölkutatását. *Miért legyenek az őskori élet híres helyei, Trója, Mykénae, Orchomenos és Kréta szigete, Itália terramarái és palafittjei előkelőbbek és a tudományos munkára méltóbbak mint hazánk őstörténete?*»

Az eddigi ily összefoglaló földolgozások igen eltérő jellegűek és a viszonyok, eszközök sokfélesége miatt alig is lehetne egységes mintát fölállítani. Általában elfogadták már azonban, hogy az ily munkák külső vázát kellő nagyságú térkép szolgáltassa, a melyen az egyes leleteket és lelőhelyeket színes, lehetőleg áttekinthető és egyszerű jelekkel lehessen föltüntetni. A földolog azonban a lehető gazdagon illusztrált szöveg, a mely ne szorítkozzék az egyes leletek és lelőhelyek tudományos leírására, hanem azok összefoglalására is törekedjék és különösen föltűnő jelenségeket, főleg a településre vonatkozó kérdéseket külön fejezetekben tárgyaljon. Igaz — Anthes elismeri — sok víz fog még a Rajnán lefolyni, míg egész Németországot ily módon földolgozzák, de már eddig is az idevágó munkák egész sora jelent meg.

Maguknak a múzeumoknak lajstromai is ezt a célt szolgálják, kivált akkor, ha a tárgyak a belső összefüggés szempontjából vannak csoportosítva. «Ez természetesen a tisztán történeti múzeumokra nézve áll, a melyek abban látják föladatukat, hogy a kulturális folyamatokat a tisztán művészeti tartalomra vonatkozó tekintet nélkül mutassák be, tehát természetszerűen határozott területre szorítkoznak. Egész más föladataik vannak a tulajdonképeni művészeti és iparművészeti múzeumoknak, a melyek gyűjtő termékenysége sem helyhez, sem időhöz nincs kötve és első sorban szerzeményeik művészeti értékére kell tekinteniök. Oly ellentétek ezek, amelyek a dolog természetében gyökereznek, de már sok kellelenségre adtak alkalmat.»

A régiségek leltározása ott vihető legkönnyebben keresztül, a hol nagyobb területek emlékei egy középpontban futnak össze, tehát országos és tartományi múzeumokban, a mennyiben kisebb helyi múzeumok nem zavarják

meg a leletek összefoglalását. Így pl. a schwerini múzeum anyaga alapján állíthatta össze Mecklenburg-Schwerin archeológiáját *R. Beltz, Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin*. Schwerin, 1910. Viszont a leltárak, lajstromok a leleteknek összetartozóságuk szerint való felállítására is kedvező hatást gyakoroltak. «Az archæologiai múzeumok, a melyek tárgyai csakis az anyag vagy forma külső szempontjai szerint vannak rendezve, úgy hogy például valamennyi tányér, valamiennyi egy- vagy két-fülű kancsó, valamennyi üvegüemű, még pedig hosszú vagy rövid nyak, vastag vagy vékony has szerint szépen egymás mellé sorakozott, szerencsére majdnem teljesen eltűntek már; ily porcellánboltoknak ma már nincs tudományos értékük.» A múzeumi anyag új rendezése és tudományos lajstrom készítése karöltve járt például Stuttgartban (1908) és legújabban a bonni tartományi múzeumban (1915). Mint valamely gyűjtemény leírásának az illető terület archæologiai helyrajzával való tanulságos egyesítését emeli ki Anthes a birkenfeldi múzeum katalógusát (1914), valamint a xanteni múzeum leírását (1911). Az archæologiai térképek kitűnő példáját adta *K. Schumacher* Mainz környékéről (Mainzer Zeitschrift, III. 1908).

Valamely terület kimerítő archæologiai földolgozásának legjobb megoldását *G. Wolff, Die südliche Wetterau in vor- und frühgeschichtlicher Zeit* (Frankfurt, 1913) cz. művében látja Anthes, a mely 30 évi munka eredménye. *Götze, Höfer és Zschesche, Die vor- und frühgeschichtlichen Altertümer Thüringens* (Würzburg, 1900) cz. művében az igen nagy méretű térkép a földolog, míg *E. Wagner, Fundstätte und Funde im Grossherzogtum Baden* (Tübingen, 1908—11) kimerítő, gazdagon illusztrált és szélesebb köröket is érdeklő szöveget ad.

Minél nagyobb az illető terület, annál nehezebb a föladat megoldása. Bajorországról például *F. Ohlenschlager* 1879—1890. adott ki archæologiai térképeket, a melyek természetesen részben már elavultak. Az óriási anyag egy részének újabb földolgozását ugyancsak Ohlenschlager kezdte meg *Römische Überreste in Bayern, nach Berichten, Abbildungen und eigener Anschauung*, míg *F. Weber, Die vorgeschichtlichen Denkmale des Königreichs Bayern* cz. művéből az első rész jelent meg.

Ezekhez és más hasonló munkákhoz csatlakoznak a tárgy szerint szűkebb körre szorítkozó földolgozások, így például a nagy Limes-publikáció, a rajnai Germánia föliratainak (*A. Riese-től*, 1914) vagy Württemberg római köemlékeinek és föliratainak kiadása (*F. Hang-tól* 1912—1914), stb.

A béke helyreállításával talán mi is erősebben tudatára jövünk majd ama tudományos föladatoknak, a melyek megoldását a világ tőlünk várja. Ezek közé tartozik Magyarország, illetőleg az ország egyes nagyobb területeinek szakszerű archæologiai-topografiai földolgozása. Előzményekben nincs hiány: Römer, Hampel, Wosinsky, Ortway és mások sokat dolgoztak ezen a

téren is. A közel jövőre remélhetjük a Balaton környékének archæologiai leírását Kuzsinszkytól. De még igen sok a tennivaló és sok az, a mit újból, jobban meg kell csinálni. Talán nem elfogultság az a meggyőződés, hogy ezen a téren is sok tekintetben mintául, ösztönzésül szolgálhat az, a min a szak-
 férfiak Németországban oly czéltudatosan, vállvetett erővel munkálkodnak.

—*cr.*

UJABB LELET TIRYNSBEN. Egy munkás ásás közben nagyértékű kincs-leletre bukkant az Argos melletti Tirynsben. Nagy bronzkatlanban, a melyben egy triposon kívül kardok, szerszámok és apróbb edények voltak, egy kisebb bronzedénybe rejtve gyűrűk, diadémok, kar- és nyakpereczek s más ékszerek feküdtek aranyból, agátból, elefántcsontból, borostyánból és üveganyagból. A tárgyak mind teljes épségben kerültek napfényre. Az ékszerek asszír-babilóniai jellegűek s valószínűleg a kisázsiai cheteusok törzsétől erednek. (Kunst-chronik.)

A GERMANISCHES NATIONALMUSEUM Burgel Antal müncheni polgártól 1,200.000 márkát örökölt, a melyet a törzsvagyonhoz csatoltak.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT ÜLÉSEI.

Jegyzőkönyv az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. évi február 29-én tartott üléséről.

Jelen voltak dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök elnöklete alatt: dr. Éber László titkár. dr. Bartucz Lajos, Bella Lajos, dr. Finály Gábor, Halaváts Gyula, dr. Felvinczi Takács Zoltán, Vásárhelyi Géza választmányi tagok, más társulati tagok és vendégek.

1. *Dr. Bartucz Lajos* «A tőköli bronzkori temető embertani szempontból» címmel tartott előadást. A temető, melyet néhai Gerecze Péter ásott föl, a bronzkor első feléből származik és tiz csontváz került elő belőle, melyek a bronzkori embernek hazánkban eddig ismert egyetlen hiteles csontmaradványai. A tőköli bronzkori ősember e leletek bizonyossága szerint kis közepes és alacsony termetű, hosszúkas koponyájú s közép magas arcú volt. Az egyik csontváz koponyája mesterségesen torzított (makrokefál). Ezzel bebizonyult, hogy a makrokefál koponyatorzítás hazánkban a bronzkortól kezdve a népvándorlás végéig különböző népeknél divatban volt.

Bella Lajos kiemeli, hogy a Tökölön annak idején Csetneki Jelinek Elek által kiásott edények, zónás poharak (Glockenbecher) igen fontosak, mert ezek a rézkori kerámiai formák hazánkban eddig csak Tökölön fordultak elő. Sajnos, Gerecze csak a bronzkorból származó sírokat talált. A Bartucz által idézett Schlicz-féle elméletre megjegyzi, hogy merész állítás, mintha a koponyák alkatából a korszakot is meg lehetne állapítani archeologiai leletek hiján.

2. *Dr. Éber László* «A szepesmegyei Vörösklastrom és falfestményei» címen a karthausiak által alapított, majd a XVIII. században a camaldaliak kezén volt érdekes műemlék viszontagságos történetét, építészeti sajátosságait és kivált a kolostor egykori refektoriumát díszítő, 1520-ból való nagy falfestményeket ismertette, a melyek szerinte a középkorból a reneszánszba átmenő festészeti emlékeinek sorában a legmonumentálisabbak és legszebbek közé tartoznak.

Egyéb tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

Dr. Éber László
titkár.

★

Jegyzőkönyv az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. évi márczius 28-án tartott rendes évi közgyűléséről.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök, dr. Éber László titkár, dr. Alapi Gyula, dr. Bartucz Lajos, Bella Lajos, dr. Finály Gábor, dr. Hekler Antal, Huszka József, dr. Láng Margit, dr. Márton Lajos, dr. Nemes Antal, dr. Schulek Frigyes, dr. Sebestyén Gyula, dr. Felvinci Takács Zoltán és Vásárhelyi Géza ig. választmányi tagok, több társulati rendes tag és vendég.

Elnök a közgyűlést megnyitja és utal arra, hogy midőn a társulat működését a háború által okozott megszakítás után a múlt év január havában, a háború hatodik hónapjában a többi tudományos társulathoz hasonlóan újból megkezdte, azt reméltük, hogy a háború a múlt évben be fog fejeződni. Ez a remény nem teljesedett ugyan, azonban bár katonáink Isten segítségével közelebb vittek a háború győzelmes befejezéséhez és a várva várt békéhez. Ennek beállta után eljön a béke munkájának ideje, a melyből társulatunk is iparkodni fog a maga részét kivenni.

1. *Halaváts Gyula* bemutatja az általa és dr. Mahler Ede mint kiküldött számvizsgálók által megvizsgált és rendben talált zárószámadást és vagyonmérleget az 1915. évről, a melynek alapján a közgyűlés a tisztikarnak a felmentvényt egyhangúan megadja.

2. *Titkár* bemutatja az 1915. évi költségelőirányzatot, a melyet a közgyűlés egyhangúan elfogad.

3. *Titkár* a következő jelentést olvassa föl:

Tisztelt Közgyűlés!

Múlt évi közgyűlésünkben, épen nagy küzdelmünk legválságosabb napjaiban, abban a reményben terjesztettem elő jelentésemet, hogy majd az idén könnyebb szívvel tehetem azt. Valóban, ma már mindnyájunk szíve megkönnyebbedett és bizalommal nézhetünk a jövő elé. Természetes, hogy a lefolyt évre nézve társulatunk különösebb eredményeiről, fejlődéséről még nem

számolhatok be, de megnyugvással állapíthatom meg, hogy társulatunk a nagy megrázkódtatás közepette is rendesen folytathatta működését.

Üléseinket pontosan megtartottuk és az azokban elhangzott két-két előadás tárgyai a választmány által megállapított elvnek megfelelően mindenkor az őskori archeologia, az azzal kapcsolatos anthropologia és a klasszikai archeologia, másrészt az újabb korokra vonatkozó régészeti és művészettörténeti tanulmányok köréből voltak merítve.

Az előadások sorozata a következő: Bella Lajos a tőszegi őskori telep-
halomról, dr. Bartucz Lajos embertani szempontból a tököli őskori sírmezőről,
dr. Láng Margit a pannoniai női viseletről, dr. Gasperecz Géza Elemér a
Nemzeti Múzeum megbízásából Zsámbékon végzett ásatása eredményéről,
dr. Finály Gábor a gredistyei dák várakról, dr. Mészáros Gyula a nagyszent-
miklósi kincs rovásos föliratairól, dr. Felvinci Takács Zoltán egy ízben a belső
ázsiai népek művészetének alapformáiról, másszor a szeged-őthalmi lelet
művészettörténeti jelentőségéről, dr. Lázár Béla a prágai Hradzšinon levő Szent
György szoborról, Kolozsvári Márton és György művéről, Halaváts Gyula a
Nagysink-környéki műemlékekről, Gróh István kora-renaeszánsz falképeinkről,
dr. Bartucz Lajos Martinovics Ignác és társai tetemeinek felásatásáról, a
titkár pedig a csetneki ev. templomban levő Volto santo képről és a szepes-
megyei Vörös klastromról tartott előadást.

Üléseinken tisztelt tagtársainkon kívül úgyszólván mindig nagy közön-
ség is megjelent: ama fokozódó érdeklődés örvendetes jeléül, a melynek ki-
használására, öregbítésére minden rendelkezésünkre álló eszközzel törekednünk
kell. Összintén szólva, azt tapasztaljuk, hogy évek óta majdnem mindig ugyan-
azoknak az előadóknak aránylag kis köre jelenik meg ennél az asztalnál.
Legyen szabad reménylenünk, hogy ez meg fog változni és hogy szaktársaink
közül azok is, akik eddig távol tartották magukat, föl fognak keresni mondani-
valóikkal. A béke helyreállta után minden erőmmel azon leszek, hogy vidéken
élő szaktársaink fokozott közreműködését biztosítsam társulatunk számára.

Társulatunk a múlt évben nem tehetett eleget ama feladatának, hogy
tagilletményként külön publikáció közzététele által szolgálja tisztelt tag-
társaink és a tudomány érdekeit. Az erre szükséges költség elő volt irányozva,
rendelkezésre is állott, azonban először dr. Hekler Antal tagtársunk katonai
szolgálatra és egyéb elfoglaltsága miatt nem fejezhette be kilátásba helyezett
munkáját, majd dr. Láng Nándor tagtársunk, a kit a választmány a Jupiter
Dolichenusra vonatkozó magyarországi emlékek publikálására kért föl, volt
akadályozva dolgozata elkészítésében. Különben is a jelenlegi nyomdai visz-
onyok és árak ugyis komolyan megakadályozták, sőt lehetetlenné tették volna
a munka megjelenését. Mihelyt beáll a lehetőség, gondoskodni fogunk, hogy
a kiadvány, amely tisztelt tagtársaink illetményét fogja képezni, napvilágot
lásson.

Komoly nehézséget okoz az Archeologiai Értesítő megjelenésében beállott késedelem. Az 1915-iki évfolyam 1—2. kettős számának gazdag tartalma talán kárpótolta tisztelt tagtársainkat várakozásukért, hátra van azonban még a tavalyi évfolyam három füzeté, a mely a M. Tud. Akadémia archeologiai bizottságának határozatából, mihez készségesen hozzájárulhatunk, együttesen fog megjelenni. Az Értesítő tisztelt szerkesztőjének közlése szerint ez a harmas füzet, a melyet a titkári hivatalnál már sokan reklamáltak, immár rövid időn belül elkészül. Tisztelettel kérem, méltóztassék ezt tudomásul venni, a késedelmet a mai nehéz nyomdai viszonyokkal kimenteni és türelemmel megvárni a jelen évfolyam füzetének megjelenését. A normális állapotok helyreállta után ily késedelemnek többé nem lesz helye.

Fájdalommal számolok be veszteségeinkről. Elnök úr önegyméltósága kegyeletes szavakkal már megemlékezett Vaszary Kolos bíboros hercegprímás társulatunk alapító tagjának elhunytáról. Sajnálatos veszteség érte társulatunkat dr. Fejérpataky Kálmán, társulatunk ügyészének elhunytával, aki ügyeinket mindenkor odaadó buzgósággal, önzetlen előzékenységgel intézte. Blumelhuber Ferenc esztergomi kanonok, az egyházi archeologia művelőjének és Lehoczky Tivadarnak, a múzeumi ügy lelkes munkásának halálával társulatunk két régi, hű tagját gyászolja. A harctéren hősi halált halt tasnádi Nagy László tagtársunk.

E fájdalmas veszteségek, valamint a kilépések által okozott hiányok ellenére tagjaink száma az időközi belépések által egyensúlyban maradt. Mint már annak idején szerencsém volt bejelenteni, társulatunk alapító tagjai Ferenczy Sándorral és Herepey Jánossal szaporodtak. Mindketten a kolozsvári egyetem gyakornokai, az előbbi a harctéren teljesít szolgálatot.

Végül kedves kötelességemnek tartom annak hálás kiemelését, hogy Radisics Jenő tisztelt tagtársunk vendégszerető előzékenysége tette lehetővé, hogy üléseinket a múlt évben is e szép, céljainknak annyira megfelelő teremben tarthattuk meg.

Rövid jelentésem végére értem. Nem tartanám időszerűnek, hogy most tervezet-javaslatokat terjesszek elő. Ennek is el fog jönni az ideje, reméljük, nemsokára. A szebb és jobb jövő, a melyben mindannyian bízunk, talán társulatunk iránt sem lesz mostoha.

Tisztelettel kérem jelentésem tudomásul vételét. A közgyűlés a titkári jelentést egyhangulag tudomásul veszi.

4. Elnök indítványára a közgyűlés elhatározza, hogy az Orsz. Iparművészeti Múzeum telolvasó termének rendelkezésre bocsátásáért Radisics Jenő igazgatónak a társulat köszönete nyilváníttassék.

5. Dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök «Egy-két fejezet a Balaton környékének archeológiájából» czimen tart vetített képekkel kísért előadást, a melyben a Balaton vidékének települési viszonyaiból kiindulva az általa évek

hosszú során át folytatott kutatásai közben megállapított római épületmaradványokat és főleg a villák főtípusait ismerteti.

6. *Titkár* bejelenti, hogy dr. Zboray Miklós országgyűlési képviselő 200 korona adománynyal a társulat alapító tagjai sorába lépett. Örvendetes tudomásul van. Ezután a társulat dr. Gerevich Tibor és dr. Supka Géza ajánlatára gróf Dessewffy Miklós főrendiházi tagot (Budapest), a titkár ajánlatára dr. Miklóssy Zoltán városi főlevéltárost (Selmeczbánya) és Reininger J. László író (Dunaszerdahely) rendes tagokul megválasztja.

Egyéb tárgy nem lévén, *Elnök* köszönetet mond a közgyűlésen megjelenteknek és az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Báró Forster Gyula s. k.,
elnök.

Dr. Éber László s. k.,
titkár.

★

Jegyzőkönyv az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916 április hó 25-én tartott üléséről.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Éber László titkár, dr. Alapi Gyula, Halaváts Gyula, Bella Lajos, Huszka József választmányi tagok, több társulati rendes tag és hallgatóság.

1. *Dr. Alapi Gyula* «Rómaikori leletek Környéről a komáromi múzeumban» című előadásában első sorban reámutat a komáromi múzeum alapításának körülményeire és a múzeum működésének egyik főiránya gyanánt a rómaikori régiségek gyűjtését jelöli meg, mivel Komárommegye túl a dunai része ezekben a leggazdagabb. Bemutatja ennek igazolására a vármegye rómaikori térképét, a mely föltünteti a limes vonalát is a Komáromi szakaszon Brigetio légiótáborával, az almási, ácsi és leányvári táborhelyekkel.

Ezután áttér a környei leletek ismertetésére, a melyek a Hungária kőszénbánya r. t. bányatelepén, a Lipótakna közvetlen közelében kerültek napfényre. Tulajdonképen összefüggő sírleletekről van szó, a melyek két felirat nélküli kőszir társaságában fordultak elő. E kifosztott kősírok közt értékes bronzleletekre bukkantak. Ezek fő darabjai: egy összehajtható vasszék gazdag réz berakással, egy Medusa-fejekkel díszített nagy bronz hydria, bronz patera, melynek nyele kosfejben végződik, kisebb, de igen csinos formájú füles bronzkancsó és pohártartó edény bronzlemezről. Mindezek a tárgyak az italáldozat (libatio) céljait és ritusát szolgálták. E sírlelet társaságában egy négykerekű és egy kétkerekű kocsis vas alkotórészei is előkerültek. Amaz eraviscus eredetű és a gall-kelta tipushoz tartozik. A kocsit a komáromi múzeum konzerváltatta és Gaul Károly felsőipariskolai igazgató tervei szerint rekonstruáltatni fogja. Mindkét

kocsihoz tartozó bronz lószerszám-díszítmények is megvannak. A környei négykerekű (kelta) kocsi hazánkban a második; az első — a somodori leletből — szintén Komárommegye területéről való. A kétkerekű kocsi analogiái a Nemzeti Múzeumban a tétényi, nagylóki és sárszentmiklósi kocsileletek. Mint jellemző körülményt emeli ki az előadó, hogy ezekben a leletekben is kétkerekű kocsi maradványainak társaságában bronz hydria, patera, tábori összehajtható vasszék fordul elő. Ez bizonyos vallási jelleget kölcsönöz ezeknek a leleteknek és rendszeres előfordulásuk a ritus valamely módját tételezi fel.

Előadó felveti azt az egyelőre nyílt kérdést is, vajjon a kocsileleteknek temetkezéssel kapcsolatos előfordulása, melyet a somodori, környei és legújabbban a zsámbéki leletek igazolnak, tekintve a szoros területi összefüggést, nem tartozott-e az eraviscus néptörzs vallási meggyőződéséhez vagy szokásához.

Végül felsorolja a környei lelet mellett napfényre került többi sírleletet is, a melyek közül egy ládika bronzdíszítményei és egy urnasír (égetett temetkezés maradványai ólom urnában, sarkophagban) érdemelnek figyelmet. Az előadottakból megállapítja, hogy ezen a helyen római kori temetővel állunk szemben, a melyben még értékes leletekre van kilátás.

2. *Dr. Lux Kálmán* «Árpád kori építészeti maradványok Ó-budán» címen tart előadást. Az óbudai református lelkész lak 1908. évi új építkezése alkalmával részben eredeti elhelyezésben, részint törmelék között elszórtan építészeti rendkívül becses részletek kerültek napfényre, melyek nyilván a föld színéről teljesen eltűnt budai, szent Péterről nevezett prépostság igen gazdagon kiképzett előcsarnokának maradványai. Megkerült a prépostság keresztfolyosójának néhány részlete, melyek következtetést eggednek annak rendkívüli pompájára. A leletek zöme a XVIII. század elejéről való, részletképzésükben a cisztercita apátságok leggazdagabb keresztfolyosóinak architektúrájára emlékeztetnek. A késő román, már átmeneti kori műemléket a törökök a XVIII. században romba döntötték; a románokról több egykorú rézmetszet nyújt felvilágosítást, a melyek közül a Ditrich-féle 1606-ból származó metszet nyújt teljesen hű képet.

Az építészeti maradványok legjellegzetesebb részét a Műemlékek Országos Bizottsága a lelkész lak pinczejében levő kamrában eredeti elrendezésükben hozzáférhetővé tette.

3. A másodelnök ajánlatára dr. Kiss Aladár leánygimnáziumi tanár és a titkár ajánlatára Bónitz Ferencz miniszteri segéd titkár a társulat rendezésének megválasztatnak.

Egyéb tárgy nem lévén, Elnök az ülést bezárta.

Báró Forster Gyula
elnök.

Dr. Éber László
titkár.

**Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1915. évi forgalmi
eredményének kimutatása.**

Nyereség- és veszteség-számla.

Kiadások:		Bevételek:	
Személyzet illetményei	1260 K — f	1915. évi egyenleg	944 K 67 f
Illeték az «Arch. Ért.»		Tagdíjak	2055 " — "
1915. évfolyamáért	900 " — "	Értékpapírok kamatai	966 " 32 "
Archæologiai Értesítő		Egyéb kamatok	45 " 24 "
expediálása	44 " — "		
Irodai költségek	60 " — "		
Vegyes költségek	228 " 05 "		
Előre nem látott költségek	488 " 60 "		
1915. év végével mutatkozó egyenleg	1030 " 58 "		
Összesen	4011 K 23 f	Összesen	4011 K 23 f

Dr. Éber László s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Mahler Ede s. k.
számvizsgáló.

**Mérleg az Országos Régészeti és Embertani Társulat vagyonáról
1915 december 31-én.**

Vagyon:		Teher:	
Értékpapírok	21700 K — f	Tőke-alapítvány	22520 K — f
Pénzkészlet a házipénztárban	452 " 46 "	Előre befizetett tagdíjak	80 " — "
Be nem fizetett alapítvány	200 " — "	Egyenleg az 1915. év végén	1030 " 58 "
Folyószámla követelés a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál	1052 " — "		
Takarékbetét	27 " 25 "		
Szendrei-érmek	198 " 87 "		
Összesen	23630 K 58 f	Összesen	23630 K 58 f

Dr. Éber László s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Mahler Ede s. k.
számvizsgáló.

**Az Országos Régészeti és Embertani Társulat költségelőirányzata
az 1916. évre.**

I.

Bevétel:

1. Pénzmaradvány 1915-ről	1030 K 58 f
2. Értékpapírok kamatai	970 " — "
3. Tagdíjak	2200 " — "
4. Vegyesek és folyó kamatok	45 " — "
Összesen	4245 K 58 f

II.

Kiadás:

a) Személyi kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja 1916-ra	600 K — f
2. Pénztáros tiszteletdíja 1916-ra	400 " — "
3. Irnok díja 1916-ra	120 " — "
4. Szolgák díja 1916-ra	140 " — "

b) Dologi kiadások:

5. A M. Tud. Akadémiának az Archæologiai Értesítőért	900 K — f
6. Postai és egyéb kisebb kiadások	300 " — "
7. Kisebb nyomtatványok	150 " — "
8. Irodai szerekre	60 " — "
9. Kiadványokra	1000 " — "
10. Előadások vetített képeinek költsége	400 " — "
11. Előre nem látott kiadásokra	100 " — "
Összesen	4170 K — f

Az előirányzott pénztári maradvány tehát 75 korona 58 fillér.

IRODALOM.

URGESCHICHTE DER BILDENDEN KUNST IN EUROPA VON
DEN ANFÄNGEN BIS UM 500 V. CHR. VON M. HOERNES. Zweite
durchaus umgearbeitete und neu illustrierte Auflage mit 1330 Abbildungen
im Text mit unterstützung der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien.
Wien, 1915. Kunstverlag Anton Schroll & Co. 661 l. (Ára ?)

Régóta ismerem a szerzőt, az őstörténet egyik legtermékenyebb íróját. 1890-ben együtt ástunk a Sopron melletti Burgstallon. Hetekig laktunk együtt a fáberréti erdő őri házában. Elég alkalmam volt, hogy beelássak lelkébe. Ekkor dolgoztatott első nagy művén, a «Die Urgeschichte des Menschen» címűn, mely két évre rá meg is jelent. Hat évvel később jelent meg a fenti című nagy munkájának első kiadása. Azóta elfogyott, el is avult, «inkább az anyag növekedése, semmint a prehisztorikus művészet lényege és fejlődése körüli ismeretek gyarapodása következtében», a mint a mostani kiadás előszavában mondja. Teljes önérzettel mondja tovább, hogy az I. kiadásnak nem akadt vetélytársa; maradt továbbra is az, ami volt: Európa prehisztorikus művészetének *egyedüli* összefoglaló, beható méltatása. Mert maga a szakrészletesség ellensége az összesítő felfogásnak. A ki ilyenre vállalkozik, annak jártasnak kell lennie nemcsak az őskor ismeretében, hanem a néprajzban, a művészet és kultúra történetében is. Így az előszó, sok írónak a kedves tükre. Annyi bizonyos, hogy alig akad valaki, ki a tudományoknak mindezekben az ágaiban annyira otthonos lenne, mint Hoernes.

Szerző a két kiadás közti időt ugyancsak derekasan használta ki, mert eltekintve az e hosszú időben megjelent sok kisebb és nagyobb cikkeitől és vaskosabb munkáitól, akkora anyagot és annyi adatot szedett, szerzett és gyűjtött össze, melyet folyton folyvást kisebbedő szemű rostákon vetett át, hogy majdnem szintiszta magot nyújt az olvasónak. Előadása választékos. Ritka szókészség áll rendelkezésére, már élőbeszéd közben is, annyival inkább írásos megnyilatkozásainál. Jól kell odanéznünk, hogy az írás ékes mivolta el ne kápráztasson bennünket és a bírálat mérlegének serpenyőjébe csak tiszta igazságot rakosgassunk. Így is annyi megszívlelni és megjegyezni valót, annyi kérdésnek fölvetését és sikerült vagy elfogadható megoldását találjuk benne, hogy csak tartós és megtermékenyítő haszonnal forgathatjuk e könyvet.

Nagy előnyére válik, hogy ott is, a hol ellentétes felfogásokkal helyezkedik szembe, mindig megóvja az előkelő hangot. Pedig sok ellentétese akadt hosszú és bőtermésű irodalmi működése folyamán. Akadt olyan is, ki mikor róla szól, meg sem nevezi, hanem csak bizonyos valakiről («irgend ein Jemand») beszél. Hát ez nem járja. Hoernes van olyan ember, hogy mást is meghallgat és mindig meghajol az igazság előtt. Az «azért sem» nem fordul elő szótárában. Ha van valami, a mi miatt neheztelni lehetne az ama körülmény, hogy művei folytán valósággal gomba módra termettek az ősidőkről és az ember eredetéről szóló munkák. Azonban elvégre arról ő nem tehet, hogy a sok gomba közt ehetetlen is találkozik.

A «Bibel und Babel»-féle munkák csak fokozták a bábeli zavart. A prehisztóriának egyik leghivatottabb német művelője, kinek sok velős cikke ebben a folyóiratban is megjelent, ama hozzá intézett kérdésre, hogy miért nem foglalja össze nagyobb munkában tapasztalatait és nézeteit, azzal a csattanó megjegyzéssel felelt: nem akarom még jobban összekavarni a nagy zűrzavart! Mondja pedig ezt valószínűleg azért, mert attól tart, hogy meg nem értik, de azért árújokkal a nyilvánosság nagy piaczára mégis kimennének, hogy még több zöltséget áruljanak, mint eddig.

A hozzáértők ma sokkal kritikusabbak, mint annak előtte. Jól mondja Hoernes szóban forgó műve 190. lapján, valamikor azt hitték, hogy valamit biztosan tudnak és megnyugodtak benne; ma az egyes részletekre nézve sokkal többet tudunk de éppen ezért sokkal kritikusabbakká lettünk. A biztontudás helyébe a kétely lépett; kételkedünk nem a merő tényekben, hanem jelentőségüknek hatásában.

Nincsen mindenkinek az a mersze, hogy palástul dobja oda nevét másoknak takaróul. De ha mindenki így gondolkodnék és e szerint sem nem szólna, sem nem írna, akkor vajmi kevésre menne a prehisztória tudománya. Azért is kell hálával fogadnunk Hoernesnek ezt az újabb munkáját.

A könyvet kimerítően nem ismertethetem, mert e célra Értesítőnk egy egész füzete kellene.

Beosztásában a következő módszert követi: Megismertet első sorban a képzőművészet forrásaival és irányjaival. Megismerjük a művészet meghatározásait, és irányváltozásait. Külön szól a díszítés forrásairól és prehisztorikus módjairól. Majd az ornamentika kezdeteiről beszél és áttérve a szabad képzőművészet irányaira azt fejtegeti, hogy a képírás a művészetben a profán, a képfaragás ellenben a vallásos irányt szolgálja. Mindkettő az egyes alakból indul ki, csak később következnek a vegyes alakok és csoportok.

A mű következő részének címe: A prehisztorikus művészet Európában. Bevezetőnek adja az ősidők beosztását. Az időszakok korhatárait határozott évszámokkal csak a neolitikumtól fogva szabja meg; ennél is csak a virágzás szakával kezdi, mely körülbelül a Kr. e. 4000. évre esik. A bronzkor megindu-

lását Egyiptomban a Kr. e. 3300. évre teszi. Nyugat- és Közép-Európában a bronzkor a Kr. e. 2500—1900. évek körül, tehát jóval korábban kezdődik, mint ezt eddig vallották. Itt a bronzkor végső szakasza a Kr. e. 1300—900. évig tart. Ekkor kezdődik a vaskor, melyben három időszakot különböztet meg, az utolsó Kr. sz.-tól fogva a Kr. u. 1000. évig tart.

Hoernes megengedi, hogy kortani rendszere még bővíülhet, sőt javításban, igazításban is részesülhet, mert az adott évszámok még csak hozzávetőlegesek, sőt a régibb időszeit nézve még vitások is; de fővonásaiban szilárdan áll a fokozatok építménye.

A ki tőle azt kérdi, hogy honnan vette ehhez a biztonságot, annak azt mondja: «Menj és tanulj, mindenekelőtt tanuld meg az egyes tudományok között a kutatás irányai és módszerei tekintetében fennálló különbséget.» (73. lap.)

Ezek után következik a rövidebb fejezetek egész sora, mely az etnológusok, a gyermeki lélekkel foglalkozók fölfogásairól és a prehisztórikus művészet általános jellegeiről szól.

Igen tanulságos az a fejezet, mely művészet dolgában a Keletet Európával veti egybe. Bonczolgatásainak végeredménye a korábban általa és sok más prehisztórikus író részéről vallott és makacsul védett ama felfogásnak elejtése, mely szerint a Kelet lett volna Európa minden kulturális mozgalmának kútfeje. Földrészünk prehisztórikus fejlődésének súlypontjai — bizonyítja Hoernes — hosszú időközön át nem a Földközi-tenger szigetvilágára estek, hanem a Pyreneusok, Alpok és Balkántól Északra eső alföldek és folyórendszerek vidékére, a Biskayai-öböltől a Dnjeperig.

Európában is a potamosi kultúra a régibb, a thalassokratikus pedig az újabb, de erőteljesebb.

A potamosi kultúra említésénél önkéntelenül a hazai Duna-mente vidékének őskori lakossága ötlik szemünkbe, melyről már évtizedek óta hirdetem, hogy ez volt sok tekintetben hosszú időközön át tanító mestere Közép-Európa sok őskori népének.*

Nagyon találók Hoernes fejtegetései a művészet hármaskörrendszeré-

* Nyomtatásban először az A. É. 1902. évf. X. «Az északi bronzkor régibb szakaszának chronológiája» cz. cikkben fejtegettem e nézetet, hol is a 172. l. azt írtam: «Mert a mi pl. a Földközi-tenger szigeti lakosságának befolyását a mi kontinensünkre illeti, erre vonatkozólag azt tartom, hogy a dolog éppen megfordítva áll a műveltség kezdő fokaira nézve. A szárazföldek tagjainak lakossága a kontinensek belsejéből vándorolt ki és nem megfordítva. Későbbben, a görög historiai idő hajnalán érezhetővé válik a kedvezőbb földrajzi és éghajli viszonyok közt élő szigetlakosság befolyása a mi kontinensünk belsejére...»

Schmidt Hubert a Zeitschrift für Ethnologie 1914. évi köt. 608—656. l. megjelent «Troja—Mykene—Ungarn» cz. értekezésében archæologiai adatokkal bizonyítja hazánk őskori lakosságának befolyását a Délkeletre. Azóta még több cikkben mutatja ki e lakoságnak befolyását a középeurópai őskori népekre. Kossina «Die Träger der Donaukultur» néprétegekben keresi a germánok őseinek délkeleti ágát.

ról. A paleolitikum második időszakában, a vadászok korában támad életre az eredő (primär) naturalizmus; a neolitikum elejétől fogva a hallstatti időszak végéig, a parasztság korában kap lábra az eredő mértani stílus; míg végre a harci úri rend kora jelzi Európaszerte a történelmi művészethez és kultúrához való átmenetet. Ily módon veti meg alapját tulajdonképeni részleges tárgyalásainak és e hármasság alapján ismerteti tüzetesen a művészet fejlődésének fokozatait.

A vadászok naturalisztikus művészetkörében hazánk még nem talál helyet. A Jankovich-barlang sziklakarczolatairól még ellentétesek a nézetek, bár Hoernes és más külföldi szakemberek is mesterségeseknek mondják ezeket. De hiszen még csak legelején tartunk a hazai paleolitikum kutatásának; lösz-képleteink jóformán még sorra sem kerültek. Azért még biztatón int felénk a jövő.

Már a parasztság mértani művészetkörére vonatkozólag egészen más a helyzet. Itt hazánk őslakossága már vezető szerepet játszik. A Lengyeli sáncz, a Baradla, különösen pedig Erdély szolgáltatott bemutatás czéljára sok anyagot.

Még jobban méltatja Hoernes bronzkorunkat, a mint hogy ez másképp nem is lehetett. Különösen áll ez a bronzkori agyagművészetről. A 395. lapon ezt mondja: «Ha az aegaei körön kívüli országok művészeti kultúrájának mértékéül a keramika alkotásait vetnők latba, akkor az első díjat Délmagyarország és a szomszédos délkeleti Dunavidék «pannon csoportjának kellene odaítélnünk.» Sok ábrája mutatja be a hazai bronzkort. A hazai bronzkor legújabb szakaszában már igenis érzik Mykenæ hatása. Ebben az időben már kifejlődött volt úgy Kréta szigetén, mint Mykenæben a harcos úri rend művészete (palotastílus).

A régiebb vaskor vagy hallstatti idő méltatásában is bővebb helyet szorított hazai leleteinknek. Az arany készítményekből bemutatja az ottlakai aranybűtyök két rajzát — 549. l. — és aranyékszereket Fokoru, Szilágy-Somlyó, Acsád, Szent-Iván meg Bélye leleteiből, — 23. l. — a keramikából a soproni Burgstall figurális díszű edényeiről több ábrát a 197. és 559. lapon.

Legrövidebben tárgyalja a La Tène idő művészetét, tehát ama korét, melyből már a történelem szele csapong az olvasó felé. Igen érdekesek a venetek művészetéről szóló fejtegetések. Az Észak harci úri rendjének stílusáról szóló fejezettel végződik a korszak ismertetése.

Összefoglalásokkal, pótlásokkal és bizonyításokkal ér véget a nagy munka, a mely hosszú és termékenyítő élettel biztat.

Bella Lajos.

DIE RÖMISCHEN MOSAIKEN UND MALEREIEN DER KIRCHLICHEN BAUTEN VOM IV. BIS XIII. JAHRHUNDERT. Herausgegeben von Joseph Wilpert. Mit 300 farbigen Tafeln und 542 Textbildern. Herder'sche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau. 1916.

Két kötetre menő szöveget és két kötetre rugó szines hasonmást ölel fel Wilpert monumentális műve, mely most került a könyvpiacra. Mindazok, kik egyházi művészettörténettel foglalkoznak, már évek óta feszült figyelemmel várták ennek a munkának a megjelenését, mely a szakirodalomban tüneményes jelenség, s egyuttal egy komoly, nagynevű tudósnak életmunkája. A mű, mint czíme is mutatja, összegezõ, összefoglaló jellegû. A kit tudományos ösztöne a művészettörténet művelésére vitt, az tudja, micsoda hiányos és hézagos volt eleddig az anyag, mely az egyes művészeti jelenségek kifejlõdésének, de még inkább a nyugoti kereszténység mûtörténeti hagyományainak egységes életfolyamatára, problémáira vonatkozólag rendelkezésünkre állott. Wilpert czélja e művel az volt, hogy kimutassa Róma vezetõ szerepét az õskeresztény monumentális művészetben. Ilyenformán ez a mű természetes folytatása a nagytekintélyû szerzõ elõbbi hatalmas művének (*Die Malereien der Katakomben Roms. Freiburg, 1903. 2. kötet*), melyben a keresztény ikonografia átfejlõdését a jelépies felfogásból a történeti irányzatba lépésrõl-lépésre kimutatta. Az Egyház felszabadulásának korával kezdõdött az Egyház monumentális megjelenése a világtörténetben, kultuszban, liturgiában, művészetben. Róma központi, vezetõ helyzete a hierarchiában és dogmatikus téren is mindjobban érvényesül. Az egyházi művészetbe az erkölcsi és anyagi fellélegzés hatalmas lendületet hoz; Wilpert mostani nagy műve szinte évtizedrõl-évtizedre, mint összefüggõ láncsorozatot teszi vizsgálat tárgyává ennek a művészeti nekibuzdulásnak felséges eredményeit, a bazilikák és keresztelõkápolnák mozaikjait és freskóit. Elsõsorban Róma érdeklí, mint az műve czéljából is következik; Nápoly, S. Prisco-Capua, Casarnello, Ravenna, Milano és Albenga müemlékeit összehasonlítás, elemzés czéljából vonta be. Nem tagadja Wilpert sem azt, hogy az ábrázolásban, felfogásban, egyes motívumok továbbfejlesztésében Bizáncz helylyel-közzel befolyást gyakorolt a római művészetre. Rómában a görög befolyásnak évszázados tradíciója volt, de ezt a görög befolyást is mindenkor úgy átgúrta, átdolgozta a római génius, hogy a vezetõ, irányító szerep soha kezeibõl ki nem esett. Annál inkább észlelhetõ ez a jelenség a keresztény monumentális művészetben.

Wilpert műve összeállításában hatalmas tudományos apparátussal élt. Nemcsak eddig ismeretlen műrecek feltárásán buzgólkodott (a mit magas egyházi méltósága s boldog emlékü X. Pius pápa személyes jóindulata számára lehetővé tett), hanem minden felhasználható írott forrást, úgy a vatikáni gazdag kéziratgyûjteményt, mint az eddig megjelent nyomtatott műveket és publikációkat is lelkiismeretesen felhasználta. Ilyen nagyarányú munkásság tette lehetővé számára, hogy pontos, történetihû eredményeket mntasson fel, melyek a mûtörténet sok apró botlását, tévedését korrigálják. A tudományos kritika, különösen a bizánczi kérdés pártfogói részérõl, elõreláthatólag komoly vizsgálat alá fogja Wilpert megállapításait vonni, s ezt tudja a szerzõ is, de mindamellett bizonyítási eljárása mindvégig pozitív marad. S azt még tudományos ellenfelei is elfogják

ismerni, hogy a két évtized fáradságos munkájával gyűjtött anyag az általános művészettörténet számára (melyben a bizánczi kérdés másodrendű jelenség), eddig nem sejtett bőségű tárházat nyitott.

A két kötet hasonmás, melyeket Wilpert belső és külső szempontok szerint osztályoz, nemcsak teljességénél, hanem — és ez Wilpert protonotariusnak csak tiszteletteljes elismeréssel említhető fő érdeme — technikai tökéletességénél fogva is elsőrangú ajándék a műtörténet számára. A mozaik-reprodukciók bámulatos precizitással készültek. Három éves római tartózkodásom idején gyakran részesültem a szerencsében, hogy a tudós főpap dolgozószobájába beléphettem. A hideg tekintetű, nyugodt tudós sokszor nekihevülve korrigálta Tabanelli aquarelljeit. Minden kőszemcsét a maga eredeti formájában, színével kívánt meg. A mester évek óta már kizárólagosan Wilpert számára, az ő szoros útmutatásai szerint dolgozott, s ennek az összhangzatos munkálkodásnak eredménye az a pontosság, mely Wilpert másolatait oly megbecsülhetetlenné teszi. Ezáltal elérte a mű azt, hogy egyrészt nélkülözhetetlenné vált minden műtörténész számára, másrészt sok időt és fáradságot megtakarít a kutató, a ki az eredetihez egyébként is nehezen jut oly közeli viszonyba, tehát személyes vizsgálódással sem tanulmányozhatja olyan aprólékosan, mintha Wilpert műve fekszik előtte. A modern grafikai technika a keresztény műtörténet szolgálatában az eddig lehetséges teljesítőképeség legmagasabb alkotását adta ezekben a másolatokban.

Ily mű ismertetésénél nem hallgathatom el azokat a körülményeket sem, melyek lehetővé tették az óriási anyagi áldozatokkal járó kiadást. Wilpert törekvéseinek s tudományos munkásságának tisztelettel adózik első sorban az egész német és magyar tudományos és egyházi világ, mely őt közelebről vallhatja magáénak. De a megértéshez és elismeréshez anyagi támogatásnak is kellett járulnia, hogy a technikai előkészítést zavartalanul lehessen végezni a mű megjelenéséig. Ily irányban Wilpert nagylelkű pártfogóra talált Kopp biboros, boroszló hercegpüspökben, a ki személyes befolyásával II. Vilmos német császár figyelmét is rá irányította a készülő műre. Így jelent meg ez a hatalmas mű fejedelmi áldozatkészséggel, fejedelmi nemeslelkűséggel, tudománya pártolással. Sajátságos találkozás, de Vilmos császáron és Koppon kívül még oly rokonszenvesen hangzó nevek, mint Krupp von Bohlen és Halbach nevét is ott találjuk a pártfogók között. Ilyen műnek ilyen auspiciumok közt való megjelenése a nagy világháború idején óriási erkölcsi diadal. További magyarázat nélkül említem meg, hogy a mű nemcsak német, hanem francia nyelven is forgalomba került.

A mű ára 1000 márka; a könyvpiaczon talán ritka magas ár, de az előkészítés költségeit tekintetbe véve igazán csekély, s csupán az imént említett mecénások áldozatkészségéből magyarázható.

Szakkönyvtárak a művet nem nélkülözhetik, egyéb könyvtáraknak pedig mint raritás képezheti kincsét.

Dr. Luttor Ferencz.

HIERSCHE, WALDEMAR: PELLEGRINO DE PELLEGRINI ALS ARCHITEKT. Parchim i. M. 1913. (8°. VIII + 115 l., 12 képes táblával és számos építészeti felvétellel.)

Érdekes jelensége a mai művészettörténeti kutatásnak, hogy az építészeti emlékeknel hasonlíthatatlanul jobban érdeklik a szobrászat s még inkább a festészet multjának eseményei, s hogy a különböző korszakok művészi törekvéseit inkább a festészet és szobrászat, mint az építészet terén szereti megfigyelni. S minél közelebb esik az illető kor hozzánk, annival kevésbé méltatja figyelemre, veszi számításba az építészetet. A XIX. és XX. századi művészettel foglalkozó munkákban az építészetnek a két másik művészeti ág mellett elenyésző kis tér szokott jutni. E jelenség oka részben abban rejlik, hogy a mai ember művészeti kultúrája elsősorban a festészetre van beállítva, másrészt pedig abban, hogy az építészet megértése több elmélyülést és több, nehezebben megszerezhető pozitív ismeretet igényel, mint a festészet és szobrászat. Ez nem volt mindig így. A mait közvetlenül megelőző műtörténész generáció érdeklődésének főtárgya az építészet volt. Burckhardt, Lübke, Geymüller, Fabriczy kutatásaikban az építészetből indultak ki, a korok művészi törekvésére, stíljére vonatkozó következtetéseiket főként belőle vonták le. Sőt a ma élők közül a vezető egyéniségek, Wölfflin, Schmarsow, Strzygowski, Dehio első nagy kutatásaikat szintén az építészetnek szentelték s részben maig annak szentelik. Hazánkat illetőleg is hasonló a helyzet. Henszlmann, Pasteiner alapvető munkái a magyarországi építészet történetére vonatkoznak; az ifjabb nemzedék alig nyúl építészeti témákhoz.

Különös örömmel kell tehát fogadnunk az építészettörténeti monographiákat, s leginkább az olyan alaposakat, mint a milyen Hierschének Pellegrino de' Pellegriniről szóló kötete.

Pellegrini, vagy a mint tévesen némelyek még ma is nevezik, Tibaldi egyik vezető egyénisége az északolaszországi építészetnek a XVI. század második felében. A luganoi tó mellett fekvő Puriában született 1527-ben, meghalt 1596 május 27. Milanóban. Korán Bolognába került, a hol a rafaelista Bagnacavallo vezetése mellett a festészetnek szentelte magát. 1547-ben Rómába ment, s itt Michelangelo festményeit tanulmányozta, majd az építészetre adva magát, Mascherini műhelyébe lépett. Kevéssel 1550 után Anconában, 1561-től kezdve pedig megszakításokkal Milanóban dolgozott mint építész. 1587-ben II. Fülöp meghívására Spanyolországba ment, hol a madridi Escorialt díszítette falfestményekkel; innen 1596-ban tért vissza Milanóba. Nemsokára rá meghalt. Bár építészeti iskolázását Mascherininél nyerte, igazi mestere Vignola és Alessi volt. Korai művei, a bolognai S. Giacomo Maggiore keresztelő kápolnája (1562, legkorábbi műve) és a pavai Collegio Borromeo (1564—) túlgazdagok formákban és túltengenek díszítményekben. Formai bőbeszédűségével és dekoratív pazarlásával voltakép a XV. századi északolaszországi építészet hagyó-

mányait követi. Stilje később meghigad, úgy hogy java alkotásait éppen formai fegyelmezettség, világosság, az arányoknak és térviszonylatoknak nyugodt lemérése jellemzi. Főbb művei időrendben így következnek. Az érseki palota Milanóban; részletekben Alessi befolyása érvényesül. S. Fedele ugyanott; alapkövét 1569-ben tették le, 1579-ben szentelték fel; a mester első kupola-kísérlete; alaprajzban Vignola (Il Gesù), homlokzaton Alessi hatása. S. Sebastiano ugyancsak Milanóban; 1577-ben alapköletétel; hosszú ideig befejezetlen maradt; kerek, kupolás építmény; Palladio (S. Giorgio Maggiore és Il Redentore, Velence) hatása érzik rajta. Legnagyobb, Hiersche szerint egyúttal legértetesebb és legszebb műve a S. Gaudenzio Novarában. Az égetett agyagból emelt, egyhajós, latinkereszt-alakú templom építéséhez 1577-ben fogott, spanyolországi útja miatt azonban nem ő, hanem vetélytársa, Martino Bassi fejezte be, a ki ezúttal meglehetősen ragaszkodott Pellegrini tervéhez. A mester ez építkezésében már közeledik a barokkhoz. Komor méltóság jellemzi s nem a reneszánsz derűs könnyedsége. Belső téralkotása nagyszabású, a formákban azonban még tartózkodóbb, mint az igazi barok. A barokkal ellentétes vonás rajta az is, hogy külsején mind a négy oldal egyenletesen van kiképezve. Barokos részletformákkal találkozunk egy másik novarai művén, a Natta-Isola palotán, még pedig az ablakzáródásoknál; maga a konstrukció még a Ráfael környezetének, elsősorban Peruzzinak kristálytisza reneszánsz felfogására emlékeztet. Gravedonában, a comoi tó egyik legszebb pontján 1577—80 tájt, a Tolomeo Galli-villát építette, melyet mesterien hozott a környezettel összhangba. Ugyancsak 1580 körül építi a Lago Maggiore partján fekvő Canoboióban a S. Mária della Pietà nyolcszögletű kupoláját, mely körülfutó kecses galeriájával megint annyira reneszánsz jellegű, hogy Burckhardt Ciceronejában Bramantenak vagy környezetének volt hajlandó tulajdonítani. Összes építményei között aránylag legtöbb a barokk vonás a milánói S. Raffaele homlokzatán (1580), mely egyike a legelső példának arra, hogy a külső többet sejtet, mint a mennyt a belső térbelileg tényleg nyújt. Ez a csalóka ámitás elsősorban az északitáliai barokk építészetnek lesz jellemző sajátossága, s a homlokzat mellett kupoláknál is elő fog fordulni, akként, hogy a belső boltozat a tambour szintjébe esik (hasonló megoldással találkozunk a mi Lipótvárosi plebánia templomunknál). Milanói tartózkodásának utolsó idejében készíti a saronnoi, rhòdi és caravaggioi zarándoktemplomok tervét, melyek kivitele azonban nem tőle származik.

Építészeti tevékenységének nevezetes epizódja a milánói dóm kiépítésében és belső díszítésében való részvétele, a mi a XVI. sz. hatvanas éveinek végére és a hetvenes évek elejére esik. Ekkor a dóm vezető építőmestere volt. A homlokzat kiképzésére két tervet készített. Az alapterv barokk, barokkabb mint a S. Raffaelen kívül bármely más építkezése. A homlokzat két szintjét egyetlen korintusi renddel fogja össze; erősen tagolt, hatalmas kettős párkányt

alkalmaz ; a főkaput erősen hangsúlyozza, záró timpanonját fülkés *ædiculával* szakítja ketté. A kései gótika mély megértését tanúsította, midőn itt barok megoldáshoz folyamodott. Az újnak a régivel összhangba hozását szolgálta azzal is, hogy a középhajó kiemelkedő frontrésztől jobbra és balra, a mellék-hajók fölötti felső párkányra 3—3 gömbbel ellátott karcsú obeliszket helyezett, miáltal vertikális hangsúlyokat nyert. Második tervén, ugyancsak a hosszanti kiterjedés túlsúlyának növelésére, tehát a gótikus alapépítmény jellegének kiemelésére két oldaltornyot alkalmaz, meghagyva egyebekben az első tervet. Ez az ő eredeti gondolata, melylyel megelőzte Madernát, a ki a római Péter-templomon szintén a kéttornyos megoldáshoz folyamodott. A vertikális építés szellemébe való elmélyedése némely későbbi építkezésén is nyomot hagyott. Dóm-modellje halála után elveszett. A komlozlat felépítését Ricchini mégis az ő terve alapján kezdte meg. I. Napoleon idejében fejezték be kevert stílben megtartva Pellegrini kapuit és ablakait. Több műve maradt fenn a dóm bel-sejében, úgymint a díszes boltozatú kriptá, a templom sokszínű padozata, a klasszicizáló, menyezetes keresztelőkút, két mellékoltár, az orgona alépít-ménye, a szentély székei, a szentély és sekrestye szekrényei, az utóbbiak nagy-részt barokstílben.

Bár Pellegrininél bőven találkozunk a barok nyomaival, építésze egész-ben mégsem az. Legtöbb építményét higgadtság, önmérséklés tünteti ki. Kon-zervativizmusa olykor a rideg klasszicizáláshoz vezet. Északolaszországban a barok építészet fejlődési menete lassúbb ütemű, mint Középitáliában. A XV. századi sajátos észak-olasz építészet formái bőségét és az aprólékos díszítések-ben túlterheltségét előbb le kellett higgasztani, hogy a nagy tömegekkel dol-gozó barok kialakulásának lehetősége meg legyen adva. E lemérséklés mun-káját végezte el Pellegrini, s ebben van az ő fejlődéstörténeti jelentősége. Sajátságos, hogy Pellegrinit, mint festőt éppen ellenkezőleg a formai fegyel-mezetlenség, az erő kifejezésének túltengése, külső és belső szenvedelmesség jellemzi, a miért kortársaitól a *«Michelangelo riformato»* elnevezést kapta. Művészi egyéniségében rejlő e kettősségnek, e benső ellentétnek okait érde-kes lenne kutatni, a mi annyival inkább esett kívül Hiersche feladatán, mert festészeti működését analitikus vizsgálatnak eddig még nem vetették alá. Művész-lényének ellentétes volta nézetünk szerint azonban csak látszólagos. Mint építész és mint festő egyaránt az új stílt, a barokot készíti elő. Erre azonban más eszközöket kellett választania az építészetben és másokat a fes-tészetben. Amott az észak-olasz, s kivált a lombardiai quattrocento zűrzavará-ban kellett először rendet teremteni, a reneszánsz kiérlelt, megtisztult fázisát kellett fölkelteni, hasonló módon, a mint a Lombardiából túlkorán távozott Bramante Rómában tette ; Pellegrini e negatív előkészítő munkával párhuza-mosan tényleg is nyújtott a barok építészetnek — habár szórványosan — indítékokat. A festészetben, Bolognában már pozitívabb módon egyengethette

az utat a Carracciak nagy barok festészetének, mert a cinquecento megtisztító, nagy formai összefüggésekben gondolkodó stíljét helyi elődei közül többen képviselték, így elsősorban Innocenzo da Imola, Bagnacavallo, Biagio Pupini, szóval a bolognai rafaelisták.

Gerevich Tibor.

FABRICZY MAGYAR KIADÁSA, E folyóirat mult évi 3—5. füzetében Fabriczy kisebb dolgozatainak magyar kiadását bíraltam meg, s kifogásoltam a kiadvány fogyatékos tudományos fölszerelését, a fordítás rossz magyarságát és a fordítónak a szakkifejezésekben való járatlanságát. Ily súlyos ítéletet természetesen szükségesnek tartottam igen számos példával támogatni. Éber László az Akadémiai Értesítő 1916 aug.—okt. füzetében megjegyzéseket tesz bírálatomra, nagy számban felsorolt kifogásaim körül azonban jónak látja csak néhányra kiterjeszkedni, «nem akarván az olvasót azzal untatni, hogy minden egyes inkriminált helylyel foglalkozzék.» «Csak a mulatságos eseteket említem» — írja, nyilván arra gondolva, hogy a szomorúakról jobb hallgatni. De nincs szerencséje abban a néhány esetben sem, a hol kibújni próbál.

Erősen védi a «Köpanyeges Mária» kifejezést, melyről megállapítja, hogy ő vitte be a magyar szakirodalomba. Teljességgel nem helyeselhetem, ha a *Madonna della Misericordia* helyett e kifejezést használják, legkevésbé oly fordításban, hol az eredeti német szöveg a «Mutter des Erbarmens» megjelöléssel él. Még ha oly ábrázolásról van is szó, melynél a köpany ikonográfiája, tartalmilag pedig Mária oltalmazó szerepe, nem pedig általában könyörületessége a döntő mozzanat, akkor is helyesebb *Köpanyeges Mária* helyett *Köpanyes Máriát*, vagy még inkább *Oltalmazó v. Védő Szűz Máriát* mondani. Az olasz a *Madonna della Misericordia*-val szemben a *M. del Manto*-t v. *M. del Soccorso*-t rendszerint olyankor használja, midőn pestistől vagy valamely más vésztől való megszabadulás emlékére készült ábrázolásról beszél. A könyörület (misericordia) általános lelki jelleggel bír; a *Könyörületes Mária* köpanye alá büntudattal és bűnbánattal menekülnek a hívők s összetett kézzel közbenjárására kéri Isten Anyját, ez a *Madonna della Misericordia* ábrázolási tartalma. A katolikus vallás mély megértése nélkül a lelkileg nagyrészt belőle táplálkozó régi olasz művészet ikonográfiájában bajos eligazodni. A mi pedig a *köpanyeget* illeti, az mégis csak Göcsej és Szögéd ő-ző vidékein használatos tájszólási forma, másutt bizony köpanyeget vagy egyszerűen köpanyt mondanak.

Médailleur helyett *éremvéső* kifejezést ajánlottam, a mi nem tetszik Ébernek. Ha nem is fűdi teljesen a fogalmat (bár a véső szerszámnak még az öntött érmek technikájában is szerep jut), jobb, mint a magyarban meg nem honosodott *médailleur*. A német is Stempelschneidert mond. Tekintetbe jöhet még — nézetem szerint — az *éremkészítő* kifejezés.

A *csegely* a német kifejezés helytelen értelmezéseképen került itt-ott az

építészeti szaknyelvbe. Alapjában éremtani kifejezés. Egyébként sem helyes ugyanegy szót két különböző, s hozzá némiképp rokon (régészeti) szak két merőben eltérő fogalmának megjelölésére használni.

Az *empoli templom* esetében É. az Akadémia helyesírási szabályaira ill. a helyesírási bizottság javaslatára hivatkozik. A védekezést, Akadémiai kiadványról lévén szó, elfogadom. A helyesírási bizottság javaslatának e részére azonban szabad legyen azt a megjegyzést tennem, hogy nem tartom egész jogosnak idegen, nem magyaros, hanem eredeti formájukban megmaradt földrajzi nevek ilyen megcsonkítását. De tisztán fonetikailag is bántja a nyelvérzéket az *empoli templom*, *assisi Sz. Ferencz*, *forli* (forlí h.) *kupola*, kimondani ezeket pedig éppenséggel lehetetlen, talán olyannak is, a ki nem ismeri az olasz nyelvet. Hasonló eset a *Szent* rövidítése. Itt is tudomásul veszem, hogy a bizottság tervezete szerint Szt. szt. = szent, Sz. = Szűz. Tudomásul veszem, de alá nem írom, s a magam részéről a művészettörténeti terminológiában nem is fogom használni. Először azért, mert a tervezet nem tesz különbséget a *Szent* elszóvat illetőleg személynév és földrajzi név közt (pl. Szent Ilona); az 1895-i frankfurti történeti kongresszus Stieve ajánlatára, az újkori okmánykiadványok kapcsán a Sanctus (Santo)-nak S. és St. megkülönböztetett rövidítését fogadta el, a mit magyarra alkalmazva így formálhatunk meg: Sz. = szent, személynév esetében, Szt. = szent, földrajzi név esetében. Stieve javaslatához a művészettörténet, mint történeti tudomány bátran hozzájárulhat, de elfogadhatják azt a nyelvészek is. A *Szűz* (Szűz Mária) rövidítésére ritkán van szükség, s ha Sz.-szel is rövidítik, félreértésre nem adhat okot [olaszban S.=Sancto, Santa és S. V. (Signoria Vostra) összetételben = Signoria; V. = vostro, vostra és B. V. (Beata Vergine) összetételben = Vergine].

Éber az olasz fordításban ejtett hibák közül is megkísért néhányat védeni. Kár az időért, a ki tud olaszul, annak hiában e kimagyarázás, melyben hibát hibával tetéz.

Mivel azonban kifogásaim zöméről kénytelen hallgatni, a védekezésnek ahhoz a szellemes módjához folyamodik, hogy rámolvassa az Aich. Ért.-ben most folyó krakói dolgozatomnak sajtóhibáit és idegen szavait, melyeknek túlságos alkalmazását kifogásoltam a Fabriczy-fordításban. Fogadja köszönetemet, hogy a sajtóhibák kiböngészésével megkönnyítette munkámat a különnyomat előkészítésében. Az idegen szavakat és terminus technikusokat illetőleg pedig az a megjegyzésem, hogy azok inkább helyükön vannak szakdolgozatban, mint a nagy közönség számára készült kiadványban.

A hivatottságomra való célzással nem tudom kit akart megtéveszteni. Teljes önérzettel mutathatok rá, hogyan ítélik meg kutatásaimat az arra hivatottak, tanulság rá a külföldi folyóiratok kritikai rovata, a német, olasz, francia és angol szakirodalom, a mely eredményeimet bőven idézi és átveszi. É. szót emel az ellen, hogy «merészelttem» művészettörténeti munkásságáról nyilat-

kozni; úgy látszik, az a kitételem fáj neki, hogy «az olasz s általán a külföldi művészet történetével tudományosan soha sem foglalkozott»; hogy ez mennyire igaz és objektív megállapítás volt, bizonyítja az is, hogy nevével a külföldi irodalomban sehol nem találkozunk, hogy szóval munkásságával nem adott alkalmat eredményeinek figyelembe vételére.

É. személyeskedésével nem fogja jobbra tenni a fordítást, melyen már a Budapesti Szemlének tehermentesítő ismertetése sem segít.

Gerevich T.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

(ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER. NEUE FOLGE. JAHRGANG XXXV. 1915. HEFT III—V.)

DEUTSCHER AUSZUG.

DR. RAIMUND RAPAICS, ARCHÆOLOGIE UND BOTANIK.
Die Botanik wurde in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts von dem Darwinismus beherrscht. Dies führte trotz der nützlichen biologischen Erkenntnisse zum Dogmatismus.

Eine erfreuliche Anregung erfuhr die Naturwissenschaft und speziell die Botanik durch die wissenschaftliche Tätigkeit Vinzenz Borbás's, des ungarischen Botanikers. Seine Lehre ist: etwas aus der Vergangenheit der Menschheit mittelst Hilfe der Kritik der Pflanzenverbreitung zu erforschen. Auf diesem pflanzengeographischen Wege weiterschreitend, hofft Verfasser durch gegenseitiges Zusammenwirken der Archæologie und Botanik auch etwas zur Beleuchtung der Urgeschichte Ungarns beitragen zu können.

DR. GABRIEL VON FINÁLY, DIE DAKISCHEN FESTUNGEN IN GREDISTYE. Im Jahre 1803 haben Sebeshelyer Eisenwerksleute im Urwald südöstlich von Szászváros mehr als 1000 ΚΩΣΩΝ-Goldmünzen gefunden. Im alten Siebenbürgen geht eine wahrscheinlich mehr aus halbwissenschaftlichen Studien begeisterter Literaten, als aus Volksüberlieferung stammende Sage vom Schatz des Darius noch heute von Mund zu Mund; diese Sage hat seit dem Jahre 1551 einen festeren Fuß gefaßt, in welchem Jahre am Ufer des Sztrigy bei Déva unter den Wurzeln eines alten Baumes Bauersleute über 20,000 goldene Lysimachos-Münzen fanden, mit zwei goldenen Statuen des Ninus und der Semiramis, überwacht von einer goldenen Schlange, wie es in Miles Siebenbürgischem Würgengel (1670) S. 45 zu lesen ist, mit der Bemerkung, daß das von Castaldo von den Bauern eingesammelte Gold rund 100,000 Dukaten wert war! Der neue Fund von 1803 war bei den Ruinen einer uralten Festung zu Tage gekommen, eine Ursache mehr der alten Sage Glauben zu schenken.

Es wurde also der Obrist-Wachtmeister Michael Péchy von Péch-útfalu mit einem Bataillon Infanterie ausgesendet um nachzugraben und Darius' oder Decebalus' Schatz zu finden. Er wäre ein guter Beitrag zu den Kriegskosten gegen Napoleon. Es wurde also frisch nachgewühlt, aber für die Kriegskosten nichts gefunden. Doch sind durch v. Péchy und spätere Forscher begeisterte Beschreibungen der Gredistyer Ruinen

gegeben worden, die hier S. 12—30 meistens im deutschen Originaltext zu lesen sind. [Abbé Eder's Aufsatz in Sched'ius Zeitschrift von und für Ungarn 1803 Bd. IV. (S. 13—14), dann Eder's handschriftliche Auszüge aus 4 Berichten über Gredistye (S. 14—18) und hauptsächlich Ackner's Beschreibung aus dem Archiv für Siebenbürgische Landeskunde Bd. I. Heft II. 1844 (S. 19—25)]. Von Neigebaur, dessen «Dacien» (1851) noch heute ein Nachschlagebuch ersten Ranges für Siebenbürgen ist, sind in der Handschriftensammlung des Erdélyi Múzeum neben Eder's erwähnten Aufzeichnungen eine unvollendete Einleitung zur Beschreibung von Gredistye, sowie eine topographische Skizze und zwei Zeichnungen uns erhalten geblieben, die hier (S. 25—30) zum erstenmal gedruckt sind.

Um den wahren Wert dieser verschiedenen Nachrichten feststellen zu können, hat die Ungarische Reichskommission für Kunstdenkmäler den Berichterstatte und Herrn Prof. Dr. Kuzsinszky, zu denen noch Prof. Dr. Láng sich angeschlossen hat, den Auftrag gegeben, die Ruinen an Ort und Stelle zu besuchen. Der Ausflug wurde im Oktober 1910 gemacht.

Von Szászváros aus wurden erstens die Überreste des römischen Lagers bei Alsóváros viz aufgesucht. Von den Umfassungsmauern steht noch bei der NW-Ecke ein Stück von 90 Metern. Neigebaur hat im Jahre 1847 noch drei Seiten gesehen.

Zweitens wurden die Ruinen am Kosztésder Gredistye besucht, wo auf einer Doppelkuppe eine Festungsanlage (Umfang 250 Schritte) mit unterhalb angelegten Terrassen, auch der vom Tal hinaufführende, sanft ansteigende Weg noch zu erkennen sind. Bauart und Material der verschütteten Mauerreste sind den Gredistyer Ruinen gleich.

Die Hauptruinen der Gegend, unser Hauptziel, Gredistyer Csetátye (spr. Gredischtjer Tschetatje) zu nennen, befinden sich unter $45^{\circ} 37' 30''$ nördl. Breite, $40^{\circ} 59'$ östl. Länge von Ferro (K. u. k. Militär-Specialkarte Z. 23. C. XXVIII.). In der hier folgenden kurzen Beschreibung beziehe ich mich auf die auf unsere Bitte vom Herrn Oberwaldingenieur Ödön Bihari aufgenommene topographische Skizze (Fig. 7, S. 36). Die Festungsruinen («Vár») erstrecken sich in einer Höhe von 1215 Metern zwischen den tiefen Talrinnen Valea Alba und Riu Godianuluj, in einer Ausdehnung von 170×120 M. Die Umfassungsmauer ist noch überall kenntlich. Um die in Ackner's Bericht hier schon abgedruckte Beobachtungen nicht zu wiederholen, beschränke ich mich nur auf folgendes: Von der erwähnten Badeanlage bei der sogenannten «Badewanne» (Fig. 9. S. 38) ist nichts zu erkennen, überhaupt sind innerhalb der Festungsmauer keine architektonischen Überreste erkennbar, da alles mit dichtem Urwald bedeckt ist. Nur außerhalb der Mauer, südlich und südöstlich sind verschiedene

Ruinen zu sehen, die, wie die Festung selbst, aus Quadersteinen (aus Kalán, 30 Kilometer von hier entfernt!) ohne Mörtel gebaut sind. Sehr viele der Quadern haben die von Ackner etc. erwähnten Rinnen, deren Zweck vorläufig unerklärt ist (Fig. 8 links unten, S. 37) ebenso wie die Bestimmung des «Cirkus» genannten rätselhaften Baues (Fig. 3 rechts unten S. 27, Fig 4, S. 29 und Fig. 2. auf Tafel II.). Die wenigen architektonischen Überreste, ein Gesimsbruchstück so wie ein Altar, jetzt im Waldhüterhaus zu Gredistye (Fig. 1. auf Tafel III.), auch die Tonscherben verschiedener Gefäße haben keinen römischen Charakter.

Auf Fig. 11 und 12 (S. 40, 41) sind noch stehenden Quadermauer auf Peatra Rosie (spr. roschije) zu sehen. Die Rinnen der Quadersteine stehen in einer Anordnung, für die wir bisher keine befriedigende Erklärung gefunden haben.

Jedenfalls glauben wir, daß die Gredistyer Csetátýe die Hauptfestung einer großartigen Anlage ist, deren ein nördliches Sperrfort am Városviz-Tale die Kosztesder Gredistye ist und eines der Gürtelforts auf Peatra Rosie steht. Die übrigen Forts sind auf den schon von Ackner etc. erwähnten Ceata, Comarnicelul, Steaua etc. Bergen zu suchen.

Die Zeitbestimmung wird durch einen eigentümlichen Irrtum Ackner's und Neigebaur's erleichtert. Ackner berichtet von einem Quaderstein von $1\frac{1}{2}'$ Höhe und $1\frac{1}{4}'$ Breite: «Die Schauseite stellt, in halb erhabener Arbeit, einen gehelmten, bärtigen Kopf dar; über demselben ist innerhalb einer zierlichen Einfassung eine große Rose, Sichel (dacischer Säbel), Bogen und Pfeil angebracht. Die Züge der arabeskenartigen Umfassung, welche nicht beendet erscheinen, deuten auf ein abgebrochenes fehlendes Stück. Die Meißelarbeit ist zwar etwas grob und leicht gehalten, zeigt jedoch von gewandter Künstlerhand.» Dasselbe Relief wird von Neigebaur auch beschrieben: «Ein $3\frac{1}{2}$ Fuß langer und $1\frac{3}{4}$ Fuß hoher Marmor mit 2 Köpfen, über denen eine verzierte Tafel, welche mehrere Arten von geraden und krummen Messern nebst 2 Rosetten enthält.» Wie auf Fig. 3 (S. 27) links unten zu sehen ist, hat Ackner die linke Hälfte des Steines nur beschrieben, Neigebaur hingegen die zusammengehörigen Bruchstücke zusammengestellt. Wie dort ersichtlich, sind die dakischen Säbel etc. in der Einfassung nichts anderes, als eine unmöglich vergrößerte und in Marmor geschnittene Ziegelstempel der legio IIII Flavia Felix, die seit dem Jahre 71 n. Chr. mit den Dakern in Berührung kam. Folglich können wir feststellen, daß die Festungsanlagen im Jahre 71 noch in voller Blüte waren, ohne doch erklären zu können, wie die Einwohner auf den sonderbaren Gedanken gekommen sind, Ziegelstempel vergrößert in Marmor schnitzen zu lassen!

Die bisher nicht genannten Figuren im ungarischen Text sind:

Fig. 6 (S. 32) Quadersteine in der Kosztesder Gredistye, Fig. 8 (S. 37) links oben Querschnitt der Umfassungsmauer auf der Gredistyer Csetátýe; ebendort rechts oben und unten Quersteine in der Mauer neben dem Südtor. Fig. 10 (S. 38) Quadersteine mit schrägen Rinnen bei Gredistyer Csetátýe (siehe dazu *D* auf Eder's Skizze Fig 1, S. 18).

Auf den Tafeln sind folgende Gegenstände dargestellt: *Tafel I. Bild 1.* Steinrelief aus dem römischen Castrum in Alsóvízváros. *Bild 2.* Überreste der Ringmauer des Festungswerkes in Gredistye. *Taf. II, Bild 1* Ein Teil der Umfassungsmauern der dakischen Festung in Gredistye. *Bild 2.* Spuren des sogen. «Circus» in Gredistye. *Taf. III. Bild 1.* Altarstein und Mühlsteine aus Gredistye. Heizröhre von der Peatra Rosie. *Bild 2.* Festungsmauer auf der Peatra Rosie.

Die Benennung der Ruinen als dakische Festungen hat schon Eder 1803 gegeben. Wir dürfen hoffen, daß eine Ausgrabung der schon bekannten und der noch zu entdeckenden Festungen uns wertvolle Kenntnisse der dakischen Kultur geben wird.

NICOLAUS GRAF VON DESSEWFFY, DIE STEMPELVARIANTEN DER 17 GRAMM BARBARISCHEN SILBERMÜNZEN MIT «BIATEC» AUFSCHRIFT. Der Autor behandelt ausführlich die Varianten, welche auf den «Biatec»-Münzen vorkommen. Er unterscheidet sieben verschiedenartige Zweige, welche der am Revers befindliche Reiter entweder auf den rechten Oberarm gelehnt, oder frei in seiner Rechten hält. Bezüglich der länglichrunden Linie über dem Oberkörper des Reiters oder der Reiterin und über dem Kopf des Pferdes ist er der Meinung, daß dieselbe nicht den vom Wind geblähten Mantel, sondern ein Seil im Schwung, oder ein bedeckendes Schild vorstellt. Dem folgt eine detaillierende Schilderung der differierenden Silbermünzen mit einem, oder mit zwei Köpfen am Avers.

KOLOMAN GUBITZA, DIE BAURESTE DES PAULINER KLOSTERS IN BODROGSZIGET. Obwohl Verfasser über die Ausgrabungen in 1898—1900 und Funde auf der Insel Sziga schon Referaten lieferte (Arch. Anz. XXII. Bd. N. F.; i. d. XXXI. Bd. N. F.), findet er noch weitere, der Veröffentlichung würdige Bruchstücke. Dieselben kamen durch die Donauschwemmung in 1910 zum Vorschein.

Es sind drei Pilasterkapitäl-Fragmente, deren Skulpturenschmuck das Alter der Landnahme befürwortet, wie z. B. ein Crucifixus-Teil aus der Árpádenzeit, ein Roß mit Geschirr der Landnahme und ebendort die longobardische Schneckenrolle. Ein Schulterstein, oder Stück eines Gesimses weist auf byzantinischen Einfluß mit den Weintrauben und dem pickenden Vogel. Wohingegen das Verschwinden der Hauptrippen der kanellierten

Akanthusblätter unter das dreifingerartige Ornament das korinthische Säulenkapitäl in Erinnerung bringt. Durch das Ornament der Bandflechte, welches eine nahe Verwandtschaft mit den Denkmälern der gewölbten Basilika von Aracs aufweist, drängt sich eine wichtige Frage in den Vordergrund.

Wenn nämlich all diese Skulpturen von demselben Meißel stammen, ist es eine Frage, ob sie ursprünglich wohl nicht nur einer Kirche galten? Und welcher von beiden, oder einer dritten?

Die Spuren der christlichen Kultur im Comitat Bács-Bodrog sind schon vom IX. Jahrhundert angefangen nachzuweisen (Univers. Monograph. d. Com. Bács-Bodrog II. Bd.).

Der Pauliner-Orden fand im XIII. Jahrhundert auf der Insel schon eine Kapelle in romanischem Stil, samt Kloster vor, nach den Mongolenschlachten aber bauten sie eine neue Kirche im Übergangsstil an Stelle der verwüsteten mit Benützung der zurückgebliebenen Bruchstücke. Besonderes Interesse verleiht denselben der Umstand, daß sie uns über unsere noch zu wenig bekannte mittelalterliche Bau- und Dekorationskunst unter den ersten Königen aus dem Hause Árpád, oder noch bevor, belehren, in der wir die Elemente der in Oberitalien vom IX.—XI. Jahrhundert heimischen, von der Antike beeinflußten, longobardischen Baukunst wiedererkennen.

DR. BÉLA LÁZÁR, DIE KUNST DES MARTIN UND GEORG KOLOZSVÁRI. Die St. Georgs-Reiterstatue an der Südwand der St. Georgskirche in Prag am Hradsin ist eines der wertvollsten mittelalterlichen ungarischen Kunstprodukte. Sie besitzt den Vorzug pünktlich datiert zu sein, die Künstlernamen und die Jahreszahl aufweisend (1373), ist aber auch an und für sich ein künstlerisch vollkommenes, erquickendes Bildwerk.

Bisher wurde der Reiterstatue in der Stilgeschichte durch die Kunsthistoriker kein bezeichnender Platz angewiesen. Dies nachzuholen bestrebt diese Studie.

Verfasser unterscheidet zwei Darstellungslinien: eine abstrakte und eine konkrete. Der Gegenstand und die Darstellungsform der ersten Linie behandelt er in unzähligen illustrierenden Beispielen von der orientalischen Mithologie angefangen über Antike, Byzanz, christlichen Osten und Westen bis ins Mittelalter. Der Zweck ist das abstrakte Gebilde, die Legende zu symbolisieren. Das ausschlaggebende Merkzeichen ist an all diesen Darstellungen, sei es Steinrelief, Mosaik, Bronze- oder Elfenbeinarbeit, Miniatur oder sogar Freskenmalerei: die byzantinische Gebundenheit. Das Ornamentartige überwiegt.

Nicht nur die Darstellungen der St. Georgs-Legende, andere Reiter-szenen oder Reiterstatuen weisen dieselben steifen Formen auf.

Die konkrete Linie kann ihre Beispiele auch schon von frühen Kunstepochen her beweisen. Das Plötzliche als Wirklichkeitsmoment tritt schon in den ältesten Kampf- oder Reiterdarstellungen auf. Nachdem aber die Verkörperung der St. Georgs-Legende ebenfalls als konkreter Kampf zwischen Gutem und Bösem angesehen werden kann, übernahm auch die kirchliche Kunst die Darstellungsformel der momentanen Bewegung. Auch der byzantinische St. Georg wendet sich jäh, das Ungeheuer zu besiegen, und das Roß tritt ebenfalls aus dem Profil heraus, indem es das Haupt der Aktion aufmerksam zuschauend, zurückbiegt.

Im XIII. Jahrhundert entfaltet die Miniaturmalerei in Frankreich ihre höchste Blüte, und diese Kunst, die von den byzantinischen Traditionen befreit die Natur belauscht, wirkt auf die gleichzeitige Kunstübung anderer Nationen und empfängt selber äußere Wirkungen. Der päpstliche Hof in Avignon, der Hof der Anjous in Neapel, die französischen Drôlerien am Ramenschmuck der Miniaturen, dann die zu neuem Leben erwachende italienische Kunst, besonders die sienesisische Malerei mit den Wirklichkeitsbestrebungen, mit der Angabe der Landschaft anstatt des ornamentalen Hintergrundes, das sind die Faktoren, die eine neue Kunst zur Entfaltung bringen. Das ist das XIV. Jahrhundert, diese Kunstrichtung bestrebt die Schilderung der Intimitäten. Von Frankreich aus macht sich ihr Einfluß in Böhmen, von da aus in Österreich geltend. Ungarn hat ebenfalls konkrete Denkmäler dieser Kunstepoche. Nicht bloß in der Malerei, auch in der Skulptur ist der neue Geist vorwiegend.

Möglicherweise unternahmen die Brüder Kolozsvári auch Studienreisen, wie viele ihrer Zeitgenossen. So wurden sie vielleicht am französischen Hofe Karl V. mit der neuen Kunst bekannt. Es ist nicht motiviert, die Bronzestatue für eine Umgießung der Renaissance zu betrachten, wie es die jüngsten Kritiker der Statue: Stech und Wirth in Böhmen (*Histoire de l'art de la Bohême*) tun. Die vorgeführte Entwicklungslinie bezeugt nicht bloß, daß die Reiterstatue nicht mit «antigotisch» (Stech u. Wirth) zu bezeichnen ist, sondern, daß gerade der seelische Ausdruck am Antlitze des St. Georg, die Stoffcharakteristik, wie z. B. der sich biegende Ledersattel gebildet ist, die lebhafte Bewegung, die feinen Details, all diese Merkmale dafür sprechen, daß man diese Reiterstatue als ein Werk der italienisch-französischen Kunstrichtung betrachten muß.

JOSEF VON ERNYEY, UNGARISCHE MÜNZBENENNUNGEN. In den Urkunden der Grenzzeit des XIV. und XV. Jahrhunderts findet man oft eine Münzengattung, namens Bardus, erwähnt. Die Erklärungen, welche schon früher erfolgten, weist Verfasser zurück.

Wenn man die Münzen unserer Könige der zweiten Epoche in Betracht

nimmt, findet man immer in der Benennung neben der ihnen in Gewicht oder in Zahl als Maß unterliegenden Mark, den Geldprägeort betont.

Nachdem das königliche Münzrecht häufig an Städte oder an Privatunternehmer verpachtet war, und die Pächter des Rechtes sehr oft rasch wechselten, mit ihnen also auch die Geldarten, so blieben uns wenige der ungarischen Münzennamen erhalten. Daß die Bezeichnung der Münze mit dem Namen des Kammergrafen keine bloße Willkür war, beweisen königliche und Reichstagsdekrete, welche dem Monetarius die Pflicht : seine Prägungen mit einem *signum diacriticum* zu versehen auferlegten. Es kommt sogar vor, daß der Kammergraf das Emblem seines Wappens prägen läßt. Aber niemals kommt das am Stempel befindliche Abzeichen in der Benennung zum Ausdruck, ebensowenig, wie die Namen gewisser Steuerarten mit dem Münzenstempel im Zusammenhang sind. Nicht nur die Wappenabzeichen, andere Abbildungen, wie die Mutter Gottes, das Kreuz, St. Ladislaus usw. fanden auch keinen Widerhall in den Münzennamen.

Das Geld *Bardus* benannt, ist zwischen die zwei Jahreszahlen 1392—1438 zu setzen, kann also füglich als die Schöpfung König Sigismunds gelten. Wenn man nun nach Analogie des geschilderten Gebrauchs, nach den Paten dieser Geldart forscht, findet man den Grafen der Salzwerte, königlichen Dreißigst-Einnehmer, Onufrius Bardus de Peliske, in dessen Hand allmählich all die Münzen übergangen. Von ihm erbten es seine Söhne, unter diesen einer, namens Valentin alias Bardus. Dieser schrieb sich oft Bardus-Bardo.

Schon im Jahre 1308—11 ist in Italien eine Compagni di Bardi genannte Handelsallianz der Kaufleute von Florenz und Venedig bekannt. Urkunden beweisen, daß Ungarn in diesen Zeiten mit Italien und speziell mit dieser Compagni in stetem finanziellem Verkehr stand. Wäre es daher nicht möglich, daß der italienische Bund einen Landsmann, den Florentiner Onuffrius als Vertreter ihrer Interessen nach Ungarn sandte? Und nachdem der Nexus Ungarns mit den Bardi schon älterer Herkunft ist, als die den St. Ladislaus mit der Axt aufweisenden Münzen, folglich ist das Wortspiel zwischen Bardus und der Axt (ungarisch : *bárd*) undenkbar. Der Umstand, daß gerade Valentin, der eigentliche Finanzier den Beinamen beibehielt, dokumentiert sein Verhältnis zur Compagni. Der Name Bard bleibt ein Begriff bis die Geldangelegenheit Ungarns mit König Albert andere Wege einschlägt. Die Variierung des Bardus und Obardus in Urkunden, hat keine sachliche Bedeutung. Verfasser zieht aus all dem die Konsequenz, daß Bardus ins lateinische Wörterbuch Ungarns gehört und nichts mit der Abbildung des Königs St. Ladislaus zu tun hat.

TIBOR GEREVICH. DIE ITALIENISCHEN BILDER DER CZARTORYSKI-GALERIE IN KRAKAU. (3. Fortsetzung, mit 7 Taf. und 12 Textabb.)

LEONARDO DA VINCI. *Weibliches Porträt mit Wiesel* (sogen. Cecilia Gallerani).

Das in der Literatur ziemlich bekannte Bild wurde nur vom kleineren Teil der Forscher als Werk Leonardo's anerkannt, während der grössere Teil daran die Hand Preda's oder Boltraffio's erkennen wollte. Verfasser hält es, trotz der, von ihm pünktlich angegebenen Übermalungen für ein sicheres Werk L.'s. Dies zu beweisen widerlegt er zuerst die Zuschreibungen an Preda bez. an Boltraffio, indem er darauf hinweist, daß die Werke (Madonna Crespi von Preda und Hl. Familie im Seminario von Venedig von Boltraffio), welche Seidlitz und Gronau als Beweise für die Autorschaft der genannten Schüler anführen, eher gegen, als für ihre Zuschreibungen sprechen. Preda modelliert im Allgemeinen härter, zeichnet schlechter als der Autor der sog. Cecilia Gallerani, besonders sind die Extremitäten seiner Figuren unschön und unwahr, wie aufgeblasen gezeichnet, seine Bewegungen sind nie so ungewollt und schmiegsam, wie dies am Krakauer Bilde zu bewundern ist. Und auch Boltraffio ist nicht immer korrekt in der Zeichnung, auch in seinen gelungensten Werken kommen Fehler vor. Im Gegensatz zu den auch psychisch sehr ausdrucksvollen Händen des Czartorisky'schen Porträts, weiss Boltraffio nie mit den Händen seiner Gestalten und speziell seiner Bildnis-Gestalten was anzufangen. Boltraffio modelliert mit hart abfallenden und scharf abgeschnittenen Schatten, im Gegensatz zu der deliziösen und wunderbar weichen *mezzo-ombre* des Krakauer Bildes; er zeichnet auch den Mund scharf, nicht so, wie es der Meister unseres Bildes tut und wie es auf sicheren Gemälden und Zeichnungen Leonardo's zu bemerken ist; sein Gesichtsschnitt ist weniger oval, mehr quadratisch, als jener der «Gallerani» und der Figuren des Leonardo da Vinci. Sodann trachtet Verf. mit positiv-stilistischer Methode die Autorschaft L.'s zu behärten und führt mehrere sichere Zeichnungen des Meisters an, die im Bezüge der Modellierung, der Hals- und Kopfhaltung und der sehr charakteristischen rechten Hand des Krakauer Bildes Analogien liefern. Diese nervös bewegte Hand, eine der eigenartigsten Erfindungen L.'s lässt sich sehr interessant in die Entwicklung der Handgebärden-Motive L.'s einfügen.

Nach kritischer Prüfung einiger schriftlichen Aufzeichnungen, wie eines Sonettes des Hofpoeten Bellincioni und des Briefwechsels zwischen Isabella d'Este und der Gallerani, hält es Verf. für höchst wahrscheinlich, daß das Krakauer Bild tatsächlich die schöne und hochgebildete Freundin Moro's, Cecilia Gallerani darstellt.

Auf Grund stilistischer und anderseits rein historischer Erwägungen betrachtet Verf. die Jahre um 1485—86 als die Entstehungszeit des Czartoryski'schen Bildes.

Veronesische Schule. MICHELE DA VERONA, *Brutus und Portia*. Das Bild wurde früher dem Venetianer Carpaccio, dann dem sich den Lombarden anschliessenden Bartolomeo Veneto, ferner dem ferraresisch-bolognesischen Lorenzo Costca, endlich von dem Florentiner Jacopo del Sellaio (unter dessen Name es in der Galerie aufgehängt ist) zugeschrieben. Den wahren Meister Michele da Verona erkannte zuerst Berenson, dessen Zuschreibung, nach Mary Loyan Berenson und Schubring sich auch Verf. anschliesst.

Im Zusammenhange mit der Besprechung des Bildes versucht Verf. den künstlerischen Werdegang des in der Wahl seiner Gegenstände oft so eigenartigen und immer interessanten Veroneser Meisters zu schildern. Der Ausgangspunkt seiner Art liegt prinzipiell in der derb plastischen Kunst Mantegnas. Von hier übergeht er dann stufenweise in das entgegengesetzte Extrem, in das venezianische Weich-Malerische, und nimmt inzwischen Einflüsse mehrerer Meister in sich auf. So im Gesichtstyp Einflüsse des Morone und (was bisher unbeachtet geblieben) des Foppa, welch letzterer auch auf seine allgemeine Formgebung und auf sein Colorit einwirkte. Von Giovanni Bellini (in seiner frühen Zeit auch von Mantegna) übernahm er Landschaftsmotive, während seine Vorliebe für das Epische ihn zu Carpaccio's Kunst führte. In der letzten Phase seiner Entwicklung wird seine Kunst unter Beeinflussung Giorgione's rein malerisch. Die Entstehung des Krakauer Bildes, welches mit einer Coriolan-Composition (London, Nat. Gal.) im engsten Zusammenhange steht, ist an den Anfang seiner zweiten Periode, in welcher er sich den Venetianern nähert, in die ersten Jahrzehnte des XVI. Jahrhunderts zu setzen. In einer Fussnote seines Aufsatzes denkt Verf. das von Schubring unlängst dem Veroneser Michele zugeurteilte und die Geschichte des Jason und der Medea darstellende Bild N. 1175 des Berliner Kaiser Friedrich Museums (dort als ferraresisches Schulwerk) aus seinem Oeuvre zu streichen; das sehr mittelmässige Bild gehört, nach Verf.'s Meinung demselben schwachen Schüler Lazzaro Bastiani's, von welchem die alttestamentarische Serie der S. Alvisé Kirche zu Venedig herrührt.

KORNÉL DIVALD, DIE SANKT EGIDIUS-KIRCHE IN BÁRTFA. Der größte Teil von den Schöpfungen des Metallkunstgewerbes in Ungarn ging durch Übergießung zugrunde. Die St. Egidius-Kirche mußte auch vieles einbüßen. Unter den überlebenden Metallkunstprodukten sind neben den Kupfer-, Zinn- und Bronzegenständen, besonders die geschmiedeten

Eisenkirchenobjekte zu betonen. Die Ornamentik ist eine reiche, aber einfache, gotisch geometrische, Naturformen, besonders die Lilie, kommen nur stilisiert vor.

Die Geschichte der Goldschmiedekunst in Bártfa ist auch noch ungenügend geklärt. In Rechnungsbüchern vom XV. Jahrhundert finden wir oft den Namen des Meisters Caspar erwähnt, dem wir aller Wahrscheinlichkeit nach zwei Kelche zuschreiben können. Der reicher geschmückte ist der gothische Kelch des Pfarrers Christian Skultéti, an dessen Stengel 6 zungenartige kleine Felder mit gravierten Heiligenbildern geschmückt sind. Die Kunstprodukte des XVI. und XVII. Jahrhunderts aus der Zeit der Protestanten sind in den Besitz des Museums des Komitates Sáros übergegangen.

Von dem einst nachweisbar großen Reichtum in mittelalterlichen Meßgewändern ist sozusagen nichts in der St. Egidius Kirche zu Bártfa geblieben. 5 Stücke derselben, bezüglich der Webeart, sowie der Stickerei sehr instruktiven Meßgewänder sind im Ungarischen National-Museum. Ein anderer Teil derselben ist im Museum des Komitates Sáros deponiert.

Im XV., XVI. Jahrhundert ist das Leitmotiv der italienischen und der allmählich sich emporschwingenden ungarländischen Weberei: der Granatapfel.

In der mittelalterlichen Meßgewand-Stickerei unterscheidet Autor drei charakteristische Arten. Die Flachstickerei, in deren Darstellungsart viel Ähnlichkeit mit der zeitgenössischen Wandmalerei zu entdecken ist. Dann folgen die höher gestickten und in architektonisch dekorative Felder gesetzten Figuren. Endlich die hochunterfüllten Figuren in abgeteilten Feldern, ein solches Meßgewand ist auch von Bártfa ins Budapest National-Museum übergegangen, wahrscheinlich war es einst mit Perlen geschmückt. Rein italienische Meßgewänder hatte die Kirche auch.

Die Seiden- und Samstoffe, welche als Grund zu den Stickereien dienten, kamen größtenteils aus Italien. Ein speziell ungarisches Produkt war der gemusterte Stoff, Barchent genannt, der aus Flachs und Wolle gewoben wurde. In den königlichen Erlassen während König Sigismund findet man besondere Privilege und Anordnungen betreffs der Barchent- u. Pokschin-(bakacsin)-Weber. Im XV. u. XVI. Jahrhundert blüht dieses Gewerbe besonders. Obzwar ein königliches Dekret die Konzentration dieses Handwerkes nach der Zips und Bártfa anordnete, wurde dasselbe an verschiedenen Orten Ungarns weiterbetrieben. Vom Museum des Komitates Sáros ist ein Altarkissen in den Besitz des Ung. Nat. Museums übergegangen. Es gehört dem XVI. Jahrhundert an, dunkelblau, mit paarweise symmetrisch komponiertem Tierornament, zwischen stilisierten Pflanzenformen geschmückt.

GÉZA SUPKA, ZUR GURENFRAGE. Gegenüber der unlängst aufgetauchten Meinung, wonach das in den Namen der innerasiatischen Türkvölker stets wiederkehrende nomen genui *Gur* keine selbstständige Benennung, sondern einfach ein grammatikalisches Affix sei, stellt Verf. sowohl eine Reihe von historisch-geografischen Belegen bei, wie auch eine in-extenso-Berufung auf die philologische Klarstellung der Frage durch Martin *Hartmann*. Die Besprechung dieses Problems dient dazu, die ethnische Einheit jener Völker zu erweisen, die zeitlich: vor dem Appellativum «türk», aber ebenfalls zeitlich: nach der Benennung «saka-skyth», die ethnische Lücke in den historischen Nachrichten auszufüllen berufen sind.

DR. ANDREAS JÓSA, OHERGEHÄNGE AUS DEM BRONZ-ALTER IM KOMITATE SZABOLCS. Die Publizierung zweier mit punzierter Dekoration versehener Goldplatten-Ohrgehänge. Derselbe Fund soll auch andere Goldobjekte ans Tageslicht gefördert haben.

KOLOMAN GUBITZA, EIN TREIBSTOCK AUS DEM MITTEL-ALTER UND EINE MÜNZENWAGE VOM XVIII. JAHRHUNDERT IM MUSEUM DES KOMITATES BÁCS-BODROG. Im Jahre 1906 wurde beim Pflügen in der Nähe der Burg Bartán ein Treibstock aus Bronze gefunden. Er ist von hohem Interesse zugleich bezüglich der mittelalterlichen Goldschmiedekunst, sowie der gleichzeitigen Dekorationsart.

Die Messingschalen der Wage weisen eine in Perlkreis gefasste Marke auf. Drei der Messinggewichte mit Kreuzstempel dienten zum Wägen der Doublons. Drei folgende mit St.-Ladislaus-Stempel waren Dukatengewichte, wie es die Buchstaben H—D beweisen. Noch zwei kleinere dienten wahrscheinlich zum Wägen kleiner Metallgegenstände, Edelsteine oder als Gewichtergänzung.

STEFAN PAULOVICS, EINIGE PROVINZIALE DENKMÄLER DES GRIECHISCH-RÖMISCHEN KULTUS. Im Folgenden führt Verfasser einige Kultusstatuen der auch im ungarländischen Spätrömertum, sowohl in Pannonien, wie in Dacien verbreiteten synkretistischen Gottheiten an, als Beweis für die Sitte des orientalischen Kultus. Eine Sarapis-Büste, sowie Apis-Statuetten zeigen die Verschmelzung der altägyptischen Religion mit dem griechisch-römischen Kulte. Die inhaltliche Ähnlichkeit der Gottheit Iris mit Fortuna ergibt auch eine Vereinigung, als besondere Verschmelzung aber gilt die synkretistische Göttin Isis-Fortuna-Victoria.

A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára kiadásában a f. évtől kezdve új folyóirat jelenik meg, amelynek címe: KÖZLEMÉNYEK A NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

A KÖZLEMÉNYEK évenként három, időhöz nem kötött füzetben jelenik meg. Az évi előfizetés ára 10 korona, amely összeg a Nemzeti Múzeum pénztárához küldendő. A KÖZLEMÉNYEKET társulatok és intézetek rokonirányú folyóirataikért cserébe kapják, ha erre vonatkozó kívánságukat a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának igazgatóságával közlik. Az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagjai a KÖZLEMÉNYEKET öt korona kedvezményes áron rendelhetik meg, ha az előfizetést a Társulat titkári hivatala (dr. Éber László, Műemlékek Orsz. Bizottsága, Budapest, Állatkerti-út 1. sz.) útján juttatják az érem- és régiségtárhoz.

Az 1916. évi 1. füzet tartalma:

Beköszöntő

Hillebrand Jenő, Paleolit-kori leletek a Nemzeti Múzeum régiségtárában (két képtáblával és 12 ábrával)

Wollanka József, Crispina császárné mellszobra (öt táblával és hét éremképpel)

Paulovics István, Jupiter-Sarapis mellszobrocskája (két képpel)

Varjú Elemér, A régiségtár gótikus szobája. (Első közlemény, hét táblával és nyolcz szövegképpel)

Dr. Gaspáretz Géza Elemér, Régi pattantyús szerszámok (három ábrával)

Dr. Harsányi Pál, A Nemzeti Múzeum éremtárából

A Nemzeti Múzeum régiségtárának gyarapodása 1914-ben. (Első közlemény, két képtáblával és 16 képpel a szövegben)

Az érem- és régiségtár tisztviselői kara 1916-ban

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

az 1915. évi pályaműre

A

Abaujtihanyi templom oltárai és faragványai XVIII-XIX. sz. 152.
 Abbiategrasso diadáliv 185.
 Abdallah Beidavi Reshid-Eddin perzsa íróról 140.
 Ábel Jenő 318; — a bártfai Sz. Egyed-templom könyvtárának története (Budapest, 1885) 322, 324, 327.
 Abkház nép meghódítása a mongolok által 140.
 Aboba-Pliska (Omurtag-khan sziklaképe) 225
 Ábrányi L. egy képe a debreczeni múzeumban 122.
 Abydosi érmek 350.
 Aceyből betelepült cisterciek 108.
 Acheuli köeszközök, lásd *Chelle-acheuli köeszközök*.
 Ács Mariska egy képe a debreczeni múzeumban 122.
 Ácsmesterek Kassán (Miklós és Tamás) 1427-ben 321.
 Acsinszk-vidéki kardok 68.
 Adalék a hazai fegyverkészítéshez a Rákóczi-korból (Kemény Lajos közleménye) 363.
 Adriano Fiorentinoról Fabriczy Kornél dolgozata 379–380.
 Adzsantói barlangfestmények kapcsolata a nagyszentmiklósi kincs gázló-motívumával 52.
 Afganisztánban lelt V. Varahran-féle érmek 235.
 Agatirzek a Tisza és Maros köze lakói 211.
 Agnolo, Baccio d', 279–280.
 Agostino d'Antonio di Duccio, lásd *Duccio*.
 Ágy (1466) 322.
 Agyagfazék, óriási, a debreczeni téglagyár területéről 131.
 Agyagkunyhók mint őskori lakóhelyek 12.
 Agyagidol, kőkori, a debreczeni múzeumban 125.
 Ágyúgolyók a debreczeni múzeumban 132.
 Ajándék, újévi, a kir. udvarnak a XV. században 147.
 Ajtó, vassal vert és díszített, a XV. századból, Bártfán 315–316; — kovácsolt vasból, a bártfai Sz. Egyed-templom szentségházán 320; — reneszánsz stílusú Beszterczén 247.
 Ajtók, gótizálásuk, Erdélyben 245–247.
 Akadémia, Magyar Tudományos 160–161; — a Fabriczy-hagyaték örököse 378.
 Akragas szicíliai város ókori érmei 350.
 Ala I. Flavia Augusta Britannica egy katonájának emléke 353.
 Alán nép meghódítása a kínai krónikában 140.
 Alapi Gyula 175; — a komáromi múzeum római régiségei (közlemény) 336–341; — a szőnyi hamis csontregiségek (1915) 339; — a környei római sírlelet (1913) 340.
 Albánia, az oláhság képződésének színtere 160.
 Áldozati edények, őskínaiak 70–76.
 Aldoatul leölt ember csontváza római-kori (?) sírban 198, 201.
 Alduna vidékére oláh bevándorlás 160.
 «Alföld» című lap 158.

Alföldi András felolvasása: Hazai római császárszobrok 170–171.
 Ali-Béget Báthory István a Kenyérmezőn legyőzi 263–264.
 Allahabadi felirat 229.
 Állatkör a középpázsiai törökségnél 348.
 Állatnamentika északon (Sophus Müller) 354.
 Állatnamentumok kínai bronzokon 70–76.
 Almakereki templom ajtaja 246; — kétüléssel padja 253; — XV. századi oltára 244.
 Almási üvegfestő (1865) 269.
 Al Mohavidák érmei, lásd *Murabiták* alatt.
 Alsóilsovai (Szolnok-Doboka vm.) bronzkori lelet 124.
 Alsószentmihályfalva melletti római temető 364.
 Altai-hegység 66, 71; — -vidék bronz- és vas-korbéli fegyverei és számszámai 67–68, 343–344; — (szkita) művészet témái 74.
 Altai, lásd *Ural-Altai* alatt is.
 Alvinczen megtelepedett «morva testvérek» 156.
 Alvinczi Péter hagyatékában volt angliai tálcaska 155.
 Amelung, Vatican 350.
 Amico di Sandro, lásd *Sandro*.
 Amida ostroma (358 Kr. u.) 235.
 Amudarja 235.
 Anabaptisták (morva testvérek) letelepedése Magyarországon 156.
 Ananjinói lelet lovat példázó falarája 347.
 Andaháza-pusztán (Biharmegye) bronzkori urnatemető 129.
 Andrássy Károly gróf Kassa városától Andrássy Péter XVI. századi síremlékét megveszi 361.
 Andrea, lásd *Ferucci Andrea*.
 Angelico (Beato) Fra Giovanni, da Fiesole 89, 92–93, 104.
 Angolország címere (1483) 323.
 Angyalháza-pusztán (Szoboszló mellett) lelt bronzkés 130.
 Anirani fejedelem I. Sátor 225.
 Annunziata-templom, lásd *Firenze*.
 Anonymus az erdélyi oláhokról (Réthy László munkája) 159.
 Anspachi Stemacsek János építőmester Bártfán (1487) 113.
 Antik eredetű-e a nagyszentmiklósi kincs? 52; — érmek népvándorláskori leletekben 224.
 Anthropologia, lásd *Embertan*.
 Anthropologiai füzetek az első magyar ember-tani folyóirat 8.
 Apafi Mihály fejedelem és családtagjai sírjainak felvétele 6; — Mihály ötös arany csegegye 134.
 Apaturius fia, lásd *Aristagoras*.
 Apiroi községhezán Allegretto Nuzi képe 102.
 Apollo-fej márványból (római) a komáromi múzeumban 340; — szobor jácintból 117.
 Appelgren-Kivalo, Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles. (Helsingfors, 1912.) 346.
 Aquincum 336; — -ban talált császárszobrok 170–171; — -i múzeum, lásd *Múzeumok*.
 Arab felírású pecsétnyomó (XVI. sz.) a debreczeni múzeumban 123; — tenger 230.

- Arad, Réthy László halálozási helye 158.
 Aranka-menti (Torontálm.) őstelepek 12, 37.
 Arany-boglár ökörfővel a népvándorlás korából a debreczeni múzeumban 131; — dom-bormű Szibériából 72; — ékszer, római kori, a Hortobágyról 130; — érmek, magyarok, rajnavidéki leletben 161, Kis Károly-félék 162, II. Szulejmané, Andrea Grittié és Agostino Barbarigoé 157, a debreczeni váro-si múzeumban 134; — horda 142; — kincs, a nagyszentmiklósi 50—64; — kürtök Gallehusból (kelta lelet) 354; — művesek Kassán (1764—1813) 360—362; — rúd, fűg-gök és karika Bösörményből, Kabáról és Szoboszlórol 131; — verő Kassán 1382-ben (Miklós mester) 147.
 Aranyos folyó (Erdélyben) 44, 364.
 Aranyosgyéresi népvándorláskori lelet 365.
 Archæologiai Értesítő szerkesztőjének halála I—III., szerkesztői 174.
 Ardasir iráni király fia I. Sápör 225—226.
 Ardokso istennő 237, képe kusáni érmen 233; — jegy kusáni érmen 228.
 Arezzo-i Misericordia-templom 380.
 Argali (kecske) ábrázolások szibériai bronz-csörgőkön 70—71; — kettős, bronzkori csá-kányon 77.
 Aristagoras, Apaturius fia emléktáblája Kara-harmanból 352—353, 355.
 Árkus-vize (patak) a Hortobágyon 125.
 Armentières 167.
 Árne, La Suède et l'Orient (Upsala, 1914) 345.
 Árpád-házi királyok érmeinek tudományos le-írása 161.
 Árpád-kori bronzfűstölő a debreczeni múzeum-ban 124; — falu nyomai Hajdusámson mellett 128; — leletek a debreczeni mú-zeumban 132; — temető Hajduszóvátón 131, a sárrétudvari Balázshalmon 125; — templomok nyomai Csécsen és Szalók-sámsonon (Hajdum.) 132.
 Arragonia címere (1483) 324.
 Arras 167; — pusztulása a háborúban 384; — —ról Abbé Foulon monografiája (1915) 384.
 Arsacida-érmek a Markoff-gyűjteményben 227.
 Arthjukow, Bliznicza, Kul-Oba 351.
 Arzenál, a régi, Krakóban 84.
 Asatások Bekésszarvason 11—43; — a gávai Katóhalmon és környékén (dr. Jósza András) 197—210; — a nagyhalászi Bálványhegyen 200; — Tordán 44—49; — Várhelyen 364. (Lásd *Leletek* alatt is!)
- Ásatásoknál az embertan szerepe 4.
 Ascianoi polyptichon Stefano di Giovannitól 89.
 Ascoso, Carlo Cesare Malvasia álneve 81; lásd *Malvasia* alatt.
 Aspelin, Antiquités du Nord finno-ougrien 67, 77—79, 219; — Chronologie de l'âge du bronze altai-ouralien (Budapest) 346; — tanulmánya a finnországi trójai várakról 345; — atlaszának tudományos térképe 344—345.
 Aspertini, Amico és Guido 294, 302, 304.
 Assisi, a firenzei és a sienai művészet gyűjtő-pontja (XIV. sz.) 103; — templomában ülőpadok 280.
 Asznisz-Vanguhi zoroaszteri istenség 228.
 Asszir hatás Czipruson 368; — oszlopfejekon állatalakok 69—70; — őskori edény kar-czolatok rajzai 356—357; — és szkita alap-formák közötti rokonság 344.
 Asszír leigázza Cziprust 352.
 Aszoka, buddhista próféta 231.
 Asztal, XV. századi, Bártfán 327.
 Asztalos, Bártfán (Gáspár és Keresztély 1484-ben, Lőrincz 1438-ban, Márton 1466-ban) 322, 324; — Beszterczén (Antal mester 1508-ban, Beyler János 1516-ban) 256; — Kassán (Schwentner Fidé 1769-ben) 151, (ismeretlen 1762-ben) 360; — Se:esvárott (Reychmut János 1533-ban) 253, 257; — Zágrábban (Miklós mester 1520-ban) 280; — —czéh Kassán (1484) 324.
 Asztalosság Erdélyben a XV—XVI. században 244—258.
 Asztrakánban a halászat kiváltság 51.
 Aszu, az alánok országának neve a kínai kró-nikában 140.
 Atilla 232—233; — elődje Rugila 231; — ér-mek 344; — főhadiszállása Szeged vidékén 211; — kincse, lásd *Nagyszentmiklósi kincs*; — uralma (434—453) 236.
 Atlas for Nordisk Oldkyndighed (Kjbenhavn, 1857) 354.
 Aukcziók a műkereskedelemben 180.
 Aurvat-appa zend herosz 229.
 Ausztriai fafaragás 258.
 Avar eredete a nagyszentmiklósi kincseknek 50; — magyar-hún continuitás 161; — ok beol-vadása a magyarságba a Duna-Tisza közén 212; — ok közé vegyült szarmaták 211.
 Ázsia indogermán országai 227; — kulturájá-nak kialakulása 342; — népmozgalmak 66; — lásd *Elő-, Kelet-, Közép- és Nyugat-Azsia* alatt is.

B

- Babérlevél néven ismert kőeszközök 193.
 Babiani, Antonia, Benvenuto Tisi anyja, 306.
 Babics József 171.
 Babilonai és asszíriai szobrászat 356.
 Bábistó-laponyagon (Hajduszóvátai határ) nép-vándorláskori lelet 131.
 Bábolnai r. k. templom 337.
 Badaksán (Afganisztán) 235.
 Bagnacavallo-Ramenghi, Bartolomeo da, 294.
 Ba-ha-t'u, Batu kán segédtsíjtje a muhi csatá-ban elesik (1241) 142.
 Bahram Gor, lásd *Varahran*.
 Bajinka (halom) népvándorláskori leletei 128.
 Bajkal-tó 66.
 Bajnok-halomban a Hortobágyon honfoglalás-kori sír 132.
 Bakócz Tamás érsek 183; — és Firenzei János 274. — kápolna Esztergomban 183, 273, 288—289, 374, — építője Andrea Ferucci 380.
 Bakos Tibor festménye a debreczeni múzeum-ban 122.
 Baktriai érmek 227; — kabuli és indiai kira-lyok története Lassentől 226; — uralkodók, Nagy Sándor utódai 226.
 Balázshalom (őskori és Árpád-kori sírhalom) 125, 132.
 Baldini, Giovanni, Benvenuto Tisi állítólagos mestere 299.
 Balet Leo a brémai iparművészeti múzeumról 168—169.
 Bálint és Bertalan üvegfestők Bártfán (1497) 114.
 Bálintfy uram által a kassai dóm pastoráléja helyreállítására tett házyomány (1720) 148.
 Balkán, mint az oláhság kialakulásának színtere 160; — trák területének barbár em-lékei 355.
 Balái tartomány 235.
 Balmazi (mátai) Árpád-kori templom helye 133.
 Balmazújvárosi bronzkés 130; — Daru-földön lelt népvándorláskori lelet 131; — kőkori lelet 125.
 Balogh Gyula, Vasvármegye nemes családjai (Szombathely, 1894) 290.
 Balogh L. (Torda) 49.
 Balsai leletek 197.

- Bálványhegyi ásatás, lásd *Nagyhalászi*.
 Bandinelli Esmeralda arczképe a londoni Victoria and Albert múzeumban 95.
 Baoti-Pindi sztupa 234.
 Barabás Miklós egy képe a debreczeni múzeumban 122.
 Baranovi reneszánsz-kastély (Galicziában) 368.
 Baranyi Miklós szeptemvir műgyűjteménye 116.
 Barbár érmek hazai leletekben 224.
 Barbarigo Agostino velencei dozse (1486—1501) aranyérme 157.
 Barcsay Akos ötös aranysegelye 134.
 Bardini (Firenze) 302.
 Bardyow, Bártfa lengyel neve 108.
 Bareggi, Stefano, 308.
 Barna Ferdinánd 159.
 Baromlaki ev. templom 1524-ben készült sorospadja 256.
 Bársonyszövények Milanóban a XV. sz. második felében 184.
 Bártfa címere (1483) 323; — címerlevele V. Lászlótól (1453) 112; — műemlékeiben az oroszok nem tették kárt 167; — művésze a XV—XVI. században 329; — reformációja 106; — szabadságlevellei (1320 és 1372) 109.
 Bártfai asztalosok (Gáspár és Keresztély 1484, Lőrincz 1438, Márton (1466) 322, 324; — építésszek: Bernát (1564) 113; (kőfaragók) Gergely (legény, 1477) 318, Miklós (1448) 111—112; Orbán (XV. sz.) 314—315, 317; festők 1521-ben 114; — múzeum lásd *Múzeumok* alatt; — Szt. Egyed-templom 105—114, 310—335; — üvegfestők (1497) 114.
 Bartolo, Taddeo di, festésze 89.
 Bartolomeo da Polo 280.
 Bartner Lajos 171—172, 175, 371, 374; — felolvasása: «Embantan és régészet» 1—10; felolvasása Martinovics és társai sírjának felállításáról 369.
 Baruffaldi, Vita di pittori e scultori ferraresi (Ferrara, 1846—48). 299.
 Basahalom őskori temetkezőhely 1. *Tisza-eszlári leletek*.
 Baska közelében Krk szigetén levő Sz. Luczia-templom glagolita felirata 143—146.
 Baskurtok vagy bászkirok a kínai és persa XIII. századi krónikában 140.
 Bassaraba vajdanemzetség 159.
 — lásd *Becezenbam*.
 Basta György 285.
 Bastian Adolf 354.
 Bassinus név egy római márványlapon 46.
 Ba-sze-bu-hua kínai uralkodó 142.
 Bászkirok, lásd *Bashkurtok*.
 Bászkir-ország elfoglalása a tatárok által (1241) Reshid-Eddin krónikája szerint 141.
 Báthory András fia András, a nyirbátori ref. templom építtetője 262—263, 271, 275; — András leánya Klára 287; — Bonaventura 284; — Gábor fejedelem temetése (1628) 264, állítólagos márvány-síremléke 266, 283—284, testvéreinek, Miklósnak síremlékét állit 285—287; — György fővadászmester (1511) 262, 264; — György (1530—1590) protestáns hitre tér át 264, 284; — István erdélyi vajda emlékköve 1488-ból 262, 271—272, 274, építkezései 263, ezüst képmása Loretóban 263, sírszobra 265, 283, sírfelirata 282—283; — István nádor és temesi főispán (1511) 262, 264, 275; — István temetése 1605-ben 264, síremléke Nyirbátorban 285—287; — Klára 287; — Miklós váci püspök és 1485-iki emlékköve 270—271, 275, Nógrád várát restauráltatja 275. — Miklós temetése (1584) 264, síremléke 284—285.
 Báthory-Madonna (1526) 183.
 Báthoryak címereinek lilimos változata 286; kastélya Nyirbátorban 261, 263, 267; — nyirbátori sírboltjának elpusztítása 264—266, 281—282.
 Bati (Batu) tatár herceg (1241) 141—143.
 Bátor község, lásd *Nyirbátor*.
 Batu-kán, lásd *Bati*.
 Baumgarten-Poland, Hellenische Kultur (Leipzig, 1905). 350.
 Bayern, Fr., Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien (Berlin, 1885), 357.
 Bayley, Sir E. Clive, Postscript to the paper on the dates found Hindu-Kabul coins 227; — Remarks on certain Dates occurring on the coins of the Hindu Kings of Kabul (1882) 225—226.
 Bazini r. k. templomban levő 1523-beli szószék 290.
 Beatrix királyné 243; — címere (1483) 323; — (bécsi) domborművű képmásáról Fabriczy nyilatkozata 379; — okmánytára 184.
 Beccafumi, Domenico, 302.
 Bécsi csász. múzeum Árpád- és vegyeskori magyar érmei 160.
 Beczky (Becsky) János (1583, Bártfa) 330.
 Beer József Szilárd 170.
 Begler János által 1516-ban készített hármaspad Beszterczen 256.
 Beissel munkája a hamisításokról 180.
 Békefi Remig 175; — a kapronczai monostorról 109.
 Békésgyula 158.
 Békésszarvasi őstelepek (Krečsmárik Endre cikke) 11—43.
 Bekk-kert Tégláson 126.
 Béla (II.) sópénzei 161. — Béla (III.) király korában cziszterciek betelepülése 108; — sírjának feltárása 6. — (IV.) rézpénzei 159; oklevele a bártfai templomról (1247) 107. — vezér Buila bolgár zsupán? 50.
 Belga városok pusztulása a háborúban 384.
 Belgák és francziák által elpusztított műkincesek 167.
 Belgiojoso kegyetlenségei 285.
 Bella Lajos 175; — előadása a tószegi telepi halomról 373.
 Belle Ferroniére 186.
 Bellincioni Bernardino költő 184.
 Bellini, Giovanni, a Gonzagák szolgálatában 80.
 Bellori, G. P., Le vite de' pittori, scultori, etc. 81.
 Belső-Ázsia művészetének elsovadása 53; — művészetében kínai hatások 67.
 Belsőázsiai népek művészetének alapformáiról cikk Felvinczi Takács Zoltántól 65—79; erre dr. Supka Géza válasza 341—358.
 Beltraffio és a «Belle Ferroniére» 189—190.
 Beltrami, L., Bernardino Luini e la Palucca (1895) 308.
 Beluga, egy volgai halfaj 51.
 Bemillner András által Székesfehérváron készített óra 1756-ból 168.
 Benedek Aladár 158.
 Benedictus de Bethleem lásd *Bethleemi*.
 Beniczky Gáspár Báthory András (István) síremlékéről 283; — naplójegyzete a nyirbátori templomról 265.
 Benois-gyűjtemény 189.
 Beöthy-léle Képes Magyar Irodalomtörténetben Réthy L. dolgozata 161.
 Berczeli szkita lelet 135—136, 197.
 Bereg vármegye monografiája Lehoczky Tivadtól 366—367.
 Beregszentmiklósi gr. Schönborn-uradalom 366.
 Berenson, Bernhard, Amico di Sandroról 94—95; — Florentinische Maler der Renaissance 96; — Italienische Kunst 94.

- Berenson, Mary Logan, a Czartoryski-képtár-ról 89, 294, 308; — Italian painters of the renaissance (New-York, 1907) 298.
- Berenson-gyűjtemény Neroccio-Madonnája 91.
- Berethalmi ev. templom sekrestyeajtaja 247, XVI. századi ülöpadjai 250–251.
- Berettyóújfalú közelében bronzkori urna-temető 129.
- Berezin véleménye a Reshid-Eddin által említett Kelar országról 141.
- Berlini kir. fegyvertár longobard sisakja 354; — Kaiser Friedrich-Museum lásd *Múzeumok* alatt; — Raczyński-képtár 296.
- Bernát olasz kőműves Bártfán (1564) 113.
- Berni művészeti társulat a műemlékekért 167.
- Bertalan és Bálint üvegfestők Bártfán (1497) 114.
- Berzevicsy Albert bevezetése Fabriczy Kornél kisebb dolgozatainak magyar fordításához 378.
- Bessenyői (Háromszékvm.) kőkori lelet 124.
- Besszarábia és a magyar pénzverő izmaeliták 159.
- Beszédes szoborvázlata a debreczeni múzeumban 123.
- Besztercei káptalanház ajtaja 1480-ból 245; — ev plébánia-templom kapui és sekrestye-ajtaja (XVI. sz.) 247; gótikus sekrestyeszekrénye 248; padjai 256–258; olvasópolca 258–259.
- Bethleemi Benedek Domonkos-rendi atya padja 1516-ból Besztercén 256.
- Bethlehem István és Péter által készítettett harang (1640) 287.
- Bethlehem (fafaragvány) renovatiója 1824-ben Kavacsányban 152.
- Bethlen család tagjainak nyugóhelye a nyírbátori Báthory-sírboltban 284; — Krisztina temetése Nyírbátorban (1631) 264.
- Bewd, a kir. udvarnak járó újévi ajándék neve a XV. században 147.
- Bezezenbam (= Basszaraba) legyőzése a mongolok által (1241) 141.
- Bianchi, Gaetano, firenzei restaurátor 98.
- Bigand (talán Vigand?) egy képe a debreczeni múzeumban 122.
- Bigecs nevű Anjou-kori falu nyomai Hajdusámszon mellett 128.
- Biharudvariból Árpád-kori tárgyak a debreczeni múzeumban 132.
- Biláduri az indo-szkitákról 236.
- Bilch Herman leletményei (római régiségek) a komáromi múzeumban 337.
- Billikom ezüstmű, XVII. szd-i a szoboszlai ref. egyháztól a debreczeni múzeumban 123.
- Biró Lajos új-guineai tárgyai Debreczenben 119.
- Birói szék 1694-ből a debreczeni múzeumban 123.
- Bizanczi-avar eredete a nagyszentmiklósi kincsek 50, 53.
- Blah lásd *Vlah*.
- Blimberg Tamás bártfai senator (XVII. sz.) 330.
- Blizniczai szkita ékszerek 351.
- Boateri, Francesco Francia tanítványa 294.
- Boccaccino, Boccaccio, 299–300, 302–303, 306.
- Bochniai Miklós XV. századi festő 241.
- Bocsay István fejedelem 285; — tizes aranya 134; — kertben (Hadházon) lelt népvándorlaskori bronzsisak 131.
- Bodajcs nevű községész Egyeken (bronzkori lelőhely) 127.
- Bode, Wilhelm 83; — Das Chorgestühl (Berlin, 1884) 280.
- Boetius miles sírköve Debreczenben 118.
- Bogácsi ev. templom sekrestyeajtaja 246, XVI. századi ülöpadja 250, 253.
- Bográcsok, bronzkoriak, a debreczeni múzeumban 126.
- Bojta-ul (Butaul) törökül nagy-vajda 51.
- Boldogfalvi egyház ezüstpohara a debreczeni múzeumban 123.
- Boldogvárosi (Nagyküüllöm.) templom 373.
- Bolgár-avar eredete a nagyszentmiklósi kincsek 50; — zsupánok (Buéla és Butaul) 50–51.
- Bolgár, lásd *Ó-bolgár* alatt is.
- Bolgari-környéki bronz csüngődész 79.
- Bolgárok közé vegyült szármataik 211; — meghódítása a mongolok által (XIII. század) 140–141.
- Bologna 301, 304.
- Bologna, Cristoforo, 295.
- Bologna-ferrari festőiskola (XV–XVI. sz.) 293–306.
- Bolognai állami képtár (Pinacoteca) 295–297, 303–306; — Certosa (Campo Santo) 295; — Davia-Bargellini képtár 306; — San Martino 303; — San Michael in Bosco egyház 297; — San Petronio 304; — S. Salvatore 306; — S. Vitale 304; — könyvtár művészettörténeti kéziratok 81; — templomi ülöpadok (a S. Domenico egyházban) 280.
- Bólya helynév Buila zsupántól való származtatása 50.
- Bombe, Walter, Geschichte der peruginer Malerei 93.
- Boncsokok (v. buncsuhok) népvándorlaskori leletekben 68–70.
- Boncz Ödön 171, 174.
- Bonifáczius (IX.) pápa bullája a kassai Sz. Erzsébet egyház részére (1402) 238–239.
- Borbála királyné rendelete az újévi ajándékul adni szokott ezüstműekről (1432) 147.
- Borghese-képtár Rómában 299.
- Borgia Lucretia lakosztályában Garofalo festményei 300.
- Borgognone, Ambrogio di, 307; — hatása Bramantera 185.
- Bortartó áldozati edények 70–76.
- Bosporus-vidéki régiségekről Reinach műve 354.
- Botár-féle régiség-gyűjtemény 366.
- Botticelli, Sandro di Mariano Filipepi, 89, 294; — hatása Amico di Sandro-ra 94–95.
- Böhm Pál festőművész 158.
- Börzsönyi Arnold 175.
- Böszörményi népvándorlaskori aranytárgy 131.
- Brahmi csacs-ok uralma Yüe-csi-ben 230.
- Brahmi kalárok hindu törzse 230.
- Bramante működése Malaguzzi szerint 184–187.
- Bramantino összetévesztése Bramantéval 185.
- Brandis, Münzwesen in Vorderasien 350.
- Brassói fekete templom gótikus aijájú faliszekrénye 248; — Madonna-képe 375.
- Braun Arnold 171.
- Brémai iparművészeti múzeum 168–169.
- Brera-képtár, Milano, lásd *Képtár*.
- Bretschneider, Notes on Chinese mediaeval travellers to the West (London, 1874); — Notices of the mediaeval geography and history of Central- and Western-Asien 137.
- Brigetio (Szőny) római castruma és leletei 336–340.
- Brinckmann Justus (Megemlékezés) 164–166; — Führer durch das hamburgische Museum für Kunst und Gewerbe 166.
- British Museum ékszereinek katalógusa 351–352.
- Broca Pál az embertan megalapítója 1.
- Bronz-csörgők népvándorlaskori leletekben 68–70; — -fazék, Hallstatt-korú, Hosszúpályiból 130; — -fazék, vedrek és bográcsok a debreczeni múzeumban 126–127; — fo-

- kosok 127; — kardok, szibériaiak, markolatai 73–74; — lelet Környéről 340; — lemez, madárral díszített, a szeged-óthalmi leletből 213–222; — sisak, népvándorláskori, a hadházi Bocskay-kertből 131; — szobrocskák, rómaiak, Szamosújvárról a debreczeni múzeumban 124; — tárgyak, rómaiak, a komáromi múzeumban 339; — üstök a húnoknál 65; — váza, kínai, a Han-korszakból 218.
- Bronzkori kardok Téglásról 126; — kincseleletek Hajdúsámszomból 126–127; — leletek a debreczeni múzeumban 124, 126–130; — tárgyak a minuszinszki múzeumban 342; — és vaskori fegyverzet és szerszám az Altaj-vidéken 67–68. Lásd *Leletek* alatt is.
- Bronzkorról Európában Sophus Müller munkája, lásd *Müller* alatt.
- Bronzkultúra Finnországban 345.
- Brózik Lajos 11.
- Brukenenthal-múzeumban levő gótikus ajtók és fabutorok 245–247, 250, 256, 258.
- Brulyai (Nagyküüllőm.) templom 373.
- Bühler, Indische Paläographie (Strassburg, 1896) 232.
- Buchholtz Simon bártfai senator templomszéke 1630-ból 334–335.
- Buda város 317; — átépítése Mátyás király alatt 269; — szabadalmi (XIV. sz.) 109.
- Budai építkezések Mátyás király alatt 288; — kőfaragó műhelyek a XV–XVI. században 289; — szobrász Traui János 275.
- Buday Árpád 169, 175; — Ferencz Báthory István erdélyi vajdáról 263.
- Buddha 231.
- Buddhista triratna-jelvény 234.
- Buddhizmus befolyása a szkitákra 237.
- Budenz József 159.
- Budjek tatár vezér (1241) 141.
- Buēla (Buila) zsupán neve a nagyszentmiklósi kincsen 50.
- Buigec tatár herczeg (1241), lásd *Budjek*.
- Buila, lásd *Buēla*.
- Búji Feketehalomból kiásott római-kori sír 198–201, 208; — La Tène-korú lelet 130.
- Bukarest 160. — múzeumban az Aristagoras-féle emléktábla 352–353.
- Buk-féle tanya (Békésm.) 38.
- Bukovapusztai őskori leletek 12, 35–37.
- Bular a bolgárok neve a kínai krónikában 140–141. — ok országa (Bulgária) Reshid-Eddin krónikájában (1241) 141.
- Bulgária, lásd *Bulárok országa*.
- Bulgáriai Madarában levő szikladombormű 225.
- Buonfigli, Benedetto, kapcsolata Benozzo Gozzolival s berlini Madonnája 93.
- Burckhardt Jacob's Briefwechsel mit Heinrich von Geymüller. München, 1914. 378.
- Burgusok Komárom vármegyében 336.
- Buri mongol herczeg (1241) 141.
- Burján Tamás 170.
- Burn, R., A find of Gupta-Coins (1910) 227.
- Busztrofedon az őtörök írásban 53, 59.
- Butaul tagrogi és icsili (bolgár) zsupán 50.
- Butinone Bernardino, 307.
- Butorok a debreczeni múzeumban 123; — Grueber Ferencz hagyatékában Kassán (XVIII. sz.) 150–151; — a XV. században Milanóban 184; — lásd *Fabutor* alatt is.
- Buzogányok a debreczeni múzeumban 132.
- Carove Antonio, Francziska és Klára, (Rebensaifer Mihályé) képmása Kassán (1737) 150.
- Carpi, Girolamo da. 305.
- Carrand-gyűjtemény, XIV. századi. Mária koronázása képe 87.
- Carrati kéziratai a bolognai könyvtárban 81.
- Castellum, római, Sósszentmárton mellett 364.
- Castiglione, Cristoforo de. 191.
- Castrum, római, Tordán (Leányvár) 44–49, 364.
- Cathay, Kína őtörök neve 141.
- Cavalcaselle és Milanesi, Collection Toscanelli 88.
- Cavenaghi, Luigi, a Leonardo Cenacolojának restaurátora 188.
- Ceciliano, Lodovico Sforza paripája 191.
- Celamantia, lásd *Leányvár*.
- Cesnola, Cyprus (London, 1877) 351–352.
- Cesumauri csata 50.
- Ceylon, lásd *Czeilon*.
- Chao-che (szent útja) Kínában 216–217, 371.
- Chavannes, Ed., Le cycle turc des douces animaux (1906) 348; — La sculpture sur pierre en Chine 76; Mission archéologique dans la Chine Septentrionale 68, 210.
- Chelle-acheuli kőszeközök 193–196.
- Chersonesos, lásd *Kersonesos*.
- Chimenti, Camicia, összekötetése Mátyás királylyal 95–96.
- Chiodarolo, Giovanni Maria, 294, 301, 304.
- Chiusdinoban a községházán Stefano di Giovanni Madonna-képe 80.
- Chotschoról Le Coq munkája 59.
- Christophoros bizanczi császár érme honfoglaláskori sírban 132, 134.
- Chou-korszak lásd *Csu* alatt.
- Chu-kán hún fejedelem (Priskosnál: Khonka) 236.
- Ck'un Wei kínai eredetű hún uralkodó 67.
- Cisterciek betelepülése Lengyel- és Magyarországra 107–109.
- Cittadella, C., Catalogo storico de' pittori e scultori ferraresi (Ferrara, 1782) 300.
- Cittadella, L. N., Benvenuto Tisi da Garofalo (Ferrara, 1872) 301.
- Clairveaux-ból betelepült cisterciek 108.
- Clementz, Drevnoszti Minusszinszkago Mureja (Tomszk, 1886) 342.
- Codice di S. Giorgio mestere, Simone Martini követője 86–87.
- Colasanti, A., Gentile da Fabriano 88, 101–104.
- Coltellini, Lorenzo Costa tanítványa 294, 303.
- Commodus istrosi érmei 350.
- Constantinus Magnus aranya 134.
- Copryvnicza (Lengyelország) 107–108; — i cistercita szerzetesek Bártfán 107.
- Corbavia zsupánja Desida 144–145.
- Corpus Nummorum Hungariae 159–161.
- Corregio Jupiter és Io cz. képének másolata a debreczeni múzeumban 122.
- Cortona oltárkép, Stefano di Giovanni (Sassetta) festménye 89.
- Corvin János jegyese Sforza Bianca Mária 184.
- Cossa, Francesco, 295.
- Cossali Graziano festő 188–189.
- Costa, Lorenzo, Garofalo mestere 80, 186, 294–295, 300–301, 303, 306.
- Cranach által festett arcképe Bona Sforzának 184.
- Credi, Lorenzo di, 294; — hatása Nerocciora 91; — képei Drezdában, Firenzében, Karlsruheban, Londonban, Nápolyban, Rómában és Velenczében 96–98; — iskolája: Gyerme két imádó Mária és ker. János. Festmény a Czartoryski-képtárban 96–98.
- Cremona 299.
- Çri-kramāditya, Kumára Gupta király czíme 228.

C

Cadan mongol herczeg, lásd *Kadán*.
Campidoglio-képtár Rómában 302.
Carinus asszonya 134.

- Crivelli, Biagino, 184.
 Crivelli Lucrezia, Lodovico Sforza kedvese 182; arcképe Leonardo da Vincitől 189.
 Crnčić a Jrki glagolita-feliratról 143—146.
 Cromer Agoston a kassai dóm XV. századi építész 243.
 Crowe és Cavalcaselle egy Lorenzo di Credi képről 96.
 Csacs-ok, lásd *Bráhmí Csacs-ok*.
 Csákberényből való tölcsérpuska a székesfehérvári múzeumban 168.
 Csákósi római vicus 364.
 Csandra Gupta (II.) kushani király 228.
 Csánki Dénés 171. — Dezső, I. Mátyás udvara (Budapest, 1884) 290; — Mátyás király mint városépítő 269.
 Csányi Károly 175.
 Csapó László 126.
 Császárszállási lelet, lásd *Nagykálló*.
 Császa György érsek képtára 122.
 Csécsi Árpádkori templom helyén lelt tárgyak 132.
 Csécslaposon lelt páros örlőkő 125.
 Csegei kőkori lelet 125.
 Csehország címere (1483) 323.
 Cseh-szőnyeg, gyöngyös (1646), 150.
 Cserép-bögre, középkori, Székesfehérvárról 168; — edények, rómaiak, a komáromi múzeumban 338; — edények «újkeresztény»-fajták 155—156; — kályha 1691-ből a brémai múzeumban 169.
 Cserkeszek meghódítása a mongolok által 140.
 Csészek ezüsből mint újévi ajándékok a kir. udvarnak 1421-ben és 1436-ban 147.
 Csetneki templom falkepei 371, 374.
 Csigahéj-gyöngyök La Tène-kori sírban 199.
 Csikszentkirályi bronzkori lelet 124.
 Csillagászati konstellációk szerepe a törököknél 349.
 Csingiz-kán és dinasztíája 138—139; — korában tatár földön élő tatár és török törzsek 140.
 Csokají kőkori lelet 125.
 Csokonai Vitéz Mihály halálának százados fordulója 115; — ünnepély Debreczenben (1905) 121; — kör 121; — szülőházának helyén múzeum 121.
 Csoma József által Korláthon gyűjtött köeszközök 193.
 Csonteszközök a békésszarvasi őstelepen 15—17.
 Csontvázak tanulmányozása régészeti szempontból 4—7; — zsugorítottak őskori sírokban 125.
 Csörgők bronzból (boncsokok) népvándorláskori leletekben 68—70.
 Csüd-leletek 354; — ok emlékei Finnországból 345.
 Csu (vagy Cseu mk. Chu) korszak és uralkodóház Kínában (Kr. e. 1122—249) 71, 76, 346; — -korszakbeli «ásó»-pénzek 224.
 Csüngődíszek a népvándorlás korából Perm vidékéről 219.
 Cumont, Textes et monuments. Bruxelles, 1895, 229.
 Cunningham, Sir A., Coins of the Indo-Scythians (1888), — Coins of the Indo-Scyth. King Miaois or Heraiis (1888), — Coins of the Tochari, Kushans or Yue-si (1889), — Coins of the Sakas (1890), — Coins of the Kushans or Great Yue-si (1892), — Coins of the Later Indo-Scythians (1893), — Later Indo-Scythians (1893, 1894) 227; — a római aranyak szerepéről Kushanban 228; — véleménye kusáni érmek feliratairól 231—235.
 Czartoryski Adámné Flemming Izabella 84; — Wladislaw, a családi képtár alapítója 84; — kastély (Sieniavában) pusztulása 166; — képtár és múzeum 80—144, 184; — képtár olasz képei (Gerevich Tibor czikke) 80—144, 293—309.
 Czégér, gyógyszerári, 1772-ből Debreczenben 123.
 Czéh, kannagyártó (Eperjes, Kassa, Lőcse, Rozsnyó) 148—150; — puskaműves és lakatos (Kassa) 151; — emlékek a debreczeni múzeumban 133, a székesfehérváriban 168; — ládák Debreczenben 123; — poharak, debreczeniek (XVII. sz.) 123.
 Czeilon és India művészetéről Smith Vincent munkája 227.
 Czigánykincsekről Téglás István czikke az «Etnographia»-ban 365.
 Czímer, Angliáé és Arragoniáé (1483) 323; — Bártfa városé (XV., XVI. és XVII. sz.) 112, 311, 323, 331, 332; — a Báthory-családé 262, 270—272, 274—275, 284, 286; — Beatrix királynéé (1483) 323; — Czipruse, Csehorszáé, Dániáé (1483) 323; — az Eger-vary családé 291; — Franciaországé 323; — Gribovsky Lőrincz bártfai szenátoré (1626) 331; — Istros városé (ókori) 352—353; — Lagas babiloni városé 356; — Magyarországé (XV. sz.) 311, 320, 323; — Marczali Miklós erdélyi vajdaé (1413) 359; — Mátyás királyé 323; — Miletos ógörög városé 349; — Navarra és Norvégiáé (1483) 323; — Oláhországé 160; — Pantikapaion ógörög városé 349; — Spanyol- és Svédországé, Sziciliáé (1483) 323; — a Thurzó-családé (XVI. sz.) 332; — a babiloni Umma városé 356.
 Cziprusi érmek 351—352, 355; — iparművészet hatása a Fekete-tenger északi partvidékére 355—356; — leletek 351; — királyság címere (1483) 323.
 Cziprust meghódítja Esarhaddon asszír király 352.

D

- Dacia nemzetiségi viszonyai a rómaiság idején (Réthy L. munkája) 160; — ban alakult-e az oláh nép? 160.
 Daddi, Bernardo hatása Allegretto Nuzira 102—103 és Taddeo Gaddira 92.
 Dáha-dákok szkita fajisága 237.
 Dák várrendszer Gredistye mellett 374; — ok szkita nemzetisége 236; — ok által behozott ázsiai művelődés 224.
 Daliban (Czipruson) lelt csüngő 351.
 Dalmata, Giovanni, lásd *Traui János*.
 Dalmatika ára 1767-ben Kassán 360.
 Dalton a népvándorláskori ötvösség bölcsőjéről 64; —, The treasure of the Oxus (London, 1905) 347, 351, 357.
 Dami, Luigi, Neroccio di Bartolomeo Landi. 90.
 Dánia címere (1483) 323.
 D'Arco, C., Delle arti di Mantova 80.
 Dárius perzsa király 230.
 Darnay Kálmán 175.
 Daru-földön (Balmazújvárosi határ) kiásott népvándorláskori lelet 131.
 Davia-Bargellini-képtár Bolognában 306.
 Dawis-képtár Newportban 302.
 Dbivit a Sz. Lucia klastrom apátja (1120) 144—146.
 Debreczen sz. kir. város múzeuma 115—134; — i festők 122.
 Decebal vára Gredistyén 374.
 Decius császár és fia, Decius veresége Philipopolisnál 198.
 Degrand, M., Le trésor d'Zgherli (1903) 349.

Delna patak (Sárosvm.) 107.
 Deloroszországi leletek 347.
 Délszláv ermek a Weifert-gyűjteményben 162.
 Demeter istennő turk változata, lásd *Ardokso*.
 Dendel Sámuel kassai ötvös (1756) 147.
 Derbend 142.
 Derecskén lelt bronzkard 130.
 Desht-ország a Reshid-Eddin perzsa krónikájában 140.
 Desida, Corbavia zsupánja (1120) 144–145.
 Desila zsupán, lásd *Desida*.
 Dessewffy-család, Tarkeő hajdani tulajdonosa 153; — Adám által épített templom (?) 1651-ik évi felirata 153–154; — Ferencz egykori kuriája Tarkón 153; — János adományban nyeri Tarkó várát 153; — József gróf, Bártfai levelek (1818) 333; — Miklós gróf éremgyűjteménye és barbár pénzei 226, 234.
 Destrée Jules az Iparművészeti Múzeum kárpitjáról 170.
 Deszpinits Péter 160.
 Deutsch-Altenburg, lásd *Németóvár*.
 Deutsch testverek és a szeged-öthalmi lelet 213.
 Dexamenos-féle gemmák 352.
 D'Herbelotról Klaproth mondása 137.
 Diákkoronák Kassán a XVIII. században 148.
 Dietrich hibás magyarázata a nagyszentmiklósi kincs feliratairól 64.
 Dieulafoy, M., La vase d'Hôryouji (1911) 349; — Les piliers funéraires et les lions de Ya-tcheou fou. Paris, 1910, 357.
 Diluvium korából állati csontok a debreczeni múzeumban 124.
 Dionysopolis városnév Ptolemaiosnál 232.
 Diósgyőr várában dolgozott kassai építőmester (XV. sz.) 318. — pálosok mint a királyné ezüstműjének őrzői (1432) 147; — i páloszárdból származó dombormű a Nemzeti Múzeumban 280.
 Diószeghi István ötvös Kassán (1770) 148.
 Diószegi-családra vonatkozó iratok 116; — Sámuel (ifj.) debreczeni műgyűjtő 115–116.
 Díszruhák, hivatalosak, Kinában (XIII–XIV. sz.) 139.
 Divald Kornél czikke: A bártfai Sz. Egyed-templom 105–115, 310–335; — A felső-magyarországi renaissance-építészet (1900) 269; — Budapest művészete 275.
 Dlugoş, Joannes, Liber beneficiorum dioecesis Crasoviensis 108.
 Dnyeper-vidéki leletek magyar analogiái 221.
 Dobóczy-féle oláh éremgyűjtemény 161.
 Doboka vármegye, lásd *Szolnok-Doboka*.
 Dobozy-házban (Debreczenben) befalazott ermek 133.
 D'Ohson, C. baron, Histoire des mongols (1834) 141.
 Dombormű, assziriai, a British Museumban 69.
 Domenico del Tasso 280.
 Domenichino (Domenico Zampieri) egy képe a Fáy-gyűjteményben 115.
 Domna Tranquillina, lásd *Tranquillina*.
 Donatello hatása Neroccia 90; — Madonnájának gipszmásolata 90.
 Don mellékén lelt masszageta kardtok 347.
 Doria-Panfil-képtár Rómában 299.
 Dorn, Collection des monnaies sassanides (Sz. Petersburg, 1875.) 226.
 Dorottya, Kassai István özvegye 317.
 Dossi, Dosso, 302, 304; — hatása Giulio Franciára 298.
 Dreger, Künstlerische Entwicklung... (Wien, 1904) 349.
 Drexel Fr. tanulmánya a gundestrupi üstről 353.
 Drexler József kassai rézőntő (1778) 361.

Drezdai képtár Giacomo Francia képe 296.
 Drouin, Edm., Les monnaies Touraniennes (1891); Sur quelques monnaies turco-chinoises, Observations sur les monnaies à légendes en rehlevi et pehlevi-arabe (1886) 227.
 Držiha apát (1120) glagolita felirata Krk szigetén 144.
 Duccio, Agostino d'Antonio di 85, 294.
 Dulo-nembeli bolgár bojár Buila 50.
 Duna és Tisza közén lakó jazigok 211.
 Dunapentelei leletek 225–226, 364–365; — leletek a székesfehérvári múzeumban 168; — toronyalakú sírlámpák 365.
 Dunavidéki emlékeken trák lovas-istenségek 353.
 Dúgetoigi fejedelme Buila bolgár zsupán 50.
 Dürner Mihály kassai kereskedő könyveinek bekötése (XVIII. sz.) 149.
 Dyptichon, római, Kazay Sámuel gyűjteményéből a debreczeni ref. kollégiumban 117.
 Dzsabgu nagy sáhi (buddhista szent) 231.
 Dzselaabad város 232.
 Dzsingiz-kán, lásd *Csingiz-kán*.

E

Éber László 146, 169–177, 369–375, 378–379, 381; — czikke: Egerváry Bereczk síremléke 288–292; — előadása a csetneki templom falfestményéről 371; — felolvasása Széchy Dénes és Vitéz János síremlékéről 172; — titkári jelentése az Orsz. Rég. és Embertani Társ, 1914-iki évről 171–175; — a zágrábi székesegyház ülöpadjairól 280.
 Eberhard János 370.
 Ecsed vára 285.
 Ecsedi István a debreczeni múzeum néprajzi osztályának őre 122; — Samu festménye a debreczeni múzeumban 122.
 Eczeli ev. templom sekrestyeajtaja 1499-ből 245, 247, XVI. századi ülöpadjai 251–252.
 Edények angliai, frankfurti, lengyelországi, török és újkeresztény, XVI–XVIII. századi hagyatékokban 155–156; — égetési módja a békésszarvasi őstelepeken 16–20, 39–40; — gyógyszeráriak, a debreczeni múzeumban 123.
 Eftalita birodalom bukása 236.
 Eftaliták 231; — hűn volta 237, lásd *Hűnök (Fehér-)* alatt is.
 Egerbegyi római vicus 364.
 Egervár község vásárszabadalma (1497) 290.
 Egerváry Bereczk síremléke (Éber László czikke) 288–292; — Gyula családi okiratai 290; — László horvát bán. Szilázia kormányzója († 1495 v. 1496) udvari festője 290.
 Egiptomi kőkori sírokban festécsomók 15.
 Egri cisterciák 108.
 Egri püspök, Hédervári László (1458) 322, Sforza Ascanio 184.
 Egyeki bronzkori leletek 127–128.
 Eisler, R., Weltenmantel und Himmelszelt (München, 1910) 349.
 Eitelberger 159.
 Ékirásokról Mordtmann munkája 226.
 Ékszerek a londoni British Museumban 351–352; — (gyűrű és függő) rómaiakoriak a Vég-h-család gyűjteményében 157.
 Elefánt-sont dombormű, római, lásd *Herakles és Omfale*.
 Elep-pusztán (Debreczen határában) népvándorláskori lelet 131.
 Előázsia érmészete (Brandis munkája) 350.
 Elszász-lotharingiak a magyarságban 162.
 Embertan és régészet (Bartucz Géza felolvasása) 1–10; — szerepe a régészeti tudó-

- mányban s az Orsz. Régészeti és Embertani Társulatban 172–173; — i múzeum Budapestén. lásd *Múzeumok*; — i szakosztály a Természettudományi Társulat kebelében 367.
- Emericz János festőművész freskója Bártfán (1521) 114.
- Emlékkő. Aristagoraszé, lásd *Aristagoras* alatt: — Báthory Istváné (1488) 262, 271–272; — Báthory Miklószé (1485) 270.
- Emrich Márton padja 1671-ből Beszterczen 256.
- Encolpium, XV. századi, Egerváry Bereczk sírkövén 291.
- Endrőd (Békésm.) mellett lelt őskori lelőhely 38.
- Engel Sándor festménye Fáy János gyűjteményében 115.
- Eolitek 2.
- Eperjesi harangöntő Wierd György; — kannagyártó-céhé 148; — kannagyártó meste Kassán (1612) 148; — minorita templomról származó oltár Fazekasréten 155; — németek a bártfai cisterciát birtokait háborgatják (1247) 107; — szárnyasoltárok 106.
- Eperjesvölgyi (Püspökkladányi határ) népvándorláskori lelet 131.
- Építészeti tevékenység Lodovico Sforza udvaránál 185.
- Építész: Cromer Ágoston (Kassa, XV. sz.) 243; — Gergely (legény, Bártfa, 1477) 318; — György (Szepezzombat, XV. sz.) 317; — Kassai István (Bártfa és Kassa, XV. sz.) 111, 311, 317–318; — Krompholz Miklós (Kassa, XV. sz.) 243; — Miklós (Bártfa, 1448) 111–112; — Orbán (Bártfa, XV. sz.) 314–315, 317; — Vajgell Jakab (Kassa, 1768) 360.
- Építészet, erdélyi (Roth V. munkája) 245.
- Eppeghem (Belgium) 167.
- Erdélyi fatemplomok 365; — gótikában német befolyás 260; — oláh bevándorlás 160; — római utak végpontja Szeged 211; — szász templomok gótizálású fabutorai 244–258.
- Éremlelet (XVI. századi) a debreczeni Halápusztáról 123; — gupta-aranyakból 227; — népvándorláskori, Szászsebesről 234–236.
- Éremleletek szerepe a magyarországi népvándorláskori leletekben 224.
- Érmek, a) magyarok: Árpád-koriak tudományos leírása 161; — Árpád- és vegyeskoriak a bécsi császári múzeumban 160; — II. Béla és IV. István rézpénzei 161; — IV. Béla és V. István rézpénzei 159; — Károly Róbert aranya 134; — Mária királynő aranya 168; — Kis Károly aranyérme 162; — Zsigmond király és utódai aranyérmei a debreczeni múzeumban 168; — I. Lipót ötös aranya 134, XV. krajczárosai 133; — Bocskay, Barcsay, Thököly és Apaffy aranyai 134; — magyar aranyak egy rajnavidéki leletben 161; — kiadatlan magyarok a Nemzeti Múzeumban 161; — Redwitz Miklós szörényi bánéi 161; — b) *külföldiek*: Abidosziak 350; — Akragasiak (Szicília) 350; — Arsacida-félék 227; — Baktriaiak 227; — Bizáncziak (Nagy Constantin, Justinianus, Theodosius, Romanus Christophorus) 132, 134, 306, 337; — (Leo, Markianos, II. Theodosius, III. Valentinus) 233; — Ciprusiak 351–352, 355; — Dákoké, a Téglás-gyűjteményben 365; — Délszlávok, a Weifert-gyűjteményben 162; — Gupta — 227–228; — Havaselvi vajdaságé 161; — Indiaiak keletkezése 226–227; — Indoszkítáké 227; — Istrosiak 350, 352, 355; — Kabuliak 226–227; — Kashgariak 226; — Kelta arany brakteatumok 354; — Kínai «asó»-pénzek a Csú-korszakból 224, kard-pénzek 343; — Kizikosiak 350–351, 355; — Kushaniak (Kidara és Kumara gupta királyé) 227–229, 233; — Murabiták vagy Mohavidáké (Spanyolország) 162; — Nagy Sándor aranyai 134; — Oláh érmek a Dobóczy-gyűjteményben 161, a Weifert-gyűjteményben 162; — Olbiaiak 214, 216, 350, 355; — Ó-kázmíriak 227; — Paphosiak 351, 355; — Partusokéi 227; — Pontusiak 214, 350; — Ptolemæusokéi 134; — Rheskuporis (VIII.) érme 355; — Rómaiak (Casinus, Cassius, Commodus, Domna Tranquillina, Julia Mammæa, Marcus Aurelius, Pertinax, Probus) 134, 198, 350, 355; — Szaka-érmek 227; — Szaszanidákéi (I. Sapor) 225–227; — Szeleucidákéi 134; — Szinopeiak 350–352, 355; — Szirakuzaiak 134; — Tochariak 227; — Turániak 227; — Turk-kínaiak 227.
- Érmek a debreczeni Dobozó-házban befalazva 133.
- Éremgyűjtemény, Bartholomæi J.-féle Szentpéterváron 226; — British Museumé 227; — Debreczeni főreáliskoláé 133; — Debreczeni városi múzeumé 133–134; — Desseffy Miklós grófé 226, 231, 234; — Dobóczy-fele oláh 161; — Kazay Sámuelé 115–117; — Kiss Gedeoné 133; — Komáromi múzeumé 341; — Lőfkovits Arturé 133; — Markoff-fele 227; — Montenuovo-fele 159–160; — Nagy J. debreczeni tanáré és Nagy Istváné 133; — Végh-családé 157; — Weifert-fele 102.
- Eremitage Sz. Péterváron 189.
- Erkeserői kőkori lelet 125; — bronzlelet 127.
- Érmellék néprajzi anyaga a debreczeni múzeumban 122.
- Érmészet, Előázsiaié (Brandis munkája) 350; — Pontusé (Wroth munkája) 350.
- Érmihályfalvai bronzlelet 127.
- Ernyey József 371.
- Erőss Gábor debreczeni rézmetsző 117.
- Esarhaddon asszír király, Ciprus meghódítója 352.
- Esküllői (Háromszékv.) bronzkori lelet 124.
- Estei Beatrix, Lodovico Sforza neje 181–183; — Beatrix képmása 188; — Izabella arczképe Leonardo da Vincitől 80, 189; — képtár Modenában 303.
- Esztergyólyos Kassán, Sedlmájer Ferencz (1789) 361.
- Esztergom 260, 274; — i Bakócz-kápolna, lásd *Bakócz* alatt; — kőfaragóműhelyek a XV–XVI. században 289.
- Etana király apoteozisa (Asszír) 356.
- Eteandros paphosi király 352.
- «Ethnographia» első szerkesztője 161.
- Etschmiadzin-evangelium 355.
- Eudel munkája a hamisításokról 180.
- Európa őstörténete (Sophus Müller munkája) 342.
- Eustachius Epiphanensis 233.
- Ezüstpohár, lásd *Pohár*.
- Ezüsttál, lásd *Tál*.
- Ezüst-torquesek Toroczkószentgyörgyről és a Mezőségről 364.

F

- Fabiano, Allegretto Nuzi halálórási helye 101; — ban a Pinacoteca Fornari 88; — Gentile da, lásd *Gentile*; — i festőiskola a XIV. században 103–104; — i képtárban és székesegyházban Allegretto Nuzi képei 102, 104.

- Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai. Fordította Rózsaffy Dezső. Budapest, 1915. (Könyvismertetés Gerevich Tibortól) 378–384; — a Nemzeti Múzeum egy márványdomborművéről 289; — Trani Jánosról (Giovanni Dalmata, Berlin, 1901) 275.
- Fábry I. nácz kassai püspök 242.
- Fabútorok, gótizálások, az erdélyi szász templomokban 244–258.
- Faenzai székesegyház 297.
- Fafaragás, erdélyi, eredete 258–260.
- Fafaragók Kassán a XVIII–XIX. században 152–153.
- Fahid 1804-ből Tordán 44.
- Fajánsz-tárgyak a debreczeni múzeumban 123.
- Fajgell, lásd *Vajgell*.
- Falfestmény a csetneki templomban 371; — ek, rómaiak, a komáromi múzeumban 340.
- Faliszekrények, gótikusak, erdélyi szász templomokban 247–248.
- Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei (Berlin, 1913) 349; — okoskodása a nagyszentmiklósi kincs felől 64.
- Falképek, kora-reneszánsz ízlésűek hazánkban 374–375.
- Falzagalloni, Stefano, 305.
- Fametszet, XV. századi, lásd *Fatáblanyomat*.
- Famozai (intarzia) a nyírbátori ülépadokon 277–284.
- Farkas Antal 135; — Ignác 373; — Lajos a nyírbátori ref. templom multjáról (Nyíregyháza, 1892) 266.
- Fatáblanyomat a bártfai Sz. Egyed-templomból 327.
- Fatemplomok Erdélyben 365; — Galicziában, a háborúban elpusztultak 368.
- Faustina-érem hajdusámsoni leletben 128.
- Favályuban eltemetett őskori csontváz 125.
- Fáy-családra vonatkozó oklevelek 116; — János kép- és könyvvgyűjtő 115–116.
- Fazekashegy (Hajdusámszon mellett) népvándorlásokori lelőhely 128.
- Fazekasreti (Sárosvm.) templomban levő két harang (1706 és 1760) 154, oltár, XVIII. századi 155.
- Feck (Fek) Ferencz kassai fafaragó (1770.) 152, 360.
- Fegyverderékgyártó, lásd *Pánczélművészet*.
- Fegyverek a debreczeni múzeumban 132.
- Fegyvergyűjtemény a Nemz. Múzeumban III.
- Fegyverkészítéshez adalék a Rákóczi-korból 363.
- Fehér-Húnok, lásd *Húnok*.
- Fehérvármegye 1800-ból való insurrectionális zászlói 168; — i és székesfehérvári múzeum gyarapodása 1914-ben 168.
- Fein János György kassai keztyűs 1744-ben 151.
- Fekete-családra vonatkozó iratok 116.
- Feketehalom, lásd *Búji Feketehalom*.
- Félegyháza 164.
- Feleki Géza 171.
- Felirat, glagolita, Krk szigetén 143–146. — ok, rómaiak, Potaissából 44–49.
- Feliratos kömlékek a komáromi múzeumban 337.
- Felsőbajomi ev. templom 1503. évben készült sorospadja 252.
- Felső-Magyarországi polgári művészet 288; — Rákóczi-Múzeum Kassán, lásd *Múzeumok* alatt.
- Felsőtőkési templom oltára és szószéke (1779) 152.
- Felsztyni (Galiczia) templom pusztulása 368.
- Felvinczi Takács Zoltán, lásd *Takács Zoltán*.
- Fényes Adolf festménye a debreczeni múzeumban 122; — (Csokalyi) családra vonatkozó iratok 116.
- Ferdinánd (I.) király elfoglalja Tarkó várát 153.
- Ferdinandeum gyermekóvó-intézet Kassán 153.
- Ferenczi Sándor alapítványa 370–371.
- Ferrara 299–304; — i festők a XV. és XVI. században 299; — i festőiskola, lásd *Bologna-ferrarai* alatt; — i San Bartolo és San Bernardino zárda 296; — i székesegyház 299.
- Ferucci Andrea firenzei szobrász 274, 380.
- Festéknyomok őskori sírokban 15, 37, 125.
- Festészet a XV–XVI. századi olaszországi írott forrásai 80–81.
- Festmények egy kassai polgár házában 1720-ban 148.
- Festő, XV. századi, Bochniai Miklós 241; János mester, Egerváry László († 1495 v. 1496) szolgálatában 290, Rosenauer János 375; — XVI. századi, Péter mester Zágráb-ban (1520) 280; — k Bártfán 1521-ben 114; — k Kassán a XVII. században: Moller (Molnár) János (1784, 1804) 361–362, Prohászka Kristóf 152, Schroet Erasmus 148.
- Festschrift für Ad. Bastian. Berlin, 1896, 354.
- Fibula, ezüstből, római kori, a Hortobágyról 130; — k, pannoniai típusuak debreczeni leletekben 131; — k, rómaiak, a komáromi múzeumban 339–341; — k, rómaiak, Szamosújvárról 124.
- Fiesole, Nino da, 275.
- Filarete mint Bramante elődje a reneszánsz építészetben 185.
- Finály Gábor 171, 175, 369, 373–374.
- Finnek, baltiak, lásd *Csúdok*.
- Finnország őskori leleteiről Hackmann műve 345; — régibb vaskoráról ugyanannak munkája 342.
- Finn-Ugor-Társaság «Memoires» című kiadványsorozata 342.
- Fiorentino, lásd *Adriano Fiorentino*.
- Firenze 302; — i Annunziata-templomban B. Rosellino síremléke 380; — i elemek Allegretto Nuzi művészetében 103; — i festő-czéh (compagnia di S. Luca) 101; — i festőiskola XIV–XV. századi alkotásai a Czartoryski-képtárban 91–100; — i festők sikerei a pozitív ábrázolás terén a XIV–XV. században 90; — i képtárakat lásd *Képtárak és Gyűjtemények* alatt; — i képtárakat Vasari felhasználta 80; — i Santa Croce-ban levő Taddeo Gaddi-politico 91; — i S. Maria del Carmine-templom Madonna-képe 87; — i ülépadok 280.
- Firenzei János, lásd *Florentinus*.
- Fischer festő Békésgyulán 158.
- Fiume város 366.
- Flora viaszszobra Berlinben 189.
- Florenz, lásd *Firenze*.
- Florentinus, Johannes, a menyői keresztút mestere (1515) 274.
- Foerk Ernő 171, 369, 371, 373.
- Fokos, honfoglalás kori, a kárási Garahalom-ból 137; — ok, bronzkoriak a debreczeni múzeumban 126–130.
- Foltin János elhunyt 172.
- Fonduti, Agostino dei, 185.
- Foppa, Ambrogio, 307.
- Forduló-mál nevű hegyhát Torda mellett 44.
- Forgács debreczeni ékszerész 226.
- Formigine által faragott képkeret 297.
- Fornari-képtár (Fabriano) Giovanni di Paolo képe 88.
- Forrer vizsgálatai a zsugorított temetkezésekről 15.
- Forster Gyula br. 169–171, 175–176, 369, 371–375.
- Forti, Giacomo, 295.
- Fortuna-szobrocska Pompéjiból a székesfehérvári múzeumban 168.

- Foulon, Abbé, műve Arras sous les obus (1915) 384.
 Földes közelében bronzkori urnatemető 129;
 — i (Hajduvm.) kőori lelet 125.
 Földregés pusztítása Nyirbátorban 266.
 Fraknói Vilmos, Erdődi Bakócz Tamás élete 274.
 Francia Francesco (Raibolini) 293–296; a Gonzagák szolgálatában 80; — Giacomo működése és képei 293–298; — Giovanni Battista 294; — Giulio 294–295, 297–298.
 Francia elemek Allegretto Nuzi képein 104; — elemek és hatás a magyar művészetben 260; — műemléki irodalom és a háború 384.
 Francziák és belgák által elpusztított műkin-
 csek 167; — és élszász-lotharingiak Magyar-
 országon 162.
 Franciaország címere (1483) 323.
 Frank-avar háborúk és a nagyszentmiklósi
 kincs 50.
 Franke, O., Beiträge aus chinesischen Quellen
 zur Kenntniss der Türkvolker u. Skythen,
 (1904) 227; — Beiträge zur Kenntniss der
 Skythen u. Türkenvölker 67.
 Frankfurti korszó 1636-iki kassai hagyatékban
 155.
 Fraternitas Corporis Christi padja Bártfán
 (XVI. sz.) 331.
 Freskó, lásd *Falfestmény*.
 Frey Károly műtörténeti módszere 182.
 Freymann György rozsnyói kannagyártó 148.
 Frizzoni 83.
 Frőde Vilmos, a helyreállított kassai dóm
 építőmestere 241, 319.
 Fucine (Fiume mellett) 366.
 Fűrő Sámuel éremajándéka a debreczeni ref.
 kollégium számára 116.
 Furtwängler, Antike Gemmen. (Leipzig, 1900.)
 352.
 Furugyi szőlők (Békésszarvas mellett) őskori
 leletei 43.
 Futásfalvi (Háromszékv.) bronzkori lelet 2.
 Fülbevalók II. századi sírokban 108.
 Fürdő (balneum) 1426-ban Bártfán 321.
 Füstölő átöntése 1775-ben Kassán 361; —
 bronzból, Árpádkori, a debreczeni mű-
 zeumban 124; — edények, őskoraiak 71–76.
- G**
- Gabona a békésszarvasi őskori ember leletei-
 ben 13.
 Gadaha szkita törzs neve érmeken 232.
 Gaddi, Taddeo, 186, 294; — festménye: Fel-
 hőkön trónoló Krisztus, a Czartoryski-kép-
 tárból 91.
 Gakkár indiai törzs a húnok utódja 234; — ok
 hún eredete 237.
 Galambbúgos kapuk Góczoson és Tordán 365.
 Galbató mellett keresztos vitézek monostora
 (XIII. sz.) 107.
 Galeotti Martius Báthory Miklós püspökről
 270.
 Galicsi-tó melletti (oroszsországi) rézkori lelet
 346.
 Galiczia 107; — i műemlékek pusztulása a
 háborúban 166, 367–368.
 Gallerani, Cecilia, Lodovico Sforza kedvese
 182; — arcképe Leonardo da Vincitől 189.
 Gándahárai betűírás 232; — birodalom 233;
 — turk király Kuzsula 230. — lásd *Kushan*
 alatt is.
 Ganges-torkolat 230; — vidék magadhai része
 228.
 Ganymedes-motivum a nagyszentmiklósi kin-
 csen 52.
- Garahalom (Kárászon, Szabolcsvm.) felásása
 136–137.
 Gardner, Percy, Coins from Kashgar 1879.
 226; — The coins of the Greek and Scythic
 Kings of Bactria and India 1886. 227; —
 Coins of the greek and sythic kings, 1886. 236.
 Gárdonyi Albert 369.
 Garofalo, lásd *Tisi*.
 Garucci, Sylloge inscriptionum 350.
 Garuda-madaras hadijelvény 228.
 Garuda-Nagini (Ganymedes) motivum a nagy-
 szentmiklósi kincsen 52.
 Gáspár bártfai asztalos (1484) 324.
 Gasperecz Géza Elemér 171, 371; — előadása
 a Nemzeti Múzeumban őrzött pattantyús-
 szerszámokról 169, 171; — felolvasása a
 Zsámbékon kiadott kelta kocsirol 369.
 Gatto Ferencz orgonakészítő Kassán (1808) 362.
 Gaubil, Pater, a Yüan-shi-lei-pien fordítója 139.
 Gaurai bronzcsákány 126.
 Gávai gót kincslelet 208; — Katóhalmon ása-
 tások 197–210.
 Gázló-motivum Han-korbelt kínai emlékeken
 216–220.
 Geffroy, Tablettes de la Bicherna et de la
 Gabella de Siene 88.
 Gelas folyóisten képe a Kyzikos érmein 350;
 — i telepések Sziciliában 350.
 Gentile de Fabriano 88, 101, 103–104.
 Gepida vagy germán-asting néptörzs leletei a
 Hortobágyról 130–131; — k és gótok 211.
 Gerece Péter 169, 172.
 Geregye-nemzetségbeli Egerváry-család 290.
 Gerevich Tibor 175; — a krakói Czartoryski-
 képtár olasz képei (czikk) 80–104, 293–309;
 — ismertetése Fabricey Kornél kisebb dol-
 gozatainak magyar fordításáról (Budapest,
 1915) 378–384; — ismertetése Francesco
 Malaguzzi Valeri «La corte di Lodovico il
 Moro» cz. munkájáról 181–192; — Chio-
 darolo (Thieme Allgem. Lex. VI.) 301; —
 — Lorenzo Costa (Thieme, Allgem. Lex.
 VII. k.) 300; — Tracce di Michelangelo
 nella scuola di Francesco Francia Bo-
 logna, 1908. 294.
 Gergely bártfai kőfaragó-legény (1477) 318.
 Germán-asting vagy gepida néptörzs leletei a
 Hortobágyról 130–131; — eredete a nagy-
 szentmiklósi kincsek 52; — ok a tótok el-
 nevezői 161.
 Géták vagy jüe-csik 230.
 Geymüller, H. v., méltatása Carl Neumanntól
 (1914) 378; — véleménye Leonardo da Vin-
 ciről 190.
 Ghirlandajo tanítványa Bastiano Mainardi 95.
 Ghisi, Francescuccio, Allegretto Nuzi köve-
 tője 102.
 Giorgio, Francesco di, Sz. Kristóf-szobra 380.
 Giorgione 186, 300.
 Giotto 186; — hatása Allegretto Nuzira 102,
 Taddeo Gaddira 91–92; — nak tulajdoní-
 tott kép a Czartoryski-képtárban 86–87.
 Giovanni, Bartolomeo di, 95; — Dalmata, lásd
Traui János; — da Milano-nak tulajdoní-
 tott kép Krakkóban 294.
 Giulia-Nova-ban lelt longobárd sisak 354.
 Giulio Romano 300.
 Giraldi és Lomazzo feljegyzése Leonardo da
 Vinciről 191.
 Glagolita felirat a Baška közelében levő Szent
 Lucia-templomban. Krk szigetén (Mun-
 kácsy Mihály közleménye) 143–146.
 Glück Frigyes 175, 369, 372; — Gusztáv az
 Iparművészeti Múzeum kárpitjáról 170.
 Gneseni érsekek síremlékei Firenzei Jánostól
 274.
 Gnoli, Umberto, Una predella sconosciuta di
 Allegretto Nuzi 102.

Gobelín, lásd *Kárpit*.
 Gohl Ödön 171, 175.
 Góczy galambbúgos kapuk 365.
 Golyók (ágyúhoz), lásd *Agyúgolyók*.
 Gombkötő Kassán, Nagy István (1721) 362.
 Stoppani Ferencz (1781) 361.
 Gombocz Z., Árpád-kori törökszemélyneveink 59.
 Gonzaga II. Francesco 80.
 Gonzagák leltárai 80; — szolgálatában állott festők 80; — udvari festői 300.
 Gorodzow, V. A., Bigovaja archeologija. Moszkva, 1910. 342.
 Gót brakteátumok hiánya népvándorláskori leleteinkben 224; — -gepida eredete a nagyszentmiklósi kincsek 50; — iparosok munkái a húnok számára 237; — kincslelet Gáváról 208; — rúnák a nagyszentmiklósi kincsen 51; — ok és gepidák 211.
 Góti építészeti Bártfán 105; — kehely Nádudvarról a debreczeni múzeumban 123.
 Gótlész fabutorok az erdélyi száz templomokban (Roth Viktor cikke) 244—258.
 Gotland-szigeti bronzlelet 345.
 Gozzoli, Benozzo, 186, 294; — festménye: Mária a kis Jézussal, a Czartoryski-képtárban és más képei 92—93.
 Göncz községből kelt levele Orbán kőfaragónak (XV. sz.) 315; — i kő 112.
 Görz székeseháza pusztulása 368.
 Görgey Artur vezérkarának pecsétnyomója 157.
 Görög érmek (északiak) 350; — érmek a debreczeni múzeumban 134; — érmeken halászsas 214; — feliratok a nagyszentmiklósi kincsen 50—53; — származás-e a nagyszentmiklósi lelet? 52—53; — és szkita baktriai és indiai királyok érmei 227.
 Götz báró okucimi palotájának kirablása az oroszok által 166.
 Graczban kiállított Pintér-féle gyűjtemény 163.
 Gráci egyetem archaeologiai intézete 371.
 Grász Jánosné végrendeletileg (1702) hagyott ezüst kelyhe 148.
 Gredistye (Hunyadm.) melletti dák várrendszér (Finály Gábor előadása) 374.
 Gregoroviusnak az oroszok által elpusztított kéziratai 166—167.
 Gribovsky Lőrincz bártfai senator padja (1616) 330.
 Grim András kassai ötvös (1775) 361.
 Gritti András velencei dozse (1523—1538) aranyérme 157.
 Grodovicszi Sulkovszky-kastély pusztulása 368.
 Gróh István, Egy szabócski műemlék (1893) 262; — felolvasása a hazai kora-reneszánsz falképekről 374—375; — Ferucci Andrea firenzei szobrászról 274; — a nyirbátori Báthory-síremlékről 283—284.
 Gross munkája a hamisításokról 110.
 Grosz János kassai orgonista (1798) 361; — Lajos kassai könyvkötő (1764—1768) 149.
 Grueber Ferencz Károly a felsőmagyarországi sokamara felügyelője hagyatékában volt butorok és képek (XVIII. sz.) 150—151.
 Grumbates kusáni király a türk segédhadak vezére Amida ostrománál 230, 235.
 Gruszcynsky János gneseni érsek sírtáblája 274.
 Gruyer, L'art ferrarais à l'époque des princes d'Este. Paris, 1897. 300.
 Grün Albert, Kazay Sámuel éremgyűjteménye 116.
 Guardarobák, fejedelmiek inventáriumi 80.
 Guidák, a modern művészettörténeti topografiák ősei 80.
 Gulyás Pál felhívása a «Magyar írók élete és munkái» tárgyában 368.
 Gumowski, Medale Jagiellonow (Krakow, 1906) 184.

Gundestrupi üst 353—354.
 Gupta aranyérem-lelet 227; — dinasztia időrendje 227; — érmek 227—228; — k legyőzik a kusánokat 230, 231.
 Güthi Árpád-kori templomok helye 133.
 Güth-Keled nemzetség, a Nyírség egyik legrégibb birtokosa 262.
 Gyárfás Tihamér 175.
 Gyayakh, az Ural folyó kínai neve 141.
 Gyertyatartók ezüsből valók ára (1770) 360.
 Gyógyszertár az Arany-egyszarvúhoz Debreczenben (1772) 123.
 György szépezzombati építőmester (XV. sz.) 317; — ispotályos rendi mester padja 1508-ból Beszterczen 256; — Endre keleti expedíciója 160.
 Györgyi Miklós kassai egyházi (1708) 362.
 Győri káptalanról megvásárolt brüsszeli kárpit 170—171; — sz. Benedek-rendi főgimnázium múzeuma 336.
 Gyulafehérvári székesegyházban Lászlai János előcsarnoka 288.
 Gyulafi Lestár feljegyzése Báthory Miklós haláláról 264.
 Gyúron lelt római feliratos emlék 168.
 Gyűjtemény, Bernson-féle 91; — Botár-féle (egykor Tordán) 366; — Carrand-féle 87; — Debreczeni ref. kollégiumé 116—119; — Dessewffy Miklósé 226; — Fáy Jánosé (egykor Debreczenben) 115; — Jankovich Miklósé 117; — Kazay Sámuelé (Debreczenben) 115; — Khanenko-féle (a kievi múzeumban) 216, 347; — Kotsubey-féle 350, 355; — Lehoczy Tivadaré 366—367; — Palmieri-Nuti-féle (Siena) 88; — Pataky-féle (a debreczeni múzeumban) 124; — Pintér Sándoré 163; — Puky Józsefé 163; — Segesvári ág. ev. gimnáziumé 364; — Szevignorodszki-féle 351; — Téglás Istváné (Tordán) 364—366; — Toscanelli-féle (Firenze) 88; — Úvaroff grófé (Moszkva) 342; — Végh-családé (Vereben) 156, 157; — lásd meg *Éremgyűjtemény és Képtár* alatt.
 Gyűrű, ezüsből, honfoglaláskori 132.

H

Háború pusztítása Galicziában és Görzben 367—368; — Lengyel- és Franciaországban 166—167; — ban a műemlékek védelme 167.
 Habsburg- és Jagello-ház házassági összekötésének címeres emléke a kassai domban 241.
 Hackmann, A., Die ältere Eisenzeit in Finnland (Helsingfors, 1905) 342; — Trouvailles préhistoriques de la Finlande (Helsingfors, 1911) 345.
 Ha-cz'a'-li hegység talán a Kárpátok neve a kínai krónikákban 142.
 Hadházi Bocskai-kertben lelt bronzsisak 126, 131; — hóhérpallas 132; — kőkori lelet 125.
 Hajdu Béla festménye a debreczeni múzeumban 122.
 Hajdubagosi bronzkés 130; — urnatemető 128.
 Hajduböszörményi bronzkincs 127; — szkita tűk és bronzláncza 130.
 Hajduhadház, lásd *Hadház*.
 Hajdusági néprajzi anyag a debreczeni múzeumban 122.
 Hajdusámsoni bronzkincsek 126—128; — honfoglaláskori sirok 132; — kőkori lelet 125.
 Hajdusováti népvándorláskori lelet 131.
 Haláppusztai Árpád-kori kard 132; — Árpád-kori templom helye 133; — bronz- és La Tène-kori lelet 129; — ezüst pohár (XVI.

- sz.) 123; — kőkori leletek 125; — vaskori leletek 130.
- Halász Elemér festménye a debreczeni múzeumban 122.
- Halászi vaskori lelet 203.
- Halászat módja Asztrahánban 51.
- Halászsas motivuma ókori és népvándorláskori emlékeken 214–219.
- Halaváts Gyula 169, 171, 176–177, 369, 372–374; — felolvasása a Nagysink-környéki építészeti emlékekről 373; — a kápolnai várcs maradványairól 374.
- Hallstatti ízlésű bronzfazék Hosszúpályiból 130.
- Halmok, lakottak, Szeged vidékén 211.
- Hálónéhezékek, őskoriak, a békésszarvasi őstelepen 13, 31–34.
- Halotti áldozatul leölt ember sírja 198.
- Hamburg múzeuma (Museum für Kunst und Gewerbe) 165–166.
- Hamis csontregiségek Szőnyből 339.
- Hamisítás, műtárgyaké, 180.
- Hampel József III.; — *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 351, 355–356; — Bronzkori emlékek 126; — a gávai leletről 208; — a szeged-óthalmi leletről 213; — Lovas istenségek dunavidéki emlékeken 353; — A régibb középkor emlékei 356; — megállapítása a szeged-óthalmi lemez halászmadaras képéről 349; — nézete a gávai kardról 202–203; — véleménye a nagyszentmiklósi kincsről 50–53, 61–63.
- Handzsárok a debreczeni múzeumban 132.
- Han-korbeli kínai művészet 68–72, 75; — díszítőelemek 345–346; — sárkányformák 71–76; — kínai síremlékek és vázák 216–220.
- Harang Fazekasréten (1706 és 1760) 154; — Kijón (Sárosm) a gör. kat. templomban 1663-ból 154; — Nyírbátorban, 1640-ből, magyar feliratú 287; — Szénegetőn (1613 és 1760) 154; — Tarkón (1596, 1609, 1711) 154; — láb, gyilkofolyosóval, Nyírbátorban 287; — öntő család Eperjesen (Ulrich) 154.
- Harcász-Lucska, lásd *Fazekasréten*.
- Hariti, Laksmi és Kidara istenség együttes neve 228.
- Harpokrates-szobrocskák a Nemzeti Múzeumban 171.
- Harsányi Pál emlékbeszéde Réthy László fellett 163.
- Hatvani István debreczeni tanár 116.
- Haupt okoskodása a nagyszentmiklósi kincs felől 64.
- Hausner dunapentelei szövegében lelt érmek 225.
- Hauszner József szabó Kassán (1767) 360.
- Havasalji fatemplomok csodatevő képei 365–366.
- Havasalvi vajdaság numizmatikája 161.
- Hávenben lelt moesia aranygomb 354.
- Hédervári László egri püspök (1458) 322.
- Hegedűs László egy képe a debreczeni múzeumban 122.
- Hegyesatháralomon (Hajduszováti határ) népvándorláskori lelet 131.
- Hegyközszentimre 133.
- Heikel, A. O., *Antiquités de la Sibirie occidentale*. Helsingfors, 1894, 342.
- Hekler Antal 175, 371–372; — ásatása Dunapentelén 225; — feldolgozza a Nemzeti Múzeum bronzait 370; — a Nemzeti Múzeumban levő bronzművekről 174.
- Helsingfors finn Nemzeti Múzeum 345.
- Henkel, Römische Fingerringe. Berlin, 1913, 354.
- Henszlmann Imre 159–160, 319; — a kassai Sz. Erzsébet-templomról 238–239; — Lőcséi régiségei 284.
- Heräus vagy Miaüs indoszkitai király érmei 227.
- Herakleitos és Omfalét ábrázoló elefántcsontdombormű az Aquincumi Múzeumban 171.
- Herbelot, lásd *D'Herbelot*.
- Herbst M. (Torda) 48.
- Herepey János alapítványa 372.
- Hermann János kassai könyvkötő (1781–1790) 149–150, 361; — Ottó által leírt miskolczi kőszakócsák 193; — véleménye a magyar típus kutatásáról 8–9.
- Hervartói templom szekrénykéje (XV–XVI. század) 327.
- Hess Adolf éremkereskedő 159.
- Héthársi templom déli ajtajának felirata 154.
- Heverő-Láponyagon (debreczeni határ) népvándorláskori lelet 131.
- Hévizen lelt trák lovas istenkép 364.
- Hia-dinasztia Kínában 67.
- Hicumi, géta törzs 230.
- Hill, Catalogue of coins of Cyprus. London, 1904, 351.
- Hillebrand Jenő 171, 175, 373; — Ismerünk-e már hazánk területéről palaeolitikus chelleacheuli kőeszközöket? (Czikk.) 193–196.
- Himvarró Kassán, Kern Rozina (1802) 361.
- Hímzett úrasztali terítők a debreczeni múzeumban 123.
- Hindu királyok kabuli érmei 226–227; — művészeti behatások Kínára 357.
- Hindukus hegység 230, 235.
- Hirth, F., *Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst*. München, 1896, 343.
- Hiungnuk, lásd *Hunok*.
- Hormuzd, lásd *Ormuzd*.
- Hoernes M. a miskolczi kőeszközökről.
- Hoffmann Edit felolvasása a Nemzeti Múzeum Harpokrates szobrocskájáról 171; — felolvasása az Iparművészeti Múzeum brüsszeli kárpitjáról 170–171.
- Hofmann, Römische Militärggrabsteine. Wien, 1905, 353.
- Hofstädter, Fr., *Der Chorstuhl des Benedictus de Betleem in der bistritzer Stadtpfarrkirche* (1913) 256.
- Hohenzollern-múzeum Sigmaringenben 102.
- Hóhérpállos, Hadház városáé, 132; — ok a debreczeni ref. kollégium gyűjteményében 118.
- Homoródi őstelep 364.
- Ho-nan kínai tartomány 371; — -ban levő síremlékek 216–217.
- Honfoglalás és a székelyek 161; — kori tárgyak a debreczeni múzeumban 132; — kori sírok Hajdusámszonban 128, a kárási Garahalomban 136–137; — kori leleteket lásd *Leletek* alatt.
- Honter János 260.
- Horne, Herbert, *Amicodi Sandrot Bartolomeo di Giovannival azonosítja* 95.
- Hortobágyi Bajnok-halomban honfoglaláskori sír 132; — csárda mellett népvándorláskori temető 131; — leletekben germán-asztling vagy gepida nép emlékei 130–131.
- Horvát Árpád 159.
- Horvát bán Egerváry László 290; — egyházi irodalom legrégibb glagol-betűs emléke 143–146.
- Horváth Bárna festménye a debreczeni múzeumban 122; — Cyrill 159; — Károly 371.
- Hóryouji-i váza 349.
- Hosszúpályiban lelt hallstattkorú bronzfazék 130.
- Howorth H. H. adaléka Kashgar földrajzához 226.
- Hösch Pál kassai könyvkötő (1781) 149.
- Hradšín Prágában 372.

Hsi-tsing-ku-kien kínai műtörténeti munka 217—218.
 Hui Tsung (kínai) császár gyűjteményének katalógusa 76.
 Hun-avar eredete a nagyszentmiklósi kincsnek 50; — avar-magyar continuitásról Réthi László felolvasása 161; — betörések Iránba 235—236; — kárpitok 349; — király: Rugila 231; — mintára szervezett kínai lovasság 67; — művészeti emlékek Szeged-óthalomról 211—223; — nyelv emléke 175; — székely írásról Réthi László véleménye 161; — uralom, a magyarországi, néhány érememléke 224—237; — üstök, magyarországiak és oroszországiak 221—222; — ok a hindu országokban harácsoltak 230; — ok fajisága 237; — ok fehér törzse 234; — ok fehér törzsének a perzsák elleni harcrai 235; — ok fehér törzsének (eftalitáknak) érmei 227; — ok «huna» neve Perzsiában és Indiában 357; — ok és kínaiak érintkezései 66—67, 212—213; — ok a kínai művészet terjesztői 76, 78, 342; — okról Kiessling munkája Pauly Real-Encyclopädie-jében 227; — ok támadásai a Kusán-birodalom ellen 231; — ok művelődéstörténeti hivatása 78—79; — ok Svájcban, Szeged vidékén 211; — ok közé vegyült származék 211; — oknak tulajdonítható szkita emlékek 65—79; — ok utódai Indiában 234; — okat V. Varahran perzsa király leveri 235; — ok, lásd *Kidarita-hunok*.
 Hunfalvy az oláhokról 160.
 Hung-wu kínai császár 237.
 Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 364.
 Hunyadiak oláh eredete 160.
 Huszka József 171, 175, 371—372.
 Hülli Dezső 172.
 Hwang-Ti, lásd *Nakhunta* 343.
 Hyacinth Pater a Yüan-shi első fordítója 139.

I

Ibn Battuta a Magyar nevű kuma-menti városról 142.
 Idil, a Volga kínai neve 141.
 Igló 260.
 Ilandar mongol vezér (1241) 141.
 Ilaut-ország Reshid-Eddin krónikájában (1241) 141.
 Illyricumban a romanismus 160.
 Imhof-Blumer, Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Berlin, 1899. 350.
 Imola, Innocenzo da, 297, 293—294, 305.
 Imre, Szent, herceg képe Bártfán 114.
 India és Ceylon művészetéről Smith Vincent munkája 227; — i görög és indoszkita királyokról Lassen munkája 226; — i érmek és feliratok keletkezése 226; — i uralkodók Nagy Sándor utódai 226.
 Indogermánok ázsiai országairól Stübe R. munkája 227; — királyok Baktriában, Kabulban és Indiában 226.
 Indo-szkita érmek 227, 229.
 Indus folyó 223.
 Intagliók a komáromi múzeumban 339.
 Intarzia, lásd *Famozak*.
 Intercisai (dunapentelei) népvándorláskori leletek, 225—226.
 Ipolyi Arnold, A magyar téglapítészeti műemlékek 268; — a nyirbátori ref. templom műemlékeiről 288.
 Ipolyiszászdi templom falképei 375.
 Iráni befolyás egy déloroszországi népvándorláskori aranylemezen 216; — fejedelem I.

Sápor 225; — művészetben állatformák 76; — művészet hatása Kínára 70, 74; — szikladomborművek 348; — sziklafeliratokról Sarre műve 226.
 Ister, a Duna ókori neve 353.
 Istvánffy Miklós Traui Jakab (helyesen János) működéséről 275.
 Istrosi érmek 350, 352, 355.
 István, Szent, bazilikája helyén Székesfehérvárott feltárt sírkő 146—147; — Szent, képe Bártfán 114; —, IV. magyar király rézpénzei 159, 161; — építőmester (XV. sz.), lásd *Kassai István*.
 Itáliai hatás a magyar műiparra 260; — szobrászok Magyarországon 289.
 Iványi Béla, Bártfa szab. kir. város levéltára (Budapest, 1910) 112, 317, 322.
 Izabella főhercegné 365.
 Izgherlii ó-bolgár kincslelet 349.
 Izmaeliták, magyarországi pénzverők 159.
 Izsó Miklós szoborvázlata a debreczeni múzeumban 123.

J

Jacobsen Francesco Franciáról 295.
 Jacopo del Sellaio 294.
 Jagellók alatt Magyarország nem vonz idegen művészeket 289; — és Habsburgok házassági összeköttetéseknek czímeres emléke a kassai dómban 241.
 Jakab kassai pánczélművész (1382) 147.
 Jakabfalvi (Nagyküüllőm.) templom 373.
 Jakobinusok, a magyar, hamvainak felásatása 369.
 Janicsok József közleménye: Régészeti találatok Sárosmegyéből 153—155.
 Jankó János (id.) egy képe a debreczeni múzeumban 122; — (ifj.), A magyarországi tatárjárás leírása a kínai évkönyvekben (1890) 137; — a magyar halászatról 51.
 János festő, Egervári László szolgálatában (1490) 290; — kassai ötvös (1382) 147; — Zsigmond kir. serege a nyirbátori kastélyt megostromolja 263—264.
 Japán műtárgyak a hamburgi múzeumban 165.
 Jazigok a Duna és Tisza közén 211—212.
 Jekaterinenburgi bronzcsüngő 345; — leletek 78.
 Jeniszei folyó 66; — és Orkhon-vidéki ó-török íráskor 161.
 Jeszenszky Alajos 176.
 Jezdegerd fia V. Varahran perzsa király 233—236.
 Jezierski, J., Illustrowany przewodnik po Krakowie 84.
 Jezsuita-nyomda Kassán (1766) 149.
 Jóska András dr. cikke: Ásatások a gávai Katóhalmon és környékén 197—210; — a berczeli szkita-leletekről 135; — a kárászai Gara-halomról 136; — a nyirbátori templomról 266; — a nyirbátori stallumok pusztulásáról s az ottani sírboltokról 281.
 Józsa István 129.
 Józssaszentgyörgy melletti kőkori sírok 125.
 József (I.) kir. és neje képe Kassán 150.
 Julia Mammæa istrosi érme 350.
 Jupiter Dolichenus-emlékekről Láng Nándor munkája 370; — Dolichenus szobra a komáromi múzeumban 337; — tisztelétére szentelt római oltár Potaissából 44—45.
 Justi, L., képleirő módszere 84—85; — munkája Giorgioneről 84; — Die Jagdszene auf dem sassanidischen Prachtgewebe (1898) 229.
 Justinianus aranya 134.

K

Kabai aranyelet a debreczeni múzeumban 131.
 Kabul a gupta királyok alatt 230; — területén lelt kusáni aranyak 231; — völgye a IV. században 230; — i érmek 226–227; — i királyok, l. *Baktriai* alatt.
 Kaczai őstelep 364.
 Kaczvinszky Ede bártfai plébános 311.
 Kadán mongol herceg (1241) 141.
 Kádár József 161.
 Kadarcsi csárdánál (Debreczen mellett) népvándorláskori lelet 131.
 Kadarcsparti Daru-földön (Balmazújvárosi határ) népvándorláskori lelet 131.
 Kagán (kán) név az avaroknál 51.
 Kagylok, mint a békésszarvasi őskori ember tápláléka 13.
 Kagylopengék ugyanott 17.
 Kalapfogas (?) 1483-ból a Brukenthal-Múzeumban 258.
 Kalázok, lásd *Bráhmí kaldrok*.
 Kaldeai beköltözés Kínába 343.
 Kállay András főispán 203.
 Kama- és Volga-vidéki népvándorláskori motívumok 220.
 Kanalak, reneszánsz-ízlésűek, a debreczeni múzeumban 123.
 Kandza Kabos, Szabolcs vármegye alakulása 261.
 Kandrahalom a Hortobágyon (őskori sír) 125.
 Kanerkes buddhista sáhi a görögöknél 231.
 Kanglin ország, Szamarkand kínai neve 140.
 Kaniska, a buddhista vallás egyik megalapítója 231.
 Kannagyártó-czéh Eperjesen, Kassán, Lőcsén és Rozsnyón 148–149; — mesterek (Freymann György XVII. sz., Langbein Ábrahám 1612, Nigriny János 1770, Rotte Dávid és Lajos XVIII. sz., Wolfmüller Dávid 1765) 148–149.
 Kapan (Kophane) indiai tartomány neve kusáni érmen 233.
 Kápolna-melletti (Szászsebesnél) vármaradványok 374.
 Kápolna, lásd *Templom*.
 Kápolnásnyéki őskori lelet 168.
 Kaposvölgyi hűn bronzüst 65, 221–222, 372, 357.
 Kaproncza (Sárosvm.) 107.
 Kapu, faragott és festett 1855-ből a bártfai Sz. Egyed-templomban 314–315.
 Karabáček 159.
 Karabélyok ára Kassán 1744-ben 151; — lásd *Puskák* alatt is.
 Karácsony Zsigmond 129.
 Karácsonyi János 175.
 Karaharman, az ókori Istros mai neve 352; — i Aristagoras-féle emléktábla 352–353.
 Karakorum hegység 230.
 Karamzsin, Oroszország története 142.
 Kárászi Gara-halom felásása 136–137.
 Kara-Ulag (=Wlach) ország (1241) 141.
 Kard, Árpádkori, Halászpustáról és Konyárról 132; — ok, bronzkoriak, a debreczeni múzeumban 124, 130; — ok a debreczeni múzeumban 132; —, a hohlenbergi 201; — ok és kések az Altáj-vidék bronz- és vaskorában 67; —, XII. századi, Kevesdről és Tömöről 364; —, La Tène-kori, Gáváról 203; —, Mátyáskori, a Verebi Végh-család gyűjteményében 157; —, római kori (?) egy gávai sírban 201–203; — Szentestől 203; — a szili leletből 201; — hüvely, masszagéta, a Don mellékéről 347; — pénzék Kínában 343.
 Karlsruhei nagyhercegi képtár. l. *Képtárak*.
 Kármán Jozéfa 171.

Károly Róbert király által eljándékozott cisterci birtokok 108–109; — Róbert király aranya 134; — (III.) király és neje képe Kassán 150; — (V.) császár arcképe vsz. Antonio Moortól 84.
 Károlyi László gr. Neroccio-képe 90–91.
 Kárpátok 211; — neve a tatárjárásról szóló kínai krónikákban Ha-cz'a-li 142.
 Karpereczek, perzsa, 74.
 Kárpit, brüsszeli, az Iparművészeti Múzeumban 170–171.
 Kárun melletti vízművek (Perzsiában) felépítése a III. században Kr. u. 226.
 Kasgár a gupta királyok alatt 230; — földrajzához Howorth H. H. adaléka 226; — érmekről Gardner munkája 228.
 Kásmir a gupta királyok alatt 230; — i érmek 227.
 Kastély, a Báthoryaké, Nyirbátorban 261, 263.
 Kassa 366; — István építőmestert ajánlja Bártfának 1464-ben 317; — levéltárából műtörténeti adalékok 147–153; — szabadelomlevele 109; — zászlajának ára 1778-ban 361; — i asztalosczéh (1484) 324; — i dóm l. Sz. *Erzsébet-egyház*; — i Ferdinandeum, gyermekóv-intézet 152–153; — i jezsuita nyomda könyveinek kötése 149; — i képrombolás 106; — i «Mária látogatása» oltár 183; — i művészek és mesteremberek, és pedig: *dcs* 1427-ben Miklós és Tamás 321; *asztalos* 1762-ben 360, 1769-ben Schwentner Fidé 151, 1779-ben Pais György 152; *éplítész* a XV. században: Cromer Ágost 243, Kassai István 111, 241, 311, 317–318, Krompholz Miklós 241, 1768-ban Vajgell Jakab 360; *esztorgályos* 1789-ben Sedlmajer Ferencz 361; *fafaragók* 1762-ben Zsigmondy András 152–153, XVIII. században Fek Ferencz, 1831–1852 Klimkovits Ignác, *festők* 1761–1804-ben 360–362, 1781-ben Molnár János 361, 1804-ben Molnár János 361–362, XVIII. sz.-ban Prohászka Kristóf 152, XIX. sz.-ban Klimkovits Ignác 152–153; *gombkötő* 1721-ben Nagy István 362, 1781-ben Stoppani Ferencz 361; *himvarró* 1802-ben Kern Rozina 361; *kannagyártók* 148; *kereskedő*: XVIII. századi: Dürner Mihály és Prattobera András 149; *keztynicsindlők* 1744-ben 151; *kőfaragó és szobrász* a XV. században: István 241, Péter 318, 1770-ben Fek Ferencz 360, 1779-ben Zsigmondi András 361, 1812-ben Sztavio mk. Sztavjanszky Vincze 152, 1848-ban Kristóf János 152; *könyvdarús* 1797-ben Schweiger András 361; *könyvkötők* czéhe a XVIII. században 149–150; mesterek a XVIII. században: Grosz Lajos (1761–1768) 149, Hermann János (1781–1790) 149–150, 361, Hösch Pál (1781) 149, Rainer Ferencz (1781–1795) 149, 361; *önöntő* 1804-ben: Krivelli Péter 361; *órák* 1811-ben: Szokolovszky József 362; *orgonakészítő, orgonista* 1762-ben 152, 1784–1794-ben Zelenák Miklós 361, 1790–1808-ban Komárnik János 361–362, 1798-ban Grósz János 361, 1808-ban Gatto Ferencz 362; *őtvösök* a XIV–XVII. században 147–14, 1764–1813 között 360–362, mesterek: XVIII. sz.: Diószeghy István 148, 1775-ben Grim András 361, 1779-ben Tarnóczy Sámuel 361, 1787–1799-ben Schlager Joakim 361, 1801–1807-ben Szakmáry Dániel 361–362, 1813-ban Wandet János 362; *puskamívesek* és limitációjuk 1744-ben 151, mester a XVIII. században: Mezei Lakatos János 373; *részöntő* 1788-ban Drexler József 361; *szabó* 1767-ben Hauser József 360; — Rákóczi-Múzeum, lásd *Múzeumok* alatt, — i múzeumban Puky

- József gyűjteménye 164; —i polgárok 1382-ben 147; —i Sz. Erzsébet-templom (dóm) szentségháza 319, 1769-ben készült ajtó és orgonája 151–152, 1702-ben öröklött kelyhe 148; —i Sz. Erzsébet templomok építéséről Sztého Ottó cikke 238–243; —i Sz. Mihály-kápolna 240.
- Kassai István, a bártfai Sz. Egyed-templom építőmestere 241, 311, 317–318; — özvegye, Dorottya asszony 317.
- Kassabélai templom oltárképe (1781) 152.
- Kassaiújfalusi oltárképek (1780) 152.
- Kasznár Ring J. egy képe a debreczeni múzeumban 122.
- Katóthalmom (Gáva mellett) ásatások 197–210.
- Katonai rendszabályok a középkori Kinában 139.
- Katonaság felszerelése Kassán 1744-ben 151.
- Kaufmann Angelica festménye Fáy János gyűjteményében 115.
- Kaukázus sár- és kincselei 357; —től északra lakó magyarság a XIII–XIV. században 142.
- Karácsonyi bethlehem renovációja 1824-ben 152.
- Kaviárkészítés Asztrakánban 51.
- Karabáček az ú. n. «tatárpénzek»-ről 162.
- Kazaria (1241) 142.
- Kazay Samuel régiséggyűjtő 115–118.
- Kázmér lengyel király 108.
- Kázmír meghódítása a mongolok által 140.
- Keary, C. F., The morphology of coins. 1885. 229.
- Keczer István makariai püspök, az eperjesi minorita-templom helyreállítója 155; — Sándorné, lásd *Sándor* Zsófia.
- Kegyeleti tárgyak a debreczeni múzeumban 123.
- Kelyhek, XV századiak, a debreczeni múzeumban 123.
- Kelár (kerál?) a magyar király neve a kínai és perzsa krónikában (2241) 140–142.
- Keleti elemek a magyarhoni iparművészetben 260.
- Keleti-Poroszországban oroszok által elpusztított Greorovius-kéziratok 166–167.
- Keletturkesztáni dialektus 63.
- Keller, O., Thier- und Pflanzenbilder 350; — Die Thiere des Alterthums 354.
- Kelta betörés Trákiába 353–354; — leletben trák ólomkorong (Szalacsáról) 353; — nő alakja síremléken 340; — trévírek 354; — vándorlás érememlékei 224; — viselet befolyása a római provinciális női öltözetre 372.
- Kemény József gr. levelei és számadásai 365–366; — Lajos, Adalék a hazai fegyverkészítéshez a Rákóczi-korból (közlemény) (363); — Lajos Kassai István kőfaragómesterről 317; — Lajos közleménye: Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából 147–153; — Lajos közleménye: Újkeresztény cserépedények 155–156; Lajos, Művelődéstörténeti adatok a kassai dóm XVIII. századi számadásaiból (Közlemény.) 360–362; — Adalék a hazai fegyverkészítéshez a Rákóczi-korból (Közlemény) 363.
- Kempf Józseftől vásárolt ausztráliai tárgyak Debreczenben 119.
- Kenczler Hugó 372.
- Kentaurszerű alak kínai emléken 77–78.
- Kenyérmezőn nyert diadal és ennek emlékére emelt kápolna 263–264.
- Képek értékelése a képtárak és a műtörténet szempontjából 82; — Grueber Ferencz Károly hagyatékában Kassán (XVIII. sz.) 150; — a havasaljai faretplomokból 365–366; — Rebensaifer Mihályné kassai házából (1737) 150; —kel kereskedő könyvkötő Kasán a XVIII. században 149.
- Képfaragó, na yszebeni, Möss Zsigmond 246; — lásd *Fafaragó*, *Kőfaragó* és *Szobrász* alatt.
- Képketert Formiginetől (XV. sz.) 297.
- Képtár: bécsi Liechtenstein hg 184, Benois-féle 189, berlini Kais. Friedrich-Museumé 184, 298, 302, 303, 305, berlini Raczyński-féle 296 bolognai Pinakotheka 295–297, 304–306, bolognai Davia-Bargellini-féle 306, Braschi-féle 306, budapesti Szépművészeti Múzeumé 94, 98, budapesti gr. Károlyi László-féle 90–91, Caëni múzeumi 187, Carrand-féle 83, Császka György érséké 122, debreczeni városi múzeumé 122, drezdai Pinakotheka 296, 301, fabrianói 104, fabrianói Pinacotheca Fornari 88, ferarai 306, firenzei Galleria degli Uffizi 91, 95, 97, 99, 104, firenzei Galleria Pitti 99, firenzei Academia 96, 184, firenzei Toscanelli-féle 91, 98, karlsruhei nagyhercegi 96, kopenhágai 187, kölni Walraf-Richartz-féle 296, krakói Czartoryski-féle 80–104, 184, 293–309, londoni National Gallery 93, 96, 187, milánói Brera 93, 297, 308, milánói Galleria Borromeo 309, milánói Crespi-féle 83, modenai Galleria Estense 303, nápolyi Museo Nazionale 96, nantesi 187, newporti Dawis-féle 302, párizsi Pinacotheka 296, római Borghese-féle 96, 299, római Campidoglio-féle 302–304, Doria-Panfilii 299, 301, 304, római Corsini-féle 306, római Vatican 88, római Galleria Sterbini 89, settignanoi Berenson-gyűjtemény 91, sienai Sarracini-féle 90, sienai Palmieri-Nuti féle 88, Straszburgi városi 102, Stroganoff-féle 104, szentpétervári Eremitage 189, velencei Layard-féle 303, velencei Quirini-Stampalia-gyűjtemény 96–97; — lásd *Múzeum* alatt is.
- Képtárak ismertetései a XVI–XVIII. században 80–81; — szerepe a műtörténeti meghatározásokban 81–82.
- Képrombolás Kassán 106.
- Kerámika, kőkorszaki, a békésszarvasi őstelepeken 17–37, 39–43; — az óbessenyői őstelepen 36–37.
- Kercsi szkita leletek 351.
- Kerekes Ferencz debreczeni tanár 116, 118.
- Kerégyártó Árpád 159.
- Keresztelőkút Menyőn (1515) 274.
- Keresztély bártfai asztalos (1484) 324.
- Kermien város meghódítása a tatárok által (XIII. sz.) 140.
- Kern Rozina kassai hímvarrónő (1802) 361.
- Kersonesosról Stuart-Poole munkája 350.
- Kések, bronzkoriak, a debreczeni múzeumban 130; — és kardok az Altaj-vidék bronz- és vaskorában 67–68.
- Keshimir, Kázmér neve a kínai krónikában 140.
- Késhüvely (XVI–XVII. sz.) a debreczeni múzeumban 123.
- Késmárki városház építője György mester (XV. sz.) 317.
- Keszthelyi népvándorláskori leletek 356.
- Kevezsden lelt XII. századi kard 364.
- Keztyűcsinálók Kassán 1744-ben 151.
- Khanenko-féle gyűjtemény a kiewi múzeumban 216.
- Khonka hún fejedelem lásd *Cha-kán*.
- Khorazán kormányzója Narzesz 236.
- Khotán a gupta királyok alatt 230.
- Kia-éing kínai császár (1522–1526) 137.
- Kibcsa vagy Kipszák országa a kínai krónikában 140.
- Kidára Sâhi kusáni király és érme 232–233.
- Kidarita-hunok 233–234.

- K'ie-lien, a magyar király elnevezése a kínai krónikában (1241) 142.
- K'ien-lung kínai császár revideáltatja a Yüan-ski krónikát 138.
- Kieseritzky, Funde in Südrussland (1902) 347.
- Kiessling M. a húnokról 227; — a turkilingokról 237.
- Kieu kínai neve Kiawien 141.
- Kijói (Sárosvm.) gör. kat. templom 1663. évi harangja 154.
- Kína művelődésének nyugati eredete 343; — mint ókori művelődési középpont 66; — szerepe Ázsia kultúrájának kialakulásában 342; — és Szibéria némely régiségeinek viszonya (Reinecke tanulmánya) 342; — i. é. á. pénzek a Csü-korszakból 224; — i. bronzedények 70—76; — i. edények rokonsága a hun bronzüstökkel 65; — i. feljegyzések a hunokról 66—67; — i. harcosok képei a Wu-család síremlékén 68; — i. hasonlóságok a nagyszentmiklósi kincs zebu-fejes edényeihez 63; — i. krónikák a XIII. században 137; — i. krónikák XIII—XIV. századi tudósításai a magyarokról 137—143; — i. lovasság szervezete hún mintára 67; — művészet kialakulása és befolyása más népekre 343—344; — i. művészet kapcsolata a mezopotámiaival 69; — i. nevezetes férfiak életrajzai 139; — i. síremlék Yatcheou-fou 357; — i. síremlékeken gázlómadár-motívum 216—218; — i. szőnyegek perzsa típusa 349; — i. történeti és művelődéstörténeti adatok a Yüan-shi cz. forrásmunkában 137—139; — i. tükrök alakos díszszel 349; — i. urinal a Han-korszakból 222; — i. utazók a középkorban 137; — i. ák átveszik a török állatkört 348; — isággal kapcsolatai a hunoknak 212—221.
- Kincs, lásd Nagyszentmiklósi kincs.
- Kin-cs'a (kipcsakok) elleni hadjárata a mongoloknak 142.
- King-shi-ta-tien-féle mongol térkép 137.
- Kinizsi Pál 265.
- Kipcsak ország meghódítása Reshid-Eddin perzsa krónikájában 140.
- Kipcsakok, l. Kin-cs'a.
- Kipros, lásd Ciprus.
- Kirada király, lásd Kidára.
- Királyi Pál várbeli ásatása 364.
- Királyföldi műipar 246.
- Kis Károly aranyérme 162.
- Kis Lajos a Szabolcsi Múzeum őre 203—204.
- Kiskágyai kőkori lelet 125.
- Kisprázmári (Nagyküüllőm.) templom 373.
- Kiss Bálint festménye a debreczeni múzeumban 122; — Gedeon éremgyűjteménye 133.
- Kissinki (Nagyküüllőm.) templom 373.
- Kis-Tapoly folyó 107.
- Ki-to-lo, Kidara kusani fejedelem nevének kínai alakja 233.
- Kittocmán turk fejedelem, lásd Kidára.
- Kiawien, Kiew kínai neve 141.
- Klaproth a Yüan-shi krónikáról 138; — mondása D'Herbelotról 137.
- Klimkovits Ignác kassai faszobrász és festő 152—153.
- Knapp, Fritz, Andrea del Sarto 100.
- Knini püspök Egervári Bereczk 288—292.
- Kniva gót fejedelem, Osztrogotha fia sírja 198.
- Kobáni (Kaukázus) analógiák szabolcsi leletekhez 208.
- Koch, Günther, Kunstwerke und Bücher am Markte (1915) cz. munka ismertetése 179—181.
- Kocsi, négykerékű és kétkerékű eraviscus, Környéről 338; — kelta, Zsámbékon kiásott 369.
- Koehne, Collection Kutschoubey 350, 355.
- Kolozsvári Márton és György művészete (Lázár Béla előadása) 372.
- Komáromi múzeum római régiségei (Alapi Gyula közleménye) 336—341.
- Komáromvármegyei burgusok 336.
- Komlóssy Imre festménye a debreczeni múzeumban 122.
- Komócsy F. 127.
- Komparics Dániel eperjesi minorita guardián (1747) 155.
- Kondakow, Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails. Frankfurt, 1892. 351.
- Konrád koprzywniczai apát (1831—82) 109.
- Konstantin, Nagy, császár érme 203.
- Konyáron lelt Árpád-kori kard 132.
- Kophane, lásd Kapan.
- Koporsótakaró 1838-ból a sármegyei Szén-égetőn 154.
- Koppánd hegy (Torda mellett) 364.
- Koprivnicza, lásd Cöprywnicza.
- Koren István, Petőfi házigazdája 158.
- Korláthi (Abaujvm.) községközők 193.
- Korongosfejű bronzfokosok a debreczeni múzeumban 124.
- Koszorú, szentségmutatóra való (1769) 360.
- Kosztolányi Gyula festménye a debreczeni múzeumban 122.
- Komárnik János kassai orgonakészítő (1790—1808) 361—362.
- Kotschoubey-féle gyűjtemény 350, 355.
- Kótha-ér nevű községrész Egyeken (bronzkori lelőhely) 127.
- Kotrigurok vagy utigurok nyelve 175.
- Kovács István egyet. m. tanár 169; — János festménye a debreczeni múzeumban 122; — László, Telegdi, a Debreczeni Múzeum tervezője 119.
- Kováts István egyetemi m. tanár 229.
- Kozma horvát fejedelem (1120) 144.
- Ködedények, rómaiak a komáromi múzeumban 338.
- Köszközők a békésszarvasi őstelepen 15—16.
- Kőfaragó: Kassai István (XV. sz.) 241; — Orbán (Bartfa, 1482) 112; — műhely, római, Potaissán 47.
- Kőhalmi József 364.
- Kőkoporsók, rómaiak a komáromi múzeumban 337.
- Kőkori eszközök a solutréi formakorból 193; — eszközök Korláthról (Abaujvm.) a Felső-magyarországi Múzeumban 193—196; — leletek, lásd Leletek és az egyes helynevek alatt; — telepek és sírok Debreczen vidékén 125; tárgyak a debreczeni múzeumban 124—130.
- Kölni Walraf-Richartz-Museum, lásd Walraf-Richartz alatt.
- Kőművesek, olaszok, Bártfán (1564) 113.
- König György 371.
- Könyvárús Kassán, Schweiger András (1797) 361.
- Könyvkötések ára Kassán (1761—1768) 149.
- Könyvkötők czéhe és könyvkötő-mesterek Kassán a XVIII. században 149—150, 360, 361.
- Könyvszekrény, középkori, bártfai és segesvári 324.
- Könyvtár, a bártfai Sz. Egyed-templom (XV. sz.) 324; — Bologna városé 81; — Fáy János debreczeni szenatoré 115—116; — Grueber Ferencz Károlyé Kassán (XVIII. sz.) 150; — Lugossy József, Maróthy Samuél, Nagy Gáboré, Sárváry Pálé, Sinay Miklósé és Veszprémy Istváné 115—116.
- Környe római kori leletek (eraviscus kocsi) 338—340.
- Yörös (Holt-) folyó 11.

Köselyparti Hegyeshátárhalmom (Hajduszo-
váti határ) népvándorláskori lelet 131.
Köszeghy Elemér a felsőmagyarországi Rá-
kóczi-Múzeum igazgatója 193.
Kőveshalom (Hortobágyon) Árpádkori leletei
132.
Közép-Ázsia országai és helynevei a Yüan-shi
kínai forrásmunkában 138; — őskori le-
letei 342.
Krakói Czartoryski-képtár olasz képei (Gere-
vich Tibor cikke) 80—104, 293—309; —
lengyel nemzeti múzeum 107; — régi ar-
zenál 84.
Krasiczini kastély pusztulása (Galiczia) 368.
Krasnojarszk-vidéki kardok 68.
Krausz János festőművész freskója Bártfán
(1521) 114.
Krecsmárk Endre cikke a békésszarvasi ős-
telepről 11—43.
Krétadarabok egy nagykálló-császárszállási
őskori sírban 200.
Krimből való amfora 354.
Kristóf János kassai szobrász (1848) 152.
Krivelli Péter kassai öntő 361.
Krk szigetén levő glagolita felirat 143—146.
Krompholz Miklós, a kassai dóm építésze
(1492) 243.
Kshatrapa-dinasztia időrendje 227.
Kubáni oroszlános korong 347.
Kubilai kán a kínai történelemben 138—139.
Kubinyi Miklós 175.
Kucsuk pasa 265.
Kudui (Szolnok-Dobokavm.) kő- és bronzkori
lelet 124.
Kufikus feliratok magyar érmeken 162.
Kukuljević Sakcinski Iván a krki glagolita
feliratról 143—146; — munkája: Kroatisch-
Dalmatinische Künstler (Agram, 1860) 275.
Kulai kán, név a nagyszentmiklósi kincsen 58.
Kul-Obai szkita ékszerek 351.
Kuma-menti magyarság a XIII—XIV. század-
ban 142.
Kumára Gupta aranyérme 227—229.
Kundur város (Afganisztán) 235.
Kunországi izmaeliták vagy bösörmények 159.
Kunstár András földműves 11.
K'u-o-li-gi-sze kínai uralkodó 142.
Kupakok zászló- vagy sátorrudakra, I. *Bon-
csokok*.
Kupes nevű Árpádkori falu nyomai Hajdu-
Sámson mellett 128.
Kurgán, lásd *Halom*.
Kusán-birodalom küzdelme a Guptaikkal és
hunokkal 229—231; — dinasztia 229; —
szkita törzs neve 232; — i királyok és ér-
meik 227—229; — i írásfajok 232; — i vagy
Yue-ti érmek 227.
Kustnetzow, J. K., Minusszinszkija Drevnoszti.
Minusszinszk, 1909, 342.
Kuvera Hariti nantesi domborműve 237.
Kuyuk tatár uralkodó (1246) 143.
Kuriumi (Cziprusi) pénzgyűrűk 352.
Kuzsinszky Bálint 169, 171, 175, 369, 371, 374.
Kuzsula turk király 230.
Küffer Béla 171.
Küküllővidéki templomi padok stílusa 257.
Kwiatkovski József, a krakói Nemzeti Mú-
zeum őre 107—108.
Kyzikosai érmek 350—351, 355.

L

Laborfalvai (Háromszékv. m.) bronzkori lelet
124.
Lacouperie, Terrien de, Western Origin of the
early Chinese civilization from B. C. 2300
to A. D. 200. London, 1894. 343.

Lactantius elbeszélése Valerianus haláláról 226.
Ládák, gótikusak, hiánya Erdélyben 248.
Lagas babiloni város czimere 356.
Lajos (I.) király és a kopprywniczai cisterciek
109; — olasz kőműves Bártfán (1564) 113.
Lakás, őskori, Békésszarvason 12.
Lakatos Andrásné, lásd *Zordon Lakatos An-
drásné*.
Laksmi istennő kushani érmeken 228—229;
— istennő turk változata, lásd *Arđokso*.
Lala nép a kínai krónikában 141.
Lamo, Pietro, Graticola 81.
Lánczratett könyvek Bártfán (XV—XVI. sz.)
325.
Landriani Antonio Lodovico Sforza kincstar-
tója 184.
Landsberg L. szoborvázlata a debreczeni mú-
zeumban 123.
Lándzsák a debreczeni múzeumban 132.
Langbein Ábrahám kannagyártó Kassán (1612)
148.
Láng Margit 175, 171—372; — előadása a
pannoniai női viseletről 372; — Nándor
171, 175—176, 374; — Nándor az aquincumi
múzeum elefántcsont-domborművéről 171;
— Nándor munkája a magyarországi Ju-
piter Dolichenus emlékekről 370.
Laokoon-szobor korallból 117.
Laski János gneseni érsek és Firenzei János
274; — Jeromos Tarkó vára birtokosa 153.
Lassen, Christian, Zur Gesch. der griechischen
und Indoskythischen Könige in Baktrien.
Bonn, 1838. 226.
Lászlai János által a gyulafehérvári székes-
egyházhoz épített előcsarnok 288.
Laszki murovane (Galiczia) kastély pusztu-
lása 368.
László, Szent, király képe Bártfán 114; —
(IV.) kir. Bátor községet a Báthoryaknak
adja 263.
La Tène-jellegű kés szkita leletben (Berczel-
ről) 135; — -kori leletek a debreczeni mú-
zeumban 130, Szabolcsmegyéből 197—210;
lásd *Leletek* alatt is.
Laufer, B., Chinese Grave-Sculpture of the
Han-period 75; — B., Chinese pottery of
the Han-dynasty 218; — B., The brid-
chariot in China and Europe. New-York,
1907. 343.
Laurentius lovag sárosi birtokos (1312) 109.
Lausitz-típusú tál Andaháza pusztáról 129.
Layard-keptár Velenczében 303; — Niniveh
and Babylon 356.
Layr Károly 169.
Lázár Béla 171, 175; — előadása: «Kolozsvári
Márton és György művészete» 372.
Lazzari (Dionigi?) egy festménye Fáy János
gyűjteményében 115.
Leányvári római castellum Komáromvármé-
gyében (Clemantia) 340.
Leányvár (római castrum) Torda mellett 364.
Lechner Jenő 373.
Le Coq, Chotscho, 59.
Lefler Béla, A nyirbátori ref. templom 261—
287.
Legio I. Adiutrix 336—337; — I. Italica 49;
— V. Macedonica 48, 264.
Lehóczky Tivadar 175, 366—367.
Leibiczi torony építőmestere György (XV. sz.)
317.
Leletek és lelőhelyek, I. hazaiak: Abaúj-vidék
(bronz és vaskor) 67—68, Ács (római) 339,
Alsóilosva, Szolnok-Dobokavm. (bronzkori)
124. Alsószentmihályfalva (római) 364, An-
daháza-pusztá, Biharvm. (bronzk.) 129, An-
gyalháza-pusztá, Szoboszló mellett (bronzk.)
130, Aranyosgyéres (népvándorláskori) 365,
Bajnokhalom (népv.) 128, Balmazújváros

(bronzk és őskori) 125, 130, (népv.) 131, Balsa (ősk.) 197, Békésszarvas (ősk.) 11–43, Berczel, Szabolcsm. (ősk. és szkita) 135–136, 197, Bessenyő, Háromszékv. (kők.) 124, Biharudvari (honfoglalás.) 132, Bőszörmény (népv.) 131, Büji Feketehalom (vask.) 130, (rómaik.) 198–201, 208, Bukovapuszta (ősk.) 12, 35–37, Csécs, Hajdúvm. (honf.) 132, Csege (ősk.) 125, Csikszentkirály (bronzk.) 124, Csokaj, Biharvm. (ősk.) 125, Debreczeni Pallag-puszta (vask.) 130, Debreczeni Percse-domb (honf.) 132, Debreczeni Pipás-halmok (vask.) 130, Debreczen vidéke (ősk. és népvk.) 124–125, 130, Derecske (bronzk.) 130, Dunapentele (ősk. és római) 168, 364–365, (népvk.) 225–226, Egyek (bronzk.) 127–128, Erkeserű (ősk., bronzk.) 125, 127, Erőmihályfalva (bronzk.) 127, Esküllő, Kolozsv. (bronzk.) 124, Földes (ősk.) 125, Futárfalva (kők.) 124, Gaura (bronzk.) 126, Gáva (kő-, bronz- és vask.) 197–198, (gót) 208, Gyuró (rómaik.) 168, Hadház (ősk. és rézk.) 125, (népvk.) 131, Hajdúbágyos (bronzk.) 128, 130, Hajdúböszörmény (bronzk.) 127, 130, (vask.) 130, Hajdúsámson (ősk.) 125, (bronzk.) 126–129, (honf.) 128, 132, Hajdúszóvát (népvk.) 131, Haláp-puszta (ősk.) 125, (bronzk.) 129, (vask.) 129–130, (honf.) 132, Halász (vas- és honf.) 137, 203, Hévíz (trák) 364, Hortobágy-puszta (ősk., rézk.) 125, (bronzk.) 129, (rómaik.) 130–131, Hortobágyi Bajnok- és Köveshalom (honf.) 232, Hosszúpályi (bronzk. és Hallst.) 130, Józsaszentgyörgy (ősk.) 125, Kaba (népvk.) 131, Kajászó-szentpéter (La Tène) 156, Kápolnásnyék (ősk.) 168, Kárász, Garahalom (honf.) 136–137, Kenézli (honf.) 137, Keszthely (népvk.) 356, Kevezd (XII. századi) 364, Kiskágya (ősk.) 125, Konya (honf.) 132, Korláth, Abaúvm. (kőkori) 193–196, Környe (római) 338–340, Kuda, Szolnok-Dobokvm. (kő- és bronzk.) 124, Laborfalva, Háromszékv. (bronzk.) 124, Leányvár (római) 340, Mártonfalva (ősk.) 125, Melegföldvár (kő- és bronzk.) 124, Micskepuszta (honfogl.) 137, Miskolc (kők.) 193, 196, Nádudvar (ősk. és rézk.) 125, Nagybánya vidéke (bronzk.) 124, Nagyalu (kő-, bronz- és vask.) 197, Nagyhalászi Bálványhegy (őskori?) 200, Nagyiklánd - Császárszállási Névtelenhalom (ősk.) 200–201, Nagyigmánd (római) 339, Nagyiklánd, Torda-Aranyosvm. (kők.) 124, Nyírcsád (bronzk.) 130, Nyíregyháza (La Tène) 200, Öbessenyő (ősk.) 12, 26, 35–37, Oláhcsanak (szkita) 364, Opoljenik (ősk.) 14, 37, Otomány (vask.) 130, Ószöny (római) 160, Ördöngösfűzes, Szolnok-Dobokvm. (kők.) 124, Petris (ősk.) 39, Poroszlópuszta (bronzk.) 137, Püspökladány (népvk.) 131, Rakamaz (ősk. és honf.) 137, 197, Rétyinyír, Háromszékv. (kők.) 124, Sáránd, Biharvm. (ősk.) 125, Sárretudvari (ősk.) 125, Sepsiarikos, Háromszékv. (bronzk.) 124, Szabolcsmegye (kő-, bronz- és vask.) 130, 197, Szalacska (kelta) 353, Szalóksámson (honf.) 132, Szamosújvár (kők.) 124, Szarvasi ó-temető (ősk.) 38, Szászfalva, Torda-Aranyosvm. (bronzk.) 124, Szászsebes (népvk. éremlelet) 234–236, Szeged-Othalom (hún-avar) 213–222, 371–372, Szeged-Sövényháza (népvk.) 221, Székesfehérvár (bronz- és középk.) 168, Szentes (római) 201, Szerbcsanak (ősk.) 15, Szil (római) 201, Szoboszló (népvk.) 131, Szombatfalva, Szolnok-Dobokvm. (bronzk.) 124, Szomód (római) 339–340, Szöny (Brigetio, római) 336–340, Tata (római) 339, Téglás

bronzk.) 126, Timár (kő-, bronz- és vask.) 197, Tiszaeszlár (La Tène) 198–200, 208, Torda (római, szkita és trák) 364–365, Torockószentgyörgy (római) 364, Tömös (XII. sz.) 364, Vál (bronzk.) 168, Vámospercs (bronzk.) 129, (vask.) 130, Vencsellő (ősk.) 197, Vereb, Fehérv. (La Tène és honfogl.) 156, Zágón, Háromszékv. (bronzk.) 124; — II. külföldiek: Bilarszk, Finnország (ősk.) 345, Bliznicza (szkita) 351, Dali, Ciprusz (ősk.) 351, Galicsi-tó melletti, Oroszország (rézk.) 346, Gallehus, Schleswig (kelta) 354, Giulia-Nova (longobard) 354, Gundestrup (kelta) 353–354, Hohenberg (római) 201, Häven, Mecklenburg-Schwerin (ősk.) 354, Izgherli (ó-bolgár) 349, Jekaterinenburg, Oroszország (ősk.) 345, Kul-Oba (szkita) 351, Kurium, Ciprusz (ősk.) 350, Muroma, Vladivosztoiki kormányzóság (hún) 76, Onosat, permi kormányzóság (szaszanida) 354–355, Pasztirszoje, Kievi kormányzóság (népvk.) 216, Pompei (római) 168, Róma (római) 168, Smis, Gotland (ősk.) 345; — népvándorláskoriak, jórésze avar 212.

Leltárak kép- és műgyűjteményekről a XVI–XVIII században 80–81.

Lemberg 166.

Lengyeli őstelep koponyái 15.

Lengyelországi cseréptál egy 1636-iki hagyatékban 155.

Lenhossék Mihály 367.

Leo bizánczi császár (457–474) érme 232.

Leonardo da Vinci hatása Lorenzo di Credi egy tanítványára 97–98; — krakói képe 84; — Madonnája a firenzei Ufficeben 97; — Sz. Jeromosa Rómában 97; — műveinek Malaguzzi által megállapított rendje 186.

Lermolieff Ivan, lásd *Morelli*.

Lesbosi chyma és a nagyszentmiklósi kincs 52.

Levéltári szekrény Bártfán (1487) 324, (1511) 324–325.

Lezajszki sz. Benedek-rendi zárda és temploma 368.

Liechtenstein-képtár Bécsben 186.

Linaiuolo, Berto, azonosítása Amico di Sandroval 95.

Linek Lajos egy képe a debreczeni múzeumban 122.

Lipcsey József 169–170, 176–177, 369.

Lipót (I.) király a kassai, eperjesi és löcsei kannagyártók czéhszabályait 1695-ben megerősíti 148; — (I.) és neje Eleonora arczképe Kassán 150; — (I.) király ötös aranya 134.

Lipparini, Giuseppe, Francesco Francia. Bergamo, 1913. 295.

Lippi, Fra Filippo, 89; — hatása Amico di Sandrora 94–95.

Liptay Jenő ajándéka a szabolcsi múzeum részére 200.

Lisch, Römergräber in Mecklenburg. Schwerin, 1870. 354.

Liszkói kastély pusztulása (Galicziában) 368.

Ló ábrázolása kínai emlékeken 70–71; — áldozat a Kusán-birodalomban 237; —, kettős, népvándorláskori függőn 78.

Lóczy Lajos 158.

Lódingok ára Kassán 1744-ben 151.

Lodovico il Moro, lásd *Sforza Lodovico*.

Logan-Berenson, Mary, lásd *Berenson*.

Lomazzo adatai Leonardo Cenacolojáról 188; — és Giralaldi feljegyzései Leonardo da Vinciről 191.

Lombardiai építészet a XV. században s Bramante hatása 185; — festészetre Leonardo da Vinci befolyása 185; — festőiskola 306–309.

Londoni British Museum, lásd *Múzeumok* alatt;
— National Gallery, lásd *Képtárak* alatt.
Lorenzetti, Ambrogio, hatása Allegretto Nuzi-
ra 103, Neroccia 91; — Ambrogionak
tulajdonított Giovanni da Paolo-festmény
Krakóban 88; — Pietro 294; — Pietro
festménye (Mihály arkangyal) a Czarto-
ryski-képtárban 85—86; — Madonnája az
Uffiziben 86; — Pietronak tulajdonított
kép a Czartoryski-képtárban 86—87.
Lorenzo, Don, il Monaco 104; — Veneziano 186.
Lorettóban Báthory István ezüst szobra 263.
Lotharingiak, lásd *Elszáz-Lotharingiak*.
Lotz Károly egy képe a debreczeni múzeum-
ban 122.
Louvain pusztulása a háborúban 384.
Louvre egy XIV. századi olasz Madonna-
képe 87.
Lovasság, kínai, szervezete hún mintára 67.
Lovassir, honfoglalás kori a hortobágyi Bajnok-
halomban 132; — népvándorláskori. Hajdú-
szováton 131; — ok Dunapentelén 225.
Lőcsei iskola és ispotály-templom építésze
György mester (XV. sz.) 317; — kanna-
gyártó-céh 148.
Lőgyverek a debreczeni múzeumban 132.
Lőfkovits Artur a debreczeni múzeum ala-
pítója 121, 130; — ajándékai a debreczeni
múzeumban 124, 133.
Lőrincz bártfai asztalos (1438) 322.
Lőven, lásd *Louvain*.
Lőwy Árpád, Réthy László álneve 162.
Lubrich Agoston 159.
Luca zsupánja Pribinega (1120) 144.
Luccai S. Frediano-egyház 296, 304; — «Volto
santo» 371.
Lucius Verus denárja Haláppusztai vaskori
telepről 129.
Luczia-templom (Krk szigetén) glagolita fel-
irata 143—146.
Lugossy József könyvgyűjtő 115.
Luini, Bernardino, krakói képe 307—309.
Luszczykiewicz László lengyel műtörténész 107.
Lutheránus hit terjedése Bártfán 334—335.
Lux Kálmán felolvasása a selmeczbányai
Óváról 171.
Lyka Károly a «Művészet» szerkesztője 365.

M

Macedonia az oláhok képződésének színtere 160.
Maceratai székesegyház Allegretto Nuzi képe
104.
Ma-ch'á-k városa, Pest neve a tatárjárásról
szóló kínai krónikában 142.
Macci Árpád-kori templom helye 133.
Madár, lásd *Halászsas* és *Gázló*.
Madarai (Bulgária) szikladombormű 225.
Madarak szibériai bronzkardok markolatain
73—74; — az ókínai művészetben 75.
Madridi Prado, l. *Képtárak*.
Madzsar, Magyarország neve a kínai króniká-
ban 140.
Magadhai terület kushani uralkodója 228.
Mager Péter bártfai bíró özvegye Veronika
által épített kápolna Bártfán (1481) 112,
133, 313, 317.
Magni, Cesare, Leonardo da Vinci tanítványa
189.
Magyar a kínai krónikákban (dr. Supka Géza
közleménye) 137—143; — avar-hún conti-
nuitás 161; — honfoglalók beolvasztják az
avarokat 212; — nemzet alakulásáról ter-
vezett munkája Réthy Lászlónak 162; —
nemzet őskora (Réthy L. cikke) 161; —
styl (Réthy L. cikke) 160; — ok Orosz-
ország területén a XIII—XIV. században

142; — nevű város a Kuma mentén 142;
— János 129.
Magyarkaproncza (Sárosvm.) 107.
Magyarköblősről való bronzfűstölő a debre-
czeni múzeumban 124.
Magyarország címere (1483) 323; — meg-
hódítása a kínai krónikában 140; — meg-
hódítása a tatárok által Reshid-Eddin kró-
nikája és a Yüan-shi szerint 141—143; — i
elszáz-lotharingiaiokról, francziákról, ör-
ményekről, romanokról, spanyolokról Réthy
László cikkei 162; — i hún uralom néhány
érememléke (Supka Géza cikke) 224—237.
Mahi szkita király vagy törzs neve érmeken 232.
Mahendra, Kumára Gupta király czíme 228.
Mahler Ede 171, 176—177, 372; — ásatása
Dunapentelén 225.
Maiano, Benedetto da, 276; — Giuliano, -ról
Fabriczy Kornél dolgozata 379—380, 384.
Mainardi, Bastiano, hatása Amico di Sandrora
94—95.
Makedoniai legio (V.) Potaissában 48.
Makovicza mellett copryniczai cisterciek
birtoka (1247) 107.
Makut földje meghódítása a tatárok által (1241)
141.
Malvasia, Carlo Cesare (Ascoso), Vite de'
pittori bolognesi. Bologna, 1678. 293, 297;
— Felsina pittrice 81; — Francesco
Francia tanítványairól 293—294.
Malaguzzi Valeri, Francesco, La Corte di Lo-
dovico Moro (Milano, 1913, 1915) cz. munka
ismertetése Gerevich Tibortól 181—192; —
Pittori lombardi del quattrocento. Milano,
1902. 307; — Maestri minori lombardi 307.
Mammot-csontok a debreczeni múzeumban
124.
Manchu-kán a kínai történelemben 138.
Mantegna, Andrea, 300; — a Gonzagák szol-
gálatában 80; — nak tulajdonított kép a
krakói Czartoryski-képtárban 84.
Mantua 299, 300; — i udvar első leltára 80.
Mánzera vidéke (Indiában) 234.
Marche-vidéken toscanai mesterek művei 103.
Marcianus Signifer oltárköve Potaissából
45—46.
Marco Polo a Magyar nevű kuma-menti vá-
rosról 142; — munkájáról Colonel Yule
műve 138.
Marcus Aurelius érme egy szabolicsmegyei
leletben 198.
Marczali Miklós erdélyi vajda síremléke 1413-
ból 359.
Margiana város, lásd *Merv*.
Margonya (Sárosvm.) 107.
Mária magyar királynő állítólagos sirja 6; —
királyné, a művészetek barátja 289; — Te-
rézia kettős aranya 134.
Markianos (450—457) érme 232.
Markoff kiadatlan Arsacida-érmei 227.
Maros és Tisza egybefolyásánál lakott aga-
tirzek és szarmaták 211.
Maros Arnold 359; — közleménye egy 1373.
évi székesfehérvári síremlékről 246—147;
a Verebi régiségek 156—157.
Marosszentannai templom falképei 375.
Maróthy Sámuel könyvtára 115—116.
Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische
Streifzüge (Leipzig, 1903) 349; — Eränsahr
(Berlin, 1901) 231.
Marshall, Catalogue of the jewellery in the
British-Museum. London, 1911. 351—352.
Marsyas szobra Vereben 156.
Martin, L'âge du bronze au musée de Mi-
noussinsk, Stockholm, 1893. 342.
Martini, Simone, 90, 104, 294; — követője
Angyali Üdvözlés cz. képe a Czartoryski-
képtárban 86—87.

- Martinovics és társai hamvainak felásatása 369.
 Márton bártfai asztalos (1466) 322; — téglavető (1476) 318; — Lajos 175, 374; — Lajos ásatásai Tószegen 373.
 Mártonfalvai (Hajdúvm.) kőkori lelet 125.
 Masszageta-kardhüvely a Don mellékéről (VI. sz.) 347.
 Maszák Hugó 158.
 Máta (Balmazi) Árpád-kori templom helye 133.
 Mathia Endre tarkói r. k. lelkes 153.
 Mátyás király 317, 320; — czímere (1483) 323; — domborművű képmása 379; — házassági tervei fia és a Sforza-ház között 184; — és az itáliai művészet 288—290; — képvasárlásairól Vasari elbeszélése 95—96; — és a reneszánsz 183, 296, 374; — és Traui János 275; — és Benedetto-Maiano 276.
 Maurer Emil 129; — Emilné 132.
 Mayer város lásd *Magyar város*.
 Maver Péter bártfai bíró özvegye, Veronika, lásd helyesen *Mager* alatt.
 Mazzolini, Lodovico, 305.
 Mécsek, rómaiak, a komáromi múzeumban 338.
 Medgyesi plébánia-templom vas fülkeajtaja 247.
 Medici-leány kelengyében Lorenzo Credi egy festménye 96.
 Meissner, Grundzüge der babylonisch-assyrischen Plastik. Leipzig, 1915. 356—357.
 Melegföldvári kő- és bronzkori lelet 124.
 Melich János a Koprzywnicza (kapros) névről 108.
 Melius Péter sírja Debreczenben 133.
 Meller Simon 171, 175, 372.
 Mellvérték a debreczeni múzeumban 132.
 Melozzo da Forli hatása Bramantera 185.
 Melzi (Francesco), Leonardo da Vinci tanítványa 189.
 Memmi, Lippo, co, 104; — nak tulajdonított kép (Angyal Üdvözet) a Czartoryski-képtárban 86—87.
 Menander szövegkiadása Mullerustól 226.
 Menjar város, lásd *Magyar város*.
 Menyőti keresztelő kút (1515) 274.
 Méri sírok leletei 345.
 Merv (Margiana) város 235.
 Mesić a krki glagolita feliratról 143—146.
 Mészáros Gyula 171; — felolvasása a nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratairól 175.
 Mezei Lakatos János kassai puskamíves (XVIII. század) 363.
 Mezopotámia ókori művelődési középpont 66, 70, 74; — szerepe Ázsia kulturájának kialakulásában 342; — ban Valerianus császár fogságba esik 226; — i elemek a szkita művészetben 66; — i állatformák 76.
 Mezőbodonai római vicus 364.
 Mezőkoki római vicus 364.
 Mezőségi ezüst torquesek 364.
 Miaüs vagy Heraüs indo-szkita király érmei 227.
 Michelangelo 294, 299, 301.
 Michelozzo mint Bramante előzője a reneszánsz építészetben 185.
 Michiel, Marcantonio, feljegyzései a felsőolaszországi képtárakról 80.
 Miechow, Chronica Polonorum 141.
 Miegie, Misztiszláv kínai neve 141.
 Migazzi váci püspök, a váci székesegyház építtetője 270.
 Mihálik József 164, 175, 311, 334; — monografiája a kassai dómról 111, 238, 317.
 Mihály arkangyal domborművű képe a kassai Sz. Mihály-kápolnában 240; — arkangyal képe Pietro Lorenzettitől (XIV. sz.) 85—86; — orosz herceget Özbég kán parancsára elégetik 142; — vajda tábori készlete (?) 366.
 Miklós ácsmester Kassán (1427) 321; — aranyverő Kassán (1382) 147; — asztalos Bártfán (1427) 333; — asztalos Zágrábban (1520) 280; — építőmester Bártfán (1448) 111—112; — kőfaragó (XV. sz.) 311, 312.
 Miklosich 159.
 Milanese és Cavalcaselle, Collection Toscanelli 88.
 Milano 184; — Giovanni da, lásd *Giovanni* alatt; — melletti Pelucca-villa (villa Rabia) falképei 308—309; — i bársonyszövők a XV. sz. második felében 184; — i Brera-képtár 93, 297, 308; — i Galleria Borromeo 309; — i festőiskola a XV. században 185; — i S. Maria del Pace-templom 308; — i templomok Bramantétól 185; — i udvari élet Lodovico Sforza korában 184.
 Miles Mátyás elbeszélése a nyírbátori templom kirablásáról 264.
 Miliesz Béla a debreczeni múzeum első rendezője 120.
 Miletos 351.
 Ming-dinasztia székhelye Nanking 137.
 Mingol törzs, Zen-zen 50.
 Mingh-shi, kínai évkönyvek 137.
 Minns, E. H., Scythians and Greeks cz. munkája (Cambridge, 1913) 65, 68, 214, 237, 347, 350—351.
 Minuszinszk-stilus 71, 73; — vidéki kardok 68; — i múzeum 342.
 Misiáról Wroth munkája 350.
 Miske Kálmán br. 176.
 Miskolci kőszakóczák 193.
 Miszheszláv herceget a tatárok legyőzik (1241) 141.
 Mislóka község (Abaujvm.) 147.
 Misztiszláv kínai neve Miegie 141.
 Mithridates Eupator 352.
 Modenai Galleria Estense 303.
 Mohl Adolf apátplébános 371.
 Mojzes János éghetetlen házfedele 118.
 Moller János kassai festő (1781) 361.
 Molnár János kassai festő (1804) 361; — S. (Torda) 47.
 Monaco, Don Lorenzo, lásd *Lorenzo*.
 Mongol dinasztia története (Yüan-shi) 137; — földi művészeti motívumok 71; — térkép 1331-ből 137.
 Monostori Árpád-kori templom helye 133.
 Montenuovo-féle éremgyűjtemény 159—161.
 Montorfano keresztrefeszítést ábrázoló falképe 188.
 Moor Antonio, V. Károly képmása 84.
 Mordtmann, Über Keilinschriften zweiter Gattung, 1871, 226.
 Morelli (Lermolieff Iván) munkája a Borghese-képtárról 98; — helytelen megállapításai Benvenuto Tisiről 298; — munkája: Kunst-kritische Studien über italienische Malerei (Leipzig, 1890) 299, 301.
 Morgan, J. de, La délégation en Perse, Paris, 1902, 351.
 Morimondi cisterciák Lengyelországban 108.
 Morvaországból kiűzött »újkeresztény« faze-kasok 156.
 Mothes, Archæologisches Wörterbuch 321.
 Möss Zsigmond XVII. századi nagyszabeni kőfaragó 246.
 Mucchiati, Giacomo, 306.
 Mullerus, Carolus, Prisci Panitæ et Menandri protectoris fragmenta. Paris, 1851, 226.
 Munkács várában készült ónkoporsók (1612) 148. — i gr. Schönborn-uradalom 366; — i múzeum és vár 367.
 Munkácsy Mihály közleménye: Glagolita felirat a Baška közelében levő Sz. Luczia templomban Krk szigetén 143—146.
 Murabiták vagy Al Mohavidák érmei 162.
 Murányi Venus 264.

Muroma (Vladimir kormányzóság) környékén lelt hun emlékek 76.

Muskéta, lásd *Puska*.

Muth, G. F., Stilprinzipien. Leipzig, 1911, 358.

Múzeumok. I. Hazaiak: Aquincum 170–171, Balassa-Gyarmat (Nógrád vm. Muzeuma) 163, Bártfa (Sárosvm. Múz.) 105, 327, 334–335, Budapest: Embertani Múzeum 4, Iparművészeti Múzeum 170, 174, Nemzeti Múzeum III, 69, 105, 116, 127, 157–163, 169, 171, 174, 181, 213, 225, 234, 289, 322, 324, 326–327, 333, 336–337, 350–351, 365–366, 369–370, 373. Szépművészeti Múzeum 298, Debreczen (Városi Múz.) 115–134, Győr (Benczés főgimn. muzeuma) 336, Kassa (Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeum) 152, 156, 164, 169, 193, 327, Komárom (városi és megyei múz.) 336–341, Munkács 367, Nagyszeben (Bruckenthal-Múzeum) 245–247, 250, 256, 258, Nyiregyháza (Szabolcs-vármegye Muzeuma) 127, 135, 197–210, Segesvár (városi múzeum) 246, 248, 324, Szeged (városi múz.) 213, Székesfehérvár (városi és megyei múz.) 168, 359, Tiszafüred 120, Torda (múzeum és kulturház) 48, 366; — II. külföldiek: Bécsi csász. múz. 160, 336, Berlin, Kaiser Friedrich-Museum 89, 91, 93, 99, 298, Berlin, kön. Zeughaus 354, Brémai iparművészeti múzeum 168–169, Bukarest 352, Hamburg (Mus. für Kunst und Gewerbe) 165–166, Helsingfors (finn nemz. múz.) 345, Kiev 216, Köln (Walraf-Richartz) 296, Krakó, Czartoryski-múzeum 84, 184, Krakó (lengyel nemz. múz.) 107, London, British Museum 69, 227, 351–352, 354, London, Viktoria and Albert, előbb South-Kensington-Museum 95, 384, Minusz-szinszk 342, Moszkva (egyetemi múz.) 347, Nápoly (Museo Nazionale) 95, Nürnberg (German. Nat. Museum) 165, Páris, Biblioth. Nationale gyűjtem. 184, Páris, Louvre 87, 99, 180, 336, 348, 380, 384, Reims 167, Siena (Museo dell'Opera) 85, Sigmaringen (Fürstlich Hohenzollern'sches Museum) 102, Szentpétervár 354; — lásd *Gyűjtemények és Képtárak* alatt is.

Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége 338; — gyűjtési módszeréről Koch Günter nézetei 179.

Múzeumegyesület terve Debreczenben 119.

Műárverések 180.

Műemlékek Orsz. Bizottsága és Tarkó vára 153; — védelme a háborúban 167.

Müller Frigyes bécsi tanár 159; — Sophus, Die Thier-Ornamentik im Norden. Hamburg, 1881. 354; — Sophus, Den europeiske Bronzealder Oprindelse og forste Udvikling. Aarboger, 1882. 342; — Sophus, Urgeschichte Europas. Strassburg, 1905. 342; — Uigurica 59.

Münsterberg, Chinesische Kunstgeschichte. Esslingen, 1910. 343.

Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából (Kemény Lajos közleménye) 147–153.

Művelődéstörténeti adatok a kassai dóm XVIII. századi számadásából (Kemény Lajos közleménye) 360–362.

Művészet, kínai, a Han-korszakban 68–79; — a nomád népeké 68–79; — i motívumok keveredése Belsőázsziában 70–79; — történet pozitív volta 83; — történeti források értékelése 83.

Myskovszky Viktor 317; — Viktor a bártfai Sz. Egyed templom sorospadjaíró 330–331; — Viktor az anabaptista fazekasokról 156; — Viktor munkája Bártfa műemlékeiről 105.

N

Nádudvari ref. egyház gótikus kelyhe és két XVII. századi pohara a debreczeni múzeumban 123.

Naga-ábrázolás a nagyszentmiklósi kincsen 63.

Nagarahára város neve kusáni érmeken 232.

Nagy Gábor könyv- és oklevélgyűjtő 115–116;

— Géza elhunyt 172; — Géza (emlékezete)

I–III; — Géza a nagyszentmiklósi kincsről 50–51; — Géza a turkilingokról 237;

— Géza közleménye a berczei szkita-leletről

135–136; — Irén, Tokaji, Réthy Lászlóné

160; — J. debreczeni vonatkozású éremgyűjteménye 133; — István hagyatékából

való érmek a debreczeni múzeumban 133;

— István kassai gombkötő számlája 1721-ből

362; — Mihály éremajándéka a debreczeni

ref. kollégium számára 118.

Nagybányavidéki bronzkori lelet a debreczeni

múzeumban 124.

Nagybecskerek 160.

Nagydisznódi ev. templom gótikus faliszekrénye

248.

Nagyfalui leletek 197.

Nagyhalászi Bálványhegyen kezdett ásátás 200.

Nagyiklándi (Torda-Aranyosvm.) kőkori lelet

124.

Nagykálló-Császárszállási lelet 200–201.

Nagykünsági néprajzi anyag a debreczeni múzeumban 122.

Nagyküüllő-vármegyei építészeti emlékek 373;

— vármegye dombvidékének régészeti vizsgálata 364.

Nagysink (Nagyküüllővm.) ev. temploma 373;

— templomának 1-60-ból való ajtaja 246;

— XVI. századi ülőpadja 258; — környéki

(Nagyküüllővm.) építészeti emlékek (Halaváts Gyula felolvasása) 373.

Nagyszebeni ev. plébánia-templom fali fülke

ajtói 247, falfestménye Rozsnyai Jánostól

375, gótikus szelvényei 248, gótikus vas-

ajtója 246, kapuszárnái 246; — képfaragó

Möss Szigmond (XVII. sz.) 246.

Nagyszentmiklósi kincs 137; — feliratairól

Mészáros Gyula felolvasása 175; — feliratairól

Supka Géza dr. előadása 169, 171;

— revíziója (Supka Géza czikke) 50–64.

Nagyvarsányi templom reneszánsz szentség-

fülkéje 280.

Nakhunta babiloniai király 343.

Nandi (buddhisztikus) isten 234.

Nankingban szerkesztett kínai történeti munka

137.

Nantesi Kuvera-Hariti dombormű 237.

Napoleon I. 83.

Nápolyi képtárak, lásd *Képtárak*.

Narzesz, Khorazán kormányzója 236.

Navarra címere (1483) 323.

Neidenburgban az oroszok által elpusztított

Gregorovius-kéziratok 166–167.

Neing-korszak Kínában 137.

Nélaton, Etienne Moreau, műve a remsi szé-

kesegyházról 384.

Nemes Antal 175, 369, 374.

Német hatás az erdélyi gótikában 260; — ek

által Reimsben okozott károk 167; — ek

pusztításairól célzatos francia munkák

384.

Németh Sándor 171.

Németóvári múzeumban komáromi római ré-

giségek 336.

Nemzeti Múzeum, lásd *Múzeumok*.

Neolitikor, lásd *Kőkör*; — i ősemlék nyomai

Debreczen környékén 124–125; — i népek

összefüggése Egyiptomban és Európában 15.

Néprajzi gyűjtemény a debreczeni múzeum-

ban 122, a Téglás István-féle Tordán 364;

- tár kezdetei a debreczeni ref. kollégiumban 118.
Népvándorláskori hazai emlékekről Takács Zoltán munkája 370; — leletek jó része avar 212; — leleteket lásd a *Leletek* alatt;
— művészetről Hampel József tanulmánya 50; — sirok Debreczen környékén 131.
Neruccio di Bartolomeo Landi 294, — Madonna-képe a Czartoryski-képtárban s egyéb képei 89—91.
Neszyk = nehezék, középkori súlymérték 147.
Neumann, Carl, Jacob Burckhardts Briefwechsel mit Heinrich von Geymüller (München, 1914) 378.
Névtelen-halom, l. *Nagykdlló* alatt; — jegyző, lásd *Anonymus*.
Newporti Davis-képtár 302.
Nigriny János kassai kannagyártó (1770) 149.
Nikodém János pedagógus 158, 162.
Ninivében lelt öntőminta 356.
Nógrád várának restaurálása Báthory Miklós püspök által 275.
Norvégia címere (1483) 323.
Novocserkaszki illatszertartó 347.
Nozdri Sterginski-kastély pusztulása 166.
Numizmatikai Társulat 133; elnöke Réthy László 158.
Nuzi, Allegretto, egy képe a Czartoryski-képtárban s egyéb munkái 100—104, 294.
Nyári Albert báró 171; — Jenő br. elhunyt 169, 172.
Nyikos Ferencz éremajándéka a debreczeni ref. kollégium számára 117.
Nyilak a debreczeni múzeumban 132.
Nyíracádi bronzkard 130.
Nyírbátor és kastélya történetének adatai 261—268; — i ref. templom (Leffler Béla cikke) 261—287; — i minorita templom 263; — i ref. templom reneszánsz tárgyai 289.
Nyiregyházi La Tène-kori urnatemető 200; — Szabolcsi-Múzeum, lásd *Múzeumok*.
Nyir(ség) 261—262.
Nyírségi bronzleletek a debreczeni múzeumban 126; — néprajzi anyag a debreczeni Városi Múzeumban 122.
Nyírvidek cz. folyóiratban dr. Jósza András régészeti cikkei 197.
Nyitray egy festménye a debreczeni múzeumban 122.
Nyugat-Ázsia története, földrajza és helynevei 137—138; — i motívumok Kínában 70.
Nyulasi (Debreczen melletti pusztá) kőkori lelet 125.
- O
- Óbessenyői őskori leletek 12, 26, 35—37.
Óbolyár kincs Izgherliből 349.
Obszidián eszközök a békésszarvasi őstelepen 16.
Ochenkowski Henrik, a Czartoryski-képtár őre 84.
Ó-gót megfajtása a nagyszentmiklósi kincs feliratainak 51.
Ogotai kán a kínai történelemben († 1243) 138, 140, 143.
Ohati Árpád-kori templom helye 133.
Okkeresomók a békésszarvasi őskori leletekben 15, 37; — óbessenyői leletekben 37.
Okočimi báró Götz-féle palota kirablása az oroszok által 166.
Oláh eredetűek-e a Hunyadyak? (Réthy L. munkája) 160; — érmek a Weifert-gyűjteményben 162; — kérdéssel foglalkozó művei Réthy Lászlónak 163; — nyelv és nemzet megalakulása 161; — ok, magyarországiak 162; — okról Anonymus állítása 159; — ország a tatárjárásban (1241) 141.
Oláhzásádon lelt szkita tűkör 364.
Olasz eredetű-e a magyar stílus 160; — képek a krakói Czartoryski-képtárban 80—104; — városi lakosság Magyarországon 260; — országból behozott műtárgyak 289; — lásd *Italiai* alatt is.
Olbiai érmek 350, 355; — érmeken halászsas 214—216, 349.
Olchváry Pál főszolgabíró 203—204.
Oldenberg-Cunningham-féle kronológiai vita 230; —, H., Über die Datierung der älteren indischen Münz- und Inschriftenzeichen (1880) 226; —, H., Zur Chronologie der Kshatrpa- und Gupta-Dynastie 227.
Ólomtáblácska trák lovasistenséggel 340.
Olt folyó 364.
Oltár: Abaujtihanyban (1848-ból) 152, Almakereken (XV. sz.) 244, Bártfán (XV—XVI. sz.) 105, 326, Eperjesen (XV—XVI. sz.) 106, Esztergomban, a Bakócz-kápolnában (XVI. sz.) 289, Felsőtőkésen (1779-ből) 152, Kassán a domban (XVI. sz.) 183, 241, Kassabelán (1780 körül) 152, Kassaújfaluban (1780) 152, Prázmáron (XV. sz.) 244, Rádosen és Szászsebesen (XVI. sz.) 252; — ok, rómaiak, Potaissából 44—49.
Olvasópolcz, gótizálás, a besztercei ev. templomban 258—259; — 1716-ból a Bruckenthal-Múzeumban 258.
Omurtag-khán sziklába véssett képe Madarában 225.
Ónedényekről szóló számla 1707-ből 148.
Ónedénykészítők, lásd *Kannagyártók*.
Onkannák és -öntányérok a debreczeni múzeumban 123.
Ónkoporsókat készítő mester Kassán (1612) 148.
Ónmunkák limitációja Kassán a XVIII. században 148.
Ongut törzs (Marco Polonál Ung) Kínában 138.
Onosati (Permi kormányzóság) szasszanidalelet 355.
Ónöntő Kassán, Krivelli Péter (1804) 361.
On-ugurok nyelve 175.
Opoljeniki őstelep 14, 37.
Óra az Arany-egyszarvúhoz címzett debreczeni gyógyszerházból 123; — Bemillner András székesfehérvári órástól (1756) 168; — Leonardo da Vinci által kifestett, 183.
Órás Kassán, Szokolovszky József (1811) 362.
Orbán bártfai építő- és kőfaragómester (1482) 112, 314—315, 317; — Balázs báró a legrégibb potaissai kőről 49.
Orcagnanak tulajdonított Taddeo Gaddi-féle kép 91.
Orchon-vidéki emlékkövek 346; — leleteken szarvasalak 71—72.
Orda, a herceg kínai neve (1241) 141.
Orecsnikov, A. V., O monetach skytskich czarei ce imenem goroda Olbii. Sanct-Petersburg, 1889. 350.
Oretti kéziratai a bolognai könyvtárban 81.
Orgona, képekkel díszített, Bártfán 1474-ben 322; — készítő Kassán 1762—1808 között (Gatto Ferencz, Komárnik János, Zelenák Miklós) 152, 361—362.
Orgonista Kassán, Grosz János (1798) 361.
Orkhon- és Jeniszei-vidéki ótörök irások 161; — i feliratok 348.
Orlandi kéziratai a bolognai könyvtárban 81.
Ormidai váza halászmadár képével 352, 356.
Ormós József halmában lelt csontváz 125.
Ormuz (II.) perzsa király (301—310) 225, 233, 235.
Orosz csapatok által elpusztított műkincsek

- 166—167; — régészeknél a «szkita» név használata 225; — ok neve a kínai krónikában Wa-lo-sze 142; — ország európai felének őskori régiségei 342; — ország és Skandinávia legrégebb kultúrája 342; — ország meghódítása a mongolok által 140.
- Orosz Endre ásatása Petrisen 39.
- Oroszlán Zoltán 372.
- Orsógömbök a békésszarvasi őstelepről 35.
- Ortolano 301—302, 305.
- Ortvay, Mária, II. Lajos király neje (Buda-pest, 1914) 289.
- Ótományi La Tène-korú lelet 130.
- Őszönyi régiségek 160.
- Osztrok hatása a magyar műparra 260.
- Osztrogotha fia Kniva, gót fejedelem sírja 198.
- Otocsácz Sz. Miklós-kolostor (1120) 144, 146.
- Ó-Torda, lásd *Torda*.
- Ó-török feliratok a nagyszentmiklósi kincsen 52—64, 161, 175; — népek s Kína kulturális csereviszonya 342; — ök (szkiták) művészeti készsége 66; — és kínaiak közötti kulturális csereviszony 67.
- Óvár, lásd *Selmeczbánya* alatt.
- Oxus folyó 233, 235, 347; — menti hun vándorlás 231; — i kincs 347, 357, 381.
- Ö**
- Öcsög helynevet Nagy Géza Ηττίγγ-ből származtatja 51.
- Öntőminta Ninivéből 356.
- Öntőműhely, bronzkori, anyaga Érmihályfalváról 127.
- Ördögösfüzesi (Szoínok-Dobokavm.) kőkori lelet 124.
- Örhalom, lásd *Gáva*.
- Örház, római, romjai Dunapentelén 225.
- Öreghegyi (Dunapentelei) lelet 225—226.
- Örmények, magyarországiak, 162.
- Örményesi római vicus 364.
- Ösbőlény-csontok a debreczeni múzeumban 124.
- Ösember, neolitikori, nyomai Debreczen vidékén 124—125.
- Öskínai bortartó és füstölő edények 70—76.
- Óskori agyaggunyhók Békésszarvason 12; — leletek, lásd *Leletek* alatt.
- Őstelek: Békésszarvas 11—43, Bukovapuszta 12, 35—37, Homoród 364, Kacza 364, Lengyel 15, Obessenyő 12, 26, 35—37, Opoljenik 14, 37.
- Ötvösök, kassaiak, 1382-ben 147, XVIII—XIX. századiak: Dendel Sámuel 147, Diószeghy István 148, Grim András 361, Schlager Joakim 361, Szakmáry Dániel 361—362, Tarnóczy Sámuel 361, Wandet János 362.
- Ötvösmester, zsidóvallású, Ungváron 1708-ban 147.
- Ötvöstárgyak a debreczeni múzeumban 123.
- Óthalom, lásd *Szeged-Óthalom*.
- Ózbég kán parancsára Mihály orosz herceget elégetik 142.
- P**
- Padok az assisi-i templomban 280; — a bártfai Sz. Egyed-templomban (XV—XVI. század) 276, 322, 327—335; — Bolognában 280; — az eperjesi r. kat. templomban (XVI. sz.) 333—334; — az erdélyi száz év. templomokban 249—258; — Firenzében 280; — gótikusak, szerkezete 248; — Lőcsén 276; — a nyírbátori ref. templomban 275—281; — Paviában és Perugiában 280; — a zágrábi székesegyházban (1520) 280—281.
- Paduai Sz. Annunziata dell' Arena freskói (Giottótól) 92.
- Pais György kassai asztalos (1779) 152.
- Pajzs a debreczeni múzeumban 132; — köldök (umbo) a Kaukázusból 349; — köldök, római, a Hortobágyról 130.
- Pakandhi, egy vidék neve Indiában 232.
- Pál mester kassai ötvös (1382) 147.
- Palazzi, Lazzaro, építész 185.
- Palaeolitek 2, 193—196.
- Pálffy József festménye a debreczeni múzeumban 122.
- Palkovics Mihály 11.
- Palladius archimandrita, a Yüan-ch'ao-pi-shi fordítója 139.
- Pallag-pusztai (Debreczen mellett) La Tène-korú karperec 130.
- Pallos, lásd *Hóhérpallos*.
- Palocsay Zsigmondné, lásd *Petheő Rozália* 155.
- Palóczy Edgár 169.
- Pánczelingek a debreczeni múzeumban 132.
- Pánczélkészítő 1382-ben Kassán, Jakab nevű 147.
- Panetti, Domenico, B. Tisi első mestere 299, 303, 306.
- Pannoniai nő viseletről dr. Láng Margit előadása 372.
- Pantikapaion város címere 349.
- Paolo, Giovanni di, képei (A paradicsom, Sz. Ferencz stigmatizálása, Krisztus a keresztfán és A sirbatétel) 87—88, 294.
- Paolo Veronesenek tulajdonított kép Krakóban 84.
- Pápak király fiának fia, I. Sátor iráni fejedelem 226.
- Paphos királya, Eteandros 352; — i veretű stater Czipruson 351, 355.
- Papirpénz a kínaiaknál 139.
- Paracelsus Frigyes eperjesi könyvkötő (1764) 149.
- Párisi Louvre, lásd *Múzeumok*.
- Párisba jutott Lorenzo di Credi-kép 98.
- Parker, Tartars and Chinese before the time of Confucius, 1907. 343.
- Parlagi csúcsíveskori templom helye 133.
- Pármai Pinacoteca 296.
- Paropamisus-tó 233.
- Parrasio Michaelé egy képe Krakóban 84.
- Parthia érmei a British Museumban 227.
- Parzi ritusú oltár I. Sátor iráni fejedelem érmén 226.
- Pastoforium, lásd *Szentségfülke*.
- Pasztriszkoje faluban (Kiev kormányzóság) lelt aranylemez 216.
- Pataky-féle őskori gyűjtemény a debreczeni múzeumban 124; — László egy képe a debreczeni múzeumban 122.
- Patrona Hungariae képe Kassán 1737-ben 150.
- Pattantyús-szerszámok a Nemzeti Múzeumban 169, 171.
- Paulovits István 171.
- Pauthier könyve Marco Poloról 138.
- Pávai lupanarium terve Leonardo da Vincitől 191; — székesegyház 185; — templomi ülőpadok 280.
- Pecsetgyűrű halászsással Trierből 354.
- Pecsetnyomó arab felirással (XVI. sz.) a debreczeni múzeumban 123; — Görgey vezérkaráé 157; — Sárosd mezővárosé (1761. 168; — Székesfehérvári felsővárosi kath) templomé és a Sz. Sebestyén egyházé 168; — Vereb községé 168.
- Pécsváradi apát, Sforza Ascanio 184.
- Pehlevi és pehlevi-arab felírású érme 227.
- Pei-p'ing Peking hajdani neve 137.
- Peking régi neve lásd *Pei-p'ing*.
- Pellegrino Francesco 306.
- Pelucca-villa falképei 308—309.

- Pendzsáb 230—232; —ban lelt kusáni aranyak 231.
Pénzgyűrűk Czipruson és a szkitáknál 351—352.
Pénzverő izmaeliták Magyarországon 159.
Peraya király címe 232.
Percedombról (Debreczen határából) kikerült Árpád-kori tárgyak 132.
Peregriny János 175.
Permi kormányzóság bronzkori emlékei 342;
— leletekről Tepluchow munkája 345, 354;
— típusú bronzcsüngő Jekaterinenburgból 345; — csüngődiszek a népvándorlás korából 219.
Perox perzsa király (459—484) 236.
Perrot-Chipiez 347, 352, 356.
Persepolis 236.
Pertinax aranya 134.
Perugiai faberakó művész Domenico del Tasso 280; — festészet a XV sz.-ban 93; — templomi ülőpadok 280.
Perugino 295; — a Gonzágák szolgálatában 80.
Perzsa elemek a szkita művészetben 66; — karpereczek szörnyfejekkel 74; — művészet a mezopotámiaiból származik 70; — művészeti behatások Kínára 357; — típusú kínai szőnyegek 349.
Perzsia elleni hún támadások 235—236.
Pesávar, a Yüe-csi birodalom fővárosa 230.
Pest neve a kínai krónikában: Ma-ch'a-k városa 142; —ről Kassára szállított építőkövek (1765—1768) 360.
Pestis Bártfán 106.
Péter kassai kőfaragó (1477) 318; — zágrábi festő és szobrász 1520-ban 280.
Petheő Rozália Palocsai Zsigmondné egy eperjesi oltárt javított 155.
Petőfi zongorája 158.
Petraskó vajda a nyirbátori templomot kirabolja (1556) 264.
Petrovics Elek 170, 171.
Petrowitz, Alex. v., Arsaciden-Münzen. Wien, 1904. 227.
Philippopolisi csata Kr. u. 250-ben 198.
Pick, B. Einleitung zu den Münzen von Istros (1899) 350, 252; — Thrakische Münzbilder (1898) 350.
Pilisi cisterciek 108.
Pintér Sándor 163, 169, 172.
Pipáshalmok (Debreczen mellett) egyikéből La Tène-korú leletek 130.
Pipások-halma a Hortobágyon (őskori sír) 125.
Piperetárgyak, rómaiak, a komáromi múzeumban 339.
Pirri, Antonio, 305.
Pisano, Nicola, 305.
Pistoiai San Francesco Lorenzetti-képe 86.
Pisztolyok ára Kassán 1744-ben 151; — a debreczeni múzeumban 132.
Pitti-képtár Firenzében, lásd *Képtárak*.
Pócsi Szűz Asszony képe Kassán 1737-ben 150.
Podhorcei Sobieski-kastély pusztulása 166.
Pohár ezüstműből, egykor a boldogfalvi egyházé 123; — ezüstműből, Villás Andrasé (1634) 123; — ezüstműből, XVI. századi, a Haláppusztán találtatott 123; — verejtékes, a váncsodi ref. egyházból a debreczeni múzeumban 123; —ak ezüstműből a debreczeni szűrszabóké és a szabóczéhé (XVII. sz.) 123; —ak ezüstműből, a nádudvari egyházból, a debreczeni múzeumban 123.
Pokoly József 161.
Po-ku-t'u-lu, Hui Tsing császár gyűjteményének katalogusa 76.
Polo, Bartolomeo da, lásd *Bartolomeo*.
Poltvai kormányzóság területén lelt phalarásdiszú tárgyak 347.
Pompejiből származó Fortuna-szobrocska a székesfehérvári múzeumban 168.
Pontignyből betelepült cisterciek 208.
Pontusi érmek 350.
Pontus-melléki görög-gót eredetű a nagyszentmiklósi kincsnek 51.
Pontus-vidéki görög érmeken halászsas 214—216.
Porcellán-tárgyak a debreczeni múzeumban 123.
Poroszló-pusztai (Hadház mellett) kőkori lelet 125; — bronzlelet 127.
Pósta Béla 176.
Potaissa (Torda) római leletei 364—365; —i dák és római érmek a Téglás István-féle gyűjteményben 365; —i (tordai) római feliratok és domborművek 44—49, 365; —ban lelt trák lovas-isten kép 364.
Po-ta-ta, a fehér tatárok kínai neve 138.
Pótyhalmi lelet, lásd *Tiszaeszlár* alatt.
Pozsgay István dunapentelei szőlőjében talált szkita üst töredéke 225.
Prado-képtár Madrid, lásd *Képtárak*.
Præhistoria kialakulása 2.
Prágai Sz. György-szobor 372.
Prattobevera András kassai kereskedő könyveinek kötése (XVIII. sz.) 149.
Prázsmári ev. templom XV. századi oltára 244, 1526-beli sorospadja 254.
Preda (Predis) milanói festőcsalád 187; — Evangelista és Gio. Ambrogio festőművészek 183, 187—188.
Preslavban elpusztított gróf Rey-féle kastély 166.
Priapikus dombormű a komáromi múzeumban 337.
Pribelszky Pál 11.
Pribinega, Luca zsupánja (1120) 144—145.
Priscus Panita szövegkiadása Mullerustól 226.
Priszkosz Rhetor 236; — a kidara- és a fehérhúnokról 233, 235.
Probus császár aranya 134.
Prochnov József egyet. magántanár 371.
Prohászka Kristóf kassai képmű (1781) 152.
Ptolemæusok érmei a debreczeni múzeumban 134.
Puer bonus szobra Vereben 156.
Puki József, Bizáki (Megemlékezés) 163, 169.
Pula-ország (Bulár, Bolgár) a kínai krónikában 140.
Pulszky Ferencz a szeged-óthalmi leletről 213.
Pungileoni, Elogio storico di Raffaele Sanzio. Urbino, 1829. 299.
Puska, gyalogosnak való, ára Kassán 1744-ben 151; — lásd *Tölcsérpuska* alatt is; —k és karabélyok a debreczeni múzeumban 132; —műves Kassán (Mezei Lakatos János, XVIII. sz.) 363.
Putri-lakások, bronzkoriak, a Hortobágyon 129.
Püspök, egri, Hédervári László, 1458. 322.
Püspökladányi Eperjesvölgyön népvándorláskori lelet 131.

Q

- Quintus név egy potaissai római márvány-lapon 46.
Quirini-Stampalia gyűjteményben Lorenzo di Credi képe 96—97.

R

- Rabia-villa. lásd *Pelucca*.
Rački Franjo a krki glagolita feliratról 143—146.
Raczynski-képtár Berlinben 296.
Radisics Jenő 170, 174, 372.

- Radloff, Alttürkische Inschriften és Wörterbuch der türkischen Dialekte cz. művei 53–60; — Atlas der Altertümer der Mongolei 71; — Aus Sibirien Leipzig, 1884. 342; — Szibirszkija Drevnoszti 342.
- Rádosi szárnyasoltár 252.
- Radzsputani szkiták érmei 236.
- Rafaél Sanzio 83, 84, 186, 294, 299, 301; — és Bramante szerepének összehasonlítása 185; — hatása Giacomo Franciára 296–297.
- Raibolini (Giacomo, Francesco és Giulio), lásd *Francia*.
- Raimondi, Marc' Antonio, 294.
- Rainer Ferencz könyvkötő Kassán (1781) 149.
- Rajnavideki leletben magyar aranyak 161.
- Rakamazi leletek 197.
- Rákits Dániel dunapentelei szőlejében talált népvándorláskori sírok 225.
- Rákóczi Ferencz (II.) fejedelem Nyirbátorban 265; — sírjának feltárása 6; — szabadságharcza 106; — korbéli adalék a fegyverkészítéshez 363; — Múzeum Kassán, lásd *Múzeumok* alatt.
- Raktárleletek, bronzkoriak, a debreczeni múzeumban 126–129.
- Rapson, Indian coins. Strassburg, 1898. 234; — E. Y., Notes on Gupta-Coins (1891) Markoff's unpublished coins of the Arsacidae (1893), On the attribution of certain silver-coins of Sassanian fabric (1896), Catalogue of the Indian-Coins in the British Museum (1908) 227; — On the attribution of certain silver coins of sassanian fabric (1986) 224.
- Raszlavicz (Sárosvm.) 107.
- Ravennai síremlék parkányzatának eredete 63.
- Rebensaifer Mihályné házában volt képek Kassán 1737-ben 150.
- Recheaz antropológiaszerepéről a régészetben 3.
- Redwitz Miklós szőrényi bán érmei 161.
- Reformáció elterjedése Bártfán 106.
- Régészet és embertan, lásd *Embertan*.
- Régészeti és Embertani kongresszus Budapesten 1876-ban 2; — és Embertani Társulat keletkezése 1–2, ülései (1915 jan. 2., febr. 23, márc. 30) és elszámolása 169–178, ülései (1915 apr. 27, okt. 26, nov. 30, decz. 28 és 1916 jan. 25) 369–375; — Társulat és az embertan művelése 172–173; — tanulmányok iránya Magyarországon 173; — tarlózatok Sárosmegyéből (Janicsk József közleménye) 153–155.
- Régiségek hamisítása 180.
- Régiséggyűjtők, lásd *Botár, Lehoczky Tivadar, Puky József, Téglás István*.
- Régiséggyűjtemények, lásd *Gyűjtemények* alatt.
- Régiségpiacz 179.
- Reich Antalné (XV. sz.) 315.
- Reims pusztulása a háborúban 167, 384; — i székesegyház 384.
- Reinach, Salomon, Antiquités des Bosphore Cimmerien (Paris, 1892) 354–355; — La représentation du galop dans l'art ancien et moderne (1900–1901) 343.
- Reinecke, Über einige Beziehungen der Altertümer Chinas zu denjenigen Sibiriens (1897) 342.
- Reiner Ferencz könyvkötő Kassán (1795) 361.
- Reizner János a szeged-óthalmi leletről 213; — Szeged története 212.
- Rémusat, Abbé, a Yüan-sui krónikáról 138.
- Reneszánsz átültetése Mátyás alatt 288–289; — építéset Milanóban 185; — művészet meghonosítása Magyarországon 269.
- Reni, Guido, egy képe Fáy János gyűjteményében 115.
- Reshid-Eddin, Dsámi ut Tevarikh (XIII. sz.) 138, 140, 141.
- Réthy László (Necrolog H. P.-tól) 158, 163, 169, 172; — munkái: Anonymus az erdélyi oláhokról (1880), Magyar pénzverő izmaeliták és Besszarabia (1880), A nemzetképző elv (1883), Az oláh nyelv és nemzet megalkulása (1887 és 1890), A romanizmus Illyricumban (1896), A román királyság címerei és színei (1884), Oláh eredetűek-e a Hunyadiak (1884), A magyar styl (1885), Dacia nemzetiségi viszonyai a rómaiság idején (1886), A svájci „hunok” (1887 és 1890), A hun-avar magyar continuitásról (1887 köv.), Az úgynevezett hún-székely írás (1888), A székelyek és a magyar honfoglalás (1890), A tót név jelentése (1891), Szolnok-Dobokamegye monografiája (1891), A magyar nemzet őskora (1892), Corpus nummorum Hungariae (I. 1899), Magyar aranyak egy rajnavideki leletben (1885), Kiadatlan magyar érme a M. N. Múzeumban (1886), A Dobóczy-féle oláh éremgyűjtemény (1887), Redwitz Miklós szőrényi bán érmei (1891), Adatok a havaselti vajdaság numizmatikájához (1892), Béla és Iván-féle rezpénzek (1895), A Weifert-féle gyűjtemény déli szláv és oláh érmei (1895), Kis Károly aranyérme (1898), A magyar örmények (1890), Magyarországi spanyoltelepek (1890), A magyar nemzet alakulása (1891), Francziák és elszász-lotharingiak a magyarságban (1891), Die Armenier in Ungarn (é. n.), Római elemek a magyar társadalomban (1890) 159–161.
- Réti Béla 170.
- Rétyinyiri (Háromszékv.) kőkori lelet 124.
- Révay Ferencz br. 169, 172; — Péter, Báthory István erd. vajda sírfelirataról (De Monarchia R. Hungariae cz. munkájában) 282–283.
- Révész Imre könyvgyűjtő 115.
- Rey gróf elpusztított preslavi kastélya 166.
- Reychmut János segesvári asztalos (1533) 253, 257; — nemzetisége 260.
- Rézesszközök a debreczeni múzeumban a Hortobágyról, Nádudvarról és Hadházzról 125.
- Rézkehely XV. századi a debreczeni múzeumban 123.
- Rézkori lelet Oroszországból 346; — ek a debreczeni múzeumban 125.
- Rézöntő Kassán, Drexler József (1778) 361.
- Rheskupos (VIII.) érme (Kr. u. IV. sz.) 355.
- Rhody Alajos bártfai polgármester 113.
- Rickl József éremajándéka a debreczeni ref. kollégium számára 118.
- Richwald község (Sárosvm.) 327.
- Riegel Alajos műve: Spätrömische Kunstindustrie 52; — okoskodása a nagyszentmiklósi kincs felől 64.
- Riomfalvi ev. templom sekrestyeajtaja 1516-ból 245, 247, 252, XVI. századi ülőpadja 252.
- Rio véleménye Francesco Franciáról 295.
- Róbert Károly király, lásd *Károly Róbert*.
- Roberti hatása Francesco Franciára 295; — Ercole de', 302, 304.
- Rodusi telepések Sziciliában 350.
- Roesler az oláhokról 160.
- Róma 299, 300; — ügyei a szasszanida uralkodókkal 235; —ból származó ókori cserépmécs a székesfehérvári múzeumban 168.
- Római aranyérmek Kushanban 228; — császárszobrok 170–171; — denárok debreczeni népvándorláskori leletekben 131; — emlékek Szeged vidékén 211; — érmek a II. századból a Hortobágyról 131; — feliratok Potaissából 44–49; — időkből Dacia nemzetiségi viszonyai 160; — képtárak, lásd *Képtárak* alatt; — leletek Potaissából 364–365; — leletek Szamosújvár-

- ról a debreczeni múzeumban 124; — leletek, lásd *Leletek* alatt is; — őrház romjainban feltételezett népvándorláskori üst töredéke 225; — régiségek a komáromi múzeumban 336—341, a Vég-h-család verebi gyűjteményében 156—157; — síremlék Vindobonából 353; — toronyalakú sírlámpák Dunapenteléről és Tordáról 364—365; — tükör Victoria képével 365; — viselet Pannoniában 372; — kori leletek a Hortobágy-pusztáról 130—131, Hajdusámsonból 128. Lásd *Leletek* alatt is; — kori sír a búi Feketehalomban 198.
- Román elemek a magyar társadalomban (Réthy Lászlótól) 162; — kori butorok hiánya Erdélyben 244; — királyság címerei és színei (Réthy László munkája) 160; — lásd *Oldh* alatt is.
- Romanismus Illyricumban (Réthy L. munkája) 160.
- Romano, Paolo, 275.
- Romanos (I.) bizánczi császár érme honfoglaláskori sírban 132.
- Romaroni István és Jakab arc képe Kassán (1737) 150.
- Rómer Flóris 159.
- Rosellino, Bernardo, -ról Fabriczy Kornél dolgozata 379—380, 383.
- Rosenauer János, lásd *Rozsnyai*.
- Roska Márton 169; — a korláthi kőkori leletekről 193—196.
- Rosty Zsigmond véleménye II. Béla és IV. István rézpenzeiről 161.
- Roth Antal (1566. Bártfa) 330; — Viktor, Az almakereki templom műkincsei (Kolozsvár, 1912) 246; — Viktor, Erdély szárnysoltárai (Budapest, 1913) 244; — Viktor, Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen (Strassburg, 1905) 245; — Viktor, Gótizálás fabutorok az erdélyi száz templomokban 244—258.
- Rotte Dávid és Rotte Lajos kassai kannagyártók (XVIII. sz.) 148—149.
- Rovásírás, ó-török, 175; — lásd *Hún-székel* írás 161.
- Rozgonvi Rajnald (1466) 322.
- Róza Ferencz orgonakészítő Kassán 1774-ben 152.
- Rózsaffy Dezső 171; — Fabriczy-fordítása 378—384.
- Rózsahegy 366.
- Rozsnyai János Golgotha cz. képe Nagyszébenben (XV. sz.) 375.
- Rozsnyó 366; — i kannagyártók 148.
- Rozsondai (Nagyküüllőm.) templom 373, 1535-ik évi sorospadja 258.
- Rubens egykori kastélyának elpusztítása 167.
- Rudolf kir. koronázása 284.
- Rugila, Atilla elődje 231.
- Runák a nagyszentmiklósi kincsen 51.
- Ruthén parasztok feldúlják a warai Skrcinsky-kastélyt 166.
- S
- Sabljar a krki glagolita feliratról 143—146.
- Safarik a krki glagolita feliratról 143—146.
- Sáhi, lásd *Dzsabgu*.
- Sajó (?) folyó a tatárjárásról szóló kínai krónikában 142.
- Saka szkita törzs neve érmeken 232.
- Sákala, keleti Pendzsáb fővárosa 232.
- Salai (Salaino), Leonardo da Vinci magyar származású segédje 191.
- Salamon Ferencz 159; — Atilla főhadiszállásáról 211; — Buda átépítéséről Mátyás alatt 269.
- Sallet, Alfred, Beiträge zur antiken Münz- und Altertumskunde 227; — Die Nachfolger Alexanders d. Gr. in Baktrien und Indien. Berlin, 1879 226; — nézete Laksmi és Demeter istennő azonosságáról 228.
- Sámsoni bronzkincs 129.
- Samudra Gupta király (345—380 Kr. u.) 230; — érme 232.
- Sandhi szkita törzs neve érmeken 232.
- Sandomierzi kerület (Orosz-Lengyelország) 108.
- Sándor, Nagy, király 230, aranyai 134, baktriai és indiai utódairól Sallet munkája 226—227; — Zsófia Keczer Sándorné által Eperjesen állított oltár 155.
- Sandro, Amico di, krakói Madonna-képe és más képei 94—96, 294.
- Sandrokottos, lásd *Szandra Gupta*.
- Sangallo, Giuliano, -ról Fabriczy Kornél dolgozata 379.
- Sápor város Perzsiában 226; — (I.) szasszanida fejedelem érme Dunapenteléről 225—226; — (II.) perzsa király (339—380) 235.
- Sáránd melletti kőkori sírok 125.
- Sarcophag, lásd *Kököporsó*.
- Sárkányformák a Han-kori kínai művészetben 71—73.
- Sárosd mezőváros pecsétnyomója 168.
- Sárosi ispán, Tegus (1247) 107.
- Sármegyei régészeti találások 153—155.
- Sárosvármegyei Múzeum Bártfán, lásd *Múzeumok* alatt.
- Sarracini-képgyűjtemény Sienában 90.
- Sarre, Iranische Felsreliefs. Berlin, 1910. 226; — Herzfeld, Iranische Felsreliefs. Berlin, 1910. 348.
- Sárréti néprajzi anyag a debreczeni múzeumban 122.
- Sárrétudvariban Balázshalom nevű ős- és Árpád-kori temetkezőhely 125.
- Sarronei sanctuáriumban B. Luini képei 308.
- Sarto, Andrea del, 294; — egy kézírása a Czartoryski-képtárban s másutt levő képei 99—100.
- Sárváry Jakab néprajzi tárgyakat ad a debreczeni ref. kollégiumnak (1841-ben) 118; — Pál 118; — Pál könyvtára 116.
- Sas, lásd *Halászsas*.
- Sassetta, lásd *Stefano di Giovanni*.
- Sasvári Sz. Mária-kép Kassabelán (1781) 152.
- Satiro, San, sekrestyéje 185.
- Savnik, lásd *Scsavyik*.
- Schafarzik Ferencz műegyetemi tanár 319.
- Schäffer, E., a Czartoryski-képtárról 84.
- Schlager Joakim kassai ötvös (1787—1799) 361.
- Schleswig keltai leletei 354.
- Schliz az embertan, régészet és a néprajz szerepéről 3.
- Schmidt Hubert peleokeramikus a tiszaezlári urnákról 200; — véleménye egy Debreczen mellett feltalált agyagidolról 125.
- Schottmüller Frida, Die italienischen und spanischen Bildwerke der Renaissance und des Barocks (Berlin, 1913) 189.
- Schönborn grófok munkácsi uradalma 366.
- Schönherr Gyula 120.
- Schröet Erazmus kassai festő és rajztanár (XVIII. sz.) 148.
- Schulek Prigyes 171.
- Sohumacher L. G., Tell El Mutesellim 125.
- Schwarzenbach Ferencz hagyatékában (1764) volt cserépedenyek 156.
- Schweiger András kassai könyvtáros (1797) 361.
- Schwertner Fidélsz asztalos Kassán 151.
- Scsavyiki cisterci-zárda (1216) 108.
- Sebestyén Gyula 120, 171, 175.
- Sedlmájer Ferencz kassai esztérgályos (1789) 361.
- Segér véleménye az antropológiáról 3.

- Segesvár 364; — i ág. ev. főgimnázium régiséggyűjteménye 364; — i asztalos Reychmut János (1533) 253; — i hegyi-templom faragott ülőpadjai 258, gótikus ajtajú faliszekrény 247–248, XVI. századi ülőpadjai 253–255; — i múzeumban középkori könyvszekrény 324, régi gótikus ajtók 246, sekrestyeszekrény 248.
- Segna di Bonaventura 294.
- Seidlitz W. véleménye Ambrogio Preda «Krisztus feltámadása» cz. festményéről 189; — Zenale e Butinone. 1903. 307.
- Sekrestyeszekrények, gótikusak, Beszterczen, Nagyszebenben és Segesváron 248.
- Seleucida pénzek a debreczeni múzeumban 134.
- Sellaio, Jacoppo del, lásd *Jacoppo*.
- Selmecz város festett tájképe egy kassai polgár hagyatékában a XVIII. században 150.
- Selmeczbányai Óvár 171.
- Semayer Vilibáld 171.
- Senlis pusztulása a háborúban 384.
- Sepsiárkosi (Háromszékv.) bronzkori lelet 124.
- Septimus Severus császár 48.
- Seredy György síremléke Bártfán (XVI. sz.) 333; — ről nevezett kápolna Bártfán 313.
- Sforza Ascanio 184; — Bianca Maria, Corvin János jegyese 184; — Bona, Gian Galeazzo leánya képmásai Krakóban 184; — Francesco lovasszobra Leonardo da Vincitől 183, 187, 189; — Gian Galeazzo 182, 184; — Lodovico «il Moro» művészeti törekvései 181–187; — Massimiliano és Francesco képmása 188; — kastély Milanóban 187, Leonardo da Vinci által festett díszei 189.
- Shan-dinasztia Kínában 67, 71, 76.
- Shantung-félszigeten levő síremlékek 75–76, 220; — i kőfaragó-művészet 68, 71.
- Shien-ti, az utolsó mongol császár Kínában 137.
- Shun-ti kán a kínai történelemben 138.
- Sienai elemek Allegretto Nuzi művészetében 103; — festőiskola képviselői a Czartoryski-keptárban 85–91; — festőiskola hatása a fabrianoirai 103; — Museo dell' Opera Duccio-képe 85; — San Francesco-templom Lorenzetti-Madonnája 91; — Sarracini-féle képgyűjtemény 90; — Spannocchi-palota 380.
- Sieniavai Czartoryski-kastély pusztulása 166.
- Sifter = puskaagycsináló esztergályos 151.
- Sigmaringeni Hohenzollern-Museum, lásd *Múzeumok* alatt.
- Signorelli, Luca di, színskálája 97; — hatása Lorenzo di Credi egyik tanítványára 97.
- Simonffy Imre emléktárgyai a debreczeni múzeumban 123.
- Sinay Miklós 115–116.
- Sind (India) kusáni urai 230.
- Sinfalvai bronzkori lelet 124.
- Sinopei érme 350–351, 355.
- Sírboltok a nyírbátori ref. templomban (Báthoryaké (281–282).
- Síremlék, Andrassy Péteré, XVI. sz. 361; — Cromer Agostoné Kassán 1472-ből 243; — Egerváry Bereczké 288–292; — Marczali Miklós erdélyi vajdájé (1413) 359; — római Potaissából 44–49, Vindobonából 353; — Seredy Györgyé Bártfán (XVI. sz.) 333; — Széchy Dénesé 172; — Vitéz Jánosé 272; — a Wu-családé (Kínában) 68; — 1373. évbéli Székesfehérváron 146–147; — ek Firenzei Jánostól 274; — ek, reneszánsz stílusuk, olasz mesterei Magyarországon 290.
- Sirláda, La Tène-kori 199.
- Sírlámpák, toronyalakúak, Dunapenteléről és Tordáról 364–365.
- Sisak bronzból, népvándorláskori, a hadházi Bocskai-kertből 131; — longobárd Berlinben és Szentpéterváron 354; — ok a debreczeni múzeumban 132.
- Siva-isten állatja (Zebu) érmeken 234; — istennő indiai érmeken 228; — tó (Afganisztánban) 235.
- Six, M. Y. P., Sinope (1885) 350.
- Sixtusi kápolna mennyezetfreskói 301.
- Skanda Gupta kushani király 228–229.
- Skandinávia és Oroszország legrégebb kultúrája 342.
- Skrzinsky-kastély feldúlása a rutének által (Warában, Brzezow mellett) 166.
- Skypatus (tálalakú) pénzek 233.
- Smirnow, Argenterie orientale 355.
- Smissben (Gotland) talált bronz depót-lelet 345.
- Smith, Vincent A., A history of fine art in India and Ceylon. Oxford, 1911, 227; — The coinage of the early or imperial Gupta-Dynasty 228.
- Smolka Wladislaw, a Czartoryski-Múzeum igazgatója 84.
- Sobieski János hajdani podhorcei kastélyának pusztulása 166.
- Sohár László 169.
- Sóhegy Torda mellett 46.
- Soissons pusztulása a háborúban 167, 384.
- Solmi, E., Leonardo (Firenze, 1906) 183.
- Solutréi kőszkzök Magyarországon 193.
- Somogyi szoborvázlata a debreczeni múzeumban 123.
- Somogyomi ev. templom XVI. sz. di padja 258.
- Sószentmárton melletti római castellum 364.
- Spannocchi palota, lásd *Siena*.
- Spanyol telepek Magyarországon 162; — ország címere (1483) 323; — országi Murabiták vagy Al Mohavidák pénzei 162.
- Spitzer Mór 171.
- Spitzyn közlései a csudok emlékeiről 345; — Zapiszki Russzk i Szlavianszkij archeologii (1903) 342.
- Stanga, Marchesino, Lodovico Sforza herceg titkára 184.
- Stater-egység Kushanban 229.
- Steen-kastély (Rubens egykori tulajdona) elpusztítása 167.
- Stefano di Giovanni, Keresztelő Sz. János és egy női vértanú képe Krakóban 88–89, egyéb képei 89.
- Stein, M. Aurel, Notes on the monetary-system of ancient Kashmir (1899) 227; — Zoroastrian deities oro- Indo-Scythian coins (1887) 227–228.
- Steinmetz István, lásd *Kassai István*.
- Stemacsek János építőmester (1487) lásd *Anspachi*.
- Sterbini képtár (Róma) 89.
- Stereotyp-nyomás első kísérletei Debreczenben 118.
- Stergninski gróf nozdri kastélyának pusztulása 166.
- Stílus, a magyar, 160.
- Stoppani Ferencz kassai gombkötő és szabó (1781) 361.
- Strahlenberg P. J. munkája, Das Nord- und Östliche Theil von Europa. 1730. 51.
- Strassburgi városi képtár, lásd *Képtárak*.
- Strobel pármái tanár az őskori edények égetéséről 17.
- Strobl Alajos szoborvázlata a debreczeni múzeumban 123; — Zsófia egy képe a debreczeni múzeumban 122.
- Stroganoff-Madonna 104.
- Strohal R. a krki glagolita-feliratról 143–146.
- Strzygowski Joseph, Das Etschmiadzin-Evangeliar. Wien, 1891. 355; — Der Bildkreis des griechischen Physiologus. Leipzig, 1899.

355; — munkája egy albán kincsletről 370.
 Stuart-Poole, Head, Coins of Jonia. London, 1892; — The Tauric Chersonese. London, 1877. 350.
 Stündel piarista «villanyerőműve» (1840) 118.
 Stübe, R., Die Reiche der Indogermanen in Asien. Berlin, 1910. 228.
 Stückenberg, Materiali dlja izucsenia mednago veka vosztocsnoj poloszi Evropejszkoj Rosszija. 1901. 342.
 Suida egy krakói olasz festményről 87; — Studien zur Trecentomalerei 83, 86.
 Sulkowski hercegek grodovicei kastélyának pusztulása 368.
 Sumitomo-gyűjtemény kínai bronzedényei 76.
 Sung-Lien a kínai krónikákban 137–143;
 Supka Géza 370; — «A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz» (Válasz Takács Zoltán hasonló című cikkére) 341–358; — Magyar a kínai krónikákban 137–143; — A magyarországi hún-uralom néhány érememléke 224–237; — A nagyszentmiklósi kincs revíziója 50–64; — előadása a nagyszentmiklósi kincs feliratairól 169, 171.
 Surus, Mevius, Potaissa római parancsnoka 48.
 Svájci faragás 258; — guguló vázú őskori sírok 15; — «hunok» (Réthy L. értekezése) 160.
 Svédország címere (1483) 323; — őskorának keleti kapcsolatai 345.
 Syban (= Szubutáj?) tatár herceg (1241) 141.
 Syrakusai didrachma és dekadrachma 134.

Sz

Szabadságharcz (1848 49-iki) ereklyéi a debreczeni múzeumban 132.
 Szabó Ferencz, Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 160.
 Szabó Kassán 1767-ben (Hauszer József) 360; — czéh pohara Debreczenben 123.
 Szabolcs (községbeli) leletek 197.
 Szabolcsvármegye jellege 261; — i kő-, bronz- és vaskori leletek 197–210; — i La Tène-kori karperecz 130; — Múzeum, lásd *Múzeumok* alatt.
 Szagarin (csákány) szkita leletből 135.
 Szaitafenesz hamisított tiarája 130.
 Szajan-hegység 66; — -vidék 67.
 Szaka érmek 227; — hinduk birodalma belölvad a Gupta-bírodalomba 230; — k és fehér húnok kapcsolata 237.
 Szakaszténei szkiták érmei 236.
 Szakmáry Dániel kassai ötvös (1801–1807) 361–362; — György érsek által a kassai dómhoz épített kápolna 243.
 Szalacska kelta lelet 353.
 Szalárdi értesítése a «morva testvérek» megtelepedéséről 156.
 Szalay Imre br. 120.
 Szalóksámsoni Árpád-kori templom helye s az ott talált tárgyak 132–133.
 Szamanida-érmek népvándorláskori leleteinkben 224.
 Szamarkand kínai neve 140.
 Szamosi (Elek) egy képe a debreczeni múzeumban 122.
 Szamosújvári kőkori lelet 124; — római-kori leletek a debreczeni múzeumban 124.
 Szamudra Gupta kushani király (380–398 kör. Kr. u.) 229.
 Szan folyó (Galicziában) 368.
 Szandra Gupta (II.) kushani király 229.
 Szappanosi szőlőkben (Békésszarvas mellett) őskori ásatások 1–43.

Szaraczen kereskedők Magyarországon 192.
 Szarmaták a Tisza és Maros közén 211–212.
 Szárnyasoltár, lásd *Óltár* alatt.
 Szarvas, pihenő, motívuma Orchon-vidéki ábrázolásokon 71–72; — lásd *Békésszarvas*.
 Szász Károly (legidősebb) 158; — ok (az erdélyiek?) meghódítása a mongolok által 140; — ok érdeme az erdélyi művészet ápolásában 260; — feliratokban osztrák-bajor nyelvjárás 260.
 Szászcsanádi templom gótikus ajtaja a Bruken-thal-Múzeumban 245–246.
 Szászhermányi ev. templom gótikus faliszekrényei 248.
 Szászkörösi egyház nyugati ajtaja 246.
 Szászsebesi szárnyasoltár 252.
 Szásztelki-lapanyagon (debreczeni határ) népvándorláskori lelet 131.
 Szászújfalusi templom ajtaja 246. XVI. szdi padja 257–258.
 Szászújvárosi (de Nova Civitate) István által 1483-ban készítettet kalapfogas a Bruken-thali-Múzeumban. (?) 258.
 Szasszanida érmek 127, dunapentelei leletből 225; — ezüsttál Onosatból (Permi kormányzóság) 355; — perzsák érmei 235; — k iráni birtokai 231.
 Szasszanok (= szászok) földjére a tatárok benyomulása 141.
 Szatmár városa 133.
 Százhalma (Nagyküllőm.) templom 373.
 Széchényi Ferencz gr. 116.
 Széchy Dénes sírköve 172; — Mária 264.
 Szeged vidékének szerepe hazánk művelődéstörténetében 211.
 Szegedőthalmi hún művészeti emlékek (Takács Zoltán cikke és előadása) 211–223, 371–372; — madaras bronzdísz 349, 354–356.
 Szegedsövényházai régiségek 221.
 Szegedi János a Báthoryak sírboltjának feladásáról (Rubricae juris cz. munkájában) 281–282.
 Szék, birói 1694-ből, lásd *Birói szék*; — templomi, Buchholtz Simoné Bártfán (1630) 334–335.
 Szekcső patak (Sáros vm.) 107.
 Székely írás, lásd *Hún-székely írás*.
 Székelyek és a magyar honfoglalás (Réthy L. munkája) 161.
 Székesfehérvár 260; — i czéh emlékek 168; — i Sz. Sebestyén és a felsővárosi egyház pecsétnyomója 168; — i Múzeum, lásd *Fehérmegyei*; — i rézkori és középkori leletek az ottani múzeumban 168; — i siremlék 1373-ból Marosi Arnold közleménye) 146–147.
 Szekrény az Arany-egyszarvúhoz címzett gyógyszer-tárból (1772-ből) 123; — sekrestyébe való Kassán (1762) 360; — ek a bártfai Sz. Egyed-templom sekrestyéjében (1451) 322; — ek, gótizálásúak, az erdélyi szász templomokban 248; — ek, intarziások, a debreczeni múzeumban 123; — ke, sekrestyébe való (XV–XVI. sz.) a hervartói templomból 327; —, lásd *Leváltári szekrény* alatt is.
 Szekszárdi apát Sforza Ascanio 184.
 Szelindeki templom sorospadjai (XV. sz.) 249.
 Szemibratyni falfarás lemez 347.
 Szénégetői (Sárosvm.) harangok 1613 és 1760-ból és koporsótakaró 1838-ból 154.
 Szentgotthárdi cisterciák 108.
 Szentivánban (Sárosvm.) felállított oltár (1777) 152.
 Szentpétersváron őrzött «longobárd» sisak 354.
 Szentpétery Tamás deák (1432) 147.
 Szentségfülke a nyírbátori ref. templomban 273; — a menyői templomban 274.

Szentségház, a kassai dómé 111, 319; — a bártfai Sz. Egyed-egyházé 111, 319—320. Szentségmutatóhoz való koszorú és tok (1769) 360.
 Szepesolaszi 260.
 Szepesremetei kath. templom kifestése (1833) 152.
 Szepesszombati templom építőmestere György (XV. sz.) 317.
 Széphely (Sárosvm. 1312) 109.
 Szerbcsanádi őstelep 15.
 Szibéria és Kína némely régiségeinek viszonya (Reinecke tanulmánya) 342; — lakói az ókorban és a középkor elején 66; — bronz- és vaskori leletei 67; — régiségeiről szóló irodalom 342; — i bronzkardok markolatai 73—74; — i művészet a bronzkorban 346—347.
 Szicília czimere (1483) 323; — i Akragas város, lásd *Akragas*.
 Szerkeszu a cserkeszek neve a kínai krónikában 140.
 Szieszu-k szászok neve a kínai krónikában 140.
 Szilágyi Dezső emléktárgyai a debreczeni múzeumban 123.
 Szilézia kormányzója Egerváry László 290.
 Szili (Somogy megye) kard 201.
 Szimferopoli lelet sárkányos phalarája 347.
 Szindivölgy-mál Torda mellett 48.
 Szini Károly a nyirbátóri ülpadokról 275—276.
 Szirani (Oroszország) hűn üst 221.
 Szkita agatirzek, lásd *Agatirzek* alatt; — és asszír alapformák között rokonság 344; — bronzbalták Torda környékéről 365; — emlékek hűn csoportja 65—79; — érmek, lásd *Indo-szkita* alatt; —, görög, baktriai és indiai királyok érmei 227; — lelet Berczelről 135—136; — leletek 351; — műremek 53; — művészet motívumainak fennmaradása 212; — művészet és műveltség 68, 74; — (illetőleg ó-török) művészi készség 66; — név használata az orosz régészeknél 225; — permi díszítőstílus 346; — szasszanida érmek 227; — tükör Hajdúböszörményből 130; — törzsek nevei kusáni érmeken 231; — k ostromolják Istrost 352; — król és a szomszéd népekről Treidler Hans embertani értekezése 227; — król és turkokról Franke O. adalékai 22.
 Szobor ezüsből, Báthory Istváné 263.
 Szoboszlói Angyalháza-pusztán lelt bronzkés 130; — népvándorláskori aranylelet 131; — ref. egyház ezüst bilikoma a XVII. századból a debreczeni múzeumban 123.
 Szobrász (kőfaragó) Fek Ferencz (Kassa, 1770) 360, Firenzei János (1515) 274, Gergely bártfai legény (1477) 318, Kolozsvári Márton és György 372, Kristóf János (1848) 152, Miklós mester Bártfán (XV. sz.) 311, 313, Péter kassai mester (1477) 318, Péter zágrábi mester (1520) 280, Sztavio mk. Sztavjárszky Vincze (Kassa, 1812) 152, Traui János (Buda, XVI. sz.) 275, Zsigmondi András (1779) 361.
 Szobrok, rómaiak, a komáromi múzeumban 337; — (fából) a kassai dóm szószékén (1764) 360.
 Szokolovszky József kassai órás (1811) 362.
 Szolnok-Doboka vármegye monografiája 161.
 Szomatologia az embertanban 2—3.
 Szombatfalvai (Szolnok-Dobokavm.) bronzkori lelet 124.
 Szószék Bazinban 1523-ból 290.
 Szőke Ilona tanár 371.
 Szőnyeg «gyöngyös cseh» (1646) 150.
 Szőnyi (Brigetioi) római táborhely és leletei 336; — hamis csontregiségek 339.
 Szövetimport a török népeknél 349.

Arch. Értesítő. 1916.

Sztavio mként Sztavjárszky Vincze újszandeczi eredetű kő- és faszobrász Kassán (1812) 152
 Sztahlo Ottó 171; — Nehány szó a kassai Sz. Erzsébet-templom építése történetéhez 238—243.
 Sztupa (ereklyetorony vagy kamra) 234.
 Szubietai (Szubotáj) kán a mongol hadvezér (1241) 140—143.
 Szulimán császár Ecsedet ostromolja 265.
 Szuvarna-egység (érmeknél) Kushanban 229.
 Suzai nyakperecz 351.
 Szűcs István adatai Kazay Sámuel gyűjteményéről 116.
 Szűrszabóczei pohara Debreczenben 123.
 Szydłowski Tádé a háború pusztításairól Galicziában 267—368.

T

Tabakosok zászlaja Székesfehérvárról 168.
 Tábori jelenet asszír domborművön 69.
 Taddeo di Bartolo 294.
 Tagányi Károly, Szolnok-Dobokamegye monografiája (1890) 161.
 Taght-i-Bostáni domborművek 348—349.
 Tagliacci, Nicolo di Ser Sozzo állítólagos miniatűr-sorozata 87.
 Taidshi, lásd *Técsi*.
 Tai-peg (fejedelem) neve a nagyszentmiklósi kincsen 61—62.
 Takács Zoltán (Felvinczi) 171, 175, 176, 341—347, 349, 357—358, 369, 372, 374; — a népvándorlás korának magyarországi emlékeiről 370; — cikke és felolvasása: A belső-ázsiai népek művészetének alapformáihoz 65, 79, 175; — cikke: Szeged-Óthalmi hűn művészeti emlékek 211—223; — előadása: A szeged-óthalmi leletek művészettörténeti jelentősége 271—372; — felolvasása a kínai művészetről a hűnokról 171.
 Tál, ezüsből, szasszanida 355; — török, Károli Gáspár hagyatékában 155.
 Tallgren, A. M., Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland. Helsingfors, 1911. 342, 345—346.
 Tamaroccio, Cesare, 294, 302.
 Tamás kassai ácsmester (1427) 321.
 Tányérok, ezüsből, újévi ajándéku Borbála királynénak (1432) 147.
 T'ao tie-szörny a kínai művészetben 71—73.
 Tapoly folyó (Sárosvm.) 107.
 Tapolytarnó, Sáros megye 107.
 Tárcaai Annától I. Ferdinánd kir. hadai elfoglalják Tarkőt 153; — család Tarkó vár első birtokosa 153; — Miklós felirata a héthársi templom déli ajtaján 154.
 Tarkó faluban Dessewffy Ferencz egykori kuriája 153—154; — temploma 1651. évi felirata és XVI—XVIII. századi harangjai 153—154; — várában feltalált boltozott helyiség 153.
 Tarnóczy Sámuel (1779) 361.
 Tarnopol 166.
 Tarsoly, kardhoz való, Kassán 1744-ben 151.
 Tasso, Domenico del, lásd *Domenico*.
 Tatárjárás, a magyarországi, leírása kínai évkönyvekben 137—143, Reshid-Eddin perzsa írónál 141.
 Tatárok, fehér, kínai elnevezése Po-Ta-ta 138.
 Tatárpénzek a magyar numizmatikában 162.
 Tauriai Kersonesos, lásd *Kersonesos*.
 Taxila melletti Baoti-Pind-i sztupa 234.
 Ta-Yüeti-k (nagy-géták) 233.
 Técsi = bolgár fejedelem 50.
 Técső helység neve a bolgár técsi (fejedelem) szóból ered 50.

- Téglás Gábor 170; — Gábor várhegyi ásatása 364; — Géza 366; — József tanár 365; — István (visszaemlékezés) 364—366; — István ásatásai Tordán 44—49; — István cikke a potaissai feliratok és domborművekről 44—49; — István régészeti, műtörténeti és néprajzi dolgozatai 365; — István (if.) 365.
- Tégláson lelt bronzkardok 126.
- Téglavető-mester, XV. századi (Márton) 318.
- Tegs sárosi comes (1247) 107.
- Tegyed-falu nyomai Hajdúsámszon mellett 128.
- Teirich, Valentin, Ornamente aus der Blütezeit italienischer Renaissance. Wien, 1886. 280.
- Telegdi Kovács László, lásd *Kovács*.
- Teleki Sámuel gr. mint gyűjtő 116.
- Telep, bronzkori, Hajdúsámszonban 128.
- Telepy Károly festménye a debreczeni múzeumban 122.
- Teleti szójárás 56, 58, 63.
- Temetkezés, zsugorított, a békésszarvasi östelepen 13. Obessenyőn és Opoljenikon 37.
- Temető, római, Alsószentmihályfalva mellett 364.
- Templomok; *I. Hazaiak*: Abaujtihány 152, Almakerek 246, 252—253, Bábolna (Komáromvm.) 337, Balmaz (Debreczen mellett; elpusztult) 133, Baromlak 256, Bártfa (Sz. Egyed-t.) 105—114, 276, 310—335, Bazin 290, Berethalom 247, 250—251, Besztercze 247, 256—258, Bogács 246, 250, 253, Boldogváros (Nagyküüllővm.) 373, Brassó (Fekete-templom) 248, 374, Brulya (Nagyküüllővm.) 373, Csécs (Árpád-kori; elpusztult) 132, Csetnek (ág. ev.) 371, 374, Debreczen (Sz. András-t.; 1802-ben leégett) 118, Debreczen-környéki elpusztult Árpád-kori templomok 133, Eczel 245, 247, 251—252, Egervár (Vasvm.) 290, Eperjes (r. k. plébánia-t.) 106, 333, (minoritáké) 155, Esztergom (Bakócz-kápolna) 183, 273, 288—289, 374—380, Fazekasrét (előbb Harcsár-Lucska, Sárosvm.) 154, Felsőbajom 252, Felsőtőkés 152, Gölniczbánya 152, Güth (elpusztult) 133, Gyulafehérvár (székesegyház) 288, 374, Haláp (elpusztult Árpád-kori t.) 133, Hervartó (fatemplom) 328, Héthárs 154, Ipolyszászd 374, Jakabfalva 373, Kassa (Sz. Erzsébet-dóm) 152, 238—243, 310, 318—319, 360—362, Kassabéla 152, Kassaujfalva 152, Kavcsány 152, Kenyérmező (Báthory-kápolna) 263, Kercz 257, Kijó 154, Kisprázmár 373, Kissink 373, Kund 258, Lőcse 276, Macs (Hajdúvm.; elpusztult) 133, Mátá (elpusztult) 133, Marosszentanna 375, Medgyes 247, 258, Menyő 274, Monostor (Debreczen mellett; elpusztult) 133, Nagydísznád 248, Nagysink 246, 258, 373, Nagyszeben (ev. plébánia-t.) 246—247, 374, (kőháztemplom) 254, Nagyvarsány 289, Nyírbátor (ref. templom) 261—287, (minorita-t.) 263, Ohat (elpusztult apátság) 133, Parlag (elpusztult) 133, Prázmár 254, Rádó 252, Riomfalva 245, 247, 252, Rozsonda 258, 373, Segesvár (Hegyi-templom) 247, 253, 258, Somogyom 258, Szalóksámszon (Árpád-kori templom nyomai) 132—133; Szászcsanád 245—246; Szászhermány 248, Száskörös 246, Szászsebes 252, Szászujfalva 246, 257, Szászujváros 258, Százhalom 373, Székesfehérvár (egykori bazilika) 146, (Sz. Sebestyén és felsővárosi r. k. templom) 168, Szeleldek 249, Szénegető (Sárosvm.) 154, Szentistván 152, Szepesremete 152, Tarkó 154, Tereske 289, Torda (ref.) 365, Tóbiás 250, Vác (székesegyház) 270—271, Zágráb (székesegyház) 280, Zám (elpusztult) 133; — *II. Külföldiek*: Arezzo (S. Misericordia) 380, Bologna (S. Martino) 303, (S. Michaelé in Bosco) 297, (S. Petronio) 304, (S. Prospero) 295, (S. Salvatore) 306, (S. Vitale) 304, Faenza (székesegyház) 297, Felsztyn (Galiczia) 368, Ferrara (székesegyház) 296, Firenze (Annunziata) 380, Görcz (székesegyház) 368, Lezajszk (Sz. Benedekrendi t.) 368, Lucca (S. Frediano) 296, 304, Milano (S. Ambrogio) 185, (S. Maria delle Grazie) 185, (S. Maria del Pace) 308, Parma (Annunziata) 296, Pavia (székesegyház) 185, Reims (székesegyház) 167, 380, Roma (S. Nicolo in Carcere) 303, Soissons 167, Treviglio 307; — -ok erdélyiek, gótizálású (fabulatorai 244—258; — *I. Fatemplomok* alatt is.
- Teng-fong-hien (Észak-kína) környékén II. századi síremlékek 116—217, 220, 371.
- Tepluchow, Drevnoszti Permszkij Csudi (Perm, 1893—1897) 345, 354; — Veseszvennie panciatniki kamennago i bronzovago periodov v zapadnoj csaszi Permszkij gub. (1892) 342.
- Tereske (Nógrádv.) templomában reneszánsz szentségfülke 289.
- Térey Gábor 171, 371.
- Természettudományi gyűjtemény a debreczeni ref. kollégiumban 116.
- Terrakotta-dombormű, kínai, a Han-korszakból 218.
- Terra-sigillata edények a komáromi múzeumban 338.
- Teuto névből a tót elnevezés származtatása 161.
- Thaly Kálmán 158; — emléktárgyai és könyvei a debreczeni múzeumban 122—123.
- Thass község (Szabolcsvm.) 136.
- Theodosius császár aranya 134.
- Theodoricus, az első koprzywnicai apát 108.
- Theodosios (II.) bizánci császár érme 232.
- Thomas, E., Sassanian Coins (1872) 232; — véleménye kusáni érmek feliratairól 231—233.
- Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon 348.
- Thököly Imre aranya 144.
- Thurribulum, lásd *Füstölő*.
- Thurzó-család síremlékei Lőcsén 284; — Kálmán 169, 172; — Szaniszló sírszobra 284; — Zsigmond (1506—1512) 274.
- Tigris (t'as tie) a kínai művészetben 71—73.
- Timári leletek 197.
- Tininio, lásd *Knin*.
- Tiroli fadaragás 258.
- Tisi, Benvenuto da Garofalo (1481—1559) működése és képei 298—306.
- Tisza folyó 261; — áradásai által kimosott leletek 197; — környékének telepei a népvándorlás korában 211.
- Tisza Lajos gróf 213.
- Tiszaeszlári La éne-kori és más lelet 125, 197—200.
- Tiszapolgár 170.
- Tiziano Vecelli 300; — a Gonzágák szolgálatában 80; — egy képe Fáy János gyűjteményében 115.
- Tóbiási ev. templom XVI. sz. padjai 250.
- Tochari érmek 227.
- Toczó-patak Debreczen mellett 125.
- Toesca, P., Opera di Giovanni di Paolo 88.
- Tok, szentségmutatóhoz való (1769) 360.
- Toldy Ferencz 159.
- Tolnay Lajos 158.
- Tolsztoj-Kondakow, Drevnoszti Russzkij, vipuszk-vtoroj. St. Petersburg, 1889. 350; — Russzkia Drevnoszti III. 346—347, 354.
- Tommaso 294.
- Tomsich István 1848/49-iki vezérkari százados 157.
- Tonha, a Duna neve Reshid-Eddin krónikájában 141.

Torda-Aranyosvármegye 364.
Tordai galambbúgos kapuk 365; — kultúrház és múzeum 366; — leletek 364—365; — ref. egyház kincsei 365; — és vidékén lelt római feliratok 44—49.
Torma Károly 159.
Toroczkai Osváld festménye a debreczeni múzeumban 122.
Toroczkószentgyörgyi ezüst torquesek 364.
Toronyalakú sirlámpák Dunapenteléről és Tordáról 364—365.
Toscana középkori festészetének jelentősége Vasarinál 299; — i festőművek Umbriában 103.
Toscanelli gyűjtemény Firenzében 91, 98; — gyűjteményből eredő Giovanni di Paolo-festmény Krakóban 88.
Tószegi telep-halom ásatásai 373.
Tóth Agoston 48-iki honvédeztredes egy képe a debreczeni múzeumban 122; — András szoborvázlata a debreczeni múzeumban 123; — Gyula vencesellőji jegyző 208.
Tót név jelentéséről Réthy László munkája 161; — ok beözönlése Bártfára 106.
T'oung-pao, az állatkör (lásd ezt) kínai neve 348.
Tökés község (Abaujvm.) 147.
Tölcsérpuska Csákerényből 168.
Tömösön lelt XII. századi kard 364.
Tör, szkita, a szabolcsi múzeumban 135; — ök a debreczeni múzeumban 132; — markolatok, bronzkoriak, Minuszinszk vidékéről 73.
Török állatkör átvétele a kínaiak által 348; — harcász v. fejedelem képe a nagyszentmiklósi kincsen 63; — (turk) eredetű-e nagyszentmiklósi kincs? 53; — (márványos) papír 149; — tál Károli Gáspár hagyatékában 155; — talpas tál, amelyet Székesfehérváron lelték 168; — öknél a csillagászati konstellációk szerepe 440; — ség, középpásziai. önálló díszítő elemei 348.
Török Aurél antropológiai kutatásai 7—8, 10; — Lajos 127.
Törteli bronzüst 65, 221, 357, 372.
Trajanus dácziái hadjárata 374.
Trák éremképekről Pick B. munkája 350; — lovas-istenségek 353; — lovas-istenség dunapentelei domborművön 225; — lovas-istenképek Hévizről és Potaissából 364; — lovasistenség ölomtábláskája 340; — tengermelléki városok érmei 350—351, 355; — városi emblémák 353.
Trákiában kelta betörés (284 Kr. e.) 353.
Tranquillina, Domna, istrosi érmei 350.
Traui János (Giovanni Dalmata) élete és magyarországi működése 275, 289; — ról Fabriczy Kornél dolgozata 379.
Treidler, Hans, Die Skythen und ihre Nachbarvölker, 1914. 227.
Treviglio, Maffeo da, Lodovico Sforza budai követe 188; — i plébánia-templom 307.
Trierben lelt halászsasos pecsétyű 354.
Triratna-jelvény (buddhista) 234.
Trivillense, Maffeo, lásd *Treviglio*.
Trois-Fontainesból betelepült cisterciák 108.
Trotti, Giacomo, Lodovico Sforza követe 182.
Troitzkói zárda Asztrakánban 51.
Tschepe, Albert, Das Eingreifen der westlichen Noinaden in Chinas älteste Geschichte 67.
T'u-la folyó 145.
Tumba, lásd *Síremlék*.
Tun-ning folyó (a Duna? vagy a Sajó) a tatárjárásról szóló kínai krónikában 142.
Turáni érmekről Drouin értekezése 227.
Turk segédhadak Amida ostrománál (358-ban) 235; — kínai érmek a VII. és VIII. századból 227; — lásd *Török*; — ok-e a hu-

nok? 237; — okról és szkítákról Franke O. adalékai 227.
Turuska, lásd *Turk*.
Tükör bronzból (római) a komáromi múzeumban 340; római-kori a Hortobágyról 130; — római, Victoria domború képevel 365; —, szkita, Hajduböszörményből 130, Oláh-zsákodról 364.
Tükrök, bronzkoriak, az Altái vidékéről 74.
Tüzoltár I. Sápór iráni fejedelem érmén 226.
Tüzpárok, bronzkoriak, a Hortobágyon 129.

U

Ubadzsgi az abkház nép kínai neve 140.
Uczug v. Uczugi, a volgai halásztelepek neve 51.
Uffizi-képtár Firenzében, lásd *Képtárak* alatt.
Uigur dialektus 63; — képző a nagyszentmiklósi kincs egyik feliratában 57; — ica, Müller munkája 59.
Újévi ajándék a királyi udvarnak Kassa városától 147.
Ujfalvy, K., Über prähistorische Funde in Westsibirien und Centralasien 342.
Ujhelyi Aladár 135.
Újkeresztény cserépedények (Kemény Lajos közleménye) 155—156.
Újvárosi (de Nova Civitate) István, I. *Szász-újvárosi*.
Ulag nép (=Wlachok) legyőzése a mongolok által (1241) 141.
Ulakut város a tatárjárásban 141.
Ulászló (II.) király alatt a kassai dóm építése 242; — átírja IV. Béla oklevelét a bártfai ciszterciekről 107.
Ulrich Mátyás eperjesi mester által öntött harang Kijón 154.
Uluszu, Oroszország neve a kínai krónikában 140.
Umbriában toscanai festők művei 103.
Umbriai festőiskola egy alkotása (Allegretto Nuzitól) a krakói Czartoryski-képtárban 100—104.
Umma babiloni város címere 356.
Ung- (másként Ongut-) törzs Kínában 138.
Ungvári gimnáziumi congregatio (1756) 147.
Ural folyó 231, kínai neve Gyayakh 141; — hegység 66, 345; — altai bronzkor 346, kultúra 342.
Úrasztali terítők, hímzettek a debreczeni múzeumban 123.
Urinal, kínai, a Han-korszakból 222.
Urnasírok Egyeken 127—128, Hajdubagason 128; — temető (bronzkori) Andaháza-pusztán (Biharvm.) 129, Nyiregyházán 200, 208.
Uszcsiszolszki hun üst 221—222.
Utazók, kínaiak, a középkorban, 137.
Utigurok vagy kotrigurok nyelve 175.
Uwarow, Katalog szobranija drevnosztei Grafa Uwarowa. I. Moszkva, 1887. 342.
U-yang-Yu kínai történetíró a XIII. században 137.
Ülgen, a teleutiak legfőbb istensége 58; — leánya név egy nagyszentmiklósi edényen 57—58.
Ülőfülke (?) márványból a nyirbátori ret. templomban 274.
Ülőpadok, lásd *Padok*.
Ürmös-vize 131.
Üst, lásd: *Gundestrup*. *Kaposvölgyi*, *Törteli*; — ök, hunokéi Kaposvölgyből, Törtelről, Szizranból és Uszcsiszolszkról 221—222.
Üvegfestmények Bártfán (1497) 114.
Üvegűrművek az Egerváryak 1480—90-es évekbeli számadásaiban 290.
Üveg szem (római votívtárgy) a komáromi múzeumban 338.

V

- Vachon, Marius. Les villes martyres de France et de Belgique (1915) 384.
 Váczi püspök, Báthory Miklós és emlékköve 270–271, 275.
 Vaisz János Sámuel kassai keztyűs 1744-ben 151.
 Vajgell Jakab kassai építész (1768) 360.
 Valentinianus (III.) érme 232; — halála 226.
 Vallon lakosok Magyarországon 260.
 Válon lelt őskori agyagpoharak 168.
 Vámbéri Armin magyarok eredetéről írt műve és Réthy László 161.
 Vámospércsi bronzkori csákány 129; — La Tène-korú lelet 130.
 Váncsodi ref. egyház verejtékes pohara a debreczeni múzeumban 123.
 Vandernath gróf számára kötött könyvek Kassán (XVIII. sz.) 149.
 Vár, római, lásd *Castrum*.
 Várak: Ecsed 285, Gredistyei dák vár 374, Kápolna melletti 374, Nógrád 275, Selmeczbányai Óvár 171, Tarkó 153; — hiánya Szabolcsvármegyében 261.
 Varahran (II.) perzsa király 236; — (V.) perzsa (szasszanida) király (419–440) 229, 233–236.
 Varannó 322.
 Varázséji Gusztáv ásatása Szeged-Óthalmon 213.
 Várhelyi ásatások 364.
 Varjú Elemér 171, 174, 175, 369.
 Varjúfalu (Sárosvm.) 107.
 Vas- és bronzkori fegyverzet és szerszám az Altaj-vidéken 67–68.
 Vasajtó, gótikus, a nagyszebeni pléb. templomban 246.
 Vaskeztyűk a debreczeni múzeumban 132.
 Vasláncz, La Tène-kori a Végh-család gyűjteményében 156.
 Vasoxidfesték őskori sírokban 125.
 Vásárhelyi Géza 170, 171, 372, 374.
 Vasari Giorgio Benedetto da Marianoról 276; — Lorenzo di Crediről 98; — Leonardo Cenacolojáról 188; — a magánképtárakról 80; — Mátyás király képvásárlásairól 95–96; — téves adatai Benvenuto Tisiről 298–301.
 Vass György (Czegei) naplója a nyirbátori templomról 264.
 Vasvári helység (Szabolcs vm.) 261.
 Vaszary Kolos hercegprímás elhunyt 371.
 Vaticani képtár Giovanni di Paolo képe 88.
 Vazu Déva kusáni király 231, 233–235; — érmei 228–229, 236.
 Védák lóáldozata 237.
 Végh János, Verebi, régiséggyűjtő 156; — család régiséggyűjteménye 156–157.
 Veglaszigeti Vitoslavus (1120) 144–145.
 Velencei képtárak, I. *Képtárak és Gyűjtemények* alatt; — magánképtárak 1525–1543 között 80.
 Vencsellői leletek 197, 208.
 Venturi, Adolfo, 83; — Allegretto Nuziról 191; — Boccaccinoról 299–300; — B. Tisi da Garofaloról 301–302; — a Crespi-képtárról 83; — a Codice di S. Giorgio miniatúráról 86–87; — Francesco Francia mesteréről 295–296; — Giorgioneról 80; — Lorenzo di Credi képeiről 96; — műtörténeti módszere 182; — a Sterbini-képtárról 89; — véleménye Mátyás király és Beatrix királyné dombormívű képeiről 379.
 Vereb község pecsétnyomója 168; — i régiségek (Marosi Arnold közleménye) 156–157.
 Verejtékes-poharak (XVII. sz.) a debreczeni múzeumban 123.

- Veres József, Ónodi, 375.
 Verrocchio, Andrea del, hatása Amico di Sandro-ra 95, Leonardo da Vincire 187, Lorenzo di Credire 97, Nerocciora 90–91.
 Veronese, lásd *Paolo Veronese*.
 Veronika, Mager Péter bíró özvegye által Bártfán építtetett kápolna (1481) 112.
 Vértessy-téglagyár (Debreczen) területén lelt népvándorlaskori gyöngyök 131.
 Veszprémi István könyvgyűjtő 115–116; — István Báthory István sírszobráról 283; — a nyirbátori templomról 265; — a nyirbátori famozaikos padokról 283.
 Vetter tanár felolvasása a műemlékek védelméről 167.
 Viaszgyertya, festett (1762) 360.
 Victoria képével díszített római tükör 365.
 Vicus, római, Csákóson, Egerbegen, Mezőbodorban, Mezőkokon és Örményesen 364.
 Vierlandi fafaragványok a hamburgi múzeumban 165.
 Vigevanói kastély (Bramante műve) 185.
 Villám jelképi ábrázolása Kínában 76.
 Villás András debreczeni polgár ezüstpohara 1634-ből 123.
 Vinci, Leonardo da, 307; — jellemzése s életradatai Malaguzzi szerint 184–192; — festménye: Gallerani, Lodovico Sforza kedvese 182; — viszonya Lodovico Sforza-hoz 183.
 Vindobonai római síremlék 353.
 Vinkler Mátyás után 1745-ben maradt cserépedények 156.
 Viollet le Duc, a Czartoryski-Múzeum restaurálójá 84.
 Virchow a lengyeli őstelep koponyáiról 15.
 Visegrád 260; — i építkezések Mátyás király alatt 288.
 Viselet Milánóban a XV. sz. végén 184; —, női, Pannoniában 372.
 Visnu isten felesége, lásd *Laksmi*.
 Vistásza király 229.
 Visztula folyó 108.
 Vitalis név egy római márványlapon 46.
 Vitéz János 183; — sírköve 172.
 Viti, Timoteo 293–294.
 Vitoslavus (1120) 144–145.
 Vitry, Paul, monografiája a reimsi székesegyházról 384.
 Vivarini, Antonio, 295.
 Vízeresztő (Wasserschlag) műszó magyarázata 250.
 Vjatka (orosz) kormányzóságban lelt fésűfej 345.
 Vladimir kormányzóságban hun leletek 76, 78, őskori emlékek 345.
 Vlah név használata a XII–XIV. században 159.
 Volga kínai neve Idil 141; — és Kama vidéki népvándorlaskori motívumok 220.
 Volgui paleolitik 193.
 Vologdai kormányzóságban (Oroszország) lelt hun üst 222.
 Volto santo Luccában 371.

W

- Wadding a Kumamenti Magyar városról 142.
 Wallace-Madonna, Andrea del Sarto képe 99.
 Wallraf-Richartz-Museum Kölnben 296.
 Wa-lo-sze, az oroszok neve a kínai krónikában 142.
 Wandet János kassai ötvös (1813) 362.
 Wang-Fu által szerkesztett katalógus Hui Tsung császár gyűjteményéről 76.
 Wang-gu az Ongut-törzs neve a kínai krónikában 138.

Wang-Wei a Yüan-shi kínai évkönyv szerkesztője 137.
 Warai Skrcinsky-kastély feldulása rutének által 166.
 Weber építész, a bátfai templom restaurátora 114.
 Weifert-gyűjtemény délszláv és oláh érmei (Réthy L. cikkek) 162
 Weigelt a berlini Kupferstich-kabinet egy miniatüre-sorozatáról 87.
 Wenckheim-kastély Békésgyulán 158.
 Weszelowszky, Kitaliskie szimboli v predmetach ukrasenia 357.
 Wierd György eperjesi mester által 1640-ben öntött harang 287.
 Wingenroth, Max, Die Jugendwerke des Benozzo Gozzoli 93.
 Wirsching, Johannes (XVI. sz. Bátfai) 330.
 Wittenbergben tanult rozsnyói kannagyártó 148.
 Wroth, W., Catalogue of the coins of Parthia (London, 1903) 227; — Coins of Pontus. (London 1889) 350; — Mysia London, 1892. 350.
 Wortitsch, Th., Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz. 1885. 247.
 Wolfmüller Márton kassai kannagyártó (1707) 148.
 Worsæ, J. J. A., Russlands og det Skandinaviske Nordens Bebyggelse og aeldste Kulturforhold (1873-74) 342.
 Wu-család síremléke (Kínában) 68, 344.
 Wu Leang-tse mellett kínai síremlékek 220.

Y

Yaganok kagylókészei 17.
 Ya-tcheou-fou síroszlop (Kínában) 357.
 Yduk tai-peg, fejedelem neve a nagyszentmihályi kincsen 59.
 Ypern 167.
 Yue-ti, lásd *Kushán*.
 Yule, Colonel, Cathay and the way thither, 1866. 141; — The book of Ser Marco-Polo, 1871. 138
 Yung-gu, az Ongut-törzs neve a kínai krónikában 138.
 Yüan-ch'ao-pi shi kínai történelmi munka 139.
 Yüan-császárok (Kínában) 137.
 Yüe-csi-aranyak 231.

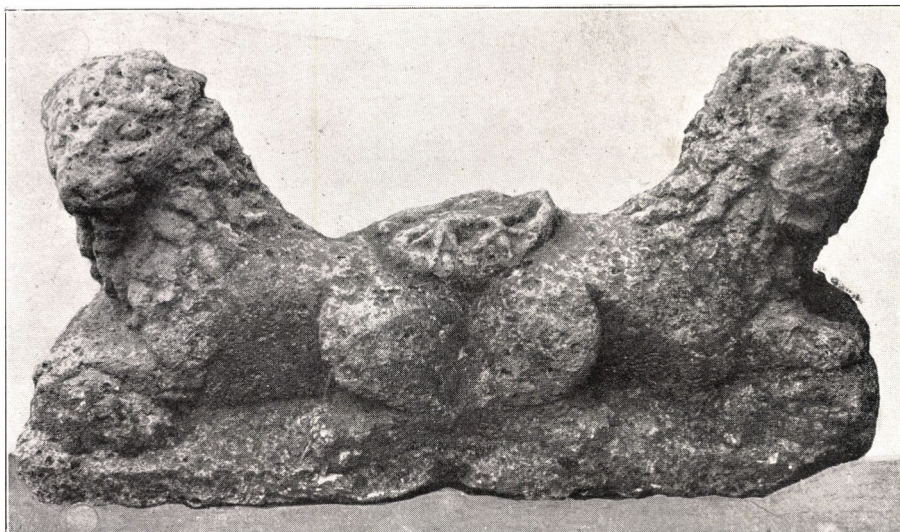
Yüe-csik vagy géták 230—231.
 Yüan-shi, a mongol dinasztia története 137—140.
 Yüan-shi-lei-pien kínai történeti munka 139.

Z

Zágoni (Háromszékvm.) bronzkori lelet 124.
 Zágrábi asztalos, Miklós mester (1520) 280; — festő és szobrász Péter (1520) 280; — székesegyház 1520-beli padjai 280—281.
 Zámí Arpád-kori templom helye 133.
 Zászló festésének ára 1761-ben Kassán 300; — a kassai tanácsé (1778) 361; — a székesfehérvári tabakosoké 168; — k a debreczeni múzeumban 132; — k Fehérvármegyeéi az 1800. évi nemesi felkelés idejéből 168.
 Zboray János kassai egyházi (1708) 362.
 Zelenák Miklós kassai orgonakészítő (1784—1794) 361.
 Zenale, Bernardo, 306—307.
 Zen-Zen mongol törzs 50.
 Zichy István gr. 171; — Jenő gr. ázsiai utazása 51.
 Zimmermann bécsi egyetemi tanár 159.
 Zirci cisterciák 108.
 Zoltai Lajos cikkek: Debreczen sz. kir. város múzeuma 115—134.
 Zománczról Kondakow munkája 351.
 Zongora, Petőfi Sándoré 158.
 Zoppo, Marco, 295.
 Zordon Lakatos Andrásné végrendeleti intézkedése «újkeresztény edényei» felől (1685) 155.
 Zörgely János kassai plébános (1708) 362.
 Zoroasteri istenségek indo-szkita érmeken 227.
 Zsámbékon kiadott kelta kocsi 369.
 Zsidó ötvösmester Ungváron (1708) 147; — k Olaszországon és Bizanczon át szállingóztak Magyarországra 162.
 Zsigmond-kápolna Krakóban 184; — lengyel herceg magyarországi szereplése 97; — lengyel király neje, lásd *Sforza, Bona*.
 Zsigmondi András szobrász Kassán (1762—1779) 152, 361.
 Zsugorított csontvázak őskori sírokban 125; temetkezés a békésszarvasi östelepen 13.
 Németországban és Svájcban 15.
 Zvonimir horvát király adománya a krki Sz. Lucia-kolostor számára 144—146.

I. KŐDOMBORMŰ AZ ALSÓVÁROSVIZI RÓMAI TÁBORHELYRŐL.

(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

2. A GREDISTYEI VÁR KŐFALÁNAK MARADVÁNYAI.

(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

I. A GREDISTYEI VÁR KŐFALÁNAK EGYIK RÉSZLETE

(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

2. A GREDISTYEI «CZIRKUSZ» MARADVÁNYAI

(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

I. OLTÁRKÓ ÉS ŐRLŐKÖVEK A GREDISTYEI VÁRBÓL. FŰTŐCSŐ A PEATRA ROSIÉRŐL.
(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

2. VÁRFAL A PEATRA ROSIEN.
(Dr. Kuzsinszky Bálint felvétele.)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

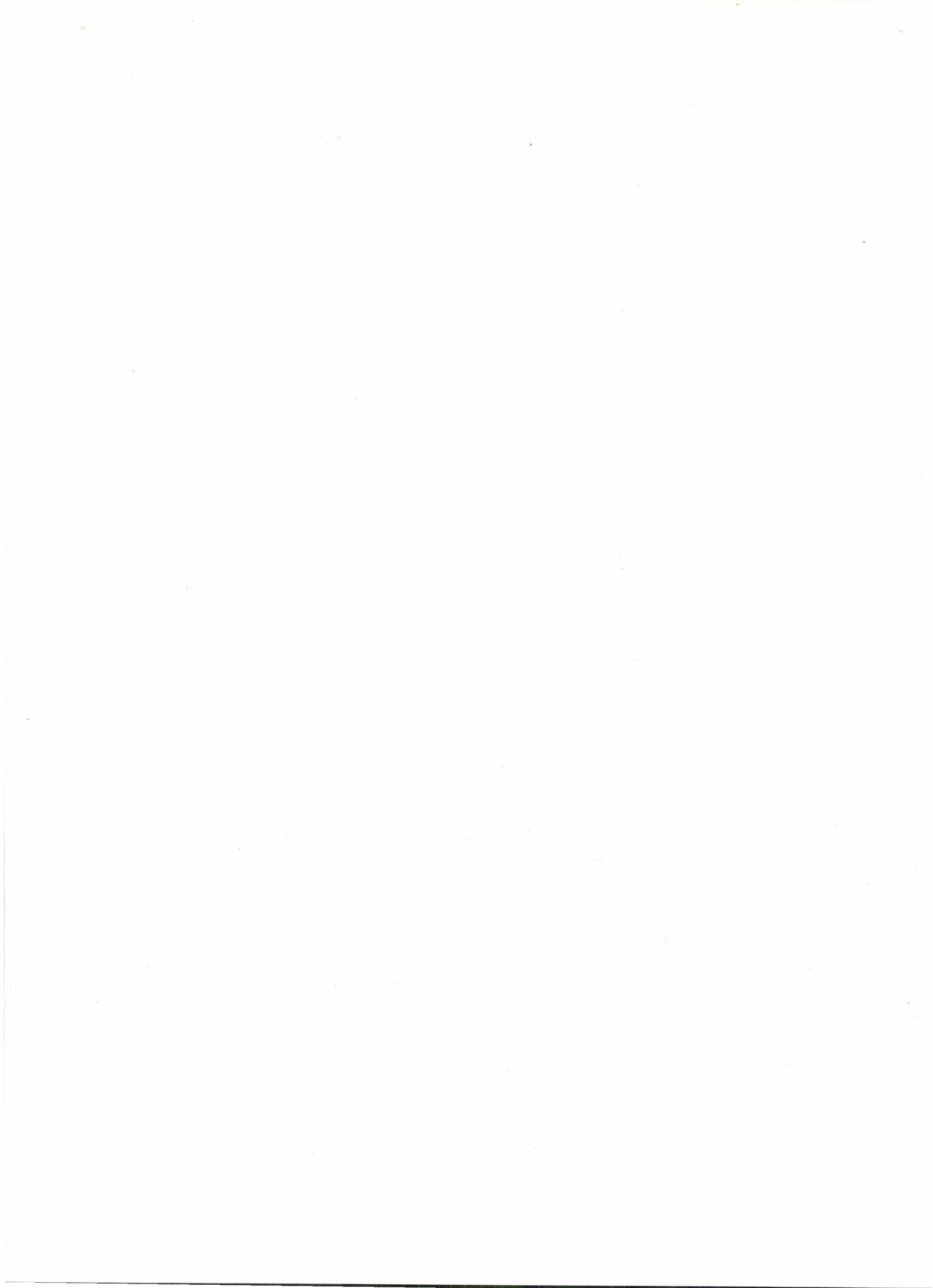
13

14

«BIATEC» FELIRATÚ BARBÁR EZÜSTPÉNZEK BÉLYEGVÁLTOZATAI.

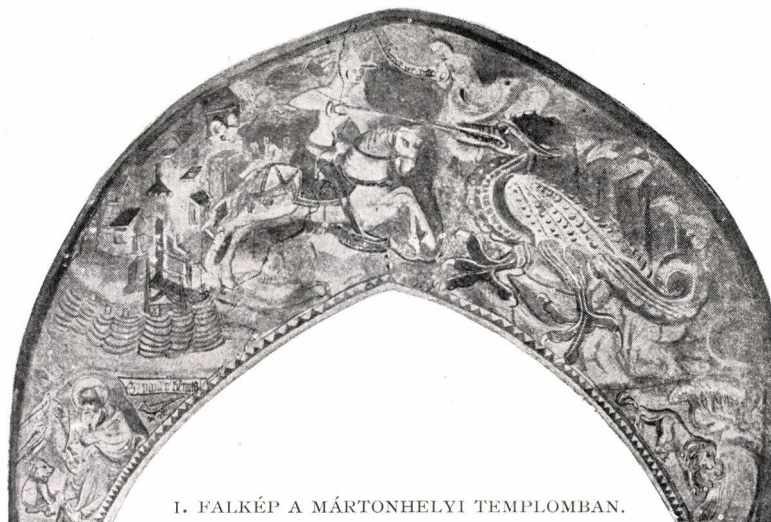

KOLOZSVÁRI MÁRTON ÉS GYÖRGY SZENT GYÖRGY-SZOBRA PRÁGÁBAN.

(Fényképfelvétel után.)

1. FALKÉP A MÁRTONHELYI TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága másolatáról.)

2. FALKÉP A NAGYSZOMBATI SZÉKESEGYHÁZBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága másolatáról.)

3. FALKÉP A RAZUNSI (SVÁJCZ) SZT. GYÖRGY TEMPLOMBAN.

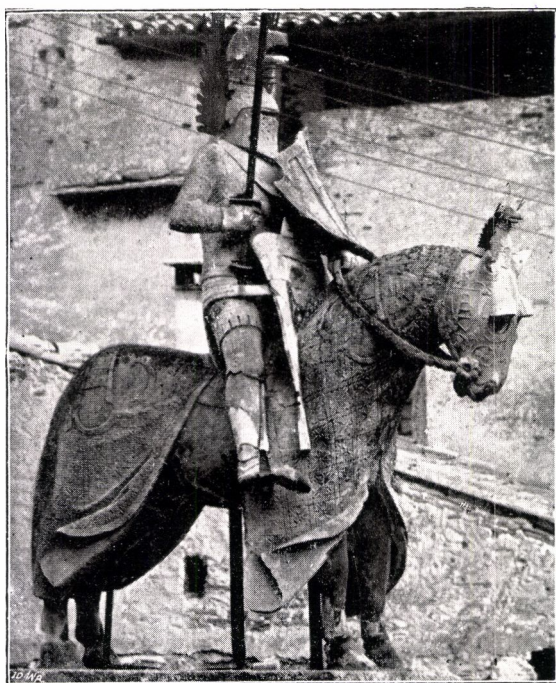

I

2

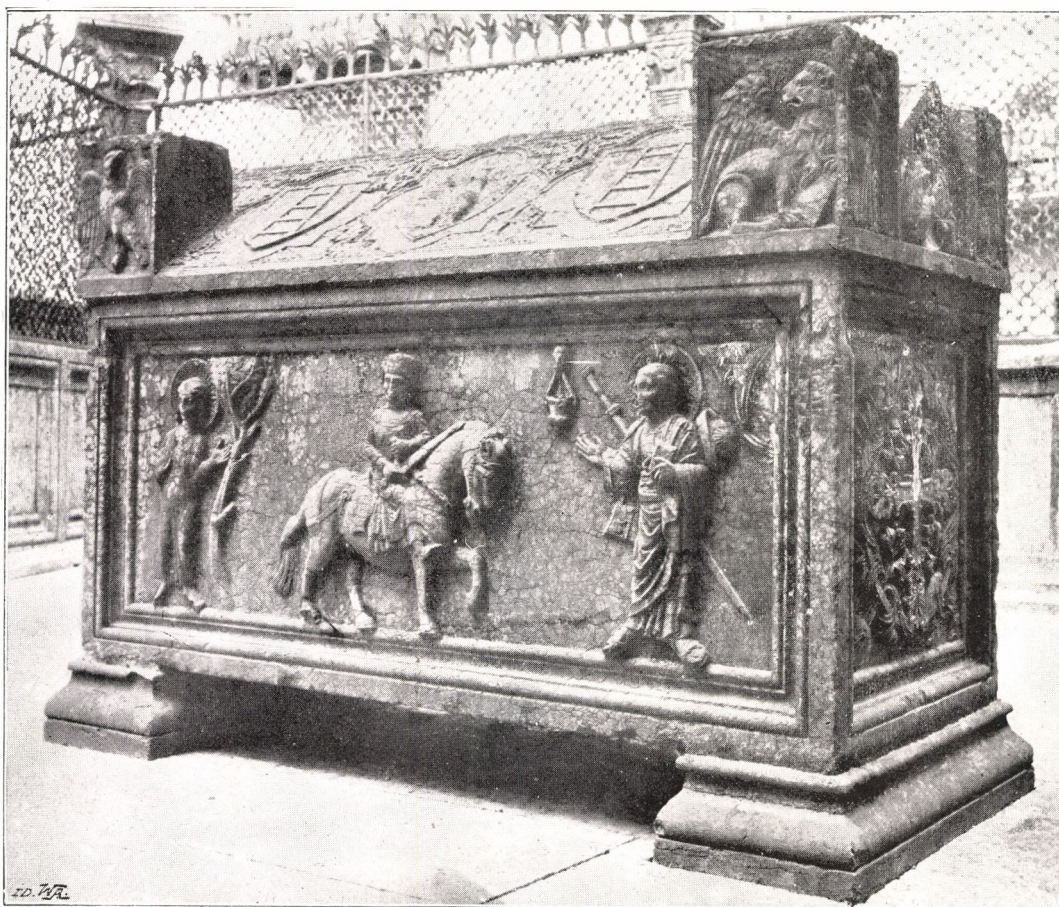

3

4

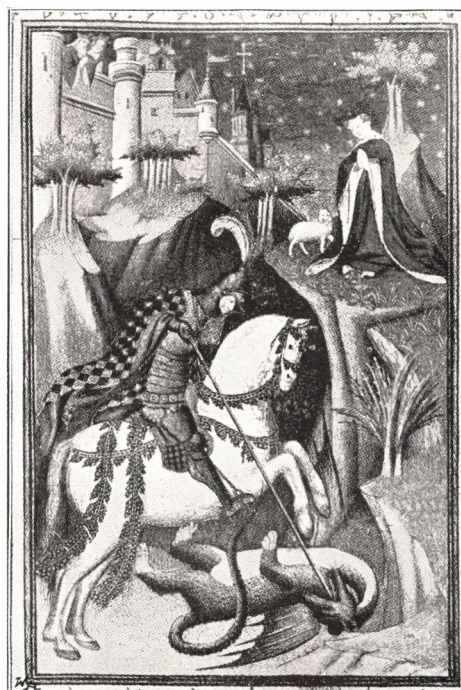
1. SZENT ISTVÁN KIRÁLY ÁLLÍTÓLAGOS SZOBRA BAMBERGBEN. — 2. CAN GRANDE DELLA SCALA SZOBRA VERONÁBAN. — 3. MASSIMO DELLA SCALLA SZOBRA UGYANOTT. — 4. CANSIGNORIO DELLA SCALA SZOBRA UGYANOTT.

I. A VERONAI SCALIGER-SZARKOFÁG.

2. SZENT GYÖRGY. FRANCZIA MINIATÜR
1396-BÓL.

3. SZENT GYÖRGY. SPANYOL MINIATÜR
A XIV. SZÁZADBÓL.

FALFESTMÉNY AZ ALMAKEREKI TEMPLOMBAN.

(A Műemlékek Orsz. Bizottsága másolata után.)

LEONARDO DA VINCI, NŐI KÉPMÁS MENYÉTTTEL.

(U. n. Cecilia Gallerani. Krakkó, Czartorisky-képtár.)

AMBROGIO PREDA, MADONNA.

(Egykor a milanói Crespi-képtárban.)

G. A. BOLTRAFFIO, A SZENT CSALÁD.

(Velence, Seminario Patriarcale.)

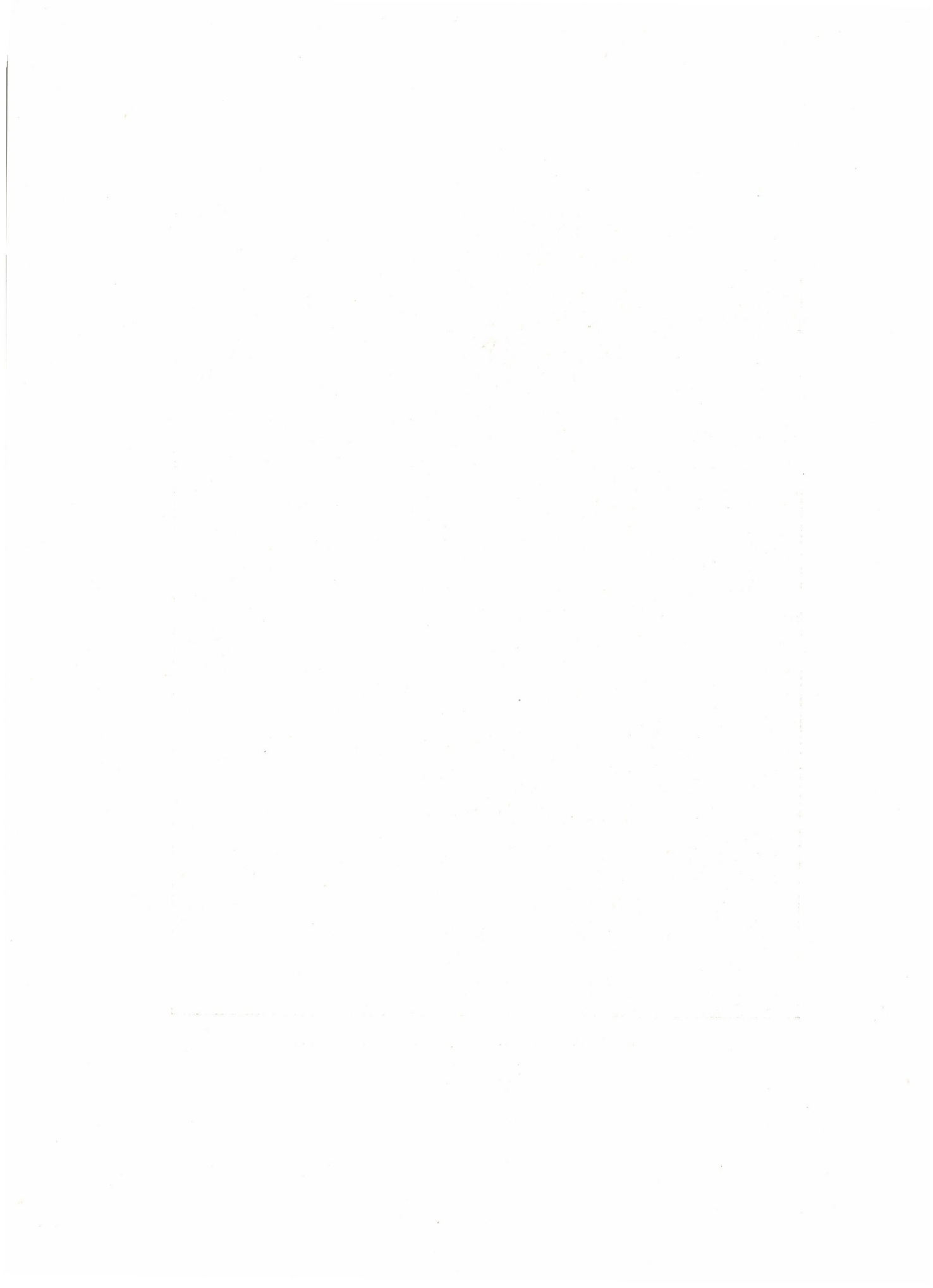
1944. évi kiadás

1944. évi kiadás

G. A. BOLTRAFFIO, GIROLAMO CASIO KÖLTŐ ARCZKÉPE.

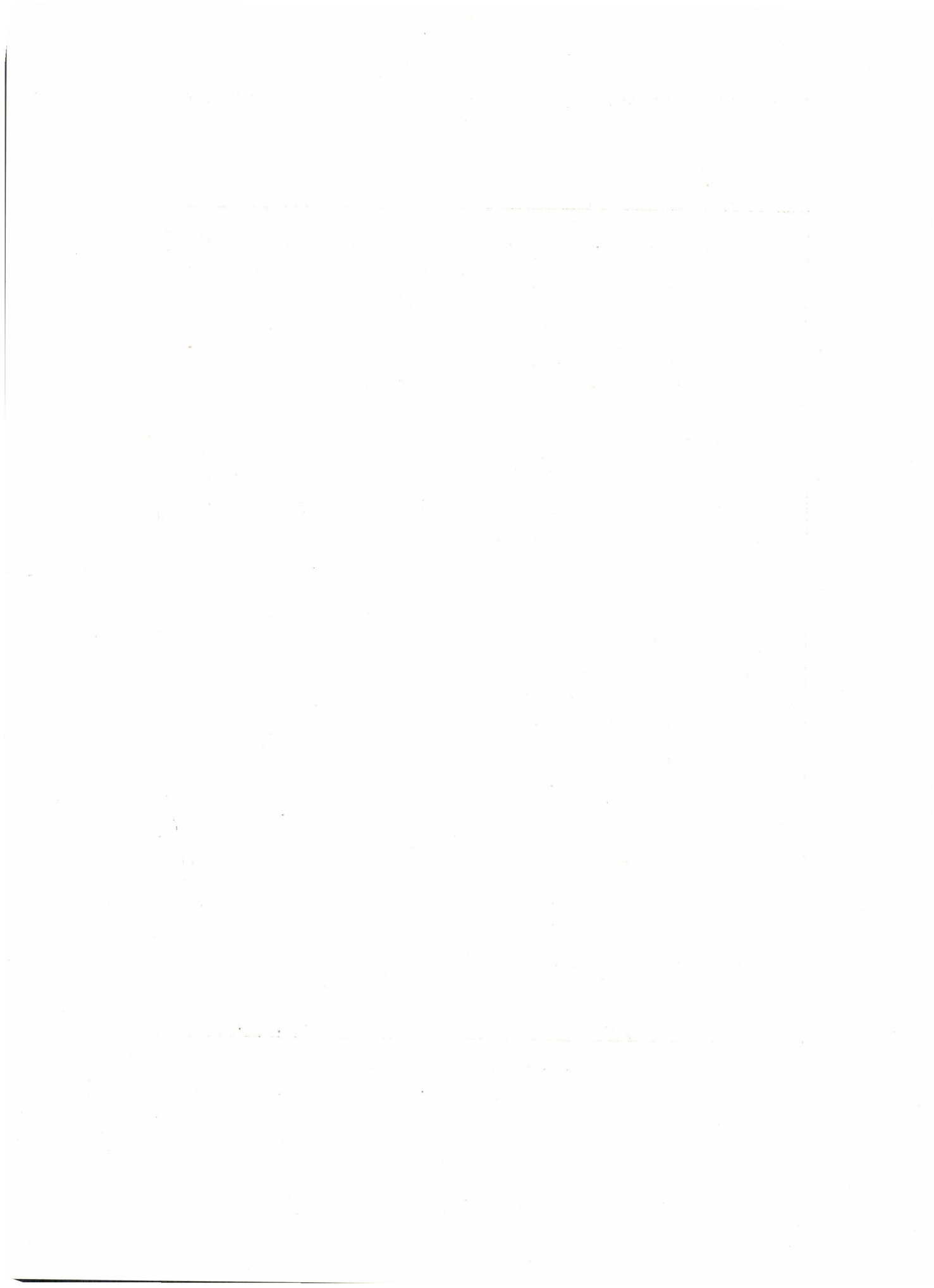
(Milano, Brera-képtár.)

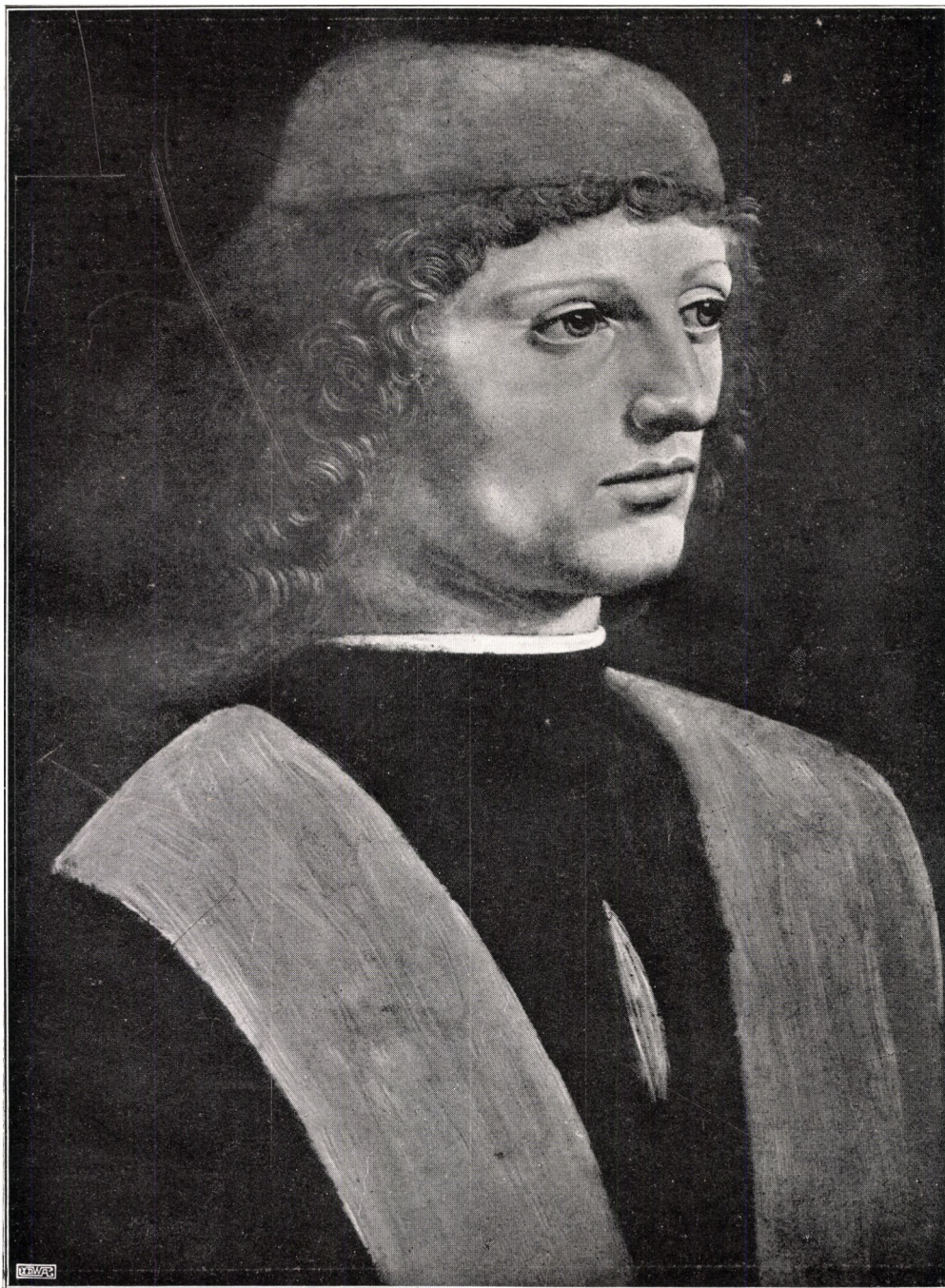

G. A. BOLTRAFFIO, MADONNA.

(London, National Gallery.)

LEONARDO DA VINCI, FÉRFI ARCZKÉP.

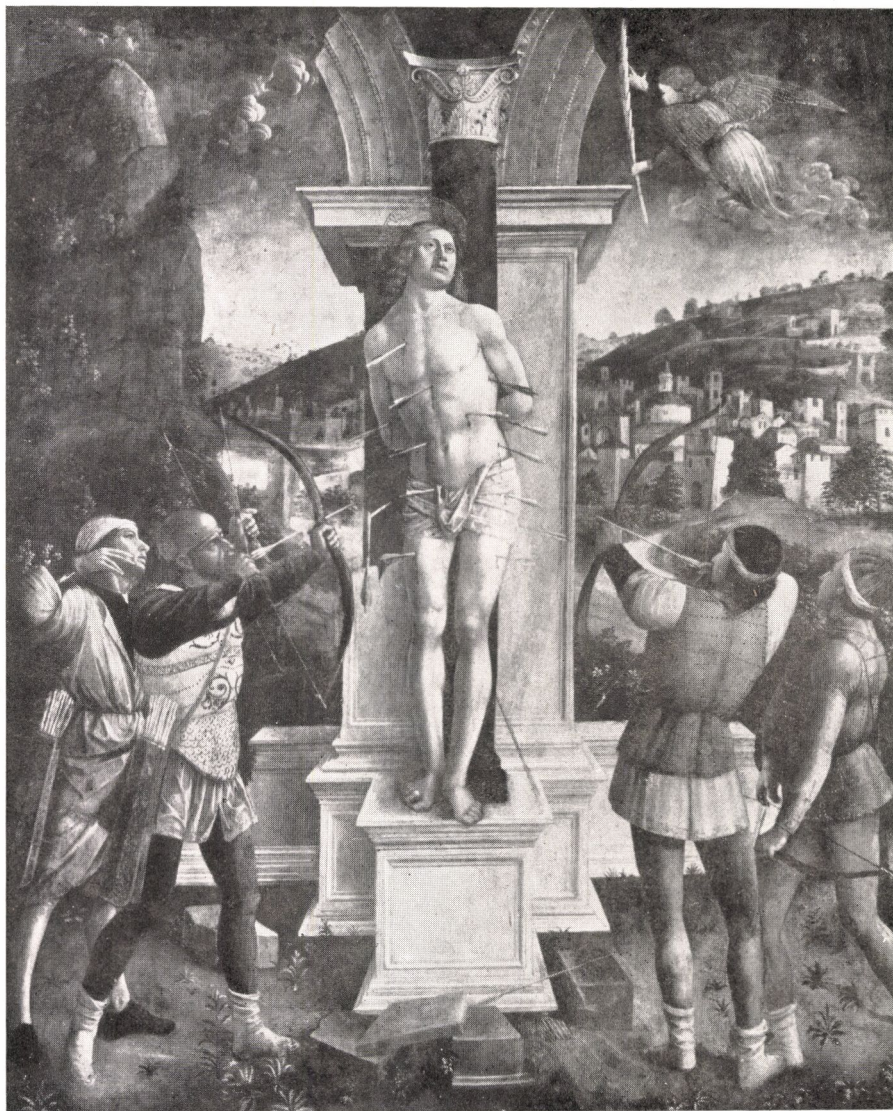
(«Il Musicista». A kép alsó része átfestve. Milano, Ambrosiana.)

MICHAELE DA VERONA, BRUTUS ÉS PORTIA.

(Krakó, Czartoryski-képtár.)

VINCENZO FOPPA, SZENT SEBESTYÉN VÉRTANÚSÁGA.

(Milano, Castello Sforzesco.)

24-10

1914. évi költségvetés

Magyar Nemzeti Könyvtár, Széchenyi Zoltán Könyvtár

1914. évi költségvetés

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1915—1917.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár: Dr. ÉBER LÁSZLÓ.

Pénztáros: LIPCSEY JÓZSEF.

I. Állandó választmány.

Budapesten:

Gróf APPONYI SÁNDOR	FRANKÓI VILMOS	Dr. SCHULEK FRIGYES
BELLA LAJOS	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. SEBESTYÉN GYULA
Dr. BONCZ ÖDÖN	HALAVÁTS GYULA	Dr. SZENDREY JÁNOS
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. MAHLER EDE	VARJÚ ELEMÉR
Dr. br. FORSTER GYULA	RADISICS JENŐ	VÁSÁRHELYI GÉZA.

Vidéken:

CSOMA JÓZSEF (Abauj-Devecser)	Dr. MÁRTON LAJOS (Abony)
Herczeg ODESCALCHI ARTHUR (Körmöczbánya)	Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1915—1917.

Budapesten:

Dr. BARTUCZ LAJOS	Dr. HEKLER ANTAL	Dr. NEMES ANTAL
CSÁNYI KÁROLY	Dr. HILLEBRAND JENŐ	Dr. PEREGRINY JÁNOS
Dr. FINÁLY GÁBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. FELVINCZI TAKÁCS
Dr. GEREVICH TIBOR	Dr. LÁNG MARGIT	ZOLTÁN.
GLÜCK FRIGYES	Dr. MELLER SIMON	
Dr. GOHL ÖDÖN	MIHALIK JÓZSEF	

Vidéken:

Dr. ALAPI GYULA (Komárom)	Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)
Dr. BÉKEFI REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
Dr. BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	Dr. LÁNG NÁNDOR (Debreczen)
Dr. BUDAY ÁRPÁD (Kolozsvár)	† LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
† BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümege)	† PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR (Brassó)	Dr. PÓSTA BÉLA (Kolozsvár)

Régészeti és Embertani Társulat felkéri t. tagjait, hogy minden-
ügyekben dr. Éber László titkárhoz (Budapest, I., Kemenes-
Műemlékek Országos Bizottsága, VI., Állatkerti-út 1. sz., Szép-
um) forduljanak.

Dr. Lipcsey József kir. tan., társulati pénztárnokhoz (IX., Üllői-
k.

ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
n, az Orsz. Iparművészeti Múzeum (IX., Üllői-út 33.) dísz-

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

(ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER. — NEUE FOLGE. JAHRGANG XXXVI. 1916)

INHALT DES DEUTSCHEN AUSZUGES.

	Seite
Dr. Raimund Rapaics : Archæologie und Botanik	264
Dr. Gabriel von Finály : Die dakischen Festungen in Gredistye	264
Nicolaus Graf Dessewffy : Die Stempelvarianten der 17 Gramm barbarischen Silbermünzen mit BIATEC Aufschrift	267
Koloman Gubitza : Die Baureste des Pauliner-Klosters in Bodrogsziget	267
Dr. Béla Lázár : Die Kunst des Martin und Georg Kolozsvári	268
Josef von Ernyey : Ungarische Münzbenennungen	269
Tibor Gerevich : Die italienischen Bilder der Czartoryski-Galerie in Krakau (3. Fortsetzung)	271
Kornel Divald : Die Sankt Egidius-Kirche in Bártfa (3. Fortsetzung)	272
Géza Supka : Zur Gurenfrage	274
Dr. Andreas von Jóna : Ohrgehänge aus dem Bronzealter im Komitate Szabolcs	274
Koloman Gubitza : Ein Treibstock aus dem Mittelalter und eine Münzenwaage vom XVIII. Jahrhundert im Museum des Komitates Bács-Bodrog	274
Stefan Paulovics : Einige provinzielle-Denkmäler des griechisch-römischen Kultus	274

Nach Beschluss der Archæologischen Commission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erscheint die Archæologiai Értesítő in diesem Jahre in einen reduzierten Umfange.

